

ISSN 2411-6076 (Print)
ISSN 2709-135X (Online)

TILTANYM

№2 (98) 2025

СӘУІР, МАМЫР, МАУСЫМ 2025

АПРЕЛЬ, МАЙ, ИЮНЬ 2025

APRIL, MAY, JUNE 2025

Алматы
Almaty

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы, 2025. №2 (98).

2001 жылғы сәуірден бері шығады. Бір жылда 4 рет жарық көреді.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Сайт: <https://www.tiltanym.kz>

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитеті
Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы
№ KZ79VPY00044391 куәлік, берілген күні 23.12.2021 ж.

Журнал «Tiltanym» Института языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, 2025. №2 (98).

Издается с апреля 2001 года. Выходит 4 раза в год.

Адрес редакции: 050010, Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Сайт: <https://www.tiltanym.kz>

Свидетельство № KZ79VPY00044391 о переучете периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания Комитета информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан, дата выдачи 23.12.2021 г.

The Journal “Tiltanym” of the Ahmet Baitursynuly Institute of Linguistics, 2025. №2 (98).

Published since April 2001. Published 4 times a year.

Postal address: 050010, Kazakhstan, Almaty, Shevchenko Str., 28.
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Web-site: <https://www.tiltanym.kz>

Certificate № KZ79VPY00044391 on the re-registration of a periodical, an information agency and an online publication of the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan, date of issue 23.12.2021

Бас редактор:

Фазылжанова А.М. филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Жауапты редакторлар:

Хабиева А.А. филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Абаева М.Қ. филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Бисенғали А.З. философия докторы (PhD), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Техникалық редактор:

Байсыдық И.Б. философия докторы (PhD), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Редакциялық кеңес мүшелері:

Әмірбекова А.Б. филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Базарбаева З.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Виллиерс Д.Г. философия докторы (PhD), профессор, Смит колледжі (АҚШ, Нортгемптон қ.)

Демир Н. философия докторы (PhD), профессор, Хаджеттепе университеті (Түркия, Анкара қ.)

Джусупов М. филология ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдері университеті (Өзбекстан, Ташкент қ.)

Дыбо А.В. филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ҰҒА корреспондент-мүшесі, Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Ресей, Мәскеу қ.)

Екер С. философия докторы (PhD), профессор, Башкент университеті (Түркия, Анкара қ.)

Есенова Қ.Ө. филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Ислам А. филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Карақоч Б. философия докторы (PhD), профессор, Уппсала университеті (Швеция, Уппсала қ.)

Күдерінова Қ.Б. филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Ключуков Х.С. философия докторы (PhD), профессор, Силезия университеті (Польша, Катовице қ.)

Ламажаа Ч.К. философия ғылымдарының докторы, «Туваның жаңа зерттеулері» ғылыми журналы (Ресей, Мәскеу қ.)

Ли В. филология ғылымдарының докторы, профессор, Харбин политехникалық университеті (Қытай, Харбин қ.)

Мәжітаева Ш.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, Е.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан, Қарағанды қ.)

Мусаев С.Ж. филология ғылымдарының докторы, профессор, И.Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғызстан, Бішкек қ.)

Петрова Т.Е. филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті (Ресей, Санкт-Петербург қ.)

Сейітова Ш.Б. филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлихан Бөкейхан университеті (Қазақстан, Семей қ.)

Сүлейменова Э.Д. филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Уәли Н.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Шаймердинова Н.Ғ. филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Қазақстан, Астана қ.)

Главный редактор:

Фазылжанова А.М. кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Ответственные редакторы:

Хабиева А.А. кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Абаева М.К. кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Бисенгали А.З. доктор философии (PhD), Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Технический редактор:

Байсыдык И.Б. доктор философии (PhD), Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Члены редакционного совета:

Амирбекова А.Б. кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Базарбаева З.М. доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Виллиерс Д.Г. доктор философии (PhD), профессор, Колледж Смит (США, г. Нортгемптон)

Демир Н. доктор философии (PhD), профессор, Университет Хаджеттепе (Турция, г. Анкара)

Джусупов М. доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков (Узбекистан, г. Ташкент)

Дыбо А.В. доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент РАН, Институт языкознания РАН (Россия, г. Москва)

Екер С. доктор философии (PhD), профессор, Башкентский университет (Турция, г. Анкара)

Есенова К.У. доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан, г. Алматы)

Ислам А. доктор филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (Казахстан, г. Алматы)

Каракоч Б. доктор философии (PhD), профессор, Уппсальский университет (Швеция, г. Уппсала)

Кудеринова К.Б. доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Ключуков Х.С. доктор философии (PhD), профессор, Силезский университет (Польша, г. Катовице)

Ламажаа Ч.К. доктор философских наук, научный журнал «Новые исследования Тувы» (Россия, г. Москва)

Ли В. доктор филологических наук, профессор, Харбинский политехнический университет (Китай, г. Харбин)

Мажитаева Ш.М. доктор филологических наук, профессор, Карагандинский университет имени академика Е.Букетова (Казахстан, г. Караганда)

Мусаев С.Ж. доктор филологических наук, профессор, Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева (Кыргызстан, г. Бишкек)

Петрова Т.Е. кандидат филологических наук, доцент, Санкт-Петербургский государственный университет (Россия, г. Санкт-Петербург)

Сейитова Ш.Б. доктор филологических наук, профессор, Университет Алихана Бокейхана (Казахстан, г. Семей)

Сулейменова Э.Д. доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан, г. Алматы)

Уали Н.М. доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Шаймердинова Н.Г. доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Гумилева (Казахстан, г. Астана)

Chief editor:

Fazylzhanova A.M. Candidate of philological sciences, Associate Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Responsible editors:

Khabyeva A.A. Candidate of philological sciences, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)
Abaeva M.K. Candidate of philological sciences, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)
Bissengali A.Z. Doctor of Philosophy (PhD), A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Technical editor:

Baissydyk I.B. Doctor of Philosophy (PhD), A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Members of the editorial board:

Amirbekova A.B. Candidate of philological sciences, Associate Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)
Bazarbayeva Z.M. Doctor of philological sciences, professor, academician of the NAS of RK, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)
de Villiers J.G. Doctor of Philosophy (PhD), professor, Smith College (USA, Northampton)
Demir N. Doctor of Philosophy (PhD), professor, Hacettepe University (Turkey, Ankara)
Dzhusupov M. Doctor of philological sciences, professor, Uzbekistan State University of World Languages (Uzbekistan, Tashkent)
Dybo A.V. Doctor of philological sciences, professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, The Institute of Linguistics (Russian Academy of Sciences) (Russia, Moscow)
Eker S. Doctor of Philosophy (PhD), professor, Başkent University (Turkey, Ankara)
Yessenova K.U. Doctor of philological sciences, professor, Abai Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan, Almaty)
Islam A. Doctor of philological sciences, professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages (Kazakhstan, Almaty)
Karakoç B. Doctor of Philosophy (PhD), professor, Uppsala University (Sweden, Uppsala)
Kuderinova K.B. Doctor of philological sciences, professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)
Kyuchukov H. Doctor of Philosophy (PhD), professor, University of Silesia (Poland, Katowice)
Lamazhaa Ch.K. Doctor of Philosophy, scientific journal "New Studies of Tuva" (Russia, Moscow)
Li W. Doctor of philological sciences, professor, Harbin University of Technology (China, Harbin)
Mazhitayeva Sh.M. Doctor of philological sciences, professor, Karaganda Buketov University (Kazakhstan, Karaganda)
Musaev S.Zh. Doctor of philological sciences, professor, Kyrgyz State University named after I.Arabaev (Kyrgyzstan, Bishkek)
Petrova T.Y. Candidate of philological sciences, docent, Saint Petersburg State University (Russia, Saint Petersburg)
Seitova Sh.B. Doctor of philological sciences, professor, Alikhan Bokeikhan University (Kazakhstan, Semey)
Suleimenova E.D. Doctor of philological sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty)
Uali N.M. Doctor of philological sciences, professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)
Shaimerdinova N.G. Doctor of philological sciences, professor, L.Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan, Astana)

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА

<i>Джусупов М. (Өзбекстан, Ташкент қ.)</i> А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҒЫЛЫМИ БІЛІМНІҢ АНТРОПОЦЕНТРИСТІК ПАРАДИГМАЛАРЫ ЖӘНЕ ТІЛДІ ҚҰРАЛ МЕН ҚАРУ РЕТІНДЕ АНЫҚТАУ.....	12
<i>Базарбаева З., Садық Д., Оспангазиева Н. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ҚАЗАҚ АУЫЗША МӘТІНІНІҢ ТРАНСКРИПЦИЯСЫ ТУРАЛЫ.....	28
<i>Теміргазина З. (Қазақстан, Павлодар қ.), Аяпбергенов Б., Тілеулесова А. (Қазақстан, Астана қ.)</i> ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІК КОНСТРУКЦИЯЛАРЫ: КҮРДЕЛІ, АНАЛИТИКАЛЫҚ НЕМЕСЕ СЕРИЯЛЫҚ?.....	38
<i>Мухитдинов Р.С., Мустафаева А.А. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> «КИТАБ ӨЛ-ИДРАК» ЕҢБЕГІНДЕГІ ТҮРКІ ТІЛІНДЕГІ ИСМДЕРДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ УАЗНДАРЫ.....	52
<i>Ибраева М. (Қазақстан, Астана қ.)</i> МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ТІЛАРАЛЫҚ БАЛАМАЛЫЛЫҒЫ МЕН МӘНЕРЛІЛІГІ.....	64
<i>Рамазанов Т.Б., Садық А.М. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> САЯСИ ҚАЙРАТКЕР ТҰРАР РЫСҚҰЛОВТЫҢ ТІЛДІК ТҮЛҒАСЫ.....	75
<i>Қожахметова А.Қ., Манкеева Ж.А., Хабиева А.А. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ПОЭТИКАЛЫҚ ДИСКУРС ЛИНГВОСИНЕРГЕТИКАСЫ.....	86

ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

<i>Жұмабаева Ж.Т., Бейсенбекова Г.Т. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗ СИНТЕЗІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	94
<i>Мячин К.А., Олькова И.А. (Қазақстан, Петропавл қ.), Спульбер Д. (Италия, Генуя қ.)</i> ШЕТ ТІЛІН МЕНГЕРУ КОНТЕКСІНДЕГІ «ӘДІС» ҰҒЫМЫ МАЗМҰНЫНЫҢ ПОЛИАСПЕКТІЛІГІ.....	102
<i>Нұрбаева А.М., Сафронова Л.В., Мазимова А.Ж. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАРНАМА МӘТІНІНІҢ ГЕНДЕРЛІК АСПЕКТІСІ: КОГНИТИВТІК ТӘСІЛ.....	111
<i>Ерсултанова Г., Сейдалиева Г., Байсыдық И. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ИРЛАНДИЯ МИФОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІНІҢ ДУАЛЬДІ СИПАТЫ: ӘЙЕЛ МИФОЛОГЕМАЛАРЫНЫҢ КОРПУСТЫҚ ТАЛДАУЫ.....	126
<i>Касымова А.А. (Қазақстан, Семей қ.), Түзелбаева Д.М. (Қазақстан, Алматы қ.), Жумагулова А.М. (Қазақстан, Семей қ.)</i> ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЛЕКСИКА.....	140

<i>Рыспақова М., Тұрсұнова А. (Қырғызстан, Бішкек қ.)</i> ҚЫРҒЫЗ ТІЛІН СИНТАКСИСТІК ТАЛДАУ ҮШІН «ӨМБЕБАП ТӘУЕЛДІЛІКТЕР»: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ.....	153
<i>Пиязбаева А.Б. (Қазақстан, Алматы қ.), Абасилов А.М. (Қазақстан, Қызылорда қ.)</i> ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ КИНОСЫНЫҢ ТІЛІ: ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР.....	168
<i>Бесіров Е.Б., Жаңабекова А.Ә. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫ МӘТІНДЕРІНІҢ ЖИЛІК СӨЗДІГІН ҚҰРАСТЫРУДАҒЫ ОМОНИМДЕРДІ БЫҚТИМАЛДЫҚ-СТАТИСТИКАЛЫҚ ӘДІСПЕН АЖЫРАТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ.....	183
<i>Нургожина Б.В., Кадырова Б.М. (Қазақстан, Павлодар қ.)</i> КЕЛІСІМШАРТ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ МӘТІН ТҮРІ РЕТІНДЕ: ОРЫС ТІЛІ МАТЕРИАЛЫ НЕГІЗІНДЕГІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ.....	194
<i>Ли Ш., Жамбылқызы М. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ОРЫС ТІЛІНДЕ СӨЙЛЕУ КЕЗІНДЕ ҚЫТАЙ СТУДЕНТТЕРІНІҢ АРАСЫНДА ЖИІ КЕЗДЕСЕТІН ТІЛДІК ТРАНСФЕР.....	211
<i>Балаева А. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГРАММАТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАРЫН ОҚЫТУДАҒЫ Ш. САРЫБАЕВТЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСТАНЫМДАРЫ.....	220

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА

<i>Джусупов М. (Узбекистан, г. Ташкент)</i> АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ НАУЧНОГО ЗНАНИЯ В РАБОТАХ А.БАЙТУРСЫНУЛЫ: ЯЗЫК КАК ИНСТРУМЕНТ И ОРУДИЕ.....	12
<i>Базарбаева З., Садык Д., Оспангазиева Н. (Казахстан, г. Алматы)</i> О ТРАНСКРИПЦИИ КАЗАХСКОГО УСТНОГО ТЕКСТА.....	28
<i>Темиргазина З. (Казахстан, г. Павлодар), Аяпбергенов Б., Глеулесова А. (Казахстан, г. Астана)</i> ГЛАГОЛЬНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: СЛОЖНЫЕ, АНАЛИТИЧЕСКИЕ ИЛИ СЕРИЙНЫЕ?.....	38
<i>Мухитдинов Р.С., Мустафаева А.А. (Казахстан, г. Алматы)</i> МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ВАЗНЫ ИМЕН ТЮРКСКОГО ЯЗЫКА В «КИТАБ АЛЬ- ИДРАК».....	52
<i>Ибраева М. (Казахстан, г. Астана)</i> МЕЖЪЯЗЫКОВАЯ ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ И ЭКСПРЕССИВНОСТЬ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК.....	64
<i>Рамазанов Т.Б., Садык А.М. (Казахстан, г. Алматы)</i> ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ ПОЛИТИЧЕСКОГО ДЕЯТЕЛЯ ТУРАРА РЫСКУЛОВА.....	75
<i>Кожжахметова А.К., Манкеева Ж.А., Хабиева А.А. (Казахстан, г. Алматы)</i> ЛИНГВОСИНЕРГЕТИКА ПОЭТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА.....	86

ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Жумабаева Ж.Т., Бейсенбекова Г.Т. (Казахстан, г. Алматы)</i> СИНТЕЗ РЕЧИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ И ЕГО ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ.....	94
<i>Мячин К.А., Олькова И.А. (Казахстан, г. Петропавл), Спульбер Д. (Италия, г. Генуя)</i> ПОЛИАСПЕКТНОСТЬ СОДЕРЖАНИЯ ПОНЯТИЯ «МЕТОД» В КОНТЕКСТЕ ОВЛАДЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ.....	102
<i>Нурбаева А.М., Сафронова Л.В., Мазимова А.Ж. (Казахстан, г. Алматы)</i> ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА В КАЗАХСТАНЕ: КОГНИТИВНЫЙ ПОДХОД.....	111
<i>Ерсултанова Г., Сейдалиева Г., Байсыдык И. (Казахстан, г. Алматы)</i> ДВОЙСТВЕННОСТЬ ЖЕНСКИХ ОБРАЗОВ В ИРЛАНДСКОЙ МИФОЛОГИИ: КОРПУСНЫЙ АНАЛИЗ ЖЕНСКИХ МИФОЛОГЕМ.....	126
<i>Касымова А.А. (Казахстан, г. Семей), Тузельбаева Д.М. (Казахстан, г. Алматы), Жумагулова А.М. (Казахстан, г. Семей)</i> ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ ЛЕКСИКА В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ.....	140

<i>Рыспакова М., Турсунова А. (Кыргызстан, г. Бишкек)</i> «УНИВЕРСАЛЬНЫЕ ЗАВИСИМОСТИ» ДЛЯ СИНТАКСИЧЕСКОГО АНАЛИЗА КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА: ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ.....	153
<i>Пиязбаева А.Б. (Казахстан, г. Алматы), Абасилов А.М. (Казахстан, г. Кызылорда)</i> ЯЗЫК СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСКОГО КИНО: СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ.....	168
<i>Бесиров Е., Жанабекова А.А. (Казахстан, г. Алматы)</i> ТЕХНОЛОГИЯ РАЗЛИЧЕНИЯ ОМОНИМОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ВЕРОЯТНОСТНО- СТАТИСТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ ПРИ СОСТАВЛЕНИИ ЧАСТОТНОГО СЛОВАРЯ ТЕКСТОВ НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА.....	183
<i>Нургожина Б.В., Кадырова Б.М. (Казахстан, г. Павлодар)</i> КОНТРАКТ КАК ТИП ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО ТЕКСТА: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО ЯЗЫКА.....	194
<i>Ли Ш., Жамбылкызы М. (Казахстан, г. Алматы)</i> АНАЛИЗ РАСПРОСТРАНЕННОГО ЯЗЫКОВОГО ТРАНСФЕРА В ПРОИЗНОШЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА СРЕДИ КИТАЙСКИХ СТУДЕНТОВ.....	211
<i>Балаева А. (Казахстан, г. Алматы)</i> МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ Ш. САРЫБАЕВА В ОБУЧЕНИИ ФОНЕТИЧЕСКИМ И ГРАММАТИЧЕСКИМ СТРУКТУРАМ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА.....	220

CONTENTS

THEORETICAL LINGUISTICS

<i>Dzhusupov, M. (Uzbekistan, Tashkent)</i> ANTHROPOCENTRIC PARADIGMS OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE IN THE WORKS OF A. BAITURSYNULY: LANGUAGE AS A TOOL AND WEAPON.....	12
<i>Bazarbayeva, Z., Sadyk, D., Ospangazyeva, N. (Kazakhstan, Almaty)</i> ON THE TRANSCRIPTION OF KAZAKH ORAL TEXT.....	28
<i>Temirgazina, Z. (Kazakhstan, Pavlodar), Ayapbergenov, B., Tleulesova, A. (Kazakhstan, Astana)</i> VERB CONSTRUCTIONS IN THE KAZAKH LANGUAGE: COMPLEX, ANALYTICAL OR SERIAL?.....	38
<i>Mukhitdinov, R., Mustafayeva, A. (Kazakhstan, Almaty)</i> MORPHOLOGICAL WAZNS OF ISMS OF THE TURKIC LANGUAGE IN «KITAB AL- IDRAK».....	52
<i>Ibrayeva, M. (Kazakhstan, Astana)</i> CROSS-LINGUISTIC EQUIVALENCE AND EXPRESSIVENESS OF PROVERBS.....	64
<i>Ramazanov, T., Sadyk, A. (Kazakhstan, Almaty)</i> THE LINGUISTIC PERSONALITY OF POLITICAL FIGURE TURAR RYSKULOV.....	75
<i>Kozhakhmetova, A., Mankeyeva, Zh., Khabiyeva, A. (Kazakhstan, Almaty)</i> LINGUOSYNERGETICS OF POETIC DISCOURSE.....	86

APPLIED LINGUISTICS

<i>Zhumabayeva, Zh., Beissenbekova, G. (Kazakhstan, Almaty)</i> SPEECH SYNTHESIS IN THE KAZAKH LANGUAGE AND ITS PHONETIC FEATURES.....	94
<i>Myachin, K., Olkova, I. (Kazakhstan, Petropavlovsk), Spulber, D. (Italy, Genoa)</i> MULTI-FACETED CHARACTER OF “METHOD” CONCEPT IN THE CONTEXT OF FOREIGN LANGUAGE ACQUISITION.....	102
<i>Nurbayeva, A., Safronova, L., Mazinova, A. (Kazakhstan, Almaty)</i> THE GENDER ASPECT OF ADVERTISING TEXTS IN KAZAKHSTAN: A COGNITIVE APPROACH.....	111
<i>Yersultanova, G., Seidaliyeva, G., Baissydyk, I. (Kazakhstan, Almaty)</i> THE DUAL FACES OF FEMININITY IN IRISH MYTHOLOGY: A CORPUS ANALYSIS OF FEMALE MYTHOLOGEMES.....	126
<i>Kassymova, A. (Kazakhstan, Semey), Tuzelbayeva, D. (Kazakhstan, Almaty), Zhumagulova, A. (Kazakhstan, Semey)</i> LINGUISTIC AND CULTURAL VOCABULARY IN SOCIAL NETWORKS.....	140
<i>Ryspakova, M., Tursunova, A. (Kyrgyzstan, Bishkek)</i> “UNIVERSAL DEPENDENCIES” FOR SYNTACTIC ANALYSIS OF THE KYRGYZ LANGUAGE: CURRENT STATE AND PROSPECTS.....	153

<i>Piyazbayeva, A. (Kazakhstan, Almaty), Abasilov, A. (Kazakhstan, Kyzylorda)</i> THE LANGUAGE OF MODERN KAZAKH CINEMA: SOCIOLINGUISTIC ISSUES.....	168
<i>Bessirov, Ye., Zhanabekova, A. (Kazakhstan, Almaty)</i> TECHNOLOGY OF DISTINGUISHING HOMONYMS USING PROBABILISTIC AND STATISTICAL METHODS IN COMPILING A FREQUENCY DICTIONARY OF TEXTS OF THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE.....	183
<i>Nurgozhina, B., Kadyrova, B. (Kazakhstan, Pavlodar)</i> CONTRACT AS A TYPE OF INSTITUTIONAL TEXT: A LINGUISTIC ANALYSIS BASED ON RUSSIAN LANGUAGE MATERIAL.....	194
<i>Li, Sh., Zhambylkyzy, M. (Kazakhstan, Almaty)</i> ANALYSIS OF COMMON TRANSFER OF CHINESE HAN STUDENTS' RUSSIAN PRONUNCIATION.....	211
<i>Balayeva A. (Kazakhstan, Almaty)</i> METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF SH. SARYBAYEV IN TEACHING PHONETIC AND GRAMMATICAL STRUCTURES OF THE KAZAKH LANGUAGE.....	220

**ТЕОРИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА
ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА
THEORETICAL LINGUISTICS**

Мақала/Статья/Article
FTAMP 16.21.07

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-12-27>

Маханбет Джусупов

филология ғылымдарының докторы, профессор,
Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдері университеті, Өзбекстан, Ташкент қ.,
ORCID: 0000-0002-2934-2333 E-mail: mah.dzhusupov@mail.ru

**А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҒЫЛЫМИ БІЛІМНІҢ
АНТРОПОЦЕНТРИСТІК ПАРАДИГМАЛАРЫ ЖӘНЕ ТІЛДІ
ҚҰРАЛ МЕН ҚАРУ РЕТІНДЕ АНЫҚТАУ**

Аңдатпа. Мақалада аса өзекті мәселе ретінде А. Байтұрсынұлы еңбектеріндегі парадигмалар, ғылыми білім парадигмалары мен антропоцентризм құбылыстары, олардың ғылыми жүйедегі орны, көрініс беру арналары мен түрлік ерекшеліктері жан-жақты қарастырылады. «Парадигма» ұғымы, термині үш аспектіде талқыланады: Ф. де Соссюр түсінігіндегі парадигма – тіл бірлігінің грамматикалық (я басқа) формасының бір түрі я түрлер жиынтығы; Т.Кун түсінігіндегі парадигма – ғылым танымында бір уақыт кезеңі (дәуірі, ғылым дамуына, кезеңдеріне байланысты); парадигма, тілтанымындағы ғылыми білімдер парадигмаларының А. Байтұрсынұлы еңбектеріндегі орны (тарихи-салыстырмалы, жүйелі-құрылымдық, антропоцентристік). Ғылыми ізденіс барысында А.Байтұрсынұлының еңбектері зерттеліп, мәтіндеріндегі парадигма, ғылыми білімдер парадигмалары, антропоцентризм бағыттарына сай көзқарастары анықталып, ішкі және сыртқы дүниелері талқыланып, ғалымның бүгінгі тіл біліміндегі жаңа ғылыми бағыттарға лайықты ғылыми ізденістер жасағаны көрсетілді. А. Байтұрсынұлы тілді *құрал*, *қару* ұғымында түсінгені және соларды ғылыми ақпаратқа ендіргені, тілтанымдық, әдістемелік еңбектерді дүниеге келтіргені жан-жақты зерттеліп, айқындалды. Әлемдік тіл білімінде бірінші болып (1914 ж.) «тіл – құрал», «тіл – қару» ғылыми концепциясын тіл біліміне, әдістемеге нық ендіргендігі дәлелденеді. Еуропа тілтанымында (мысалы, орыс тілтанымында) «тіл – құрал», «тіл – қару» (язык – инструмент, язык – оружие) ұғымы ХХ ғасырдың соңы мен ХХІ ғасыр басында айтыла бастады (В.А. Маслова, С.Г. Тер-Минасова т.б.). Мақалада А. Байтұрсынұлының антропоцентризмді екі аспектіден тұратынын анықтап, соған лайықты тілдік материалды (жалпы адамзаттық (универсалды), ұлттық-мәдени) жиі қолданғаны көрсетіліп, талқыланады. А. Байтұрсынұлының еңбектерінде универсалды және қазақи-ұлттық антропоцентристік аспектілер біртұтас іргелі негіз ретінде қызмет атқарып, оның ғылыми тұжырымдарының терең мазмұнын айқындай түседі. Қазақи-ұлттық антропоцентризм аспектісі адамзаттық антропоцентризм аспектісімен бірігіп, өзекті ғылыми тұғыр ретінде ұсынылады. Ғылыми ізденіс барысында семантикалық, салыстырмалы, лингвотеориялық жазылым, индуктивтік, дедуктивтік т.б. зерттеу әдістері қолданылғаны еңбектің теориялық және тәжірибелік маңызын ашуға негіз болды.

Тірек сөздер: тіл білімі; ғылыми білімдер парадигмалары; парадигма; тіл – құрал; тіл – қару; антропоцентризм

Сілтеме жасау үшін: Джусупов М. А. Байтұрсынұлы еңбектеріндегі ғылыми білімнің антропоцентристік парадигмалары және тілді құрал мен қару ретінде анықтау. *Tiltanym*, 2025. №2 (98). 12-27-66.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-12-27>

Маханбет Джусупов

доктор филологических наук, профессор,
Узбекский государственный университет мировых языков, Узбекистан, г. Ташкент,
ORCID: 0000-0002-2934-2333 E-mail: mah.dzhusupov@mail.ru

**АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ НАУЧНОГО ЗНАНИЯ
В РАБОТАХ А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ: ЯЗЫК КАК ИНСТРУМЕНТ И ОРУДИЕ**

Аннотация. В статье рассматривается актуальная проблема парадигмы в целом и парадигмы научных знаний, антропоцентризм, их место и значение в научном наследии А. Байтұрсынұлы. Понятие «парадигма» и термин «парадигма» в трудах А. Байтұрсынұлы исследуется с трёх научных позиций: с позиции Ф. де Соссюра (парадигма – разновидность грамматической или другой формы языковой единицы); с позиции Т. Куна (парадигма – эпоха, значительный отрезок времени в жизни науки, при котором она получила существенные результаты в своём развитии); место и значение понятия парадигма, парадигма научных знаний в исследованиях А. Байтұрсынұлы

(сравнительно-историческая, системно-структурная, антропоцентрическая). В ходе научного поиска осуществлена работа, результаты которой показывают, что в научном наследии А. Байтурсынулы ярко выражено представлены труды, которые выполнены в соответствии с современным пониманием парадигмы научных знаний. А. Байтурсынулы ввёл в научный оборот понятия и концепции «тіл – құрал» (язык как инструмент) и «тіл – қару» (язык как орудие) в 1914 году. Эти термины он не только теоретически обосновал, но и использовал в качестве названий своих учебников по казахскому языку, написанных арабской графикой. В Евразийском языкознании (например, в русском) подход к концепции «язык – инструмент, язык – орудие» в соответствующих терминах берёт своё начало с конца XX и начала XXI века (В.А. Маслова, Н.Г. Тер-Минасова и др.). Лингвистическое и лингвометодическое наследие А. Байтурсынулы построены на понятиях антропоцентризма, антропоцентрической парадигмы научных знаний, подразделяя на общечеловеческое (универсальное) и казахское национально-культурное, но рассматривает это как единое целое, состоящее из двух аспектов, что подтверждается большим объёмом соответствующего языкового материала. Использование в ходе научного исследования семантического, сопоставительного, лингвистико-теоретического, индуктивного, дедуктивного и др. методов исследования послужило основой для раскрытия теоретической и практической значимости работы.

Ключевые слова: лингвистика; парадигма научных знаний; язык – инструмент; язык – оружие; антропоцентризм

Для цитирования: Джусупов М. Антропоцентрические парадигмы научного знания в работах А. Байтурсынулы: язык как инструмент и орудие. *Tiltanyim*, 2025. №2 (98). С. 12-27. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-12-27>

Mahanbet Dzhusupov

Doctor of Philological Sciences, Professor,

Uzbek State University of World Languages, Uzbekistan, Tashkent,

ORCID: 0000-0002-2934-2333 E-mail: mah.dzhusupov@mail.ru

ANTHROPOCENTRIC PARADIGMS OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE IN THE WORKS OF A. BAITURSYNULY: LANGUAGE AS A TOOL AND WEAPON

Abstract. The article deals with the actual problem of paradigm and paradigm of scientific knowledge, anthropocentrism, their place and significance in the scientific heritage of A. Baitursynuly. The concept of paradigm and the term paradigm in the works of A. Baitursynuly is studied from three scientific positions: from the position of F. Sossyur (paradigm is a kind of grammatical or other form of a linguistic unit); from the position of T. Kuhn (paradigm is a kind of grammatical or other form of a linguistic unit). Kuhn (paradigm is an epoch, a significant period of time in the life of science, at which it has obtained significant results in its development); the place and meaning of the concept of paradigm, paradigm of scientific knowledge in the studies of A. Baitursynuly (comparative-historical, system-structural, anthropocentric). In the course of scientific search the work was carried out, the results of which show that in the scientific heritage of A. Baitursynuly the works that are made in accordance with the modern understanding of the paradigm of scientific knowledge are clearly presented. A. Baitursynuly introduced the notion and scientific concept of ‘til – qural’ (language – tool), ‘til – qaru’ (language – weapon) in 1914, at the same time naming his textbooks on the Kazakh language in Arabic script. In Eurasian linguistics (for example, in Russian), the approach to the concept of “language – tool, language – weapon” in the corresponding terms started from the late XX and early XXI century (V.A. Maslova, N.G. Ter-Minasova, etc.). Linguistic and linguo-methodological heritage of A. Baitursynuly built on the concepts of anthropocentrism, anthropocentric paradigm of scientific knowledge, subdividing into universal (universal) and Kazakh national-cultural, but considers it as a whole consisting of two aspects, which is confirmed by a large amount of relevant linguistic material. The use of semantic, comparative, linguistic-theoretical, inductive, deductive and other research methods in the course of scientific research served as the basis for revealing the theoretical and practical significance of the work.

Keywords: linguistics; paradigm of scientific knowledge; paradigm; language – tool; language – weapon; anthropocentrism

For citation: Dzhusupov, M. Anthropocentric Paradigms of Scientific Knowledge in the Works of A. Baitursynuly: Language as a Tool and Weapon. *Tiltanyim*, 2025, No. 2 (98). P. 12-27. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-12-27>

Кіріспе

Тіл білімі философиядан, тарихтан жеке ғылым ретінде XIX ғасырдың бірінші жартысында бөлініп шықты. Себебі тілді зерттеу саласының өз нысаны, өз ұғымдары, олардың терминдері, зерттеу әдісі (әдістері), ұстанымдары пайда болды. Ол жағдай тарихи-салыстырмалы әдістің, сонан соң тарихи-салыстырмалы тіл білімінің ғылымтаным әлемінде өз орнын нық алғанымен байланысты. Еуропа ғалымдары көне үнді әдеби тілі – санскритті зерттеп, ол тілдің бүгінгі герман, роман, парсы, славян тілдерімен туыс екендігін дәлелдеді, сөйтіп, тарихи-салыстырмалы тілтаным және индоевропеистика пәндері ғылымтаным әлемінен орын алды (Буранов, 1983;

Юсупов, 2007; Энциклопедия. Языкознание, 2000).

XX ғасырдың соңғы ширегі мен XXI ғасырдың басында әлем тіл ғылымында жаңа бағыттар пайда болып, бірнешеуі қалыптасып жатыр. Олар – психолингвистика, мәтін лингвистикасы, лингвомәдениеттаным, когнитивтік тілтаным, компьютерлік тілтаным т.б. (Маслова, 1997, 2008; Алефиренко, 2005; Попова, Стернин, 2001; Джусупов, 2019).

Солардың қатарынан орын алған жаңа лингвистикалық бағыттар – ғылыми білімдер парадигмасы және антропоцентризм бағыты (Кун, 1977; Антропоцентризм в языке и культуре, 2017). Американдық ғылымтанушы Томас Кун ендірген ғылыми білімдер парадигма мәселесі – күрделі мәселе.

Осы күрделі ғылыми мәселе біздің «Ахмет Байтұрсынұлы: ғылымтаным, терминжасам, стилистика» атты монографиямыз баспаға тапсырылған соң қарастырыла басталды, сондықтан кітаптың құрамына, ішкі мағыналық дүниесінің қисынына өзгерістер ендірмеу үшін бұл мәселе жеке мақала ретінде беріліп тұр.

Әр ірі ғалым тек өз заманының теорияларында ғана, ғылыми ағындарында ғана жұмыс істемейді. Үлкен ғалым өткен дәуірдің концепцияларында да, өз дәуірінің концепцияларында да, келешектің, әлі қалыптаспаған, бірақ бүрткік шашып ашыла бастаған концепциялардың аясында да ғылыми ізденістер жасайды. Ірі ғалым сол болашақта доминанта болатын ғылыми ағынның (ағындардың) шығу тегіндегі негізін қалыптастыруға ықпал етеді, жобалайды, болжамдайды.

Қазіргі заманның тілі білімі тарихы дәстүрлі көзқарас негізінде үш кезеңге (үш түрлі тіл біліміне) бөлініп тұр: тарихи-салыстырмалы тіл білімі (парадигма), жүйелік-құрылымдық тіл білімі (парадигма), антропоцентристік тіл білімі (парадигма).

А. Байтұрсынұлы ғұлама ғалым, сондықтан бізде үлкен сұрақ туындайды: А. Байтұрсынұлы неше ғылыми білімдер парадигмасында ізденіс жасаған? Тек өз заманына сәйкес жүйелік-құрылымдық та ма? Жоқ, әлде XIX ғасыр тіл білімінің доминантасы – тарихи-салыстырмалы тілтанымда ма? Жоқ, әлде ол кезде әлі қалыптаспаған, бірақ болашақтың (XXI ғасырдың) антропоцентристік тіл білімінде ме?

Осы сұрақтарға жауап табу үшін, біз тіл білімінің кезеңдеріне қысқа шолу жасап, содан кейін А. Байтұрсынұлының еңбектерінің кейбір фрагменттеріне осы үш тіл білімі (үш ғылыми білімдер парадигмалары) негізінде талдау жасайық.

Материал және әдістер

Ғылыми ізденіс материалы ретінде А. Байтұрсынұлы еңбектерінің ішкі (ғылыми, әдістемелік дүниесі), сыртқы (құрылымды) көрінісі алынып, талқыланды. А. Байтұрсынұлы еңбектері (Тіл – құрал; Оқу құралы. Қазақша алифба т.б.) антропоцентризм, ғылыми білімдер парадигмалары, тіл – құрал, тіл – қару ұғымдары негізінде зерттеліп, олардың бүгінгі тілтанымдағы жетістіктерге сай екендігі көрсетілді. Зерттеу материалы кеңейтіліп, Т. Кунның, З.Д. Попова, И.А. Стернин т.б. мамандардың антропоцентризм, ғылыми білімдер парадигмалары мәселелеріне арналған шығармалары салыстырмалы түрде қарастырылып, А. Байтұрсынұлының 111 жыл бұрын жазған еңбектерінің өз заманының тілтанымдық әдістемелік, ғылыми деңгейінен ілгері болғаны айқындалды. Зерттеу барысында салыстырмалы, тілтанымдық жазылым, индуктивтік, дедуктивтік ғылыми зерттеу әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Бүгінгі тіл танымында антропоцентризм, тіл – құрал, тіл – қару, ғылыми білімдер парадигмалары мәселелеріне арналған ғылыми еңбектер көп (Кун, 1977; Тер-Минасова, 1999, 2000; Маслова, 2008; Джусупов, 2023, 2024). Антропоцентризм, ғылыми білімдер парадигмалары жан-жақты зерттеліп келеді: жалпы ғылымтанымда, тіл теориясында, салыстырмалы тіл білімінде, паремиологияда, әдістемеді (Антропоцентризм в языке и культуре, 2017). Парадигматика мәселесі Ф. Соссюр еңбектерінен басталады (Соссюр, 1933), ал тілдің екі түрлі (тіл, тілдесім) жағдайда өмір сүретіні В. фон Гумбольд еңбектерінен басталады да (Гумбольдт, 2000), Ф.Соссюрдің, Л.В. Щербаның т.б. мамандардың еңбектерінде жалғасады (Соссюр, 1933; Щерба, 2008). Бүгінгі, ертеңгі тіл білімінде адам – тіл әлемінде, тіл – адам әлемінде, яғни антропоцентризм, ғылыми білімдер парадигмалары мәселелерінің зерттелуі тереңдейді, кеңейеді.

Нәтижелер және талқылау

Тілтаным тарихындағы үш ғылыми білімдер парадигмасы

1. Тіл білімі тарихының бірінші кезеңі – тарихи-салыстырмалы парадигма кезеңі. Тарихи-салыстырмалы тіл білімі (тарихи-салыстырмалы ғылыми білімдер парадигмасы) ХІХ ғасырдың бірінші ширегінен – ХХ ғасырдың басына дейін ғылыми теориялардың негізі болды. Бұл кезеңде туысқан тілдердегі тарихи ұқсастықтарды тауып, сол тілдердің біріне-бірі жат емес, тегі бір екендігі дәлелденген. Тарихи-салыстырмалы (алдымен әдіс), содан соң тіл білімі, тіл туралы ілімді жеке арнайы ғылым деңгейіне (мәртебесіне) көтерді. Оған дейін тіл мәселелері көбіне тарих, философия ғылымдарының құрамында қарастырылатын болған. Тарихи-салыстырмалы тіл білімі Еуропада пайда болды. Еуропа ғалымдары өз тілдерінің Үндістанның көне әдеби тілі – санскритпен ұқсастықтары бар екендігін дәлелдеп, бұлардың тегі бір екендігін анықтады, сөйтіп, «үнді-еуропа тілдер» ұғымы, термині, тобы, семьясы, ғылыми ағыны пайда болды. Тарихи-салыстырмалы тіл білімінің бастамасында көбіне неміс ғалымдары тұрды (Франц Бопп, Якоб Гримм). Одан басқа даниялық тілші Расмус Христиан Раск болды. Тағы да басқа еуропалық тілшілер – Август Фридрих Потт, Август Шлейхер т.б. күрделі зерттеулер жүргізіп, үлкен із қалдырды.

2. Қазіргі тіл білімі тарихының екінші кезеңі – жүйелік-құрылымдық тіл білімі кезеңі, яғни структурализм (жүйелі-құрылымдық ғылыми білімдер парадигмасы). Бұл кезең ХХ ғасырдың басынан бүгінге дейінгі уақытты алады. Бұл тіл білімі кезеңінде тіл жалпы құрылым ретінде және нақты құрылымдық жүйе ретінде зерттеліп жазылды (фонетика және фонология, лексикология, сөзжасам, морфология, синтаксис). Бір құрылымдық жүйенің ішінен бірнеше кіші жүйелер анықталды. Мысалы, тілдің дыбыстық жүйелік-құрылымдық құрамында: дауыстылар жүйесі, дауыссыздар жүйесі, акустика жүйесі, артикуляция жүйесі т.б. жүйелік-құрылымдық тіл білімін ғылым ретінде тереңдетті, биіктетті. Жүйелік-құрылымдық тілтанымның ғылыми, әлеуметтік, мәдени мәні теңсіз: әр тіл ғұлама дүние (ғұлама құрылым) ретінде анықталды, жазылымы жасалды, ғылыми үдеріске ендірілді; білім, мәдениет салаларына, міндетті түрде мектепке, жоғарғы оқу орнына оқытылатын пән ретінде ендірілді.

3. Қазіргі заман тіл білімі тарихының үшінші кезеңі – антропоцентризм парадигмасы. ХХ ғасырдың соңында, ХХІ ғасырдың басында тіл білімінің жалпы ағыны (тек тіл білімінің емес), ең алдымен, сол тілді пайдаланатын, дамытатын тіл тұлғасы – адамға қарай бұрылған: тілді адам арқылы зерттеу керек, себебі адам болмаса, тіл болмайды. Яғни тіл – адамда (тіл адам әлемінде), адам – тілде (адам тіл әлемінде): екеуін біріктіріп тұрған адам. Сондықтан бүгінде белгілі тілшілердің анықтауы бойынша, қазіргі және ертеңгі тіл білімі – антропоцентризм тіл білімі (антропоцентризм ғылыми білімдер парадигмасы). (Терминнің шығу тегі көне грек тілінен: а) *antrophos* – адам; латын тілінен *centrum* (центр) – ұшы өткір: орталық, қақ орта.)

Антропоцентристік тіл білімінің негізгі мақсаты тілді адам арқылы зерттеу болады, адамның сана-сезіміндегі тіл білімінің құрылымын, оның психобейнелік ерекшеліктерін, қалыптасу және өндірілу (тілдесім жасау) қасиеттерін т.б. анықтау; әлеуметтік, техникалық, психикалық өзгерістерге байланысты олардың даму үдерісінің негізгі ұстанымдарын, ережелерін білу, жазылымын жасау.

ХХІ ғасыр тілтанымның келешегін, негізгі бағытын анықтауға көптеген ғалымдар атсалысты. Оны атау үшін бірнеше термин ұсынылды, ұсынылып та жатыр (когнитивтік тіл білімі (парадигма), коммуникативтік тіл білімі (парадигма), антропоцентристік тіл білімі (парадигма) т.б.). Біз антропоцентризм терминіне тоқтадық, себебі: а) ішкі дүниесі нақты; ә) бүгінде ең жиі қолданылатын термин; б) тілді зерттеудің басында адам тұр.

Тіл білімінің осы үш кезеңдік түрін соңғы жылдары парадигма (ғылыми білімдер парадигмасы) терминімен атап жүр (Кун, 1977; Маслова, 2008; Алефиренко, 2005).

Соның салдарынан тіл білімінің тарихи кезеңдерінің негізгі бағыттарын атауда синонимиялық терминдер жиынтығы пайда болды: 1) тарихи-салыстырмалы тіл білімі, тарихи-салыстырмалы ғылыми білімдер парадигмасы; 2) жүйелік-құрылымдық тіл білімі – жүйелік-құрылымдық ғылыми білімдер парадигмасы; 3) антропоцентристік тіл білімі, антропоцентристік ғылыми білімдер парадигмасы. Екінші атаулардың (... парадигма) қысқартылған түрлері де жиі қолданылады: тарихи-салыстырмалы парадигма; жүйелік-құрылымдық парадигма; антропоцентристік парадигма.

Парадигма ұғымын және терминін тіл біліміне 1916 жылы Фердинанд де Соссюр ендірген

(Соссюр, 1933, 1988). Парадигма: грек тілінің сөзі «paradeigma» – мысал, үлгі. «Парадигма» термині негізінде «парадигматика» термині пайда болды. «Парадигма», «парадигматика» терминдері дәстүрлі тіл білімінде (жүйелік-құрылымдық) бір тіл бірлігінің (мысалы, сөздің) бірнеше грамматикалық я басқа формаларын (нұсқаларын) білдіреді (БЭС. Языкознание, 200: 366-367; Тіл білімі сөздігі, 1998: 263).

Мысалы, септелген бір сөздің грамматикалық формалары (парадигмасы).

1. Атау с.	адам, адамдар
2. Ілік с.	адамның, адамдардың
3. Барыс с.	адамға, адамдарға
4. Табыс с.	адамды, адамдарды
5. Жатыс с.	адамда, адамдарда
6. Шығыс с.	адамнан, адамдардан
7. Көмектес с.	адаммен, адамдармен

Осы мысалда *адам* сөзінің жеке түрінде 7 (жеті) және көпше түрінде 7 (жеті), яғни 14 түрлі септік (грамматикалық формалары) көрініс тапқан.

Сонымен, дәстүрлі тіл білімінде бір тіл бірлігінің (сөздің) грамматикалық (я басқа) формаларының жиынтығын «парадигма я парадигматика» деп атайды.

«Парадигма» терминіне бүгінгі өркендеп бара жатқан жаңашыл тіл білімінде (антропоцентризм тілтанымы) жаңа ұғым, жаңа теория жүктеліп жатыр (ғылыми білімдер парадигмасы). Бұл жаңа ғылыми түсініктің авторы АҚШ ғалымы Т. Кун (жалпы ғылымтанушы). Т. Кун осы ғылыми теориясын (бүгінде бұл көзқарас полиғылымды теория деңгейіне көтерілді) 1962 жылы ағылшын тілінде жарық көрген еңбегінде әлемдік ғылыми қауымға ұсынды (Кітап орыс тілінде «Структура научных революций» деген атпен 1977 жылы Москвада баспадан шықты).

Т. Кун былай дейді: «Менің түсінігімде, парадигма дегеніміз – қоғамда қалыптасқан, мойындалған ғылыми жетістіктер. Олар белгілі бір уақыт кеңістігінде (кезең, дәуір) ғылыми қауымға мәселені қою ұстанымдары мен шешімін жасау моделін (қалыбын) ұсынады» (Кун, 1977: 17). Яғни, қорыта айтатын болсақ, Т. Кунның түсінігінде парадигма – тіл бірлігінің әртүрлі грамматикалық (я басқа) формалары емес. Парадигма – бір ғылымның (тіл, тарих, философия, математика т.б.) үлкен бір даму кезеңіндегі ғылыми білімдердің, ұғымдардың, ұстанымдардың, мәселені қою және шешу қалыптарының, яғни жетістіктерінің жиынтығы.

Қазіргі тіл білімінде парадигма мәселесі терең және кең талқыланады. Ғылыми білімдер парадигмасының жаңа түрлерінің (тілтанымның жаңа кезеңінің) пайда болуы, қалыптасуы орын алады (мысалы, антропоцентристік тіл білімі).

Жаңа парадигма (тіл білімі) өзінен бұрынғы парадигманың (тіл білімінің) жетістіктерін толық пайдаланады, себебі жаңа парадигманың пайда болып, қалыптасуының бастамасы алғашқы («бұрынғы») парадигмалардың ғылыми әлемінде өрнектейді. Мысалы, бүгінгі антропоцентристік парадигма (тіл білімі) өзінен бұрынғы, яғни дәстүрлі жүйелік-құрылымдық парадигманың және одан бұрынғы тарихи-салыстырмалы парадигманың жетістіктері негізінде пайда болды. Сонымен, бүгінгі тіл білімінде «парадигма» термині екі мағынада қолданылып келеді.

Ғылымның терминге қоятын бірнеше талабы бар. Солардың ішіндегі ең өзектісінің бірі – терминнің бір мағыналы болуы, яғни термин мағынасында екі ойлылық болмауы керек. Ғылыми терминнің барлығы осы негізгі ұстанымды сақтап жасалады.

Антропоцентризм парадигмасы терминінің екінші мүшесі – парадигма терминінде екі мағына пайда болып тұр: 1) парадигма – тіл бірлігінің әртүрлі грамматикалық (я басқа) формалары; 2) парадигма – ғылыми білімдер, ұстанымдар, теориялар, мәселені қою және шешу қалыптарының жиынтығы, ғылым тарихының бірнеше кезеңдеріндегі (дәуірлеріндегі) даму процесіне байланысты.

Осы екі мағыналық контекстерде айқын байқалады. Мысалы, *жаңа парадигма қалыптасты*. Осы сөйлемде парадигма терминінің мағынасын әрі бір тіл бірлігінің (мысалы сөздің) жаңа грамматикалық формасы (парадигмасы) қалыптасты деп түсінсе болады, әрі жаңа ғылыми кезең, жаңа ғылыми зерттеу жолы, жаңа ғылыми білімдер парадигмасы (жиынтығы, ұстанымдары т.б.) деп те түсінсе болады.

«Парадигма» терминін жаңа ұғымда тіл біліміне ендірген – АҚШ ғалымы (жалпы ғылымтанушы, тілші емес) Т. Кун, өзгелер осы жағдайға (парадигма терминінде екі мағыналық пайда болғанына) көңіл бөлмегендей болып тұр.

Неге олай? Біздің ойымызша, Т. Кун, көптеген АҚШ ғалымдары сияқты, Еуропа тіл білімін, Кеңес Одағындағы тіл білімін терең зерттемегенге ұқсайды. «Парадигма» терминін Ф. де Соссюр тіл біліміне бір тіл бірлігінің грамматикалық формасы және басқа формалары ұғымында 1916 жылы ендірген. Соны Т. Кун білген бе, білмеген бе? Білмеуі мүмкін, себебі АҚШ тіл білімі ғылым ретінде ХХ ғасырдың 20-30 жылдары терең қалыптаса бастады. Еуропа тіл білімі арнайы ғылым ретінде ХІХ ғасыр басында (бірінші ширегінде, бірінші жартысында) аяғына тік тұрды (тарихи-салыстырмалы әдістің және солай аталатын тарихи-салыстырмалы тіл білімінің пайда болуы негізінде). Жаңа ұғымды Еуропа тілшісі ендіргенде, «парадигма» терминіне екі мағына жүктелмес еді, себебі олар «парадигма» терминінің жүйелік-құрылымдық тіл біліміндегі мағынасын жақсы біледі. Олар басқа терминді қолданар еді демекпіз.

Біздің ойымызша, ғылыми кезең, ғылыми пікірлер жиынтығы ұғымында «парадигма» терминін емес, «тарихи-салыстырмалы тіл білімі», «жүйелік-құрылымдық тіл білімі», «антропоцентристік тіл білімі» (я тілтанымы) терминдерін қолдану жөн болар: мұндай қолданыс әрі дәстүрлі болар еді, әрі ғылыми білімдер жиынтықтарының, яғни тілтаным кезеңдерінің (түрлерінің) бірімен-бірі сабақтас екендігін нақты көрсетіп тұрар еді, әрі атаулардың, күрделі терминдердің бір ұғымдық және құрылымдық, сөзжасамдық модельдерде жасалғаны көрініп тұрар еді. Мысалы: тарихи-салыстырмалы тіл білімі; жүйелік-құрылымдық тіл білімі; антропоцентристік тіл білімі. Ал «парадигма» терминін (бір мағынада – 1916 жылы Ф. де Соссюр ендірген мағынада) қолданған дұрыс болар еді: дәстүр сақталады, екі ойлылық жойылады. Сонымен, қазіргі тіл біліміндегі «парадигма» терминінің екі мағыналы болуы, ғылымның терминге қоятын негізгі шарттарының бірі – бірмағыналық ұстанымы сақталмай тұр.

Бұл мәселеде Т. Кунға мін тағуымыз орынсыз деп ойлаймыз, себебі Т. Кун жалпы ғылымтанушы (науквед). Ол «парадигма» терминін ғылыми кезең, кезеңдік ғылыми үлгі, сол кезеңнің ғылыми білімдер жетістіктері, ұстанымдары жиынтығы мағынасында қолдануды жалпы ғылымға (тарих, философия, тіл білімі, математика т.б.) тән жағдай деп түсінген. Яғни «парадигма» термині осы мағынасында әр ғылымның зерттеу, даму кезеңдерін атап, айыру үшін сөз тіркестерінен тұратын күрделі терминдердің құрамында қолданылады.

Бірақ «парадигма» термині күрделі термин құрамында екі ойлылықты, екі мағыналылықты толық жоймайды. Мысалы: *тілтанымдық парадигма* (екі мағыналық бар); *антропоцентристік парадигма* (екі мағыналылық жоқ).

Бүгінгі тіл білімінде «парадигма» термині өзінің екінші мағынасында (ғылыми жол, ғылыми дәуір, ғылыми білімдер жиынтығы) кең таралды. Сонымен қатар «парадигма» терминінің 1916 жылы Ф. де Соссюр ендірген мағынасы әлем тіл білімінің ұлттық түрлеріне терең сіңіп кеткен, яғни «парадигма» терминін бірінші (дәстүрлі) мағынада қолдануы да нық аяқ басып тұр, келешекте де солай болады, себебі тіл – жүйе, құрылым. Парадигма (дәстүрлі түсінікте) сол жүйенің құрылым екенін көрсетіп тұрады (әрбір тіл бірлігінің құрамындағы грамматикалық формалар жиынтығын).

Бүгінде «парадигма» терминінің екінші мағынада қолданылуы кең тарады. «Парадигма» терминінің қазіргі тіл біліміндегі осындай екі мағынада қолданылуы ойландыратын жағдай. Бұл жағдай мәселені ғылыми талқылаудан өткізу керек екендігін көрсетіп тұр. Сонымен:

1. Біз «парадигма» ұғымын, терминін тілтанымындағы қолдану тарапынан қарасақ, онда терминде екі мағыналық бар болып шығады: а) тіл бірлігінің грамматикалық я басқа формасы, формалар жиынтығы; ә) тілтаным тарихында белгілі кезеңдегі ұғымдар, ғылыми білімдер, мәселені қою және шешу қалыптары, жетістіктер жиынтығы.

2. Біз «парадигма» ұғымына, терминіне жалпы ғылымдағы (тілтаным, математика, физика, геология, тарих т.б.), яғни ғылымтанымындағы қолданылуы тарапынан қарасақ, онда екі мағыналық болмайды, себебі ұғым, оның аталуы (парадигма) жалпы ғылымның даму тарихындағы кезеңдерге (дәуірлерге) байланысты қолданылады, тек тіл біліміне байланысты емес. Сонымен, шығу тегі бір болғанымен, «парадигма» ұғымы, термині (жалпы пәндераралық ұғымдар, терминдер сияқты) екі ғылымда екі түрлі мағынада қолданылуы мүмкін, себебі олар әртүрлі

ғылымдар. «Парадигма» ұғымына, терминіне байланысты: а) тіл білімі (нақты бір ғылым); ә) ғылымтаным жалпылама ғылым: ғылымдар жиынтығын зерттейтін пән).

А. Байтұрсынұлы еңбектеріндегі үш ғылыми білімдер парадигмаларының көрінісі; антропоцентризм, тіл – құрал, тіл – қару.

Осы заман тіл білімі үш кезеңнен (яғни үш түрінен, үш парадигмадан) құралады. А.Байтұрсынұлы, әрине, ең алдымен, жүйелік-құрылымдық тіл білімінің (парадигманың) ұстанымдары, ұғымдары, теориялары негізінде ғылыми ізденістер жасаған. Бірақ еңбектерін зерттей қарасақ, ғылыми ізденістердің басқа парадигмаларында да жасағаны айқын байқалады. Яғни, А. Байтұрсынұлы ғылыми қажеттілікке байланысты тарихи-салыстырмалы тіл білімі (парадигма) ұғымдарында да, ол кезде әлем тіл білімінде әлі орнықпаған, әлі белгісіз болашақтың тіл білімі – антропоцентристік тіл білімі (парадигма) ұғымдарында да ғылыми ізденістер жасаған.

Бұның себебі неде?

Біріншіден, тарихи-салыстырмалы тіл білімі (парадигма) аясында ізденістер жасамаса, онда қазақ тілінің ішкі дүниесіндегі құрылымындағы кейбір ерекшеліктер ашылмай қалуы мүмкін еді. Сондықтан А. Байтұрсынұлы қазақ және басқа туысқан түркі тілдерін салыстырып (сөйлесім, жазылым, сөзжасам), сол тілдердің тарихи ұқсастықтары мен сол кездегі айырмашылықтарын анықтаған (қазақ, өзбек, татар, башқұрт, әзербайжан, ноғай т.б. тілдер). Осындай тарихи-салыстырмалы ізденістер қазіргі әдеби қазақ тілінің негізгі құрылымдық, жүйелік архитектурасын жасауға, ішкі дүниесін кең ашуға үлкен ықпалын тигізді. Сонымен, А.Байтұрсынұлы ХІХ ғасырдың тілтаным парадигмасы – тарихи-салыстырмалы тіл білімінің ұстанымдарының, әдістерінің негізінде де ғылыми ізденістер жасаған.

Екіншіден, жүйелік-құрылымдық тіл білімі (парадигма) – А. Байтұрсынұлы заманының тіл білімі, яғни ХХ ғасырдың тілтанымдық негізі, доминантасы. Әлемдегі тілдер осы тіл білімінің теориялары негізінде зерттелді, жазылымы жасалды. А. Байтұрсынұлы жүйелік-құрылымдық тіл білімі (парадигма) негізінде қазақ тілін зерттеп, тілдің ішкі және сыртқы дүниелерін терең және кең ашып, иерархиялық салаларының жүйелі жазылымын жасады (фонетика, лексика, сөзжасам, морфология, синтаксис) (Джусупов, 1995; 1998; Джусупов, Ибраимов, 2015).

Үшіншіден, тіл білімі саласындағы ізденістер – тілді жаратушы, қолданушы адамға да қатысты ізденістер. Бірақ жүйелік-құрылымдық тіл білімінде бірінші орында тіл бірлігі тұрған, сондықтан антропоцентризм көзқарасы болмады, я әлсіз, өте күреңкі күйде байқалатын еді. Ірі ғалымдардың жүйелік-құрылымдық еңбектерінде антропоцентристік бағыттың элементтері де орын алатын еді, себебі болашақтың теориялары, жалпы тіл білімі, яғни парадигмасы кешегі мен бүгінгі тіл білімдерінің (парадигмаларының) ішкі дүниесінде пайда бола бастайды, бүрткік шаша бастайды. Сондай тіл білімінің жаңа түрі – бүгінгі антропоцентристік тіл білімі (парадигма) жүйелік-құрылымдық парадигма әлемінде дүниеге келіп, қазіргі кезде қанатын кең жайып жатыр.

А. Байтұрсынұлының жүйелік-құрылымдық тілтанымдық мұрасында антропоцентризм бағытының элементтері айқын байқалады.

Төменде А. Байтұрсынұлының үш түрлі тіл білімі (парадигмалар) негізінде жасаған ізденістерін дәлелді мысалдармен келтірейік.

А. Байтұрсынұлының жүйелік-құрылымдық еңбектерінде тарихи-салыстырмалы тіл біліміне (парадигмасына) байланысты ізденістер де орын алған.

Мұндай ғылыми ізденістер қазақ тілін жүйелік-құрылымдық тіл білімі (парадигма) негізінде зерттеп жазған еңбектердің құрамында үлкен-кіші фрагменттер болып көрініс тапқан. Мақсат: мұндай тарихи-салыстырмалы ізденістер қазақ тілінің жүйе ретінде зерттелуінің дәлелділігі, шынайылығы, объективтілігі кең, терең және жан-жақты болуы үшін жасалған.

А. Байтұрсынұлының түркі тілдерінің ерекшеліктерін салыстыруы әрі тарихи-салыстырмалы, әрі жалпы салыстырмалы тіл білімінен орын алады, себебі ондай ізденістерде тілдердің элементтерінің кешегі және бүгінгі (А. Байтұрсынұлы заманындағы) жағдайы көрсетіледі. Сонымен қатар А. Байтұрсынұлының еңбектерінде синхрониялық зерттеулердің құрамындағы қажеттілігіне байланысты диахрониялық ізденістер де орын алған.

1913 жылы «Шора» журналының №14 санында «Қазақша сөз жазушыларға» атты мақаласында А. Байтұрсынұлы қазақ және басқа бірнеше түркі тілдеріндегі жалғау-жұрнақтардың түрлерінің сөз түбіріне жалғану ерекшеліктеріне қарай тіл материалдарын салыстырады. Бүгінде

ондай салыстыру, әрі синхронды-салыстырмалы (М. Джусуповтың термині), әрі тарихи-салыстырмалы (диахронды) болып бағаланды.

«... Османылар «бін» дейді, біз «мен» дейміз, османылар «уар» дейді, біз «бар» дейміз: османылар «дағ» дейді, біз «тау» дейміз. Осы сөздердің қайсысы дұрыс? Османыларға сендердің «бін», «уар», «дағ» дегендеріңіз дұрыс емес, «мен», «бар», «тау» деп жазу керек дейміз бе? Сол секілді *ба*, *бе* дұрыс емес, *ма*, *ме* дұрыс деп, айтудың жөні жоқ... Татарлар неге «атасыға», «атасыдан», «атасыдай» деп жазбай, *атасына*, *атасындан*, *атасындай* деп жазады. *Атасыға*, *атасындай*, *атасыдай* деп жазса, түсінбес пе? Әрине түсінеді, бірақ солай жазбайды. Олай жазса, татарша болмайды. Қазақ та солай: *ның*, *ны*, *лар*, *лық*, *лы* орынсыз жерлерде келсе, ол сөз қазақша болмайды; жөнге тілдің табиғаты тартуынша әрқайсысын өз орнына қойған. Тілдің өзінің қойған орнынан басқа орынға қойса, онда ол қойғанымыз ол тілше болмайды. Ол тілше болмаған соң, оның түбі – ол тілді бұзу, өзгерту болады...» (Байтұрсынов, 1992: 398).

А. Байтұрсынұлы мәтінінің осы үзіндісінде туысқан тілдерді салыстыру әдісі айқын көрініп тұр. Қазақ, татар, түрік тілдерінде бір грамматикалық мағынаны көрсететін жалғау-жұрнақтардың айтылу және жазылу нұсқалары салыстырылып, сол үш тілдің әрқайсысына қажетті түрлері анықталады. Оларды бір түркі тілінен екінші түркі тіліне сол күйінде алмастыру, екінші тілдің табиғи сөзжасам, грамматикалық форма жасам жолдарына сай келмейтіндігі дәлелденеді.

Әрине, мәтіннің кейбір стилистикалық көрсеткіштері бүгіндегі қазақ тілінің ғылыми стилінің қалыптасқан деңгейіне толық сай келмейді. Бірақ бәрі түсінікті. Мәтіннің стилистикасы осыдан 111 жыл бұрынғы қазақ тілінің кітаби стилистикасына сай келеді. Бұл мәтін нақ ғылыми мақсатты көздеп жазылмаған; бұл мәтін ғылыми-популярлық (ғылыми-көпшіліктік) мақсатты да көздеп жазылған, себебі ол кездегі қазақ, татар, түрік т.б. журналдары жалпы гуманитарлық бағытта жарияланатын болған, ең алдымен, сауаттылықты көтеруге көңіл бөлген, яғни әрі зиялыларға, әрі қарапайым халыққа арналған.

А. Байтұрсынұлының жүйелік-құрылымдық тіл білімі (парадигмасы) аясында жасаған ізденістерінен көрініс.

А. Байтұрсынұлының тілтанымдық, әдістемелік еңбектері – жүйелік-құрылымдық ғылымның (парадигманың) теориялық негіздерін, ұстанымдарын, ғылыми мектептерінің ұғымдарын негіз тұтқандықтың нәтижесі. Жалпы алатын болсақ, А. Байтұрсынұлы – тіл білімінің, әдебиеттанымның жүйелік-құрылымдық кезеңінде (парадигмасында) тек түркі тілтаным, әдебиеттаным әлемінде емес, жалпы әлемдік филология кеңістігінде үлкен орын алған ғалым (Байтұрсынұлы, 1914; 1992; 1926; 1991).

1925 жыл. Тіл – құрал. Дыбыс жүйесі мен түрлері. Қызыл-Орда. Бесінші басылуы.

А. Байтұрсынұлының осы кітабы да, басқа кітаптары да толық жүйелік-құрылымдық тіл білімінің (парадигманың) заңдылықтарына сүйеніп жазылған.

Кітаптың титулында «жүйе» сөзі орын алған (Дыбыс жүйесі мен түрлері). Яғни кітап жүйелі мазмұнда, жүйелі құрылымда жоспарланған, сол жүйелік-құрылымдық жоспар негізінде жазылған, баспадан шыққан.

Кітаптың ішкі дүниесі де, сыртқы дүниесі де толық жүйелі-құрылымды: 1914 жылғы жарияланғаны да, 1925 жылы жарияланғаны да (Байтұрсынов, 1992).

Жүйелік-құрылымдық тіл білімінде, яғни парадигмада бір үлкен жүйе ішінде бірнеше шағын, бірақ дербес жүйелер орын алады, яғни тіл біліміндегі құрылымдық – бұл көп жүйелі дүние (үлкен жүйе құрамында бірнеше шағын жүйелер).

А. Байтұрсынұлы еңбектерінде жүйелік-құрылымдық парадигманың осы негізгі заңдылықтарының бірі үлкен көрініс тапқан, яғни тілтанымдық, әдістемелік еңбектері нағыз жүйелі.

1925 жылғы «Тіл – құрал» кітабының жүйелік-құрылымдық көрінісінен мысалдар (үлгілер).

I. *Тіл мүшелері (үлкен жүйе)*

Сөйлеу және сөйлем

Сөйлем және сөз

Сөз бен буындар

Буын мен дыбыс (Байтұрсынов, 1992: 176-178).

Осы жүйелі ғылыми-әдістемелік жазылым бір үлкен жүйеден және соның ішкі дүниесін

ашатын төрт кіші жүйеден жасалған.

Жүйелі-құрылымды жазылымды жасау әдістемесі жоғарыдан төмен қарай бағытталған (вертикалды), яғни зерттеу жұмыстары үлкен тіл бірлігінен басталып, кіші тіл бірліктеріне өтеді.

II. *Қазақ тіліндегі дыбыстар: олардың таңбалары (үлкен жүйе)*

Дауысты дыбыстар

Дауыссыз дыбыстар

Дауысты дыбыстардың таңбалары

Дауыссыз дыбыстардың таңбалары

Жарты дауысты дыбыстар және олардың таңбалары

Қатаң дыбыстар

Ұяң дыбыстар

Ымыралы дыбыстар

Ымырасыз дыбыстар (Байтұрсынов, 1992: 179-181).

Осы жүйелі ғылыми-әдістемелік жазылымда бір үлкен жүйенің ішкі дүниесін ашу үшін, тоғыз кіші жүйе зерттеліп, олардың жазылымы жасалған.

Бұл жүйелік-құрылымдық жазылымды жасау әдістемесі – горизонталды, яғни тілтанымның дыбыстық иерархия саласында бір қатарда тұратын тіл бірліктері (дыбыс және таңба түрлері) бір ғылыми жүйе бағытында тең көзқарас негізінде зерттелген.

III. *1925 жыл. Тіл – құрал. Сөйлем жүйесі мен түрлері* («Тіл танытқыш» кітабы. Қызыл-Орда, 1925).

Бұл кітаптың жүйелік-құрылымдық (парадигма) жазылымында бірнеше түрлі зерттеу бағыты мен жазылым амалдары орын алған.

Сөйлем жүйесі (үлкен жүйе)

Бірінші бөлім:

Сөйлем мүшелері (үлкен жүйе)

Бастауыш

Баяндауыш. Баяндауыш болатын сөз таптары

***

Қосарлы баяндауыш

Жалаң сөйлем мен жайылма сөйлем

Анықтауыш

Анықтауыш болатын сөз таптары

Толықтауыш

Пысықтауыш сөздер

Мезгіл пысықтауыш

Мекен пысықтауыш

Сын пысықтауыш

***

Екінші бөлім:

Сөйлем түрлері

Жалпы түрлері

Болымды сөйлем

Болымсыз сөйлем

Толымды сөйлем

Толымсыз сөйлем

Жалаң сөйлем

Жайылма сөйлем

Айтылуынша айырылатын түрлері

Сұраулы сөйлем

Лепті сөйлем

***

Құрылуынан айырылатын түрлері

Іргелес сөйлемдер

Құрмалас сөйлемдер
Салалас сөйлем
Сабақтас сөйлем
Басыңқы сөйлем
Бағыныңқы сөйлем

(Байтұрсынов, 1992: 263-303).

Тақырыптың, кітаптың жүйелік-құрылымдық тіл білімі негізінде зерттеліп жазылуында структурализмнің әдіс-тәсілдері кең қолданылған.

Кітап үлкен жүйемен (сөйлем жүйесі) басталады. Одан соң кітаптың бірінші бөлімі үлкен жүйе – сөйлем мүшелерімен жалғасады, кейін әр сөйлем мүшесі кіші жүйе статусында зерттеліп, жазылады. Әр сөйлем мүшесінің жүйесінің ішінен тағы да кіші жүйелер анықталып, зерттеліп, жазылымы жасалады (пысықтауыш: мезгіл пысықтауыш, мекен пысықтауыш т.б.). Кітаптың осы бірінші бөлімінде зерттеу мен жазылым әрі вертикалды, әрі горизонталды жүйеде орындалған:

а) сөйлем жүйесі, сөйлем мүшелері;

ә) тілдік статусы тең тіл бірліктері: бастауыш, баяндауыш. Сонымен, кітаптың бірінші бөлімінде аз да болса, екі түрлі зерттеу жүйесі (бағыты) қиысылған (вертикалды, горизонталды).

Кітаптың екінші бөлімі горизонталды әдістеме негізінде орындалған, яғни тілдік статусы тең тіл бірліктері (сөйлем түрлері) зерттеліп, жазылымы жасалған. Бұл бөлімде де үлкен жүйенің құрамына бірнеше кіші жүйелер енген. Мысалы, құрмалас сөйлемдер: салалас сөйлем, сабақтас сөйлем т.б. Осы кіші жүйелердің құрамында тағы да кіші жүйелер жайғастырылған. Мысалы: салалас я сабақтас сөйлемдердің түрлерінің жүйелері.

Сонымен, кітаптың жалпы жүйелік-құрылымдық (парадигмалық) көрінісі көп қисынды, бірақ негізгісі, жалпыламасы вертикалды, себебі бірінші бөлімде кіші тіл бірліктері зерттеледі (сөйлем мүшелері), екінші бөлімде үлкен тіл бірліктері зерттеледі (сөйлем түрлері). Яғни, вертикалды зерттеу әдістемесінің екінші түрі төменнен жоғары қарай баратын бағытта орындалған.

А. Байтұрсынұлының еңбектерін жүйелік-құрылымдық тіл білімінің негізінде зерттеу барысының қорытындысы төмендегідей:

Ғалымның нақ ғылыми, ғылыми-әдістемелік мұрасы, өзінің тілтанымдық көзқарастары, ұстанымдары, зерттеу, жазылым жасау әдістемелері, әлемдік тіл білімінің бүгінгі шыңдалған биіктігіне көтерілген еңбектері – 111 жылдан бері тек гуманитарлық емес, басқа салаларда да доминанта болған, болып тұрған жүйелік-құрылымдық ғылыми білімдер парадигмасының үлгілі туындылары, көрсеткіштері.

А. Байтұрсынұлының еңбектеріндегі бүгінгі антропоцентристік тіл білімінің (парадигмасының) бағытынан орын алатын ғылыми түйіндер, көріністер.

А. Байтұрсынұлының жүйелік-құрылымдық ғылыми мұрасының ішкі дүниесінен антропоцентризм (яғни бүгінгі және ертеңгі) тіл білімінің талаптарына жауап беретін, осы ғылыми бағыттың аясында айтылған, түйінделген көзқарастар, шешімдер, болжамдар орын алған. Оның себебі, жоғарыда айтылғандай, әр жаңа ғылыми кезең (парадигма), әр жаңа теория дәстүрлі, яғни сол кезде доминанта болып тұрған ғылыми бағыттың ішкі дүниесінде басталады, қанатын қаға бастайды.

1914 жыл. Тіл – құрал. Орынбор.

1925 жыл. Тіл – құрал. Қызыл-Орда, бесінші басылуы.

А. Байтұрсынұлының осы кітабының бірінші басылымы да, бесінші басылымы да (арада 15 жыл) бір түрлі сөйлемдермен, бір түрлі ғылыми тұжырымдармен басталады. Сөйлемдердің, тұжырымдардың ішкі де, сыртқы да дүниесі нағыз антропоцентристік.

«Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Осы дүниедегі адамдар тілінен айырылып, сөйлеуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді. Осы күнгі адамдар жазудан айырылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айырылғаннан жеңіл болмас еді...» (Байтұрсынұлы, 1992: 141, 173).

Осы екі басылымдағы мәтін үзіндісі бірдей, бірақ бесінші басылымында екі өзгеріс бар (мағыналық, мазмұндық емес): 1) бірінші басылымда «дүние» сөзі «дүниядағы» деп («я») жазылған, бесінші басылымда «дүниедегі» деп («е») жазылған; 2) бірінші басылымда осы мәтін

үзіндісі үш сөйлемнен тұрады (жоғарыда берілген цитатаны қараңыз), бесінші басылымда екі сөйлемнен тұрады; «осы күнгі адамдар...» жеке үшінші сөйлем ретінде емес, екінші сөйлемнің жалғасы ретінде соның құрамында берілген. Мұндай бір орфографиялық, бір сөйлем құрылымындағы өзгерістер мәтіндегі ойға, ғылыми тұжырымға, автордың антропоцентристік көзқарасына кері әсерін тигізбейді.

Осы мәтін үндестігіндегі бірінші сөйлемді ғана антропоцентристік тіл білімі бағытында талқылағанның өзінде бәрі түсінікті болады.

1. Тіл – адамда, себебі тіл – «адамның жұмсайтын қаруының бірі», яғни тіл адам әлемінде өмір сүреді.

2. Тіл – адамда, себебі «тіл – адамның адамдық белгісінің зоры» (яғни қайталаймыз: тіл адамзат әлемінде өмір сүреді).

3. Адам – тілде, себебі адамзат тіл әлемінде өмір сүреді. Адам тілден, сөйлеуден айырылса, онда өзінің «адамдық белгісінің зоры» тілдесімдік қызмет жасай алмай қалады, яғни адам тіл әлемінде өмір сүруден шығып кетеді. Бірақ адам тіл әлемінде өмір сүретін болған соң, тілдесім қызметінен айырылмайды, себебі адам – тілде, адам – тіл әлемінде өмір сүреді, ал тіл – адам әлемінде өмір сүреді.

А. Байтұрсынұлы еңбектеріндегі антропоцентризм эксплицитты түрде де, имплицитты түрде де орын алған. Антропоцентризм – жалпы адамзаттық және ұлттық (қазақи) аспектілерінде жарияланған.

Мысалы, 1912 жылы жарық көрген «Оқу құралы» еңбегіндегі бір шумақта антропоцентризм жалпыадамзаттық (яғни универсалды) түрінде айтылған.

Құлақ екеу, ауыз біреу

Ол не үшін бұлай?

Көп тыңдап, аз сөйлеуге

Жаратқаны солай.

(Байтұрсынов, 1912, 1992: 43).

Осы және осындай шумақтар балаларға дене мүшелерінің аттарын, олардың адам үшін атқаратын қызметтерін үйрету үшін тапсырма ретінде ұсынылған. Контекстің тәрбиелік, мәдениеттанымдық, білімі мәні биік.

Шумақта антропоцентризм жалпыадамзаттық деңгейде ұсынылғанының себебі – «көп тыңдап, аз сөйлеу» барлық ұлтқа, барлық индивидке, қоғамдарға тиісті, тілдік қатынас жасаудың өте маңызды ережесі, ұстанымы. Яғни бұл шумақтың мәні, ішкі дүниесіндегі өсиеті, насихаты адамдардың бәріне бірдей тиісті болып тұр.

Контексте антропоцентризм имплицитты түрде көрсетілген: адамды атайтын сөздер қолданылмаған, бірақ насихат, өсиет бір адамға да, көп адамға да арналған. Яғни жалпыадамзаттық антропоцентризм.

Еңбекте мақал-мәтелдер жиі қолданылған: *Екпей, егін шықпас, үйренбей, білім жұқпас* (Байтұрсынов, 1912, 1992: 46). Мақалда антропоцентризм ашық көрсетілген, себебі өсиеті, насихаты адамға арналған. Осы мақалда да антропоцентризм жалпыадамзаттық: барлық халықтың адамдары еңбек етпесе, егіні шықпайды, оқымаса, білімі болмайды. Антропоцентризм имплицитты әдіспен жарияланған, себебі мақалда адамды атайтын сөз қолданылмаған.

1925 жылы жарық көрген «Тіл – құрал» (5-басылымы) еңбегінде де антропоцентризм үлкен орын алған.

Келіңдер, бозбалалар, атты алыңдар!

Жетектеп, тоғайыма ап барыңдар!

Жабыңдар жабуына түкті кілем,

Тазалап, жуып, тарап баптаңыздар!

(Байтұрсынұлы, 1925, 1992: 298).

Шумақта антропоцентризм эксплицитты түрде көрсетілген, себебі адам ұғымын білдіретін, атайтын сөз қолданылған: ол сөз – «балалар» сөзі. Шумақта жалпыадамзаттық антропоцентризммен ұлттық (қазақи) антропоцентризм бірге орын алған:

1) балалар, аттар т.б. – бұлар жалпыадамзаттық ұғымдар, заттар, атаулар. Осы шумақтағы басқа сөздер де мәтінде универсалды антропоцентризмді ашып тұр;

2) түкті кілем, оны ат үстіне жабу: қазақи-ұлттық антропоцентризмді көрсетіп тұр. Ат үстіне кілем жауып, баптап, жетектеп, ел алдына алып шығу – қазақтың ұлттық мәдениетінің көрсеткіші, сана-сезімінде (когнициясында) қалыптасқан психобейнесі.

Сонымен, А. Байтұрсынұлының еңбектерінде жалпыадамзаттық және қазақи-ұлттық антропоцентризм бірігіп, қызмет атқарады. Олар сөз қолданысы арқылы бөлініп тұрғанымен, жалпы антропоцентризм философиясында бөлінбейді, бір үлкен дүние болып қалыптасып, қызмет атқарады. Біріншісі – жалпыадамзаттық антропоцентризм аспектісі барлық ұлттарға ортақ дүние, екіншісі – ұлттық антропоцентризм аспектісі, жалпыадамзаттық антропоцентризмнің көпұлттық антропоцентризм түрлерінен құралғанын көрсетеді, бірақ түпкі негізінде антропоцентризм жалпыадамзаттық болып қалыптаса бастаған.

А. Байтұрсынұлы еңбектеріндегі насихат, өсиет пайдаланған мақалдарда, сөздерде т.б. тіл материалдарында антропоцентризмді қалыптастырып, солардың ішкі және сыртқы дүниесінің ұғымдық, философиялық байлығының көрсеткіші, жариялаушысы деңгейінде қызмет атқарады. Себебі оларды халық өзі үшін, яғни қазақ үшін және жалпыадамзат үшін тіл әлемінде антропоцентризмді жасап, қалыптастырған. А. Байтұрсынұлы соны нақ ғылыми, ғылыми-әдістемелік еңбектерінде ұлттық дүниенің тілдесімдік негізі ретінде өзінің ғылыми-мәдени интерпретациясында жазылымын жасаған.

А. Байтұрсынұлының нақ ғылыми, ғылыми-әдістемелік, тілтанымдық, әдебиеттанымдық еңбектерінде, көркем шығармаларының мағына әлемінде қазақ ұғымы, қазақ бейнесі, қазақ тілінің статикасы мен динамикасы әлемдік көріністерді қазақша қабылдап, қазақша жеткізуі көрініп тұрады. Яғни еңбектеріндегі қазақи-ұлттық антропоцентризм аспектісі қазақты өзіне тартып тұрады, себебі тіл, тілдесімдік материалдары саф ауадай таза қазақ тілінен алынған, мәтіндерін қазақи ойлау-қабілеті негізінде жасаған.

Сонымен, А. Байтұрсынұлының осыдан 111 жыл бұрын жасаған ғылыми тұжырымы бүгінгі антропоцентристік тіл білімі (парадигма) бағытынан өзіне тән, әділді, дәлелді орын алып тұр.

Әрине, А. Байтұрсынұлы мұрасы – ең алдымен, жүйелік-құрылымдық тіл білімінің айқын көрсеткіші. Бірақ сонымен қатар, еңбектерінде тарихи-салыстырмалы, антропоцентристік тіл білімдерінің (парадигмаларының) сарындары мөр басқандай көрініп тұр.

Бұл мәселеге байланысты айтып кететін жағдай: антропоцентристік тіл білімінің (парадигмаларының) бастамасы тарихи-салыстырмалы, жүйелік-құрылымдық тіл білімдері (парадигмалары) аясында басталды. (Әсіресе, жүйелік-құрылымдық тіл білімі аясында). Яғни антропоцентристік тілтанымдық ой-пікірлерді кезінде бірнеше белгілі ғалым айтып кеткен, бірақ олар антропоцентристік тіл білімі (парадигма) терминін қолданбаған. Бұл термин жақында пайда болып, тіл білімі әлеміне тез еніп кетті (Маслова, 2008; Алефиренко, 2005). В.А. Маслова сондай ғалымдар қатарынан әлемдік тіл білімінде белгілі бірнеше ғалымның атын атап, еңбектерінен ғылыми дәлелдер келтіреді. Олар: В. фон Гумбольдт, Ф. де Соссюр, Е.С. Кубрякова, В.Н. Телия, П. Серио, В.А. Звегинцев, Б.А. Серебряников, Ю.С. Степанов, Ю.Н. Караулов, В.В. Виноградов т.б. (Маслова, 2008: 5-16).

Қазақ және жалпы түркі тіл білімінде, планетарлық тіл білімінде осындай «көріпкел» ғалымдардың бірі – А. Байтұрсынұлы. Осы мәселеге байланысты тіл біліміндегі болашақ антропоцентристік бағытты ғалым пайымдаған, болжамдаған. Сондықтан А. Байтұрсынұлының аты жоғарыда аттары аталған әлемдік тіл білімінде мәні биік ғалымдардың қатарынан орын алады.

А. Байтұрсынұлы осы еңбегін «Тіл – құрал» деп атаған, яғни тіл – адам қолданатын құрал, аспап (тіл – құрал, тіл – аспап), қару. Тілді құрал ұғымында осыдан 111 жыл бұрын (мысалы, орыс тіл білімінде) қолданылмайтын еді. Орыс тіл білімінде дәстүр бойынша «язык – средство», «язык – средство общения» терминдері қолданылады. «Средство» сөзінің мағынасы «құрал», «аспап» сөздерінің мағынасынан кең. Қостілді сөздікте «средство» сөзі қазақ тіліне, ең алдымен, *амал*, содан кейін *құрал*, *әдіс*, *тәсіл* болып аударылған (Русско-казахский словарь, 2007, Т.2, 389 с.). Орыс тілінің үлкен түсіндірме сөздігінде «средство» сөзіне үш мағына берілген. Негізгі (бірінші) мағынасы – «Прием, способ действия для достижения чего-л...» (БТС, 2002: 1256). Үш мағынасында да «құрал», «аспап» (инструмент, инструментарий) ұғымы көрсетілмеген. Екінші мағынасында «орудие (предмет, приспособление и т.п. или их совокупность), необходимое для осуществления какой-л. деятельности...» (БТС, 2002: 1256) деген түсінік бар. Олай болса,

«Орысша-қазақша сөздіктегі» «средство» сөзінің аудармасын тек «амал, тәсіл» емес, «құрал» деп те беруі күдік тудырып тұр. Жоғарыда көрсетілгендей (БТС-те), «средство» сөзіне «құрал», «аспап» (инструмент) деген мағына жүктелмеген.

А. Байтұрсынұлы кітапты «Тіл – құрал» деп атаған, яғни аспап (инструмент, инструментарий), ал кітаптың бірінші сөйлемінде тілді қару деген («жұмсайтын қаруының бірі»), яғни қолданатын әскери қару-жарақ мағынасында қолданған. Сонымен, қазіргі қазақ тілінің семантикалық деңгейінен қарасақ, онда «тіл» сөзі екі түрлі мағынада қолданылған: құрал – аспап (инструмент, инструментарий); қару – әскери қару-жарақ (орудие, оружие). XX ғасырдың басында қазақ тілінде осы екі сөздің мағыналары бүгіндегідей екі түрлі болған ба, жоқ әлде осы екі сөз бір мағынаны білдірген бе?

Егер *құрал*, *қару* сөздері сол кезде бір мағынада қолданылған болса, онда бұлар тіл тарихында синонимдер болғанын көрсетеді. Сол кезде қазақ тілінде *құрал*, *қару* сөздері бүгіндегідей екі мағынаны білдірген болса, онда А. Байтұрсынұлы тілдің адам, қоғам өміріндегі әлеуметтік қызметін теңсіз күшті дүние екенін білдіру үшін *қару* сөзін де қолданған болады. Себебі қазақ тілінде мынадай мақалдар, қанатты сөздер бар: *қылышты қылыш тоқтатпағанда, тіл тоқтатады; тіл қылыштан өткір: тіл (сөз) жүректі теседі* т.б. Яғни тіл қарудың да (қылыштың, найзаның, оқтың т.б.) қызметін атқарады. Сәті келгенде, олардың қызметінен үстем болады.

Әлем тіл білімінде тілге ғылыми анықтама бергенде, «құрал» (инструмент), «қару» (орудие) сөздері бүгінге дейін қолданылмаған. Бірінші болып тілдің ғылыми анықтамасын бергенде, *құрал* сөзін де, *қару* сөзін де А. Байтұрсынұлы қолданды (Байтұрсынұлы, 1914, 1992).

Соңғы жылдары жаңа бағыттағы (антропоцентризм) тілші-зерттеушілер орыс тілінде «язык – инструмент», «язык – инструментарий» терминдерін пайдаланып жүр (Маслова, 2008). Бұл қолданыстың мағынасы: «язык – инструмент» – «тіл – құрал», «тіл – адамның құралы», «тіл – адамның аспабы», «язык – инструментарий» – «тіл – құралдар жиынтығы». Орыс тіл білімінде 1999 жылы *қару* сөзін тілге қатысты С.Г. Тер-Минасова қолданды (Тер-Минасова, 1999, 2000).

Сонымен, осыдан 111 жыл бұрын, XX ғасырдың басында, Еуразия, түркі тіл білімінде тілді *құрал*, *қару* (инструмент, орудие) ұғымында бірінші болып пайдаланған және ол ұғымды, терминді ғылым саласына, білім беру саласына нықтап ендірген ғалым – А. Байтұрсынұлы.

Қазақ тіл білімі саласындағы мамандар арасында қазақ тіліндегі «тіл – құрал», «тіл – қатынас құралы» және орыс тіліндегі «язык – средство общения» терминдері эквиваленттік терминдер ұғымында тарап кеткен.

Қорытынды

«Парадигма» ұғымы, термині тілтаным ғылымында Ф. Соссюр мен Т. Кунның түсініктерінде қарастырылды. Термин бір мағыналы болады. Ал тіл білімінде «парадигма» термині екі мағыналы болып қалғанға ұқсайды. «Парадигма» термині тіл білімінде екі мағыналы емес, себебі: а) Ф.Соссюрдың парадигма түсінігі (әлем тілдерінің ғылыми жазылымы осы концепция негізінде жасалған) тіл біліміндегі ұғымды білдіреді; ә) Т. Кунның парадигма түсінігі жалпы ғылымтаным саласындағы ғылыми кезеңдер (дәуірлер) ұғымын білдіреді.

А. Байтұрсынұлы еңбек еткен кезде АҚШ-тың ғылымтанушысы Т. Кунның парадигма концепциясы дүниеге келмеген, сондықтан «парадигма» ұғымы Ф. Соссюр қалыптастырған түсінік негізінде әлем тілтанымында қабылданып, кең тарады. А. Байтұрсынұлының тілтанымдық, лингводидактикалық, әдістемелік еңбектері басқа да әлем ғалымдарының еңбектеріндегідей Ф.Соссюрдың парадигма, парадигматика концепциясы түсінігінде жазылған. Сондай-ақ А.Байтұрсынұлы еңбектерінде қазіргі дамып келе жатқан Т. Кунның концепциясы негізінде жасалған үш ғылыми білімдердің парадигмалары да өз орнын тапқан.

А. Байтұрсынұлы – тілші, әдістемеші ретінде осы заман тілтанымы тарихындағы жүйелік-құрылымдық тіл білімі (парадигма) аясында орасан көп қызмет еткен маман. Сонымен қатар ол – кешегі (XIX ғасыр) тарихи-салыстырмалы тіл білімі (парадигма) аясында да, бүгінгі (ол кезде келешек XXI ғасыр) антропоцентристік тіл білімі (парадигма) аясында да ғылыми із қалдырған, кеше мен бүгінді және болашақты ғылыми қажеттілік деңгейіне байланысты біріктіре білген маман. А.Байтұрсынұлының тілтанымдық еңбектерінің ішкі дүниесінің ғылыми мәні үш ғылыми білімдер парадигмасына да ортақ дүние болып тұр. Ол ғылыми мұраның үш уақыт кезеңіндегі тіл

білімінің түрлеріне (ғылыми білімдер парадигмаларына) ортақтық қатынасының көлемі әртүрлі.

Антропоцентризм бағыты ғалымның тілтаным, лингводидактика, әдістемеге арналған тіл материалдарында да кеңінен орын алған. Тілді теория, жүйе ретінде үйретуге арналған жаттығуларда пайдаланған мақал-мәтелдер мен мәтіндерде антропоцентризмнің екі тұғырлық дүние екендігі ұтымды көрсетілген (адамзаттық, қазақи, ұлттық). Яғни оқушылар сондай тілдік материал негізінде тапсырмалар орындап, адам туралы ұғымның біріккен екі аспектіден тұратынын үйренеді, сондықтан олардың сана-сезімінде жалпы адам жайында (универсалды антропоцентризм аспектісі) және қазақ адамы жайында (ұлттық-мәдени антропоцентризм аспектісі) түсініктер қалыптасады. Сол себептен А. Байтұрсынұлы еңбектерінен жалпы адам бейнесі және қазақ адамының ішкі дүниесі көрініп тұрады.

«Тіл – құрал», «тіл – қару» ұғымдары тіл үйрететін оқулықтың атауы болды. Тіл – құрал, себебі тіл арқылы (тілді құрал ретінде қолданып) адам әлемді таниды, адамзаттық және қазақи ұлттық көріністерін қабылдап, өзінің өмір сүру дағдысын, әлем туралы білімін қалыптастырады, дамытады. Тіл – құрал, себебі адамды өмірге дайындайтын вербалды қатынастың жасаушысы, негізгі қызмет атқарушысы: тіл – адам әлемінде өмір сүреді, адам – тіл әлемінде өмір сүреді. Бұл заңдылық – тіл біліміндегі антропоцентризм бағытының ұғымдық негізі. Ал олай өмір сүру адамның вербалды жанды дүние ретінде, тілдің құрал ретінде қызмет атқаруы арқылы жүзеге асады.

Тіл – әрі құрал, әрі қару. Тіл – қару, себебі ол тек құрал қызметін атқармайды, қару қызметін де атқарады. Адам тілді құрал ретінде пайдаланып (оқуда, тілдік коммуникация түрлерінде т.б.), оны қоғамдық, әлеуметтік қару деңгейіне көтереді. Тіл көп жағдайда жалпы әлеуметтік, ұлтаралық қатынас мәселелерін (жауынгердің қолындағы қарумен емес) шеше алады. Сондықтан А. Байтұрсынұлы тілді «адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі» деп анықтайды. Яғни, әрі «зоры», әрі «қаруы». Бұл сөздердің семантикаларының құрылымында «әл, күш, қуат» мағыналары ұялаған, сондықтан тіл – әрі құрал, әрі зор белгі, әрі қару.

А. Байтұрсынұлының осыдан 111 жыл бұрын жазылған еңбектерінде сол кезеңде де, бүгінгі күні де ғылыми жаңалық ретінде қабылданатын ұғымдар мен терминдер қолданылған. Бұл ұғымдар тілтанымдық және әдістемелік салаларға енгізіліп, әрі қарай дамытылған. Тілтанымдағы үш антропоцентристік ғылыми білім парадигмасы А. Байтұрсынұлы еңбектерінде айқын көрініс тапқан. Осылайша, ғалымның тілтанымдық, лингводидактикалық және әдістемелік мұралары 111 жылдық уақыт кеңістігінде өзінің заманаралық маңызын дәлелдеп, келешек ұрпаққа бағыт-бағдар болар ғылыми мұра ретінде өрісін кеңейтіп келеді.

Әдебиеттер

- Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке. – Москва: Флинта, 2005. – 416 с.
- Антропоцентризм в языке и культуре. – Москва: Индрик, 2017. – 264 с.
- Байтұрсынов А. Тіл – құрал (дыбыс жүйесі мен түрлері). 1-інші тіл танытқыш кітап. – Қызыл-Орда, 1925 // А. Байтұрсынов. Тіл тағылымы (қазақ тілімен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 173-198-бб.
- Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш // А. Байтұрсынов «Ақ жол». – Алматы: Жалын, (1926), 1991. – 340-461-бб.
- Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 447 б.
- Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. Қазақша алифба. 1-кітап. Орынбор, 1912 // А. Байтұрсынов. Тіл тағылымы (қазақ тілімен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 33-47-бб.
- Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал (қазақ тілінің сарфы). Бірінші жылдық. Орынбор, 1914 // Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 141-171-бб.
- Большой толковый словарь русского языка. – Санкт-Петербург: Норинт, 2002. – 536 с.
- Большой энциклопедический словарь. Языкознание. /Гл. ред. В.Н. Ярцева. – Москва: научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 2000. – 687 с.
- Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. – Москва: Высшая школа, 1983. – 267 с.
- Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 2000. – 400 с.
- Джусупов М. Фонемография А. Байтұрсынова и фонология сингорманизма. – Ташкент: Узбекистан, 1995. – 178 с.
- Джусупов М., Ибраимов Қ.Ш. Ахмет Байтұрсынұлы: ғылымтаным, терминжасам, стилистика. – Алматы: Әлем, 2015.

- Джусупов Н.М. Когнитивная стилистика: теория и практика, стратегии выдвигания в художественном тексте. – Ташкент: VNESHINVESTPROM, 2019. – 464 с.
- Джусупов М. Антропоцентризм в триединстве человек – язык – социум и его выражение в пословице // Иностранные языки в Узбекистане. – 2023. – № 5 (52). – С. 122-142.
- Джусупов М. Полиаспектный характер выражения антропоцентризма в пословицах русского, казахского, узбекского, английского языков. – Tiltanym, 2024(3). – С. 12-21.
- Жүсіпұлы Маханбет (Джусупов М.) Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 218 б.
- Кун Т. Структура научных революций. – Москва: Прогресс, 1977. – 300 с.
- Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию: учеб. пособие. – Москва: Наследие, 1997. – 206 с.
- Маслова В.А. Современные направления в лингвистике. – Москва: Издательский центр «Академия», 2008. – 272 с.
- Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж: Истоки, 2001. – 191 с.
- Русско-казахский словарь. Т. 2. – Алматы, 2007. – 635 с.
- Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. – Москва: Логос, 1998. – 296 с.
- Тер-Минасова С.Г. Язык как орудие культуры. – Москва: МГУ, 1999. – 110 с.
- Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация : учебное пособие. 3-е изд. – Москва: МГУ, 2008. – 352 с.
- Тіл білімі сөздігі. «Словарь по языкознанию». – Алматы: Ғылым, 1998. – 544 с.
- Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Москва: ЛКИ, 2008. – 432 с.
- Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. – Ташкент: Фан, 2007. – 126 с.

References

- Alefirenko, N.F. (2005) *Sovremennye problemy nauki o jazyke*. Moskva: Flinta. 416 s. [Alefirenko, N. F. (2005) *Modern Problems of the Science of Language*. Moscow: Flinta. 416 p.] (in Russian)
- Antropocentrizm v jazyke i kul'ture (2017). Moskva: Indrik, 264 s. [Anthropocentrism in Language and Culture. (2017) Moscow: Indrik, 264 p.] (in Russian)
- Baitursynov, A. (1925) *Til – qural (dybys jujesi men turleri)*. 1-shi til tanytqysh kitap. Qyzyl-Orda. In A.Baitursynov (Red.) (1992) *Til tagylymy (qazaq tili men oqu-agartuga qatysty engbekteri)*. B. 173-198. Almaty: Ana tili. [Baitursynov, A. (1925) *Language Tool (sound system and types)*. First Language Introduction Book. Qyzyl-Orda. In A.Baitursynov (Ed.) (1992) *Language Learning (works related to the Kazakh language and education)*. P. 173-198. Almaty: Ana tili.] (in Kazakh)
- Baitursynov, A. (1991) *Adebiet tanytqysh*. A. Baitursynov (Red.) *Aq zhol*. P. 340-461. Almaty: Zhaly. [Baitursynov, A. (1991) *Introduction to Literature*. A. Baitursynov (Ed.), *Aq zhol*. P. 340-461. Almaty: Zhaly.] (in Kazakh)
- Baitursynov, A. (1992) *Til tagylymy (qazaq tili men oqu-agartuga qatysty engbekteri)*. Almaty: Ana tili, 447 b. [Baitursynov, A. (1992) *Language Learning (works related to the Kazakh language and education)*. Almaty: Ana tili, 447 p.] (in Kazakh)
- Baitursynuly, A. (1912) *Oqu quraly. Qazaqsha alifba*. 1 kitap. Orynbor. In A. Baitursynov (Red.) (1992) *Til tagylymy (qazaq tili men oqu-agartuga qatysty engbekteri)*. P. 33-47. Almaty: Ana tili. [Baitursynuly, A. *Teaching Aid. Kazakh Alphabet. First Book*. Orynbor. In A. Baitursynov (Ed.) (1992) *Language Learning (works related to the Kazakh language and education)*. P. 33-47. Almaty: Ana tili.] (in Kazakh)
- Baitursynuly, A. (1914) *Til – qural (qazaq tilining sarfy)*. Birinshi zhylygy. Orynbor, 1914. Baitursynuly, A. (1992) *Til tagylymy (qazaq tili men oqu-agartuga qatysty engbekteri)*. Almaty: Ana tili. B. 141-171. [Baitursynuly, A. (1914) *Language – Tool (Grammar of the Kazakh Language)*. First Year. Orynbor, 1914. Baitursynuly, A. (1992) *Language Learning (works related to the Kazakh language and education)*. Almaty: Ana tili. P. 141-171.] (in Kazakh)
- Bol'shoj tolkovyj slovar` russkogo jazyka (2002). Sankt-Peterburg: Norint, 536 s. [The Great Explanatory Dictionary of the Russian Language (2002). Saint Petersburg: Norint, 536 p.] (in Russian)
- Bol'shoj jenciklopedicheskij slovar`. Jazykoznanie. (2000) Moskva: Bol'shaya Rossijskaja jenciklopediya, 687 s. [The Great Encyclopedic Dictionary. Linguistics. (2000) Moscow: Bolshaya Rossiyskaya enciklopediya, 687 p.] (in Russian)
- Buranov, Dzh. (1983) *Sravnitel'naja tipologija anglijskogo i tjurkskih jazykov*. Moskva: Vysshaja shkola, 267 s. [Buranov, Dzh. (1983) *Comparative Typology of English and Turkic Languages*. Moscow: Vysshaya shkola, 267 p.] (in Russian)
- Humboldt, W. (2000) *Izbrannye trudy po jazykovedeniju*. Per. s nem. Moskva: Progress, 400 s. [Humboldt, W. (2000) *Selected Works on Linguistics*. Transl. from German. Moscow: Progress, 400 p.] (in Russian)
- Dzhusupov, M. (1995) *Fonemografija A. Baitursynova i fonologija singlarmonisma*. Tashkent: Uzbekistan, 178 s. [Dzhusupov, M. (1995) *Phonemography of A. Baitursynov and Phonology of Singarmonism*. Tashkent: Uzbekistan, 178 p.] (in Russian)
- Dzhusupov, M., Ibraimov, Q.Sh. (2015) *Ahmet Baitursynuly: gylmytanym, terminzhasam, stilistika*. Almaty: Alem. [Dzhusupov, M., Ibraimov, Q.Sh. (2015) *Akhmet Baitursynuly: Scientific Study, Terminology, Stylistics*. Almaty: Alem.] (in Kazakh)
- Dzhusupov, N.M. (2019) *Kognitivnaja stilistika: teorija i praktika, strategii vydvizhenija v hudozhestvennom tekste*. Tashkent: VNESHINVESTPROM, 464 s. [Dzhusupov, N.M. (2019) *Cognitive Stylistics: Theory and Practice, Strategies of Promotion in a Literary Text*. Tashkent: VNESHINVESTPROM, 464 p.] (in Russian)
- Dzhusupov, M. (2023) *Antropocentrizm v triedinstve chelovek – jazyk – socium i ego vyrazhenie v poslovice*.

- Inostrannye jazyki v Uzbekistane. (5)52. S. 122-142. [Dzhusupov, M. (2023) Anthropocentrism in the Trinity of Man – Language – Society and Its Expression in Proverbs. Foreign Languages in Uzbekistan. (5)52. P. 122-142.] (in Russian)
- Dzhusupov, M. (2024) Poliaspektnyj harakter vyrazhenija antropocentrizma v poslovicah russkogo, kazakhskogo, uzbekskogo, anglijskogo jazykov. Tiltany, No 3. S. 12-21. [Dzhusupov, M. (2024) Polyaspectual Nature of Expressing Anthropocentrism in Proverbs of Russian, Kazakh, Uzbek, English Languages. Tiltany, No 3, P. 12-21.] (in Russian)
- Kuhn, T. (1977) Struktura nauchnyh revoljucij. Moskva: Progress, 300 s. [Kuhn, T. (1977) The Structure of Scientific Revolutions. Moscow: Progress, 300 p.] (in Russian)
- Maslova, V.A. (1997) Vvedenie v lingvokul'turologiju: uchebnoe posobie. Moskva: Nasledie, 206 s. [Maslova, V.A. (1997) Introduction to Linguoculturology: Study Guide. Moscow: Nasledie, 206 p.] (in Russian)
- Maslova, V.A. (2008) Sovremennye napravlenija v lingvistike. Moskva: izd. centr Akademija, 272 s. [Maslova, V.A. (2008) Modern Directions in Linguistics. Moscow: Publishing Center Akademiya, 272 p.] (in Russian)
- Popova, Z.D., Sternin, I.A. (2001) Oчерki po kognitivnoj lingvistike. Voronezh: Istoki, 191 s. [Popova, Z.D., Sternin, I.A. (2001) Essays on Cognitive Linguistics. Voronezh: Istoki, 191 p.] (in Russian)
- Russko-kazahskij slovar` (2007) T. 2. Almaty, 635 s. [Russian-Kazakh Dictionary. (2007) Vol. 2. Almaty, 635 p.] (in Russian)
- Saussure, F. (1933) Kurs obychnoj lingvistiki. Moskva: Logos, 296 s. [Saussure, F. (1933) Course in General Linguistics. Moscow: Logos, 296 p.] (in Russian)
- Ter-Minasova, S.G. (1999) Jazyk kak orudie kul'tury. Moskva: MGU, 110 s. [Ter-Minasova, S.G. (1999) Language as a Tool of Culture. Moscow: MGU, 110 p.] (in Russian)
- Ter-Minasova, S.G. (2008) Jazyk i mezhkul'turnaja kommunikacija: uchebnoe posobie (3-e izd.). Moskva: MGU, 352 s. [Ter-Minasova, S.G. (2008) Language and Intercultural Communication: Study Guide (3rd edition). Moscow: MGU, 352 p.] (in Russian)
- Til bilimi sozdigi. (1998) Almaty: Gylym, 544 s. [Dictionary of Linguistics. (1998) Almaty: Gylym, 544 p.] (in Kazakh)
- Shcherba, L.V. (2008) Jazykovaja sistema i rechevaja dejatel'nost`. Moskva: izd. LKI, 432 s. [Shcherba, L.V. (2008) Language System and Speech Activity. Moscow: LKI Publ. house, 432 p.] (in Russian)
- Yusupov, U.K. (2007) Teoreticheskie osnovy sopostavitel'noj lingvistiki. Tashkent: Fan, 126 s. [Yusupov, U.K. (2007) Theoretical Foundations of Comparative Linguistics. Tashkent: Fan, 126 p.] (in Russian)
- Zhusipuly, M. (Dzhusupov M.) (1998) Ahmet Baitursynov zhane qazirgi qazaq tili fonologijasy. Almaty: Gylym, 218 b. [Zhusipuly, M. (Dzhusupov M.) (1998) Akhmet Baitursynov and Modern Kazakh Phonology. Almaty: Gylym, 218 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 20.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 25.06.2025.

© Джусупов М., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

Зейнеп Базарбаева¹, Дидар Садық², Назгүл Оспанғазиева^{3*}

¹филология ғылымдарының докторы, профессор, академик,

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,

ORCID: 0000-0003-1141-1027 E-mail: zeynepmb@mail.ru

²докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

ORCID: 0000-0002-8271-7165 E-mail: sadyk_didar@mail.ru

^{3*} автор-корреспондент, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,

ORCID: 0000-0001-8875-5747 E-mail: nb_ospangazievan@inbox.ru

ҚАЗАҚ АУЫЗША МӘТІНІНІҢ ТРАНСКРИПЦИЯСЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Ұсынылған мақалада транскрипция ұғымы, оның түрлері және ауызша мәтіндегі транскрипцияның қолданылу жайы сөз болады. Ғылыми әдебиеттерде транскрипция белгілі бір тілдегі дыбыс элементтерін (фонема, аллофон) дәл бейнелеп көрсету үшін пайдаланылатын шартты белгі деп беріледі. Ауызша сөзде фонетикалық процестердің негізгі ерекшелігі дыбыс құбылыстарының вариативтілігімен байланысты. Сөз ағымындағы созылықтық пен үдемелілік ұлғайғанда немесе азайғанда, көрші дыбыстардың әсерінен дауыссыздар қатаңға немесе ұяңға айналғанда, дауыссыздардың ассимиляциясында, дауысты дыбыстардың редукциясында, жалпы артикуляция әлсіреген кезде негізгі бірліктердің дыбыстық қоршауы сөйлеу процесінде өзгеріске түседі. Сөз легінде дыбыстардың өзгеруін ескеріп, оларды дәл бейнелеп көрсету үшін фонетикалық және фонологиялық транскрипция қолданылады. Транскрипция – тек тілдік құрал ғана емес, ол әртүрлі тілдер мен мәдениеттер өкілдерін байланыстыратын көпір. Технологияның дамуымен бұл әдіс адам сөзін түсінуде бұрын-соңды болмаған дәлдікті ұсына отырып, тілдік кедергілерді жояды. Транскрипция – нақты дыбыстарды білдіретін арнайы белгілерді пайдаланып, сөздердің шынайы айтылуын түсіруге мүмкіндік беретін сөйлеу тілін жазудың дәл әдісі. Ауызша сөзде ой екпінінің орны, кідірістің өлшемі, дауыстың қатты немесе жай шығуы, қарқынның жылдам немесе баяу болуы, темпоралды сипаттағы кідірістің созылықтылығы мен хезитациялық кідірістің болуы және әуен сипатының аражігі ажыратылатындығы, просодикалық әрі синтаксистік жағынан бөлгенде, өзара сәйкес келмейтіндігі просодикалық транскрипция арқылы анықталады. Сонымен, фонетикалық, фонологиялық және просодикалық транскрипциялар ауызша мәтіннің сегментті-просодикалық ерекшеліктерін сипаттау үшін қолданылады.

Тірек сөздер: фонетикалық транскрипция; фонологиялық транскрипция; просодикалық транскрипция; фонема; әріп

Қаржыландыру көзі: Мақала ЖТН BR24993111 «Қазақ тілінің орфоэпиялық нормасы негізінде сөз синтезі жүйесін әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Базарбаева З., Садық Д., Оспанғазиева Н. Қазақ ауызша мәтінінің транскрипциясы туралы. *TiltanyM*, 2025. №2 (98). 28-37-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-28-37>

Зейнеп Базарбаева¹, Дидар Садық², Назгүл Оспанғазиева^{3*}

¹доктор филологических наук, профессор, академик,

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0003-1141-1027 E-mail: zeynepmb@mail.ru

²докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-8271-7165 E-mail: sadyk_didar@mail.ru

^{3*} автор-корреспондент, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-8875-5747 E-mail: nb_ospangazievan@inbox.ru

О ТРАНСКРИПЦИИ КАЗАХСКОГО УСТНОГО ТЕКСТА

Аннотация. В статье рассматривается понятие транскрипции, ее виды и использование транскрипции в устной речи. В научной литературе транскрипция представлена как передача на письме тем или иным набором письменных знаков точного обозначения элементов звучащей речи (фонем, аллофонов) определенного языка. Особенности фонетических процессов в звучащем дискурсе обусловлены высокой степенью вариативности звуковых явлений. Звуковые оболочки значимых единиц в процессе речепроизводства подвергаются изменению вследствие общего ослабления артикуляции, редукции гласных, выпадению согласных, ассимиляции, озвончению или оглушению согласного под влиянием соседних звуков, увеличению или уменьшению темпа речи, интенсивности и длительности. Фонетическая и фонологическая транскрипция используется для точной фиксации изменений звуков в потоке речи.

Транскрипция – это не просто языковой инструмент, это мост, соединяющий людей с разными языками и культурами. С развитием технологий этот метод разрушает языковые барьеры, предлагая беспрецедентную точность в понимании человеческой речи. Транскрипция – это точный метод записи устной речи, позволяющий запечатлеть истинное произношение слов с помощью специальных символов, обозначающих определенные звуки. В устной речи посредством просодической транскрипции определяется место логического ударения, расхождение синтаксических и просодических средств, членения речевой последовательности, темпоральные характеристики, такие как длина пауз, наличие хезитационных пауз, продолжительность речевых отрезков, мелодические рисунки. Таким образом, фонетическая, фонологическая и просодическая транскрипции используются для описания сегментно-просодических характеристик устной речи.

Ключевые слова: фонетическая транскрипция; фонологическая транскрипция; просодическая транскрипция; фонема; буква

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования ОГРН BR24993111 «Разработка системы синтеза слова на основе орфоэпической нормы казахского языка».

Для цитирования: Базарбаева З., Садык Д., Оспангазиева Н. О транскрипции казахского устного текста. *TiltanyM*, 2025. №2 (98). С. 28-37. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-28-37>

Zeynep Bazarbayeva¹, Didar Sadyk², Nazgul Ospangaziyeva³

¹Doctor of Philology, Professor, Academician, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-1141-1027 E-mail: zeynepmb@mail.ru

²Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-8271-7165 E-mail: sadyk_didar@mail.ru

^{3*}Corresponding author, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-8875-5747 E-mail: : nb_ospangazievan@inbox.ru

ON THE TRANSCRIPTION OF KAZAKH ORAL TEXT

Abstract. The article examines the concept of transcription, its types and the use of transcription in oral speech. In scientific literature, transcription is presented as a transmission in writing by a particular set of written signs for the precise designation of elements of spoken speech (phonemes, allophones) of a certain language. The peculiarities of phonetic processes in sound discourse are determined by the high degree of variability of sound phenomena. Sound shells of significant units in the process of speech production are subject to change due to the general weakening of articulation, reduction of vowels, loss of consonants, assimilation, voicing or devoicing of a consonant under the influence of neighboring sounds, an increase or decrease in the rate of speech, intensity and duration. Phonetic and phonological transcription is used to accurately record changes in sounds in the flow of speech. Transcription is not just a language tool, it is a bridge that connects people across languages and cultures. With the advancement of technology, this method is breaking down language barriers, offering unprecedented accuracy in understanding human speech. Transcription is an accurate method of recording spoken language that captures the true pronunciation of words using special symbols to represent specific sounds. In oral speech, prosodic transcription is used to determine the place of logical stress, the divergence of syntactic and prosodic means, the division of the speech sequence, temporal characteristics such as the length of pauses, the presence of hesitation pauses, the duration of speech segments, and melodic patterns. Thus, phonetic, phonological and prosodic transcriptions are used to describe the segmental-prosodic characteristics of oral speech.

Keywords: phonetic transcription; phonological transcription; prosodic transcription; phoneme; letter

Source of financing: The article was prepared as part of the program-targeted financing of the OGRN BR24993111 “Development of a word synthesis system based on the orthoepical norm of the Kazakh language”.

For citation: Bazarbayeva, Z., Sadyk, D., Ospangaziyeva, N. On the Transcription of Kazakh Oral Text. *TiltanyM*, 2025. No. 2 (98). P. 28-37. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-28-37>

Кіріспе

Әрбір халықтың әдеби тілінде айтылудың жалпыға бірдей ортақ және қалыптасқан бірыңғай нормалары болады. Қазіргі кезде сөйлеу тілі қоғамда ерекше мәртебеге ие болып, оның әлеуметтік мәнділігі күшейе түсті. Ауызша сөз электрондық коммуникациялық жүйелерде, аудиовизуалды бұқаралық ақпарат құралдарында, сахна өнерінде тілдік қарым-қатынастың негізгі құралы болып отыр. Қазіргі заманғы қазақ әдеби тілінің сөйлеу нормалары жүйесі жаргоннан, сөйлеу тілінен, жергілікті тілден ерекшеленеді. Дұрыс айту ережелерінің жиынтығы орфоэпия деп аталады. Қазақ тілінің орфоэпиялық нормасы ертеден-ақ қалыптасып, қазіргі күнде белгілі бір жүйеге түскендігі байқалады және тілдің орфоэпиялық нормасының функциясы кеңейді. Әрбір әдеби тілдің орфоэпиясы дыбыстар мен дыбыс тіркестерін, сөйлемдегі сөздерді, оған қосылатын

қосымшаларды дұрыс айту ғана емес, сонымен бірге сөздер мен фразаларды, дауыс екпіні мен сөйлеу сазын да өз орнында қолдана білу сияқты күрделі мәселелерді қамтиды. Демек, орфоэпияны әдеби айтылуды белгілейтін ережелер жиынтығы ретінде анықтауға болады, ал дұрыс айтуға қол жеткізу үшін жазудың ерекше түрі болып табылатын *транскрипцияның* рөлі ерекше. Ол тіл дыбыстарын дәл жеткізу үшін қолданылады. Транскрипцияның шет тілін үйретуде маңызы зор. Ол сөздердің шын мәнінде қалай дыбысталатынын түсінудің кілті болып табылады. Негізінде фонетикалық транскрипция сөйлеу тілін жазудың жүйелі тәсілі болып табылады. Стандартты жазудан айырмашылығы – бұл әдіс сөздердің айтылуын дәл көрсету үшін арнайы белгілерді пайдаланады. Тіл мамандары транскрипцияны тіл заңдылықтарын, айтылу мен дыбыстық өзгерістерді зерттеу үшін пайдаланады. Тіл үйренушілер сөздердің қалай дыбысталуы керек екенін түсіну үшін транскрипцияға сүйенеді. Логопедтер оны талдау және айтылуды түзету үшін пайдаланады. Фонетикалық транскрипция тілдік кедергілерді жойып, дерексіз дыбыстарды нақты дыбыстарға айналдырып, адамның қарым-қатынасында үлкен рөл атқарады.

Транскрипция – сөз дыбысының графикалық жазбасы. Бұл әсіресе сөздері басқаша жазылатын және айтылатын тілдерде тіл үйренуші үшін пайдалы. Мысалы, қазақ тіліндегі *сия* [сыйа] сөзі 4 дыбыстан және тек үш әріптен тұрады. Осы дыбыстарды транскрипция арқылы көрсетуге болады: [syia]. Ондағы әрбір таңба жазбадағы жеке дыбысты білдіреді. *Транскрипция* латынның *transcriptio* сөзінен шыққан, ол «қайта жазу» дегенді білдіреді. Расында да, транскрипциялау кезінде, яғни транскрипция көмегімен жазу кезінде орфографиялық жолмен жазылған сөздер мен сөйлемдерді қайта жазады. Алайда ауызша сөйлеуді жазу кезінде фонетикалық транскрипция бастапқы жазба болып табылады.

Материал және әдістер

Әлемде бірнеше транскрипция жүйесі бар. Латын әліпбиінің әріптеріне негізделген транскрипция кейде басқа алфавиттердің кейбір әріптерін (мысалы, грек ϵ , γ) және кейбір арнайы таңбаларын (мысалы, ρ , ζ , σ) қамтиды. Кезінде Халықаралық фонетикалық қауымдастықтың транскрипциясы құрылды. Бұл транскрипция еуропалық тілдерде сәтті қолданылады. Кирилл әліпбиінің негізінде Ресейде 1936 жылы орыс фонетикалық транскрипция жасалды. Өткен ғасырдың сексенінші жылдары жасалған түркі транскрипциясы «Советская тюркология» ғылыми журналында жарияланған. Қазақ әліпбиіне негізделген түркі транскрипциясы қазір де жиі қолданылады, онда әріптер өздерінің негізгі алфавиттік мағыналарында алынады және дыбыстардың ерекшеліктерін білдіретін қосымша белгілер енгізіледі. Жіңішке дауыссыздарды көрсету үшін әріптің оң жағындағы «апостроф» белгісі қойылады b' , d' , m' , еріндік дауыссыздардың он жағында дөңгелек белгісі қойылады j^0 , s^0 , m^0 , мұрын дауыссызын белгілеу үшін әрпінің үстіне $\tilde{}$ “тильда” деген диакритикалық таңба қойылады, дауысты дыбыстардың созылықлығын әрпінің оң жағындағы қос нүкте белгілейді $a:$, $e:$, $o:$.

Әртүрлі міндеттерге байланысты транскрипцияның екі түрі қолданылады: фонетикалық және фонематикалық, олар фонемалар және аллофондар туралы түсініктермен байланысты. Тіл дыбыстарын реңктерімен акустикалық және артикуляциялық аспектілерінде жеткізу қажет болса, онда әрбір аллофон арнайы таңбамен белгіленетін фонетикалық транскрипция қолданылады, сондай-ақ сөйлеудің дыбыстық ерекшелігі транскрипцияда дәл көрсетіледі. Шет тілінің дыбыстық жағын зерттегенде кәдімгі алфавиттік белгілер ыңғайсыз, өйткені сөздердің дыбысымен корреляция жасау қиын, әсіресе еуропалық тілдер үшін дыбыс пен әріп арасында нақты байланыс жоқ. Сондықтан фонетикада арнайы дыбыс жазуын фонетикалық транскрипциялау кеңінен қолданылады. Фонетикалық транскрипция қойылған мақсаттарға байланысты неғұрлым толық болуы мүмкін.

Фонетикалық транскрипцияның негізгі принципі – әрбір дыбыс үшін бір ғана белгі қабылданады, онда белгіні тек бір жолмен оқуға болады, яғни фонетикалық транскрипцияда жазылғанның мағынасына қарамастан таңба мен дыбыстың қатаң сәйкестігі байқалады. Фонетикалық транскрипция әртүрлі тілдердің дыбыс ерекшелігін белгілеу үшін пайдаланылуы тиіс. Ол сөйлеу дыбыстарының әмбебап фонетикалық классификациясына негізделген және мұндай жіктеудің негізінде жатқан жалпы принциптермен байланысты. Транскрипцияда жалқы есімдерге немесе сөйлем басында бас әріптерді қолдануға болмайды, мысалы, гүл атымен бірдей дыбыстардан тұратын *Раушан* есімі транскрипцияда кіші әріппен жазылады.

Аудиторлық анализдер негізінде қолжетімді нәтижелерді алу үшін жұмыста интонологиялық, фонологиялық, артикуляторлы-акустикалық зерттеу әдістері қолданылады. Зерттеу жұмысы төмендегідей кезеңдерден тұрады: экспериментті материалды жинау және жазу, арнайы бағдарлама арқылы аудиторлық және эксперимент материалына фонетика-фонологиялық, просодикалық анализ жүргізіп, оларға лингвистикалық интерпретация жасау. Аудиторлық талдау кезінде фонологиялық сипатқа фонеманың аллофондары, олардың комбинаторлық сипаты мен позициясы, кідіріс, тон, темп, дауыс қаттылығы сияқты просодикалық құралдар және жылдам-баяу, жоғары-төмен, қатты-ақырын сияқты салыстырмалы-қатыстық сипаттар жатады. Аудиторлық талдау барысында ауызша мәтіндегі кідірістің локализациясы анықталады.

Аудиторлық талдаудың негізгі мақсаты – мәтінді синтагма мен фонетикалық сөзге бөліп, екеуінің аражігін анықтау. Сөз ағымын сегментке бөлген кезде мейлінше үлкен көлемдегі сөйлеу сегменттерінің (фраза, синтагма, ритмикалық топ) аражігі сипатталып, фонема мен буын сияқты сегменттер де қамтылып, сипатталады. Мәтінді сегментке бөлу сөзтанымда маңызды мәселенің бірі болып табылады. Бұл үздіксіз сөз толқыны мен тілдің дискретті бірлігінің арасындағы қатысын анықтайды. Сегментті-просодикалық бірліктердің әртүрлі вариацияда айтылуы, олардың фонетикалық өзгерісі, фонема мен интонома модификациялары фонетика-фонологиялық және просодикалық транскрипция арқылы беріледі.

Әдебиетке шолу

Транскрипциялар алфавиттік және алфавиттік емес болуы мүмкін. Алфавиттік транскрипциялар дыбыстың немесе фонеманың акустикалық әсерін жазады. Аналфавиттік транскрипция сөйлеу дыбысының акустикалық сипаттамасын емес, оның артикуляциясын жазады. Аналфавиттік транскрипцияны «аналитикалық» деп те атайды. Аналфавиттік транскрипцияны Бодуэн де Куртене, О. Эсперсен, Ф. де Соссюр, Н.Я. Марр, А.М. Белл, Н.А. Свит қолданған. Сонымен, Ф. де Соссюр фонемаларды сипаттағанда, аналфавиттік транскрипцияны пайдалана отырып, олардың артикуляциялық сипаттамаларын береді (Saussure, 1977). А.М. Белл жеке органдардың жұмысын көрсететін арнайы белгілерді ойлап тапты (Bell, 1894). Оның транскрипция жүйесінде 61 таңба болды. Бұл дыбыстардың барлық негізгі түрлерін анықтау үшін жеткіліксіз болды. Свит Белл жүйесін дамытып, белгілердің санын 109-ға дейін арттырды (Sweet, 2009). Ерікті түрде ойлап табылған белгілерге негізделген бұл жүйе қазіргі тіл мамандары арасында мойындалған жоқ.

Алфавиттік транскрипцияда фонетикалық транскрипцияның белгілері қазіргі латын және кирилл әріптері, сонымен қатар қосымша әріптер мен диакритика таңбаларына негізделген. Транскрипция жүйелерінің көпшілігінде кең таралған латын әліпбиі пайдаланылады және басқа алфавиттердің белгілерімен қосымша толықтырылады (Кибрик, Майсак, 2021).

Тіл мамандары үшін транскрипцияны қолданудың маңыздылығы жөнінде жалпы фонетика саласында танылған беделді Л.В. Щерба: «Для лингвистов транскрипция кроме чисто практического значения при обучении языку имеет еще и огромное теоретическое значение. Она является единственным способом преодоления того смешения звука с буквой, которое так характерно для всякого грамотного человека и которое психологически состоит в том, что два ряда образов – зрительный и слуховой – составляют неразрывное целое, заменяя друг друга. Между тем преодоление этого смешения, то есть осознание самостоятельности каждого из этих двух рядов, является краеугольным камнем лингвистического образования. Человек, не сделавший этого шага не может считаться лингвистом» (Щерба, 1974: 166) – деп, көрсеткен болатын.

Нәтижелер және талқылау

Әртүрлі мүшенің әсерінен көрші дыбыстардың негізгі сипаты жасалып, коартикуляция құбылысы орын алады, нәтижесінде тілдік құбылыстың фонетикалық қасиеті мейлінше өзгереді. Сөз ағымындағы фонемалардың модификациясы әртүрлі себепке байланысты болады. Ол себептерге жеке адамның сөйлеу мәнері, жеке стильдік қолданысы, фонетикалық сипаты жатады. Фонетикалық сипаттың негізгі себептері сөз ағымындағы фонемалардың өзара әсерінен пайда болады. Себебі көрші дыбыстардың әсерінен фонемалардың дыбысталуы өзгеріп, нәтижесінде варианттар мен вариациялар пайда болады. Фонемалардың аллофондарын дәл көрсету үшін фонетикалық транскрипция пайдаланылса, инвариант фонема фонематикалық транскрипция арқылы белгіленеді (Tannen et al., 2015).

Фонетикалық транскрипцияда дыбыстардың фонетикалық ерекшеліктері ескеріліп, бір фонеманың әртүрлі жүзеге асуы фонетикалық сапасына қарай белгіленеді. Фонетикалық транскрипция белгілері әдетте төртбұрышты жақшаға алынады. Қазақ тілінде фонетикалық транскрипцияда дауысты дыбыстардың жіңішкелігін (алдыңғы қатар) және жуандығын (артқы қатар), езулігін және еріндігін, француз тілінде дауыстылардың ашық және жабық дәрежесін, мұрындық қасиетін, сондай-ақ әртүрлі аллофондарды белгілеуге болады. Орыс тілінде көршілес дауыссыздардың ұяң және қатаң қасиеттеріне байланысты дауыстылардың әртүрлі аллофонына назар аудару керек (Самарин, 2020).

Фонетикалық және фонематикалық транскрипциялар тілді сипаттау моделі екі деңгейге қатысты: аллофондар деңгейі және фонемалық инварианттар деңгейі. Фонематикалық транскрипция бір фонеманың барлық аллофондары бір таңбамен көрсетілген кезде фонемалардың құрамы анықталады (Kibrik et al., 2020). Фонематикалық жазуда тек морфемдерді айыратын, бір сөзді екіншіден ажырататын, демек, басқа бір мағынаға ие болатын дыбыстық қасиеттер ғана беріледі. Фонематикалық жазу арқылы дыбыстың негізгі реңкі таңбаланып, морфеманың бірлігі қамтамасыз етіледі (Суперанская, 2018).

Ауызекі сөйлеудің алуан түрлерін беретін фонематикалық транскрипция барлық акустикалық және артикуляциялық сипаттарды толығымен есепке ала алмайды, өйткені фонетика адамзат сөйлеуінің барлық мүмкін болатын дыбыстарын емес, тек дыбыстардың типтерін белгілейді. Фонемалардың барлық нұсқасын көрсету мүмкін емес. Фонематикалық транскрипция басқа тілде сөйлеушінің бейтаныс немесе нашар түсінетін тілді қабылдауын жазу үшін қызмет етеді. Тіл маманы бейтаныс тілдегі мәтінмен алғаш рет бетпе-бет келгенде өзінің тілдік санасына, ана тілінің дыбыстық бейнелеу жүйесіне, таныс дыбыстық қорына сүйенеді. Тіл дыбыстары естумен қабылданатындықтан, ол адам санасының фактісіне айналады. Әр адамның санасында, жадында дыбыстардың үлгілері мен көріністері сақталатындығы белгілі. Тілдің фонологиялық жүйесі фонологиялық «електен» өтіп, бір фонеманың айрықша белгісі сақталады (Зиндер, 1979). Басқа бір тілдің сөздерін естігенде, біз өз тіліміздің фонологиялық қорына сүйенеміз. Біздің фонологиялық елегіміз басқа тілдердің дыбыс қорына жарамайтын болғандықтан, көптеген қателер, оққылықтар кездеседі. Осындай жағдайда фонологиялық интерференция деген құбылыс орын алады. Интерференциялық қателерді жібермеу үшін транскрипцияны пайдалану қажет.

Жазу сөйлеу дыбыстары арқылы таңбаланумен берілетіні белгілі. Дегенмен әріптер дыбыстарға дәлме-дәл сәйкес келуі мүмкін емес. Жазу үшін ең маңыздысы ойдың мазмұнын сақтау болып табылады. Әлемнің көптеген тілінде дәстүрлі әріп жазуы мен дыбыс арасындағы байланыс өте күрделі. Қазақ тілінің айтылу нормасы жөнінде әртүрлі пікір де жоқ емес. Біреулері қазақ тілі қалай айтылса, солай жазылады, айтылу мен жазылу ортасында айтарлықтай алшақтық жоқ деп қарайды. Әлбетте, бұндай пікірлермен келісуге болмайды. Бұл әсіресе сөйлеу процесі мен жазудағы орфографиялық норманы салыстырғанда анық байқалады. Мысалы, қазақ тілінде *e*, *o*, *ö* дауыстылары сөздің басында ашық дифтонгоид сапасында айтылады: *erke* [ʔerke], *esik* [ʔesik], *oraq* [ʔoraq], *oramal* [ʔoramal], *önim* [ʔönüm], *ömir* [ʔömür] (Қазақ тілінің орфоэпиялық анықтағышы, 2004: 73). Сөз құрамындағы дыбыстар немесе сөздердің аралығындағы дыбыстар бір-бірімен өзара үндесіп, үйлесе айтылады. Сөйлеуде олардың үндестігін сақтап, нақышына келтіре айту үшін тілдің дыбыстық жүйесінің табиғатын, дыбыстардың бір-біріне әсер ету заңдылықтарын жете білу қажет. Сөздер мен сөз тіркестерінің жазылуы мен айтылуының бір-біріне әрқашан сайма-сай келе беруі шарт емес, сондықтан бір тілде сөйлегенде және жазғанда қате жібермеу үшін транскрипция пайдаланылады.

Көбінесе бір әріп әртүрлі дыбысты білдіреді. Қазақ тілінде *n* әрпі [n], [ñ] және [m] дауыссыздарына сәйкес келеді: *nan* [nan], *tüñgi* [tüñgi], *künbaуys* [kümbaуys], яғни *n* әрпі сөздегі позицияға байланысты [m] және [ñ] дауыссыздарына айналады: *senbeidi* деп жазылады [sembeidi] деп айтылады, *könbeidi* деп жазылады [kömbeidi] деп айтылады, *tüñgi* деп жазылады [tüñgi] деп айтылады. *Z* әрпі [z], [s], [ʃ] және [j] дауыссыздарына сәйкес келеді: *kezek* [kezek], *sezse* [sesse], *qobуzşu* [qobуşşu], *qyz jibek* [qujјibek], яғни *z* әрпі сөздегі позицияға байланысты үш нұсқасында жүзеге асырылады: [s], [ʃ], [j]. Жазылуда *qazsa*, айтылуда [qassa], *tazşu* [taşşu], *söz jasu* [söjjasūu]. *S* әрпі [ʃ] дауыссызының алдында өзгеріп, сол дыбыс түрінде айтылады: *qosşu* деп жазылады [qoşşu] деп айтылады, *basşu* деп жазылады [başşu] деп айтылады. *K* және *q* әріптері сөздегі қоршаған

дыбыстарға байланысты айтылуында өзгеріп тұрады: *kök oramal* деп жазылады, [kögoramal] деп айтылады, *aq ala* деп жазылады, [ağala] деп айтылады (Аралбаев, 1988: 95).

A, i, y, e, o, ö дауысты дыбыстар позицияға байланысты өзгеріп тұрады: *a*→*ä*, *i*→*ii*, *y*→*ü*, *e*→*ö*, *e*→*i**e*, *o*→*u**o*, *ö*→*ü**ö*: *şai* деп жазылады, [şäi] деп айтылады, *jüzim* деп жазылады, [jüzüm] деп айтылады, *qulyn* деп жазылады [qulun] деп айтылады, *köilek* деп жазылады [kölök] деп айтылады, *emle* деп жазылады, [emle] деп айтылады, *otan* деп жазылады, [uotan] деп айтылады, *örik* деп жазылады, [üörik] деп айтылады.

Француз тілінде *o* әрпі [ɔ] және [o] дауыстыларына сәйкес келеді: *photo* [fɔto], *e* әрпі [e], [œ] және [ɛ] дауыстыларына сәйкес келеді: *tes* [te], *me* [mœ], *sept* [set], орыс тілінде *и* әрпі [и] және [ы] дауыстыларына сәйкес келеді: *сиди* [сиди], *цирк* [цирк], *д* әрпі [д] және [т] дауыстыларына сәйкес келеді: *дом* [дом], *сад* [сат].

Сонымен қатар бір дыбысты жазу үшін әртүрлі әріп қолданылады. Қазақ тілінде [ä] дауыстысы *ä* және *a* әріптеріне сәйкес келеді: *täte* [täte], *şai* [şäi], француз тілінде [i] дауыстысы *i* және *y* әріптеріне сәйкес келеді: *vie* [vi], *cycle* [sikl], орыс тілінде [z] дауыстысы *z* және *s* әріптеріне сәйкес келеді: *звонок* [звонок], *сдвиг* [здви́к].

Екі немесе одан да көп дыбыс тіркесімі бір әріппен жазылады. Қазақ тілінде [üu], [üü] дыбыстарының тіркестері *и* әрпін білдіреді: *baru* [barüu], *kelu* [kelüu], сондай-ақ [yi], [ii] дыбыстарының тіркестері *i* әрпін білдіреді: *mi* [myi], *bi* [bi]. Орыс тілінде [йа], [йу] дыбыстарының тіркесімі *я* және *ю* әріптерін білдіреді: *яма* [йама], *юла* [йула]. Кейде бірнеше әріптің тіркесімі бір дыбысты білдіреді: француз тілінде *eau* әріптерінің тіркесімі [o] дыбысын білдіреді *beau* [bo].

Әрбір тілде оқу мен жазудың азды-көпті күрделі ережелері, тілдің дыбыстық және жазбаша түрлерін корреляциялау ережелері болады. Сонымен қатар әртүрлі тілдегі бірдей әріптер әртүрлі дыбыстық мағынаға ие. Мысалы, қазақ және басқа латын графикасына негізделген түркі әліпбиінде *q* әрпінің дыбыстық мағынасы еуропалық тілдерге қарағанда өзгеше. Түрік және эзербайжан тілдерінде айтылуындағы *c* әрпінің еуропалық тілдердегі бір әріппен ешқандай ортақтығы жоқ. Француз тілінде *c* әрпі алатын орнына байланысты *s* және *k* ретінде айтылуы мүмкін: *merci* [mersi], *cil* [sil], *coq* [kək], *correct* [kɔrɛkt]. Фонема өз варианттары мен вариацияларында көрініс табады. Фонема аллофондарының пайда болуының ең басты себебі – фонетикалық жағдайлар: буындардың түрлері, екпіннің орны мен табиғаты, сөз ағымындағы фонемалардың өзара қарым-қатынасы және сөздің басы мен аяғы. Фонема түрленімінің заңдылықтары әр тілдің өзіне тән ерекшеліктерімен байланысты болады. Бір тілде сөйлейтіндердің жадында фонемалары сақталып, фонетикалық құбылыстар нәтижесінде пайда болатын фонема сол тілде сөйлейтіндердің сөздерінде көрініс табады. Түрлі позицияға байланысты бір фонеманың бірнеше реңкін транскрипция арқылы көрсетуге болады.

Фонетикалық және фонологиялық транскрипциядан басқа суперсегменттік фонетиканы зерттеуде кеңінен қолданылатын просодикалық транскрипция да бар. Просодикалық транскрипция мәтін көлемінде қолданылып, оның интонация ерекшеліктері жайында хабар береді (Аманбаева, Жумабаева, 2023).

Интонация компоненттері болып саналатын пауза, қарқын, әуеннің жоғарылау, төмендеу сияқты түрлерін жазу тілінде белгілейтін – тыныс белгілері. Сөйлеу тілінде әуен, қарқын, үдемелік, тағы басқа сол сияқты просодикалық тәсілдер айтылатын ойды түсіндіру үшін қандай үлкен қызмет атқарса, жазу тілінде тыныс белгілері сондай маңызды қызмет атқарады (Базарбаева, 2008). Сондықтан сөз түсінікті болу үшін тыныс белгілерін «жаза» да, «оқи» да білу керек. Жазуда айтушының ойы, сезімі, пікірінің рең бояуы тек қана пунктуация арқылы беріледі, ал оқушы қойылған тыныс белгісін көреді де, сол айтушының ойындай етіп қабылдайды. Демек, тыныс белгілері мәтінді көріктендірумен бірге тек грамматикалық құрылысының көрсеткіштері ғана емес, сөйлеу тіліндегі просодикалық тәсілдерінің де көрсеткіштері бола алады. Мәтінді оқығанда тыныс белгілері әуеннің көтерілуі мен бәсеңдеуін, қарқынның өзгеруінің көрсеткіштері болып, мәтінді бөлшектерге бөліп, мүшелеп, мазмұнын түсіндіру үшін үлкен қызмет атқаратынын айтып кету керек. Пунктуация арқылы жазылғанды дұрыс оқуға әрі дұрыс түсінуге мүмкіндік туады. Демек, жазу тілінде тыныс белгілері қолданса, сөйлеу тілінде олар просодикалық тәсілдерінде, логикалық байланыстарда көрініс табады. Қазақ пунктуациясының негізгі қызметі – тілдің ішкі заңдылықтарына сүйеніп, сөйлеуді сөйлемдерге, сөйлемдерді белгілі бөліктерге бөліп, ажыратып

жазу және оларды дұрыс мәнерлеп, нақышына келтіріп оқуға, сонымен бірге жазылған ойды я оның бөлшектерін дұрыс түсінуге мүмкүндік жасау.

Сонымен, тыныс белгілерінің негізгі қызметі ауызекі сөзде болатын түрлі интонациялық компоненттерге (әуен, кідіріс, тоналды диапазон, қарқын т.б.) сәйкес айтылған ойды бөлшектеп, мағынаны түсінуге жазылған мәтінді ажыратып оқуға дәнекер болады. Сөйлеуші ойды бірнеше сегменттерге мүшелеп, үлкенді-кішілі кідіріс жасап, сөйлемнің мағыналық-интонациялық қасиетіне қарап, өзіне лайық тыныс белгісін қояды. Ауызша мәтінде тыныс белгілерін просодикалық транскрипция арқылы көрсетуге болады.

Сондықтан тыныс белгілері тек дұрыс жазудың ғана құралы емес, дұрыс оқудың да, дұрыс түсінудің де құралы екені сөзсіз. Сөйлем соңында келетін тыныс белгілері мәтіндегі сөйлемдерді бір-бірінен ажыратып қана қоймай, оның қандай коммуникативтік мақсатпен және соған сәйкес қандай интонациямен айтылғандығын көрсетеді. Бұнда просодикалық транскрипцияның негізгі тон жиілігінің бағыттарын көрсететін шартты таңбалар пайдаланылады. Сөйлемнің ортасында келетін тыныс белгілері просодикалық тәсілдермен тығыз байланысты: әуеннің көтерілу-бәсеңдеуі, қарқыны, тоналды диапазоны, кідірістер, жазба тіліндегі тыныс белгілерінің аузекі тілдегі көрсеткіштері.

Интонациялық қызметіне байланысты тыныс белгілері екі топқа бөлінеді: паузалық және тоналды. Тыныс белгілердің көбісі бірнеше функцияны атқарады, бірақ солардың ішінде бір функциясы негізгі болады. Кідірістік тыныс белгілеріне нүкте, нүкте-үтір, үтір жатады. Ал әуендік тыныс белгілеріне – сұрақ белгі, лепті белгі, көп нүкте, қос нүкте, тырнақша, сызықша, жақша жатады. Тыныс белгілері сөйлемнің қандай бөлшектерден құралғандығын, оларды қандай ырғақпен, қандай мәнермен, қандай сазбен оқу керегін, қай жерде кідіріс барлығын байқату қызметін атқарады. Осының бәрін көрсететін просодикалық транскрипция элементтерінің мәні зор. Сонымен, интонация сөйлеу тілінде естілуімен қатар, жазба тілінде (сөйлемде, мәтінде) «оқылады». Себебі жазушының өзі жазып отырғанын басқалар оқығанда қалай естілетінін, оның қандай интонациямен айтылатынын біліп, тиісті тыныс белгілерін қойып отыруының себебі сонда болса керек. Алайда тыныс белгілері мен просодикалық тәсілдер бір-біріне тікелей емес, жанама түрде байланысады. Олардың арақатынасы күрделі және сан қырлы.

Жаңа бір тілмен танысып, оны зерттеу не үйрену барысында оқушы не зерттеуші сөйлеу тілінің просодикалық тәсілдерімен танысады. Просодикалық тәсілдер негізінен тілдердің қай-қайсысында да сөйлемдерді айтылу мақсатына қарай ажыратуға қатысады. Барлық тілде үдемеліктің молаюы да, негізгі тон жиілігінің көтерілуі де адамның артикуляциялық аппаратындағы дауыс желбезегіне түсетін физиологиялық әсердің механизмімен автоматты түрде байланыста қаралатыны белгілі. Сондықтан просодикалық тәсілдердің барлық тілде әмбебап болуының себебі адамдардың сөйлеу аппаратының жалпы физиологиялық қасиеттерінің бірдейлігіне байланысты болса керек. Барлық тілдердегі синтагмалар арасындағы мағыналық қарым-қатынасты білдірудің әмбебап әдісі болып просодикалық тәсілдердің әуені, қарқыны, кідірісі саналады. Мысалы, синтагманың соңғы сөзіне түсетін тонның бәсеңдеуі барлық тілде аяқталу, яғни тиянақтылық әуені болып табылады, ал фразаның соңындағы тонның көтерілуі аяқталмағандықты, тиянақсыздықты білдіреді. Барлық тілде де қарқынның баяу, байсалды болуы ақпараттың маңыздылығынан хабар береді, ал қарқынның жылдам, тез болуы оның маңызының, мәнінің шамалы екенін білдіреді. Просодикалық компоненттері сөйлеу тілінің жалпы ағысын қамтып, оның сөйлемдерін, синтагма, фразаларын, басқа да фонетикалық сөздерін қалыпқа түсіріп, тиянақтап, оның үстіне олардың бәрінің басын қосып, бөлшектерден тұратын әуенін шашыратпай, бір күрделі интонациялық байламда ұстайды (Bazarbayeva, 2003).

Қай халықтың болса да просодикалық компоненттері мәтіндегі сөйлемдерді бөлшектеп, мүшеленген сегменттердің (синтагма, фонетикалық сөз, бунақ) бір-біріне қатысын ашып, анықтайды және айтқан ойды түсіндіруде де мәні зор. Сондай-ақ сөз ағымындағы дыбыстық өзгерістерді біріздендіруге, қалыптандыруға және жүйелеуге арналатын просодикалық транскрипцияның ролі ерекше.

Фонема мен интонома тілдің фонетикалық жүйесінің компоненті болуымен бірге дыбыс тізбектерінде түрленіп, әр алуан өзгерістерге түседі. Сөз ағымындағы сөз тіркестері, сөздер, дыбыстар түрлі өзгерістерге ұшырайды. Сөйлеу барысындағы фонетика-фонологиялық

құбылыстардың ерекшелігі әртүрлі мәнмен сипатталып, экспериментті әдістер арқылы тексеріледі. Фонемалардың айырым белгілерінің қасиеттері, оларға көршілес дыбыстардың және просодикалық тәсілдердің ықпалы, көкейтесті мәселелердің біріне жатады.

Просодикалық транскрипцияның өзіндік белгілері болады. Диктор оқыған мәтіндерді қазақ фонетикасының мамандары тыңдап, аудиторлық талдау жасайды. Аудиторлық талдау жасайтындар, яғни жазылған мәтінді тыңдап, оны саралап, анықтайтындар – қазақ фонетикасының мамандары. Зерттеушінің мақсатына қарай мәтін сөйлемдерге, синтагма, ырғақты топтарға, яғни фонетикалық сөздерге бөлінеді. Олардың синтагмалық, ырғақты және ой екпіні белгіленеді. Аудиторлардың алдына төмендегідей мақсаттар қойылады:

1) ең алдымен, тыңдалған сөйлемдердің интонациясына қарап, сөйлемнің қай коммуникативтік түрі екені анықталады;

2) одан кейін мәтінді фразаларға (///), оларды қанша синтагмаға (//) немесе ырғақты топқа (бунақтарға) бөлінетіні белгіленеді (/);

3) олардың синтагмалық, ырғақты және ой екпіні белгіленеді;

4) интонацияның 4 деңгейіне байланысты синтагманың тоналды контуры (негізгі тон жиілігінің бағыттары) көрсетіледі: көтеріңкі ↑, бәсең ↓, көтеріңкі-бәсең ↑↓, бәсең-көтеріңкі ↓↑, бірқалыпты →;

5) синтагманың қарқыны анықталады: баяу ----- орташа, - - жылдам..... – (синтагманың жол астында белгіленеді);

б) синтагманың айтылу күші анықталады: күшеюі <, азаюы >, тең болуы = - (синтагманың арасында белгіленеді).

Мәтіндерді сегментті-просодикалық бірліктерге бөлуде ырғақты, синтагмалық және ой екпінінің мәні зор, олардың мәтінде орналасуына қарай, сөйлемнің, оның сегменттерінің мазмұны өзгеріп тұрады. Таңдалып алған мәтіннің аудиторлық талдау белгілері просодикалық транскрипция арқылы көрініс табады.

Кесте 1 – Фонетика-фонологиялық және просодикалық транскрипцияның үлгісі

Таблица 1 – Образец фонетико-фонологической и просодической транскрипции

Table 1 – A sample of phonetic-phonological and prosodic transcription

ҚАРЛЫҒАШТАР (Дулат Исабеков)

Арыс қаласында төртінші сыныпты бітіріп, жазғы демалысқа шыққан соң, жақын арадағы ауылда тұратын әжем өзімен бірге мені үйіне ертіп келді. Бұл жақ қаладан гөрі маған қызық болып көрінетін.

Әжемнің үйінің ішкі төбесінде қарлығаштың ұясы бар еді. Онда сары жағал балапандар қанат байлап, жетіліп келе жатты. Қалада қарлығаштар үйге көп ұя сала бермейтіндіктен болар, мен оларға қызықтап қарай бергім келетін.

Әсіресе қарлығаштардың таңертең сайрағандары-ақ рақат! Ұяларының ернеуінде томпып-томпып отырып алып, екі қарлығаш екі жерден әндеткенде, әсем үнге бойың балқып, көз жұмып, тыңдай бергің келеді. Атам да, әжем де «ой, жарықтықтар-ай» деп оларға сүйсіне қарайтын.

Бір күні осы ауылдағы Оспан деген баламен балапан аулауға шықтық. Ағаш басындағы, қираған тамдағы ұяларды бұзып, қанат қағуға жарағандарын жинап жүрміз. Жинағанда бір ыдысқа емес, Оспан олардың бәрін тыпыр-тыпыр еткізіп, көйлегінің ішіне салып жүр.

QARLYĠAŞTAR (Dulat Isabekov)

<Arys qalasynda↑< // törtünşi synupty bitirip↑< // jazǵy demalysqa şyqqan soñ↑< // jaqyn aradaǵy / auyl da turatyn äjem↑< // *özimen birge↑< // meni üyine yertip keldi↓>/// Bül jaq↑< // qaladan görü↑< // maǵan qyzyq / bolüp körinetin↓>///

<Äjemniñ üyiniñ↑< // işki töbesinde <↑& // qarlyǵaştyñ / üiasy bar yedi↓> /// *Onda / sary jaǵal balapandar↑< // qanat baylap↑< // jetilip kele jatty↓>/// Qalada qarlyǵaştar↑< // üyge köp / üia sala bermeytindikten bolar↑< // men olarǵa↑< // qyzyqtap / qaray bergim keletin↓> ///

Äsirese / qarlyǵaştar dyñ↑< // tañerteñ sairañandaryaq raqat↑</// Üialarynyñ erneuinde↑< // tompiyp- tompiyp / *otyryp alyp↑< // yeki qarlyǵaş↑< // yeki jerden ändetkende↑< // äsem üngö / boiyñ

balqyp↑< // köz jümüp↑< // tyñdai bergiñ keledi↓> /// Atamda↑< // äjemde↑< // «oi jaryqytqtar-ai» dep↑< // ^wolarğa süisine qaraityn↓>///

Bir күnü↑< // ^wosy auylдағы↑< // ^wOspan degen balamen↑< // balapan aulaуға шықты↓>/// Aғаш basyндағы↑< // қыраған тамдағы↑< // ұиаларды бүзүр↑< // qanat қағуūға jaraғandarun↑< // jyinap жүрмүз/// Jyinaғанда↑< // bir ydysqa ^yemes↑< // ^wOspan ^wolardyñ bärin↑< // typyr-typyr ^yetkizip↑< // köileginiñ işine salyp жүр↓> ///

Қорытынды

Сөз ағымындағы фонетикалық бірліктердің түрленімі әрқилы дыбыстық өзгерістерге ұшырайды. Демек, сөз легіндегі әрбір дыбыс фонологиялық қасиеттерімен ерекшеленіп, бір фонемаға сәйкес келеді, ал бір фонема бірнеше дыбыста көрініс табады. Дыбыстық бірліктердің әртүрлі айтылуы, дыбыстардың фонетикалық өзгерісі, фонема мен интонеманың түрленім себептері, дыбыс өзгерістерінің жалпы типологиясы транскрипция арқылы көрінеді. Дыбыстардың сөз ағымындағы өзгеруі, кейбір фонемалардың сапалық және сандық өзгерістерге ұшырауы, олардың басқа фонемалардың қасиетін алуы анықталды. Сөз легіндегі көрініс табатын фонемалардың түрленіміне фонетика-фонологиялық талдау жасалып, дыбыстардың транскрипциясы берілді.

Фонологиялық айырым белгілердің тұрақтылығы мен тұрақсыздығы, фонетикалық заңдылықтардың түрі жан-жақты талданды. Сегментті және суперсегментті бірліктер түрленімдерінің өзгеруі сөйлеу барысында көрініс табады. Фонема өзгерістерінің құбылуын, дыбыс түрленімдерін, кейбір фонемалардың әлсіреуін, өзгеруін, түсіп қалуын, көршілес дыбыстардың қасиетін алуын, редукция, ассимиляция процестерін, фонемалардың комбинаторлық және позициялық варианттарын, фонологиялық бірліктердің әртүрлі реңкте, вариацияда айтылуын фонетика-фонологиялық транскрипция анықтап береді.

Сөз ағымындағы просодикалық тәсілдердің (кідіріс, қарқын, әуен, үдемелік) көріністері, қызметі эксперимент әдістері арқылы тексерілді. Просодикалық тәсілдердің өзгеруі, қарқынның баяулауы мен жылдамдауы, сегментті және суперсегментті бірліктер түрленімдерінің өзгеруі, интонемалардың вариант-вариациялары, адамның көңіл-күйі мен психологиясын білдіретін хезитациялық, эмоциялық, вокалданған кідірістер, сөз ағымындағы дискурстың интонациялық өрнектері – осының бәрін просодикалық транскрипция арқылы көруге болады.

Әдебиеттер

- Аманбаева А., Жумабаева Ж. Устный просодический корпус: фонетико-фонологическая и интонационная транскрипция текста. – Tiltanym, 2023;(2). – С. 32-38.
- Аралбаев Ж.А. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алматы: Ғылым, 1988. – 144 б.
- Базарбаева З.М. Қазақ тілі: интонология, фонология. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 326 б.
- Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – Москва: Высшая школа, 1979. – 312 с.
- Кибрик А.А., Майсак Т.А. Правила дискурсивной транскрипции для описательных и документационных исследований // Лингвистика, Rhema. – Рема, 2021. – № 2.
- Қазақ тілінің орфоэпиялық анықтағышы. – Алматы: Арыс, 2004. – 200 б.
- Самарин Д.А. Актуальность модели фонетической транскрипции В. А. Богородицкого для современной лингвистики // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2020. – Выпуск 12-1.
- Суперанская А.В. Теоретические основы практической транскрипции / Отв. ред. А.А. Реформатский. Изд. 2-е. – Москва: ЛЕНАНД, 2018. – 288 с.
- Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Ленинград: Наука, 1974. – 428 с.
- Bazarbayeva, Z.M., Zharkynbekova, S.Z., Amanbayeva, A.Zh., Zhumabayeva, Zh. T., Karshygayeva, A.A. The National Corpus of Kazakh Language: Development of Phonetic and Prosodic Markers. Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences (2023). 16(8). P. 1256-1270.
- Bell A.M. Sounds and their relations. Washington, 1894.
- Kibrik A.A., Korotaev N.A., Podlesskaya V.I. Russian spoken discourse: Local structure and prosody. In search for a basic unit of spoken language: A corpus-driven approach. H. Mello, T. Raso, A. Panunzi (eds.). Amsterdam, 2020. P. 35-76.
- Saussure F. Cours de linguistique générale. Paris, 1977.
- Sweet H. A. Primer of Phonetics. Hardcover, 2009.
- Tannen et al. The Handbook of discourse analysis. Second Edition. Vol. 1, 2. Tannen, D., Hamilton, H.E., Schiffrin, D. (eds.). Chichester, 2015.

References

- Amanbayeva, A., Zhumabayeva, Zh. (2023) Oral prosodic corpus: phonetic-phonological and intonational transcription of the text. *Tiltanym*. No 2. P. 32-38 (in English)
- Aralbaev, Z.A. (1988) *Qazaq fonetikasy boiynsha jetjudter*. Almaty: Gylym, 144 b. [Aralbaev, Z.A. (1988) *Etudes on Kazakh phonetics*. Almaty: Gylym, 144 p.] (in Kazakh)
- Bazarbayeva, Z.M. (2008) *Qazaq tili: intonologija, fonologija*. Almaty: Zhibek zholy, 326 b. [Bazarbayeva, Z.M. (2008) *Kazakh language: intonology, phonology*. Almaty: Zhibek zholy, 2008. 326 p.] (in Kazakh)
- Bazarbayeva, Z.M., Zharkynbekova, S.Z., Amanbayeva, A.Zh., Zhumabayeva, Zh.T., Karshygayeva, A.A. (2023) The National Corpus of Kazakh Language: Development of Phonetic and Prosodic Markers. *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*. 16(8). P. 1256–1270 (in English)
- Bell, A.M. (1894) *Sounds and their relations*. Washington (in English)
- Kibrik, A.A., Korotaev, N.A., Podlesskaya, V.I. (2020) Russian spoken discourse: Local structure and prosody. In search for a basic unit of spoken language: A corpus-driven approach. H. Mello, T. Raso, A. Panunzi (eds.). Amsterdam. P. 35-76 (in English)
- Kibrik, A.A., Maisak, T.A. (2021) Rules of discursive transcription for descriptive and documentary research // *Linguistics, Rhema. Rema*. No. 2. (in English)
- Qazaq tilining orfojepejalyq anyqtagyshy (2004) Almaty: Arys, 200 b. [Orthographic guide of the Kazakh language (2004) Almaty: Arys, 200 p.] (in Kazakh)
- Samarin, D.A. (2020) Relevance of V. A. Bogoroditsky's phonetic transcription model for modern linguistics // *Philological sciences. Theoretical and practical issues*. Issue 12-1 (in English)
- Saussure, F. (1977) *Cours de linguistique générale*. Paris (in French)
- Shherba, L.V. (1974) *Jazykovaja sistema i rechevaja dejatel`nost`*. Leningrad: Nauka, 428 s. [Shcherba, L.V. (1974) *Language system and speech activity*. Leningrad: Nauka, 428 p.] (in Russian)
- Superanskaya, A.V. (2018) *Theoretical foundations of practical transcription* / Ed. A.A. Reformat'sky. 2nd ed. Moscow: LENAND, 288 p. (in English)
- Sweet, H.A. (2009) *Primer of Phonetics*. Hardcover. (in English)
- Tannen, et al., (2015) *The Handbook of discourse analysis*. Second Edition. Vol. 1, 2. Tannen, D., Hamilton, H.E., Schiffrin, D. (eds.). Chichester. (in English)
- Zinder, L.R. (1979) *Obshhaja fonetika*. Moskva: Vysshaja shkola, 312 s. [Zinder, L.R. (1979) *General phonetics*. Moscow: Vysshaja shkola, 312 p.] (in Russian)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 22.01.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 25.06.2025.

© Базарбаева З., Садық Д., Оспанғазиева Н., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

Zifa Temirgazina^{1*}, Bulat Ayapbergenov², Ardak Tleulesova³

^{1*}Corresponding author, Doctor of Philology, Professor, Margulan University, Kazakhstan, Pavlodar, ORCID: 0000-0003-3399-7364 E-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz

²Candidate of Philological Sciences, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Kazakhstan, Astana, ORCID: 0000-0001-5327-9058 E-mail: bolat06@mail.ru

³Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Kazakhstan, Astana, ORCID: 0000-0002-3471-6109 E-mail: tleulesova.ardak@mail.ru

**VERB CONSTRUCTIONS IN THE KAZAKH LANGUAGE:
COMPLEX, ANALYTICAL OR SERIAL?**

Abstract. The article proposes a new point of view on the grammatical status of analytical verb constructions in the Kazakh language, which is an agglutinative language. Traditionally, Kazakh language specialists qualified them as analytical constructions, and later they began to be defined as “compound verbs”. In our opinion, a significant portion of these constructions should be classified as serial verb constructions (SVCs). The theory of serial verb sequences was developed by D. Westermann in the early 20th century, based on the material of African languages. As arguments for this interpretation, their semantics are presented – denoting multiple actions as a “single event”, the absence of subordination or coordination between the verbs within the construction, a unified syntactic function, etc. In the Kazakh language, considering the semantic characteristics of the verbs within the construction, symmetric and asymmetric verb constructions are distinguished. In symmetric SVCs, the verbs are characterized by semantic and grammatical unrestriction. The sequence of verbs in them conveys the real temporal sequence of actions that constitute a single event. An asymmetric SVC consists of two verbs: one with a broad meaning and one with a narrow meaning. Additionally, we believe that mixed symmetric-asymmetric constructions also function in the Kazakh language. The status of serial verb constructions is reflected in the semantic and syntactic features of verb chains in the Kazakh language. Thus, in agglutinative languages, serial verb constructions function as a natural part of the grammatical system, demonstrating a syncretism of meaning within a segmented sequence of verb forms.

Keywords: Kazakh language; agglutinative language; serial verb construction; “single event”; converb; compound verb

For citation: Temirgazina, Z., Ayapbergenov, B., Tleulesova, A. Verb Constructions in the Kazakh Language: Complex, Analytical or Serial? *Tiltanyim*, 2025. No. 2 (98). P. 38-51.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-38-51>

Зифа Темірғазина^{1*}, Булат Аяпбергенов², Ардақ Тілеулесова³

^{1*}автор-корреспондент, филология ғылымдарының докторы, профессор,

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Қазақстан, Павлодар қ.,

ORCID: 0000-0003-3399-7364 E-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz

²филология ғылымдарының кандидаты, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Қазақстан, Астана қ., ORCID: 0000-0001-5327-9058 E-mail: bolat06@mail.ru

³филология ғылымдарының кандидаты, доцент,

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Қазақстан, Астана қ.,

ORCID: 0000-0002-3471-6109 E-mail: tleulesova.ardak@mail.ru

**ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІК КОНСТРУКЦИЯЛАРЫ:
КҮРДЕЛІ, АНАЛИТИКАЛЫҚ НЕМЕСЕ СЕРИЯЛЫҚ?**

Аңдатпа. Мақалада агглютинативті типтегі тілдерге қатысты қазақ тілінің аналитикалық етістік конструкцияларының грамматикалық мәртебесін анықтауға әрекет жасалды. Дәстүр бойынша, қазақ тілі мамандары оларды аналитикалық конструкциялар ретінде анықтады, кейінірек олар «күрделі етістіктер» ретінде анықтала бастады. Біздің ойымызша, бұл конструкциялардың едәуір бөлігі сериялық етістік конструкциялары – СЕК ретінде жіктелуі керек. Сериялық етістік тізбектерінің теориясын Д. Вестерман XX ғасырдың басында Африка тілдерінің материалында жасаған. Бұл түсіндірудің дәлелі ретінде олардың семантикасы келтірілген – бірнеше әрекеттерді «бір оқиға» ретінде белгілеу, құрылымға кіретін етістіктер арасында бағыну мен композицияның болмауы, бірыңғай синтаксистік функция т.б. қазақ тілінде құрылымға кіретін етістіктердің семантикалық сипаттамаларын ескере отырып, симметриялы және асимметриялық етістік конструкциялары ерекшеленеді. Симметриялы СЕК – де етістіктер семантикалық және грамматикалық шектеусіздікпен сипатталады. Олардағы етістіктердің реттілігі бір

оқиғаны құрайтын іс-әрекеттердің нақты уақыттық реттілігін білдіреді. Асимметриялық СЕК екі етістіктен тұрады: кең мағыналы және тар мағыналы. Сонымен қатар қазақ тілінде аралас симметриялы-асимметриялық конструкциялар жұмыс істейді деп есептейміз. Сериялық етістік конструкцияларының мәртебесі қазақ тіліндегі етістік тізбектерінің семантикалық және синтаксистік ерекшеліктерін көрсетеді. Сонымен, агглютинативті тілдерде тізбекті етістік конструкциялары етістік формаларының бөлінген тізбегінде мағына синкретизмін көрсете отырып, грамматикалық жүйенің табиғи бөлігі ретінде әрекет етеді.

Тірек сөздер: қазақ тілі; агглютинативті тіл; сериялық етістік конструкциясы; «бір оқиға»; конверб; күрделі етістік

Сілтеме жасау үшін: Темірғазина З., Аяпбергенов Б., Тілеулесова А. Қазақ тіліндегі етістік конструкциялары: күрделі, аналитикалық немесе сериялық? *Tiltanym*, 2025. №2 (98). 38-51-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-38-51>

Зифа Темиргазина^{1*}, Булат Аяпбергенов², Ардак Тлеулесова³

^{1*}автор-корреспондент, доктор филологических наук, профессор,

Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Казахстан, г. Павлодар,

ORCID: 0000-0003-3399-7364 E-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz

²кандидат филологических наук, Казахский агротехнический исследовательский университет

имени С. Сейфуллина, Казахстан, г. Астана,

ORCID: 0000-0001-5327-9058 E-mail: bolat06@mail.ru

³кандидат филологических наук, доцент, Казахский агротехнический исследовательский

университет имени С. Сейфуллина, Казахстан, г. Астана,

ORCID: 0000-0002-3471-6109 E-mail: tleulesova.ardak@mail.ru

ГЛАГОЛЬНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: СЛОЖНЫЕ, АНАЛИТИЧЕСКИЕ ИЛИ СЕРИЙНЫЕ?

Аннотация. В статье предлагается новая точка зрения на грамматический статус аналитических глагольных конструкций в казахском языке, который относится к агглютинативным языкам. Традиционно специалисты по казахскому языку квалифицировали их как аналитические конструкции, несколько позже их стали определять как «сложные глаголы». По нашему мнению, значительную часть этих конструкций следует квалифицировать как серийные глагольные конструкции – SGK. Теория серийных глагольных последовательностей была разработана Д.Вестерманом в начале XX века на материале африканских языков. В качестве аргументов данной трактовки приводится их семантика – обозначение нескольких действий как «единого события», отсутствие подчинения и сочинения между глаголами, входящими в конструкцию, единая синтаксическая функция и т.д. В казахском языке с учетом семантических характеристик глаголов, входящих в конструкцию, выделяются симметричные и асимметричные глагольные конструкции. В симметричных SGK глаголы характеризуются семантической и грамматической неограниченностью. Последовательность глаголов в них передает реальную временную очередность действий, составляющих единое событие. Асимметричная SGK состоит из двух глаголов: с широким значением и узким значением. Кроме того, в казахском языке, как мы считаем, функционируют смешанные симметрично-асимметричные конструкции. Статус серийных глагольных конструкций отражают семантические и синтаксические особенности глагольных цепочек в казахском языке. Таким образом, в агглютинативных языках серийные глагольные конструкции выступают как естественная часть грамматической системы, демонстрируя синкретизм значения в разделенной последовательности глагольных форм.

Ключевые слова: казахский язык; агглютинативный язык; серийная глагольная конструкция; «единое событие»; конверб; сложный глагол

Для цитирования: Темиргазина З., Аяпбергенов Б., Тлеулесова А. Глагольные конструкции в казахском языке: сложные, аналитические или серийные? *Tiltanym*, 2025. №2 (98). С. 38-51. (на англ. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-38-51>

Introduction

In our study, we consistently demonstrate that in the Kazakh language verb chains, traditionally classified as complex or analytic verbs, are serial verb constructions with converbs. Until that time, Serial Verb Construction (hereinafter referred to as SVC) was detected in languages of the isolating type; recently, attempts have been made to detect them in the inflectional languages. However, there are no researches in linguistics that consider the functioning of verb series in the languages of the agglutinative type. Thus, we are trying to prove the presence of them in the language of the agglutinative type – in Kazakh language, and also to establish the specifics of SVC in the agglutinative languages. In this regard, the study is distinguished by the novelty of the problem statement and new results for linguistics as a

whole.

The German researcher D. Westermann discovered “Verbalkombinationen” [‘verbal combinations’] in the West African languages Akan and Ewe. They differed in several grammatical features: “a. alle diese Verba ohne jede gegenseitige Verbindung stehen, b. alle das gleiche Tempus resp. den Reichen Modus haben, c. falls sie ein gemeinsames Subjekt und Objekt haben, diese nur beim ersten Verbum stehen, alle andern nackt sind; wird dagegen eine Konjunktion zwischen zwei Verba gesetzt, so müssen nach derselben Subjekt und Objekt wiederholt werden” (Westermann, 1907: 94). [a. all these verbs are not mutually related; b. they all have the same tense according to the modus meanings; c. if they have a common subject and object, then they stand only with the first verb, all the rest without them; if, on the other hand, a conjunction is made between two verbs, the subject and object must be repeated after each. – translated by Z. Temirgazina].

Verbalkombinationen in German can be partially translated by abbreviated sentences or sentence structures, but very often they can be expressed with a single verb. And this is due to the semantic reasons for verb constructions: “Der Eweer beschreibt nämlich jede Handlung, jeden Vorgang in allen Einzelheiten vom Beginn bis zum Ende und drückt jede solche Einzelhandlung durch ein besonderes Verbum aus; er zerlegt jede Handlung in ihre einzelnen Teile und bringt jeden Teil für sich zur Darstellung, während wir im Deutschen nur die Haupthandlung herausgreifen und sie durch ein Verbum ausdrücken, während alle Nebenhandlungen entweder ganz unberücksichtigt bleiben oder mittels einer Präposition, eines Adverbs, einer Konjunktion oder einer Vorsilbe des Verbum etc. wiedergegeben werden” (Westermann, 1907: 95). [A native speaker of Ewe describes every action, every process in great detail from the beginning to the end and expresses each such detail with a special verb; he breaks each action into separate parts and presents each part separately, whereas in English we single out only the main action and express it with a verb, and all secondary actions are either completely ignored or reproduced using a preposition, adverb, conjunction or verb prefix and etc. – translated by Z. Temirgazina]. Thus, Westermann gave a syntactic, morphological characteristic of verb complexes consisting of two or more verbs. Moreover, he described them as a specifically detailed semantic way of describing “a single event”, dictated by the view of the world of native speakers of Ewe.

The study of this specific phenomenon was continued by W. T. Balmer and F. C. F. Grant (Balmer, Grant, 1929) in the Fante-Akan language. They first used the term ‘serial verb construction.’ Since the 1970s, starting with J.M. Stewart (Stewart, 1963), in which he described the limitations in the combination of serial verbs with an object in the Twi language, scientific interest in SVC began to grow (see Givón, 1975; Essilfie, 1984; Foley, Olson, 1985; Sebba, 1987; Forson, 1990 and others). The development of a cognitive approach to language led to the fact that in the 1990s SVC began to be seen as a mental representation of ‘event’ in grammatical vs. cognitive packaging (Givón, 1991).

The opinion has been established in science that “serial verb constructions are widespread in Creole languages, in the languages of West Africa, Southeast Asia, Amazonia, Oceania, and New Guinea...” (Aikhenvald, Dixon, 2005: 2). In addition to the Ewe and Akan languages, SVCs have been studied in the African languages Twi (Akan dialect) (Stewart, 1963), Yoruba (Ekundayo, Akinnaso, 1983), in the Oceanian languages Tok Pisin and Kalam (Givón, 1990), Lewo (Early, 1993), in Southeast Asia: in Vietnamese (Hai and Tran Trong, 1975) and Mandarin Chinese (Lu, 1973; Forson, 1976; Ying Fan, 2016). Another stereotype that exists in linguistics indicates that serial constructions of verbs are typical for the grammars of isolating languages. But the gradual expansion of the metascientific content of the term ‘a serial verb construction’ has led to the fact that some linguists began to identify serial verbs in the inflectional languages such as English and Dutch. For example, J. Hoeksema (Hoeksema, 1991) refers compound predicates in Dutch and English to a serial grammatical group. D. Weiss (Weiss, 2012) also writes about serial verbs in Russian. P. Skorodumova (Skorodumova, 2010) explores the specifics of SVC in Hebrew. For our study, it is important to note that in recent decades the SVC problem has also affected agglutinative languages. Thus, C. Bozsahin (Bozsahin, 2011) considered the serialization of verbs in Turkish, linking it with coordinate reduction. É.Á. Csató, L. Johanson (Csató, Johanson, 2021) posed in their work the problem of grammaticalization of verb sequences in Turkish, close to the serialization problem. A.V. Bajyr-ool (Bajyr-ool, 2023) analyzed Tuvan verb constructions denoting a “single event” with frustrating semantics. However, the problem of serialization of Kazakh verb chains in the context of the theory of serial constructions has not yet been addressed in linguistics. Thus, our study will mark the

beginning of the interpretation of multi-verb sequences typical of the Kazakh language with its agglutinative structure, in light of serialization theory. This will also facilitate the inclusion of the Kazakh language in cross-cultural typological studies of languages with agglutinative structure.

The definition given in (Aikhenvald, Dixon, 2005: 2) highlights the classic properties of SVC: “A serial verb construction (SVC) is a sequence of verbs which act together as a single predicate, without any overt marker of coordination, subordination, or syntactic dependency of any other sort. Serial verb constructions describe what is conceptualized as a “single event”. They are monoclausal; their intonational properties are the same as those of a monoverbal clause, and they have just one tense, aspect, and polarity value. SVCs may also share core and other arguments. Each component of an SVC must be able to occur on its own. Within an SVC, the individual verbs may have the same, or transitivity values.”

Materials and methods

The research material consisted of constructions with multiple verbs in the Kazakh language. The actantial method was applied for their analysis, which helped determine the syntactic function of words in a sentence. It is known, the actantial method is based on the idea of L. Tesnière (Tesnière, 1988) that a simple sentence is a “little drama” in which actants (syntactic forms of words) play certain roles in specific circumstances – circonstants. A.-J. Greimas, a follower of Tesnière, wrote about this: “If we recall that, according to the traditional doctrine of syntax, functions are nothing more than the roles played by individual words (the subject is “the one who performs the action,” the object is “the one who suffers the action,” etc.), then, indeed, every sentence turns out to be a spectacle that homo loquens plays out for himself” (Greimas, 2000, 154).

It is important for linguistics that in defining an actant as a functional element of a sentence, an important role is played by the grammatical characteristics of a word, for example, the form of a verb, the case of a noun, etc. Therefore, the interpretation of verb constructions in the Kazakh language is accompanied by a grammatical analysis of verb and substantive forms in a sentence. This helps to determine the actant model of a sentence, to identify syntactic relations between elements. In turn, the establishment of syntactic connections between actants in a sentence allows us to formulate the semantics of a “single event” conveyed by verb chains in the Kazakh language. B. Comrie (Comrie, 1981) attributed actants, i.e., semantic-syntactic functions of words, to linguistic universals in the field of morphology and syntax. This thesis allows us to build actant models of a sentence, regardless of their morphological structure - agglutinative, isolating or inflectional.

Literature review

In the Turkic languages, complex predicates of two or more finite verbal forms immediately following each other are traditionally qualified as compound verbs, which consist of a main and auxiliary verb expressing the nature of the action (Kononov, 1960: 263). A. Juldashv considers them analytical constructions, in which the main verb expresses the lexical meaning, and the auxiliary verb expresses the grammatical meaning (Yuldashv, 1965: 243-244; see also Yskakov, 1974; Mamanov, 2014). Based on the definitions of A. Kononov and A. Yuldashv, it is very difficult to differentiate complex and analytic verbs, since they have structural and semantic similarities.

A number of Turkologists (Oralbayeva, 1971; 1980; Kassymova, 1992; 1996) believe that a compound verb and an analytical construction are phenomena of different levels: an analytical construction is a grammatical phenomenon, and a compound verb is a word-formation phenomenon. But the recognition of the different levels of phenomena does not explain their structural, grammatical and syntactic specificity. N. Oralbayeva claims that the semantics of a complex verb is made up of the lexical meanings of the elements included in the complex verb. And thus a complex verb denotes a holistic lexical meaning, which the scientist calls the term “a complex verbal action” (Oralbayeva, 1971).

Let's further consider the structure and semantics of Kazakh analytical and complex verbs. As analytical forms of the verb, researchers (Juldashv, 1965: 242; Kasymova, 1992: 6) give the following examples:

(1)	<i>aiım-a</i>	<i>sal</i>	<i>ma-ǵan</i>
	<i>ayt-a</i>	<i>sal</i>	<i>ma-gan</i>

	aytu-CVB ¹ to tell-CVB 'Tell me'	salu-IMP to put-IMP	men-DAT.1SG me-DAT.1SG
(2)	<i>жүр-е</i> <i>zhur-e</i> zhuru-CVB to go-CVB 'Go home'	<i>бер</i> <i>ber</i> beru-IMP to give-IMP	<i>үй-ге</i> <i>uy-ge</i> uy-ACC home-ACC

B. Kasymova (1992: 10) names the following constructions as complex verbs:

(3)	<i>ол</i> <i>ol</i> ol-NOM.3SG he-NOM.3SG 'He returned home'	<i>үй-ге</i> <i>uy-ge</i> uy-ACC home-ACC	<i>қайт-ын</i> <i>kayt-yp</i> kaytu-CVB returned-CVB	<i>кет-мі</i> <i>ket-ti</i> ketu-PST to go away-PST
(4)	<i>Қайрат</i> <i>Kairat</i> Kairat-NOM PN-NOM 'Kairat gave the book'	<i>кітап-ты</i> <i>kitap-ty</i> kitap-ACC a book-ACC	<i>көр-ін</i> <i>kor-ip</i> koru-CVB to look-CVB	<i>бер-ді</i> <i>ber-di</i> beru-PST to give-PST

The given examples show that in understanding of analytical constructions and complex verbs in the Kazakh language, the authors do not have a fundamental difference, it is impossible to make a clear differentiation between them either in the formal grammatical or semantic terms. The components of verb constructions are designed graphically separately, including in terms of accentuation; construction denotes a single action or event; performs one syntactic function – predicative. Between the components of the construction there are no indicators of composition and submission. The verbs in the construction are full-fledged lexical units.

One of the reasons for such an interpretation of verb constructions is, according to the Turkologist N. Baskakov, that the grammar of the Turkic languages is written on the model of Russian, Latin and other languages (Baskakov, 1971: 72; see also: Temirgazina, et al., 2024). This approach, in our opinion, did not always contribute to the establishment of some peculiar grammatical features of Turkic grammar.

Accordingly, we must solve two problems: first, to identify the differentiating features of analytic verbal constructions, which will allow us to separate them from other verbal constructions; and secondly, to determine the status of other non-analytic verb constructions.

Thus, we put forward a hypothesis that serial verb complexes are actively functioning in the Kazakh language, expressing a “single event” or “a complex verbal action”. They are at the center of the Kazakh morphosyntax, which is facilitated by the agglutinative morphological structure of the language, that regulates the sequence of elements in the verb construction, determined by their meaning and contribution to the general meaning. The interpretations of the verb chains that exist in the traditional grammar as complex verbs or analytical constructions do not reflect the nature of this phenomenon, and in fact, their definitions resemble each other, as we discussed above.

Let's consider the features of SVC (Aikhenvald and Dixon, 2005: 2), compound verbs (Kassymova, 1992: 13-14) and analytic verbs (Yuldashev, 1965: 243-244) in a comparative table:

¹ The article uses the abbreviated grammatical terms: Verb = verb, CVB = converb, PST = past, PRS = prasens, IMP = imperativ, SUBST = substantive, NOM = nominative case, ACC = accusative case, INS = instrumental case, GEN = genitive case, DAT = dative case; ABL = ablative case, SG = singular, Pl = plural, 1 = first person, 2 = second person, 3 = third person, PN = personal name.

Table 1 – Comparison of features of SVC, compound verb and analytic verbs

Кесте 1 – Сериялық етістік құрылымдарының, күрделі етістіктердің және аналитикалық етістіктер белгілерінің салыстырылуы

Таблица 1 – Сопоставление признаков сериальных глагольных конструкций, сложных глаголов и аналитических глаголов

№	SVC	Complex Verb	Analytic verb
1	Two or more finite verbs; possibly one word (in African languages) ²	Two or more finite verbs	Main component (noun, verb) and auxiliary verb
2	Designation of a “single event” consisting of separate small events	Designation of “a complex verbal action” as a holistic action	The main verb conveys the lexical meaning, the auxiliary verb expresses the grammatical meaning
3	Lack of subordination and composition between verbs	Lack of subordination and composition between verbs	Lack of subordination and composition between verbs
4	A single syntactic function – a predicate	A single syntactic function – a predicate	A single syntactic function – a predicate
5	Full-fledged lexical meaning of verbs ³	Full-fledged lexical meaning of verbs	An auxiliary verb is delexicalized
6	Identical meanings of time, moods of verbs in the construction	The finite verb expresses the meaning of time, mood, common to the construction	An auxiliary verb expresses the general meaning of time, mood
7	General valency of verbs	General valency of verbs	
8	Each verb can function independently, outside the construction	Each verb can function independently, outside the construction	An auxiliary verb cannot function outside the construction

As the comparison shows, analytic verbs differ from SVC and complex verbs in most parameters, they have only two features in common: the unity of the syntactic function and the absence of indicators of composition and subordination between the elements of the construction.

The signs of SVC and complex Kazakh verbs coincide almost completely, which, in our opinion, confirms the thesis about the existence of SVC in the grammatical system of the Kazakh language. Complex verbs qualify as derivational units. And, from our point of view, the graphic separate design of the components in them, their accentuation independence does not allow us to call them full-fledged compound words – composites formed by agglutinative addition of words, word roots, etc. (see: Derunova, et al., 2024). Signs of graphic and accentuation separate design are relevant for agglutinative languages, which are characterized by “fusion” of affixes and word-building elements in a word.

An argument in favor of qualifying verb sequences as analytic constructions could be the auxiliary character of one of the components, usually the last one. It performs the grammatical function of expressing mood, tense, voice, person, number. However, researchers believe that this feature can also manifest itself in serial constructions: “In most cases, one of the verbs that form a serial construction is partially or completely delexicalized and goes into the class of verbal modifiers (for example, aspect indicators or adverbial indicators), whose scope is another verb (or verbs) of a serial construction” (Skorodumova, 2010: 3).

We believe that analytical constructions, of course, are a fact of the grammar of the Turkic languages and are actively functioning in the Kazakh language. These include constructions, which usually consist of proper functional linking verbs such as *etu* ‘to do’, *deu* ‘to say’, *zhazdau* ‘almost’. The listed auxiliary verbs do not have a full lexical meaning. Combining with different parts of speech (nouns, adjectives, adverbs), they are involved in the formation of analytical compound verbs. For example, in combination with nouns *zhalt* ‘a shine’, *arman* ‘a dream’, service verbs express the categorical meaning

² There is no single point of view among African linguists regarding the composition of serial constructions. Some recognize them as serial only constructions consisting of two or more words (Aikhenvald, Dixon, 2005: 56); others refer to them as constructions from one word, for example, in the Lakota, Tariana languages (Foley, Olson, 1985).

³ For SVC, cases are allowed when one of the verbs is partially delexicalized and modifies the meaning of the ‘single event’.

of action, mood, voice, time, person, and number in (5), (6):

(5)	<i>жалт</i>	<i>em-mi</i>
	<i>zhalt</i>	<i>et-ti</i>
	shine-NOM	do-PST.3SG
	‘shone’	

(6)	<i>арман</i>	<i>em-em</i>
	<i>arman</i>	<i>et-em</i>
	dream-NOM	do-PRS.1SG
	‘dreamed’	

The rest of the verb chains in the Kazakh language, which were treated as complex verbs or analytical constructions, can be qualified as serial verb constructions. The need to consider complex verbal constructions as serial, expressing “a single event”, is evidenced by the unsuccessful attempts of some Turkologists to interpret each verb in the construction as a separate one and, accordingly, to translate the construction words by word. This leads to semantic errors in the translation of Kazakh constructions into another language. Here is an example from the work (Grashchenkov, Yermolayeva, 2015: 54):

“Кімді Нұрлан кел-і-п өлтір-ді?
whom Nurlan to come-ST-CONV to kill-PST
Whom did Nurlan kill when he came?”

P. Grashchenkov and M. Yermolayeva interprets the verb chain *kelip oltirdi* as separate semantic-syntactic units, which is reflected in the incorrect literal translation ‘came, killed.’ At the same time, the recognition of the sequence *kelip oltirdi* as a serial verbal construction describing a “single event” ‘killed’ allows us to correctly determine their meaning and syntactic role in the sentence, respectively, to make a correct translation: ‘Whom did Nurlan kill?’ Thus, the interpretation of a significant part of the Kazakh components verb constructions as serial will lead to their correct translation into other languages, which is an important practical result of our study.

Results and discussions

1. Types of serial constructions in the Kazakh language

One of the obligatory components of a serial construction in the Kazakh language is a participle, or a converb in $-p^4$ or $-a$, $-ya$, $-e$, $-y$. M. Haspelmath believes that the converb is a non-finite form of the verb, usually in verbal subordination (Haspelmath, 1995: 3). There are different opinions about the non-finiteness of the converb. So, in Russian, the participle has grammatical signs of aspectuality, voice. In the Turkic languages, they denote aspectuality (completeness, incompleteness of an action, mode of action), voice, modality. A. Kharisov believed that the verbal construction with participles expresses “the form and manner of the action (state) given in the verb and, considering the action like a single stream, shows, on the one hand, the degree of its manifestation at the beginning, in continuation (discontinuous or continuous development or at the end – completion), or, on the other hand, gives a quantitative description of the action in its one-time or repeated occurrence, the usual or suddenness (instantaneity) of manifestation” (Kharisov, 1944: 11). Thus, if we move away from the interpretation of finiteness as the presence of the grammatical meanings of modality, tense, aspect in a word and accept its continual interpretation, then converbs cannot be unambiguously attributed to a non-finite form. Non-finiteness should probably be represented as a scale, i.e. a scalar category, and then converbs are closer to the pole of finiteness in this scale than non-finiteness, undoubtedly, taking into account the specifics of the language.

Serial constructions involving converbs that function in some languages are similar to constructions with auxiliary verbs in Indo-European languages. A series is a converb or several converbs and a verb in a finite form, the converb contains the main meaning of the clause. It is important to note that there can be several participles in a sentence, and there can be only one verb with finite indicators (Shluinsky, 2014).

A.Y. Aikhenvald and R.M.W. Dixon (2005) distinguishes two types of SVCs based on the semantic

⁴ M. Erdal writes about this suffix as the most common in the Old Turkic language: “The most common converb suffix appears to be $-(X)p$ ” (2004: 309).

characteristics of the verbs included in the construction: symmetrical and asymmetric SVCs. So, for example, in symmetrical SVCs, verbs belong to semantically and grammatically unrestricted groups of verbs. It is important to emphasize the iconic nature of symmetrical SVCs, since the sequence of verbs in them reflects the real temporal sequence of actions that make up a single event. The asymmetric SVC includes two verbs, one of them has a broad meaning and belongs to an open, practically unlimited group of words, the second verb, on the contrary, has a narrow meaning, is included in a semantically and grammatically limited, closed group. Their functions in SVC are distributed as follows: a verb from an unrestricted group describes a single event, and a verb from a closed group modifies its meaning. If it is a verb of movement or position in space, then it conveys the direction of movement or complements the construction of species with temporal characteristics. Asymmetric SVCs, unlike symmetrical ones, are not iconic (Aikhenvald, Dixon, 2005: 21-37). We believe that the typology of SVC proposed by Aikhenvald and Dixon will be confirmed with a high degree of verification using the material of verb constructions of the Kazakh language, since its agglutinative morphological nature fits well into the consistent “gluing” of grammatical forms to express specific semantics, in this case a “single event”.

2. Symmetric SVCs

A significant proportion in the symmetrical types of series are chains of two components, in which the first component is a converb to *-p*, the second component is a finite verb with grammatical indicators of mood, tense, voice, person, and number.

(7)	<i>Мен</i>	<i>Әлішер-ді</i>	<i>нан-ға</i>	<i>жұмс-ап</i>	<i>жібер-дім</i>
	Men	Alisher-di	nan-ga	zhums-ap	zhiber-dim
	Men-NOM.1SG	Alisher-GEN	nan-ABL	zhumsau-CVB	zhiberu-PST
	I-NOM.1SG	PN-GEN	bread-ABL	to force-CVB	to send for-PST

‘I sent Alisher for bread’

In the example (7) above, both verbs of the *zhumsap zhiberdim* series belong to classes of full-valued verbs that are not limited from a semantic and grammatical point of view: *zhumsau* ‘to force’, *zhiberu* ‘to send for’, which denote a “single event” with a certain sequence of actions. They have a common actant frame – subject (*men*) and object (*Alisher*).

(8)	<i>Бала-ға</i>	<i>ақыл</i>	<i>айт-ып</i>	<i>көр-іңіз</i>
	Bala-ga	Akyl	ayt-yp	kor-inis
	Bala-DAT	akyl-ACC	aytu-CVB	koru-IMP.2
	A child-DAT	advice-ACC	To tell-CVB	To look at-IMP.2

‘Advise the child.’

In symmetrical construction (8) serial verbs have a common actant – an object (*balaga*). The finite verb *koriniz*, in addition to the grammatical meaning of the 2nd person imperative, modifies the meaning of the *aytyp* converb and gives the whole construction a modal-pragmatic characteristic ‘*make an attempt, try*’, which arises idiomatically (Mamanov, 2014: 262). Thus, the meaning of this construction more accurately conveys the expression: *make an attempt / try to advise the child*. A similar meaning of the verb ‘to see, look’ in other Turkic languages is noted by some scientists: in Tubalar (Shluinsky, 2009), in Uighur (Bridges, 2008), etc. Symmetrical verb constructions tend to be idiomatized.

3. Asymmetrical SVC

In an asymmetric series of two or more components, the converbs on *-p*, *-a*, *-ya*, *-e*, *-y* belongs to a wide class of words, and the finite verb belongs to a closed class of words, for example, to the group of verbs of movement (*zhuru* ‘to walk,’ *ketu* ‘to leave,’ *kelu* ‘to come’) or a person’s physical position (*zhatu* ‘lie down,’ *otyru* ‘to sit,’ *tyru* ‘to stand’), possession and its changes (*alu* ‘to take,’ *beru* ‘to give,’ *kaytaru* ‘to return’) and so on.

(9)	<i>Ол</i>	<i>дала-ға</i>	<i>жүгір-іп</i>	<i>кет-ті</i>
	Ol	dala-ga	zhugir-ip	ket-ti
	ol-NOM.3SG	dala-ACC	zhugyru-CVB	ketu-PST
	He-NOM.3SG	street-ACC	To run-CVB	To leave-PST

‘He ran out into the street’

The verbs of the asymmetric series (9) have a common valence frame: subject (*ol* ‘he’) and

sirconstant (*dalaga* ‘to the street’). The finite verb of the *ketti* series ‘left,’ in addition to the grammatical meaning of the indicative, past tense, active voice, indicates the specification of a “single event” – the direction of movement from the speaker: *zhugirip ketti* means ‘ran away.’

(10)	<i>Аслан</i>	<i>Тас</i>	<i>лақтыр-ын</i>	<i>тұр-ды</i>
	Aslan	Tas	laktyr-yp	tur-dy
	Aslan-NOM	tas-ACC	laktyru-CVB	туру-PST
	PN-NOM	stone-ACC	To throw-CVB	To stand-PST
- ‘Aslan threw stones’

The verbs of series (10) *laktyryp turdy* have one common actant – the subject (*Aslan*), the converb has an additional valency of the object (*tas* ‘a stone’). The finite verb modifies the meaning of the converb, giving it the specification of the position of the event being performed *laktyryp* ‘throwing’ – *turdy* ‘stood.’ The auxiliary verbs in it have not yet been grammaticalized into a suffix, and the simple form of the present tense from auxiliary verbs is opposed to the complex forms (participle in *-p* + auxiliary verb) of ordinary verbs. See also (11):

(11)	<i>қайын</i>	<i>өс-ін</i>	<i>тұр</i>
	kayin	os-ip	tur
	Kayin-NOM	osu-CVB	туру-PRS
	A birch-NOM	To grow-CVB	To stand-PRS
- ‘A birch is growing’

In the Kazakh language, SVC of three or four components with finite verbs *zhuru* ‘to walk,’ *koru* ‘to look at’ and some others in the form of an imperative with negation *-me* indicate that the speaker warns another person so that he does not accidentally perform the action expressed by the first member of the series. See example (12):

(12)	<i>ұйықт-ап</i>	<i>қал-ын</i>	<i>жүр-ме</i>
	uyukt-ap	kal-yp	zhur-me
	uyuktau-CVB	kalu-CVB	zhuru-IMP.NEG
	To sleep-CVB	To stay-CVB	To go-IMP.NEG
- ‘Don't fall asleep’

The verb *zhurme* (literally ‘don't go’) introduces into the description of the “single event” an additional modal meaning of the undesirability (even accidental) of the action expressed in the first component – the converb *uyuktap* ‘to fall asleep.’

See also a series (13) of four verbs: three converbs (in *-p* and in *-ya*) and the finite verb *korme* ‘do not look’ in the imperative with a negative indicator, which expresses the undesirability of the action *kurtyp* ‘to destroy’:

(13)	<i>құрт-ын</i>	<i>жібер-ін</i>	<i>қоя</i>	<i>көр-ме</i>
	kurt-yp	zhiber-ip	koy-a	kor-me
	kyrtu-CVB	zhiberu-CVB	koyu-CVB	koru-IMP.NEG
	to destroy-CVB	let go-CVB	to put-CVB	to look-IMP.NEG
- ‘Don't destroy’

4. Mixed symmetrical-asymmetric constructions

SVC, consisting of 3 or more verbs, may have a more complex semantic-compositional structure, which combines the properties of symmetrical and asymmetric constructions. In the example below (14) SVC *kagyp tastay berdi*, the first two converbs *kagyp tastay* (on *-p* and on *-y*) belong to the unlimited classes, and the finite verb *berdi* belongs to a limited group of possession verbs. It is used in the Kazakh language to modify the main meaning of the verb construction – to give instantaneousness, speed to action in the meaning of the indicative of the past tense.

(14)	<i>Али</i>	<i>дұшпан-ды</i>	<i>найза-мен</i>	<i>қағ-ын</i>	<i>таст-ай</i>	<i>бер-ді</i>
	Ali	dushpan-dy	nayza-men	kag-yp	tast-ay	ber-di
	Ali -NOM	dushpan-ACC	nayza-INS	kagu-CVB	tastau-CVB	beru-PST
	PN-NOM	An enemy-ACC	a spear-INS	To strike-CVB	To throw-CVB	To give-PST

‘Ali struck down the enemy with a spear.’

In tripartite SVC (14), the verbs have common actants – a subject (*Ali*), an object (*dushpandy* ‘an

enemy’), and an instrumental tool (*nayzamen* ‘a spear’).

As the analysis of the Kazakh verbal series of a symmetrical type and a mixed symmetrical-asymmetric type showed, the finite verb sets in the specification of a “single event” in terms of the modal-pragmatic aspect, in terms of the semantics of instantaneity, speed of action, etc., for example, *aityp koriniz* means ‘try to advise’, *kagyp tastay berdi* means ‘instantly struck down’.

Relevant for the status of a serial construction in the Kazakh language is the correlation of the subjects of the verbs included in the series: converbs and finite verbs. Haspelmath classified converbs according to the coreference of the subject of the participle to the subject of the main clause; he singled out single-subject, multi-subject converbs and converbs in which the coreference of the subject is variable (Haspelmath, Ekkehard, 1995). In the material we have reviewed, an important parameter of SVC is the coreference of the subject of all verbs that make up the series: converbs and finite verbs. They must have one common subject. If this parameter is not observed, then the verb chain loses its semantics of “a single event” and, accordingly, such an important syntactic feature as the unity of the predicative function. In this case, the verb sequence is a designation of several events-actions with different subjects, and the verbs perform different syntactic roles in the sentence.

For example:

(15)	<i>Айша</i>	<i>ұйықт-ап</i>	<i>жат-қанда</i>	<i>мен</i>	<i>кет-ем</i>
	Aysha	uyukt-ap	zhat-kanda	men	ket-em
	Aysha-NOM	uyuktau-CVB	zhatu-FUT.3SG	men-NOM.1SG	ketu-FUT.1SG
	PN-NOM	To sleep-CVB	To lie-FUT.3SG	I-NOM.1SG	To leave-FUT.1SG
	‘When Aysha falls asleep, I will leave.’				

In verb chain (15), two verbs *uyuktap zhatkanda* ‘will fall asleep’ have one subject *Aysha*, the verb *ketem* ‘to go away’ has another subject – 1st person. “Converbs' subjects are often identical to that of the verb to which they are subordinated; when they do have their own subject, it appears in the nominative” (Erdal, 2004: 308). Consequently, two predicative centers are distinguished in the sentence with two separate predicates *uyuktap zhatkanda*⁵ and *ketem*. Accordingly, we cannot combine these verbs into a series due to the multisubjectivity of verbs.

Thus, serial constructions in the Kazakh language necessarily include converbs with a final conjugated verb, and the number of converbs varies from one to four or five. Series with converbs convey several situations in one sentence as “a single event”, they have an obligatory position of a single subject for verbs and a chronological sequence. A typical series in Kazakh looks like this: SUBJ + CVB... (CVB...) (CVB...) Finite Verb.

Conclusion

In the course of the study of African languages of the isolating type in linguistics, a general idea of SVC has developed, which can be conventionally called the ‘prototype’ or invariant of SVC. It is most common in the languages of the world. The SVC prototype is a semantically mono-predicative non-union verbal sequence, with the same meanings of all grammatical categories of verbs, expressing ‘a single situation’ (“a single event”), and not a sequence of two different situations. However, the serial construction has a set of semantic and syntactic properties, which is not completely identical in the languages of different morphological structures. Skorodumova (Skorodumova, 2010: 3-4) notes that a number of prototypical features of SVC, for example, the obligatory coincidence of the grammatical categories of verbs that make up the series, the usefulness of their lexical meaning can be violated in the serial constructions of the languages of the world. In other words, in the languages of the world there are many variants of SVC, which, in terms of their morphosyntactic characteristics, may differ to some extent from the invariant. From a grammatical point of view, SVCs are between polypredicative clauses, in which two or more lexically complete verbs function, and constructions with delexicalized auxiliary verbs.

The analysis of verbal sequences in the agglutinative language – Kazakh – showed that a significant part of them can be qualified as SVC, which conveys the idea of the native speakers of a number of actions as “a single event”. It should be emphasized that, unlike the Russian language, in which D. Weiss (2012) found a verb series, Kazakh verbal constructions are in the center of the grammatical system, and not on

⁵ These two verbs – a converb and a finite verb – form a separate series, which does not include the third verb.

the periphery, as in Russian. Perhaps this is due to the pattern of postpositive attachment of grammatically and semantically significant units, typical for agglutinative languages: verb forms, affixes, etc. This pattern contributed to the formation of verb sequences as a characteristic phenomenon of the grammar of the agglutinative Kazakh language.

Distinctive features of Kazakh SVCs include:

- the presence of converbs (one or more), a finite verb that completes the series;
- semantics of “a single event”⁶;
- lack of indicators of composition and subordination between verbs;
- full-fledged meanings of converbs, the finite verb performs the function of a modifier;
- grammatical meanings of modality, tense, mood, aspect, voice, person and number are conveyed mainly by a finite verb, but converbs also participate in the formation of modal, aspectual meanings of SVC;

- converbs and a finite verb must have a common obligatory actant position of the subject.

In the Kazakh language, depending on the belonging of converbs and finite verbs to a wide, unlimited or limited class of words, symmetrical, asymmetric and mixed symmetrical-asymmetric serial converbs constructions function. They play an important role in the morphosyntactic structure of the Kazakh language. The participation of several verb forms in SVC allows Kazakh speakers to convey the subtlest temporal, aspectual, pragmatic shades of the meaning of the event as a whole and the actions that are part of it.

References

- Aikhenvald, A.Y., Dixon, R.M.W. (eds.) (2005) *Serial Verb Constructions: A Cross-Linguistic Typology*. Oxford: Oxford University Press. (in English)
- Bajyr-ool, A. (2023) Tuvinskije glagol'nye konstrukcii s frustrativnoj semantikoj. *Sibirskij filologičeskij žurnal*, 2. S. 235-247. [Bajyr-ool, A. (2023) Tuvan verb constructions with frustrating semantics. *Siberian Philological Journal*, 2. P. 235-247.] (in Russian)
- Balmer, W.T., Grant, F.C.F. (1929) *A grammar of the Fante-Akan language*. London: Atlantis Press. (in English)
- Barmenqulova, A.S., Bessirov, Y.B., Mursal, A. (2022) Qazaq tilindegi etiktiki turaqty tirkesterding leksikografijalanuy. *TiltanyM*, 4(88). B. 3-14. [Barmenqulova, A. S., Bessirov, Y. B., Mursal, A. (2022) Lexicography of verb stable phrases in the Kazakh language. *TiltanyM*, 4(88). P. 3-14.] <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-4-3-14> (in Kazakh)
- Baskakov, N. (1971) O kategorijah naklonenija i vremeni v tjurkskih jazykah. V: *Struktura i istorija tjurkskih jazykov*. Moskva. S. 72-80. [Baskakov, N. (1971) On the categories of mood and tense in the Turkic languages. In: *Structure and history of Turkic languages*. Moscow. P. 72-80.] (in Russian)
- Bozşahin, C. (2011) Serialization and the verb in Turkish coordinate reduction. *Dilbilim Araştırmaları*. 22(1). P. 51-67. (in English)
- Bridges, M. (2008) *Auxiliary Verbs in Uyghur*. Master's Thesis, University of Kansas, Lawrence. (in English)
- Comrie, B. (1981) *Language universals and linguistic typology: syntax and morphology*. Oxford: Blackwell. 252 p. (in English)
- Csató, É.Á., Johanson, L. (2021) On the Grammaticalization of Two Types of ki in Turkic. *Türkiyat Mecmuası*, 31, Özel Sayı. P. 1-14. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.994834> (in English)
- Derunova, Ye., Temirgazina, Z. (2024) Semiotičeskoe prochtenie stihotvorenija Olzhasa Sulejmenova “Hromoj kulan”. *Jazyk i literatura: teorija i praktika*, 3(2). S. 39-55. [Derunova, E., Temirgazina, Z. (2024) Semiotic reading of Olzhas Suleimenov's poem “Lame kulan”. *Language and Literature: Theory and Practice*, 3(2). P. 39-55.] <https://doi.org/10.52301/2957-5567-2024-3-2-39-55> (in Russian)
- Early, R. (1993) Nuclear Layer Serialization in Lewo. *Oceanic Linguistics*, 32/1. P. 65-93. (in English)
- Ekundayo, S.A., Akinnaso, F.N. (1983) Yoruba serial verb string commutability constraints. *Lingua*, 60. P. 115-133. (in English)
- Erdal, M. (2004) *A Grammar of Old Turkic*. Boston: Brill. 588 p. (in English)
- Essilfie, T. (1984) Causation and the role of serialisation in Fante. *Journal of Asian and African Studies*, 27. P. 52-63. (in English)
- Foley, W.A., Olson, M. (1985) Clausehood and verb serialization. In: Nichols, J. (ed.), *Grammar inside and outside the clause*. P. 17-60. Cambridge: Cambridge University Press. (in English)
- Forson, B. (1990) On the morphology of Akan serial constructions. In: Hutchison, J. P., Manfredi, V. (eds.). *Current approaches to African linguistics*, 7. P. 63-66. <https://doi.org/10.1515/9783110884906>. (in English)
- George, I. (1975) *Grammar of Kwa-type Verb Serialization*. PhD dissertation, University of California, Los Angeles. (in English)

⁶ Kazakh SVCs are translated into another language with one verb.

- Givón, T. (1975) Serial verbs and syntactic change: Niger-Congo. Word order and word order change. Austin. P. 47-112. (in English)
- Givón, T. (1991) Serial verbs and the mental reality of “event”: grammatical vs. cognitive packaging. In: Traugott, E. C., Heine, B. (eds.). Approaches to grammaticalization 1. Amsterdam. <https://doi.org/10.1075/tsl.19.1.06giv> (in English)
- Grashchenkov, P., Ermolaeva, M. (2015) O dvojstvennoj prirode tjurkskih konverbov. Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 9. Filologija, 2. S. 42-56. [Grashchenkov, P., Yermolayeva, M. (2015) On the Dual Nature of Turkic Converbs. Bulletin of Moscow University. Series I. Philology, 2. P. 42-56.] (in Russian)
- Greimas, A.-J. (2000) Francuzskaja semiotika: Ot strukturalizma k poststrukturalizmu / Per. s frants., sost., vstup. st. G.K. Kosikova. Moskva: IG Progress, 2000. S. 153-170. [Greimas, A.-J. (2000) French semiotics: From structuralism to poststructuralism / Transl. from French, comp., intro. Art. G.K. Kosikova. Moscow: IG Progress. P. 153-170.] (in Russian)
- Hai, Tran Trong (1975) Verb concatenation in Vietnamese. Linguistics of the Tibeto-Burman Area, 2. P. 243-272. (in English)
- Harisov, A. (1944) Kategorija glagol'nogo vida v bashkirskom jazyke. Ufa: Bashgosizdat. 92 s. [Kharisov, A. (1944) Verbal aspect category in the Bashkir language. Ufa: Bashgosizdat. 92 p.] (in Russian)
- Haspelmith, M., Ekkehard, K. (eds.) (1995) Converbs in cross-linguistic perspective: structure and meaning of adverbial verb forms – adverbial participles, gerunds. Berlin: Mouton de Gruyter. 565 p. (in English)
- Hoeksema, J. (1991) Complex Predicates and Liberation in Dutch and English. Linguistics and Philosophy, 14(6). P. 661-710. (in English)
- Juldashev, A. (1965) Analiticheskie formy glagolov v tjurkskih jazykah. Moskva: Nauka, 275 s. [Yuldashev, A. (1965) Analytic Verb Forms in Turkic Languages. Moscow: Nauka, 275 p.] (in Russian)
- Kasymova, B. (1992) Slozhnye glagoly v sovremennom kazakhskom jazyke. Avtoreferat dis ... kand. filol. nauk. Alma-Ata, Kazakhskij pedagogicheskij universitet imeni Abaja. 22 s. [Kassymova, B. (1992) Compound Verbs in Modern Kazakh. Abstract dis. ... cand. philol. Science. Alma-Ata, Abai Kazakh State Pedagogical University. 22 p.] (in Russian)
- Kasymova, B. (1996) Qazirgi qazaq tilindegi kurdeli etistikter. Almaty. 110 s. [Kasymova, B. (1996) Complex verbs in the modern Kazakh language. Almaty. 110 p.] (in Kazakh)
- Kononov, A. (1960) Grammatika sovremennogo literaturnogo uzbekskogo jazyka. Moscow – Leningrad. 446 s. [Kononov, A. (1960) A Grammar of Modern Literary Uzbek. Moscow – Leningrad. 446 p.] (in Russian)
- Lu, J. H.-T. (1973) The verb-verb construction with a directional complement in Mandarin. Journal of Chinese Linguistics, 1(2). P. 239-255.
- Mamanov, Y. (2014) Qazaq tili bilimining maseleleri / Qurast.: A. Anes. Almaty: “Abzal-Ai”, 488 b. [Mamanov, Y. (2014) Problems of Kazakh language education / Compilation: A. Anes. Almaty: “Abzal-Ai”, 488 p.] (in Kazakh)
- Oralbaeva, N. (1971) Analiticheskie formy glagola v sovremennom kazakhskom jazyke. Alma-Ata, 405 s. [Oralbayeva, N. (1971) Analytical verb forms in modern Kazakh. Alma-Ata, 405 p.] (in Russian)
- Oralbaeva, N. (1980) Qazaq tilindegi etistik kategorijasy. Alma-Ata. 60 b. [Oralbayeva, N. (1980) Verb category in the Kazakh language. Alma-Ata. 60 p.] (in Kazakh)
- Sebba, M. (1987) The syntax of serial verbs: an investigation into serialisation in Sranan and other languages. Amsterdam: John Benjamins. 233 p. (in English)
- Shluinskij, A. (2014) K tipologii morfosintakticheskix tehnik ‘soedinenij sobytij voedino’. Vestnik MGGU im. M.A. Sholohova. Serija Filologicheskie nauki, 4. S. 86-109. [Shluinsky, A. (2014) Towards a typology of morphosyntactic techniques of ‘joining events together’. Bulletin of M.A. Sholokhov Moscow State University for the Humanities. Series: Philological Sciences, 4. P. 86-109.] (in Russian)
- Skorodumova, P. (2010) Serial'nye konstrukcii v ivrite. Dis. ...kand. nauk. Moskva: MGU imeni M. Lomonosova. [Skorodumova, P. (2010) Serial Constructions in Hebrew. Dis. PhD. Science. Moscow: M. Lomonosov Moscow State University.] (in Russian)
- Stewart, J.M. (1963) Some restrictions on objects in Twi. Journal of African Languages, 2. P. 145-149. (in English)
- Temirgazina, Z.K., Andryuchshenko, O.K., Amangeldi, A. (2024) Glagoly s semantikoj remeslennykh dejstvij v slovare Makhmuda al-Kashgari kak otrazhenie hozjajstvennoj i social'noj zhizni drevnih tjurkov. Turkic Studies Journal. T. 6. № 4. S. 150-167. [Temirgazina, Z. K., Andryuchshenko, O.K., Amangeldi, A. (2024) Verbs with the semantics of craft actions in the dictionary of Mahmud al-Kashgari as a reflection of the economic and social life of the ancient Turks. Turkic Studies Journal, 6 (4). P. 150-167.] <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-150-167> (in Russian)
- Tesnière, L. (1988) Osnovy strukturnogo sintaksisa. / Per. s frants. Vstup. st. i obshch. red. V. G. Gaka. Moskva: Progress, 656 s. [Tesnière, L. Basics of structural syntax. / Transl. from French, Entry Art, and general ed. V. G. Gak. Moscow: Progress, 656 p.] (in Russian)
- Weiss, D. (2012) Verb serialization in northeast Europe: The case of Russian and its Finno-Ugric neighbours. In: Wiemer, B., Wälchli, B., Hansen, B. (eds.) Grammatical Replication and Borrowability in Language Contact. P. 611-646. Berlin. (in English)
- Westermann, D. (1907) Grammatik der Ewe-Sprache. [Grammar of the Ewe language]. P. 94-101. Berlin: Reimer. (in German)
- Ying, Fan. (2016) Serial verb constructions in Mandarin Chinese and Jinjiang Southern Mina. PhD dissertation. The University of Manchester. (in English)
- Ysqaqov, A. (1974) Qazirgi qazaq tili. Morfologija. Alma-Ata, 407 b. [Yskakov, A. (1974) Modern Kazakh language. Morphology. Alma-Ata, 407 p.] (in Kazakh)

Әдебиеттер

- Байыр-оол А. Тувинские глагольные конструкции с фрустративной семантикой. Сибирский филологический журнал. – 2023. № 2. – С. 235–247.
- Барменқұлова А., Бесиров Е., Мурсал А. Қазақ тіліндегі етістікті тұрақты тіркестердің лексикографиялануы. Тілтаным. – 2022. № 4(88). – Б. 3–14. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-4-3-14>
- Баскаков Н.О категориях наклонений и времени в тюркских языках. В кн.: Структура и история тюркских языков. – Москва, 1971. – С. 72–80.
- Гращенко П., Ермолаева М. О двойной природе тюркских конвербов. Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 2015. №2. – С. 42–56.
- Греймас А.-Ж. Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму / Пер. с франц., сост., вступ. ст. Г.К. Косикова. – Москва: ИГ Прогресс, 2000. – С. 153–170.
- Дерунова Е., Темиргазина З. Семиотическое прочтение стихотворения Олжаса Сулейменова "Хромой кулан". Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі / Language and Literature: Theory and Practice / Язык и литература: теория и практика. – 2024. Т.3. №2. – С. 39-55. <https://doi.org/10.52301/2957-5567-2024-3-2-39-55>
- Қасымова Б. Сложные глаголы в современном казахском языке. Автореф. дис.... канд. филол. наук. – Алма-Ата, Казахский педагогический университет имени Абая, 1992. – 22 с.
- Қасымов Б. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі етістіктер. – Алматы, 1996. – 110 б.
- Кононов А.Н. Грамматика современного литературного узбекского языка. – Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960. – 446 с.
- Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: А. Анес. – Алматы: Баспасы «Абзал-Ай», 2014. – 488 б.
- Оралбаева Н.О. Аналитические формы глаголы в современном казахском языке. – Дис... докт. филол.наук. – Алма-Ата, 1971. – 405 с.
- Оралбаева Н.О. Қазақ тіліндегі етістіктің категориялары. – Алма-Ата, 1980. – 60 б.
- Скородумова П.Ю. Серийные конструкции в иврите. – Дис. канд. филол. наук. – Москва: МГУ им. М. В. Ломоносова, 2010.
- Темиргазина З.К., Андрущенко О.К., Амангелді А. Глаголы с семантикой ремесленных действий в словаре Махмуда ал-Кашгари как отражение хозяйственной и социальной жизни древних тюрков. *Turkic Studies Journal*. – 2024. Т. 6. № 4. – С. 150–167. <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-150-167>
- Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. / Пер. с франц. Вступ. ст. и общ. ред. В. Г. Гака. – Москва: Прогресс, 1988. – 656 с.
- Харисов А. Категория глагольного вида в башкирском языке. – Уфа: Башгосиздат, 1944. – 92 с.
- Шлуинский А. К типологии морфосинтаксических техник «соединений событий воедино». Вестник МГГУ им. М.А. Шолохова. Серия Филологические науки. – 2014. №4. – С. 86–109.
- Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алма-Ата, 1974. – 407 б.
- Юлдашев А. Аналитические формы глаголов в тюркских языках. – Москва: Наука, 1965. – 275 с.
- Aikhenvald, A. Y., Dixon, R. M. W. (eds.). *Serial Verb Constructions: A Cross-Linguistic Typology*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Balmer, W.T., Grant, F.C.F. *A grammar of the Fante-Akan language*. London: Atlantis Press, 1929.
- Bozsahin, C. Serialization and the verb in Turkish coordinate reduction. *Dilbilim Aras,tirmaları [Journal of Linguistic Research]*. 2011. 22(1). P. 51-67.
- Bridges, M. *Auxiliary Verbs in Uyghur*. Master's Thesis, University of Kansas, Lawrence, 2008.
- Comrie, B. *Language universals and linguistic typology: syntax and morphology*. Oxford: Blackwell, 1981. 252 p.
- Csató, É.Á., Johanson, L. On the Grammaticalization of Two Types of ki in Turkic. *Türkiyat Mecmuası*, 31, Özel Sayı.(2021). P. 1–14. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.994834>
- Early, R. Nuclear Layer Serialization in Lewo. *Oceanic Linguistics*, 32/1. 1993. P. 65–93.
- Ekundayo, S. A., Akinnaso, F. N. Yoruba serial verb string commutability constraints. *Lingua*, 60. 1983. P. 115–133.
- Erdal, M.A. *Grammar of Old Turkic*. Boston: Brill, 2004. 588 p.
- Essilfie, T. Causation and the role of serialisation in Fante. *Journal of Asian and African Studies*, 1984. 27. P. 52–63.
- Foley, W.A., Olson, M. Clausehood and verb serialization. In: Nichols, J. (ed.), *Grammar inside and outside the clause*. P. 17-60. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Forson, B. On the morphology of Akan serial constructions. In: Hutchison, J. P., Manfredi, V. (eds.). *Current approaches to African linguistics*, 7. 1990. P. 63–66. <https://doi.org/10.1515/9783110884906>.
- George, I. *Grammar of Kwa-type Verb Serialization*. PhD dissertation, University of California, Los Angeles. 1975.
- Givón, T. Serial verbs and syntactic change: Niger-Congo. In: *Word order and word order change*. Austin. 1975. P. 47–112.
- Givón, T. Serial verbs and the mental reality of 'event': grammatical vs. cognitive packaging. In: Traugott, E. C., Heine, B. (eds.). *Approaches to grammaticalization 1*. Amsterdam. 1991. <https://doi.org/10.1075/tsl.19.1.06giv>
- Hai, Tran Trong. Verb concatenation in Vietnamese. *Linguistics of the Tibeto-Burman Area*, 2. 1975. P. 243–272.
- Haspelmath, M., Ekkehard, K. (eds). *Converbs in cross-linguistic perspective: structure and meaning of adverbial verb forms – adverbial participles, gerunds*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1995. 565 p.
- Hoeksema, J. Complex Predicates and Liberation in Dutch and English. *Linguistics and Philosophy*, 14(6). 1991. P. 661–710.
- Lu, J. H.-T. The verb-verb construction with a directional complement in Mandarin. *Journal of Chinese Linguistics*,

1973. 1(2). P. 239–255.

Sebba, M. The syntax of serial verbs: an investigation into serialisation in Sranan and other languages. Amsterdam: John Benjamins, 1987. 233 p.

Stewart, J.M. Some restrictions on objects in Twi. *Journal of African Languages*, 2. 1963. P. 145-149.

Weiss, D. Verb serialization in northeast Europe: The case of Russian and its Finno-Ugric neighbours. In: Wiemer, B., Wälchli, B., Hansen, B. (eds.) *Grammatical Replication and Borrowability in Language Contact*. P. 611-646. Berlin, 2012.

Westermann, D. *Grammatik der Ewe-Sprache*. [Grammar of the Ewe language]. P. 94-101. Berlin: Reimer, 1907 (in German)

Ying, Fan. Serial verb constructions in Mandarin Chinese and Jinjiang Southern Mina. PhD dissertation. The University of Manchester, 2016.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 10.02.2025.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 25.06.2025.

© Temirgazina, Z., Ayapbergenov, B., Tleulesova, A., 2025

© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2025

Мухитдинов Рашид Сражович^{1*}, Мустафаева Анар Абдикадиевна²

^{1*} автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0003-3910-8222 E-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

² философия докторы (PhD), доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-6878-4946, E-mail: rummana@mail.ru

«КИТАБ ӘЛ-ИДРАК» ЕҢБЕГІНДЕГІ ТҮРКІ ТІЛІНДЕГІ ИСМДЕРДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ УАЗНДАРЫ

Аңдатпа. Әбу Хайян әл-Андалуси – XIV ғасырда өмір сүрген араб, түркі (мәмлүк-қыпшақ), хабаша (эфиоп) тілдерінің грамматикаларын жазған, тілдерді салғастыра және салыстыра зерттеуде біраз еңбек қалдырған лингвист ғалым. Бұл мақалада жергілікті араб халқына түркі (мәмлүк-қыпшақ) тілін үйрету мақсатында Әбу Хайян құрастырған «Китаб әл-Идрак лилисан әл-атрак» еңбегін мысалға ала отырып, салыстырмалы тіл білімінің және морфологияның нысаны ретінде атаулардың (ар. исм) уазндары талданады. Бұл зерттеуде жалғамалы тілдер қатарына жататын түркі тілі мен копармалы тілдер тобына кіретін араб тілінің сөздерін меңгертуде қолданылған әдістер негізінде араб тілді оқырмандарға түркі тілін үйрету мақсатында Әбу Хайян әл-Андалуси пайдаланған әдістемелік тәсілдер қарастырылады. Әбу Хайян түркі тіліндегі уазндарды (сөз қалыбы) сөз құрамындағы дауыссыз дыбыстардың санына қарай топтастырған. Оның пікірінше, түркі тілінде бір, екі, үш, төрт, бес және алты дауыссыз әріпті исм сөздер кездеседі және осы сөздерді 99 уазн негізінде топтастыруға болады. Мақалада осы 99 уазн құрамындағы дауыссыз дыбыс санына қарай кестеге салынып, әр уазн қазақ тіліндегі оқылуы мен түркі тіліндегі қолданыс мысалымен бірге беріледі. Әр кестеден кейін оқырманға түсінікті болу үшін қазіргі қазақ тіліндегі сөздерді (исм сөздерді) бір уазн аясында қалай жинауға болатындығы мысал ретінде келтіріледі. Бұл түркі тілдерінің тарихи грамматикасы мен салғастырмалы тіл біліміне қатысты жаңа көзқарастарға жетелейтін зерттеу деп есептейміз. Мақалада қазақ тілін араб тілді оқырмандарға үйреткенде осы әдісті қолдану, тәжірибеден өткізу идеясы ұсынылды. Сондай-ақ Әбу Хайяның түркі тіліндегі дауысты «и» және «у» әріптеріне қатысты пікірі талданып, қазіргі қазақ тілінде осы мәселені зерттеуде назар аударуға тұрарлық дереккөз екендігі көрсетілді.

Тірек сөздер: салғастырмалы тіл білімі; морфология; уазн; түркі тілі; араб тілі; исм сөз

Қаржыландыру көзі: Мақала AP19680093 «Матуриди және Иасауи ілімдері негізінде Абайдың теологиялық тұжырымдамасы» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Мухитдинов Р.С., Мустафаева А.А. «Китаб әл-Идрак» еңбегіндегі түркі тіліндегі исмдердің морфологиялық уазндары. *Tiltanym*, 2025. №2 (98). 52-63-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-52-63>

Мухитдинов Рашид Сражович^{1*}, Мустафаева Анар Абдикадиевна²

^{1*} автор-корреспондент, кандидат филологических наук, доцент,
Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0003-3910-8222 E-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

² доктор философии (PhD), доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-6878-4946 E-mail: rummana@mail.ru

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ВАЗНЫ ИМЕН ТЮРКСКОГО ЯЗЫКА В «КИТАБ АЛЬ-ИДРАК»

Аннотация. Абу Хайян аль-Андалуси – выдающийся лингвист XIV века, который внес значительный вклад в изучение и сравнение грамматик арабского, тюркского (мамлюкско-кипчакского) и хабаша (эфиопского) языков, и оставивший ряд трудов по сравнительно-сопоставительному изучению языков. В настоящей статье проводится анализ вазнов имен (ар. исм) как объект сопоставительного языкознания и морфологии на примере труда «Китаб ал-Идрак лилисан ал-атрак», составленного Абу Хайяном с целью обучения местного – арабского населения тюркскому (мамлюкско-кипчакскому) языку. Также рассматриваются методы, которыми пользовался Абу Хайян аль-Андалуси для разъяснения слов из тюркского как агглютинативного языка и слов из арабского как флективного языка. Абу Хайян сгруппировал вазны (модели) в тюркском языке по количеству согласных в том или ином слове. Как отмечает средневековый грамматист, в тюркском языке функционируют слова от одной до шести согласных, которых можно сгруппировать по 99 вазнам. В данной статье все эти 99 вазнов отображаются в таблицах по количеству согласных, где каждый вазн приведен с формой его произношения в казахском языке и примером на тюркском. После каждой таблицы, чтобы читателю было понятно, дается пример того, как собрать современные казахские слова (исм) в рамках одного вазна или морфологической модели. По нашему мнению, данное исследование способно привести к новым

подходам в исторической грамматике тюркских языков и сравнительному языкознанию. В статье предложена идея использования и экспериментирования данного метода при обучении арабов казахскому языку. Проанализированы заключения Абу Хайяна по гласным «и» и «у» в тюркском языке, также отмечено, что они являются источником, заслуживающим внимания при изучении данной проблемы в современном казахском языке.

Ключевые слова: сравнительное языкознание; морфология; вазн; тюркский язык; арабский язык; существительное

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования проекта AP19680093 «Теологическая концепция Абая на основе учения Матуриды и Ясави».

Для цитирования: Мухитдинов Р.С., Мустафаева А.А. Морфологические вазны имен тюркского языка в «Китаб аль-Идрак». *Tiltanyum*, 2025. №2 (98). С. 52-63. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-52-63>

Rashid Mukhitdinov^{1*}, Anar Mustafayeva²

¹Corresponding author, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Nur-Mubarak University of Islamic Culture, Kazakhstan, Almaty,

ORCID: 0000-0003-3910-8222 E-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

²Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-6878-4946 E-mail: rummana@mail.ru

MORPHOLOGICAL WAZNS OF ISMS OF THE TURKIC LANGUAGE IN «KITAB AL-IDRAK»

Abstract. Abu Hayyan al-Andalusi – an outstanding linguist of the 14th century, who made a significant contribution to the study and comparison of the grammars of Arabic, Turkic (Mamluk-Kipchak) and Habashi (Ethiopic) languages, and left a number of works on the comparative study of languages. This article analyzes wazns of isms (noun models) as an object of comparative linguistics and morphology using the example of the work "Kitab al-Idrak lilisan al-atrak", compiled by Abu Hayyan with the aim of teaching the local – Arab population the Turkic (Mamluk-Kipchak) language. Also considered are the methods used by Abu Hayyan al-Andalusi to explain words from Turkic as an agglutinative language and words from Arabic as an inflectional language. Abu Hayyan comprehensively considered the wazns (models) in the Turkic language by the number of consonants in a given word. As the medieval grammarian notes, the Turkic language has words with one to six consonants, which can be grouped into 99 wazns. In this article, all of these 99 wazns are displayed in tables by the number of consonants, where each wazn is given with its pronunciation in the Kazakh language and an example in Turkic. After each table, so that the reader can understand, an example is given of how to collect modern Kazakh words (ism) within the framework of one wazn or morphological model. In our opinion, this study can lead to new approaches to the historical grammar of the Turkic languages and comparative linguistics. The article proposes the idea of using and experimenting with this method in teaching the Kazakh language to Arabs. The results of Abu Hayyan on the vowels “i” and “u” in the Turkic language are analyzed, and it is also noted that they are a source worthy of attention when studying this problem in the modern Kazakh language.

Keywords: Comparative linguistics; morphology; wazn; Turkic language; Arabic language; noun

Source of financing: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project AR19680093 “Theological concept of Abay based on the teachings of Maturidi and Yassawi”.

For citation: Mukhitdinov, R., Mustafayeva, A. Morphological Wazns of Isms of the Turkic Language in «Kitab al-Idrak». *Tiltanyum*, 2025. No. 2 (98). P. 52-63. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-52-63>

Кіріспе

Тәуелсіздіктен кейінгі жылдары шетелдік кітапхана, мұрағат пен сирек қорларда қазақ халқының өткеніне қатысты қолжазбалардың көшірмелері мемлекет тарапынан қабылданған әртүрлі бағдарламалар аясында елге әкелініп, түпнұсқа тілдерінен тікелей қазақ тіліне аударылып, біртіндеп ғылыми айналымға түсуде. Жазба ескерткішті түпнұсқа тілі арқылы тікелей зерделеу тың деректерге қол жеткізіп, зерттеуге өнімді нәтижелер беріп, жанашылдығын қалыптастыра бастады. Сондықтан зерттеушілер алдында белгілі қолжазбаларды назар аударылмаған жаңа қырдан қарастыру, басқа нұсқаларын анықтау, тың қолжазбаларды табу, бөліктері бар еңбектерді біріктіру және қайта қалпына келтіру сияқты міндеттер қойылған. Осындай қолжазбалардың қатарына ортағасырлық түркі мұрасының ажырамас бір бөлігі – Мысырда билік құрған (1260-1517) мәмлүк қыпшақтарының жазба мұрасы да жатады. Бұл мұраның бір бөлігі сол дәуірде жергілікті арабтарға түркі (қыпшақ) тілін үйрету мақсатында жазылған лексикографиялық және грамматикалық еңбектерден тұрады. Солардың бірі Андалусияда (қазіргі Испания) дүниеге келген ортағасырлық энциклопедист-ғалым Әбу Хайян әл-Андалусидің «Китаб әл-Идрак лилисән әл-

этрак» («كتاب الإدراك للسان الأتراك») қысқ. атауы «Китаб әл-Идрак» еңбегі. XIV ғасырда жазылған бұл еңбектің Мысырдағы нұсқасынан басқа Түркияда екі нұсқасы бар. Қыпшақ даласынан әскери құл ретінде сатылған қыпшақтар жат жерде тек Мысыр мәмлүк мемлекетін ғана құрмай, жергілікті арабтардың тілі мен мәдениетімен бірге төл тілі мен мәдениеттің сабақтаса дамуына ықпал етті. Астанасы Каир қаласындағы қошқар мүйізі бар ғимараттар, жергілікті араб тіліне енген түркі-қыпшақ сөздері – XIII-XV ғасырлардағы қыпшақтар билігінің көрінісі. Автор ортағасырлық түркі тілдеріне жататын мәмлүк-қыпшақ тілінің морфология, синтаксис және лексика бөлімдерін сол замандағы әлемдік деңгейдегі тіл білімінің жетік әдістерін қолдану арқылы баяндайды. Зерттеу мақсаты – «Китаб әл-Идрак» кітабындағы түркі тілінің исм (есім) сөздерінің морфологиялық уазндарын (сөздің қалыбы) талдау жасау арқылы мәмлүк-қыпшақ тілінің морфологиясына зерттеу жүргізу. Сөздерді морфологиялық уазндарға (сөз қалыптарына) салып топтастыру, түсіндіру, осы әдіспен сөздіктер құрастыру әдісі қазіргі түркі тілдерінде кездеспейді. Ал орта ғасырдағы түркі грамматикасын зерттеуге арналған еңбектерде бұл әдіс бар. Тіпті М.Қашқаридің «Диуан луғат әт-турк» сөздігі де осы әдіспен жасалған. Сөздерді уазндарға салу әдісін, жолын меңгеру арқылы ортағасырлық түркі грамматикасын да тереңірек түсіне аламыз. Сонымен қатар ортағасырлық Қожа Ахмед Яссауидің «Диуани хикмет» секілді кітаптардың қолжазбасын оқуда және сондағы араб сөздерінің ортақ түбірін анықтауда да бұл әдіс көмекші құрал болады.

Бұл еңбек қыпшақ тобына жататын қазақ тілінің тарихи грамматикасын зерттеуде де маңызды дереккөз саналады. Бұл өз кезегінде қазақ тілінің тарихи грамматикасына қатысты тың ойларға жетелейді. Түркі тілін араб тілді оқырмандарға түсіндіру барысында Әбу Хайян әл-Андалуси араб тілі мен түркі тілдерін қатар қойып, салыстыру, салғастыру әдістерімен зерттеу жүргізген. Бұл тіл білімінің салыстырмалы, салғастырмалы тарихи саласына сол ғасырда қосылған үлкен сүбелі зерттеу жұмысы болғандығын көрсетеді.

Материал және әдістер

Зерттеудің негізгі материалы ретінде Әбу Хайян әл-Андалусидің «Китаб әл-Идрак лилисән әл-этрак» («كتاب الإدراك للسان الأتراك») қысқ. атауы «Китаб әл-Идрак») еңбегі таңдалды. Мақалада араб және түркі тілдеріндегі тілдік категорияларды түсіндіргенде салғастырмалы әдіс, түркі (мәмлүк-қыпшақ) тілі мен қазақ тіліндегі кейбір айырмашылықтарды, мысалдарды келтіргенде салыстырмалы әдіске, түркі тіліндегі уазндары талдау барысында сипаттама, топтастыру, жіктеу, кестеге салу әдістері қолданылды. Қазіргі қазақ тіліндегі ғалымдар арасындағы пікір қайшылығын тудырған мәселеге тоқталғанда диахронды әдіс, ал қазақ тілінде жеткізу үшін аударма әдісі пайдаланылды. Зерттеу екі кезеңнен тұрады. Алдымен, «Китәб әл-Идракты» зерттеген шетелдік және отандық ғалымдарға кеңінен тоқталып, келесі кезеңде қарастырылып отырған қолжазбадағы түркі тілі исм (есім) сөздерінің морфологиялық уазндарын талдауға, соларды кестеге салу арқылы түсіндіруге арнадық. Әбу Хайян еңбегінде көбінесе түркі тілі деп қолданылғанымен, кейбір жерде, әсіресе түркі тілдерінің арасында айырмашылықтар кездескенде, «мынау қыпшақша», «мынау түркіменше» деп жазады. Біз бұл мақалада осы түркі мен мәмлүк-қыпшақ сөздерін синоним ретінде қолдандық. «Уазн» терминін орта ғасырдағы түркітанушы М.Қашқари және Әбу Хайян әл-Андалуси секілді ғалымдар қолданғандықтан, біз де сол үлгіде қолдануды жөн санадық. Оның үстіне бұл термин қазіргі қазақ тіл білімінде қолданылмайды. Әбу Хайян түркі сөз табын исм (есім: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік), фиғл (етістік) және харф (көмекші сөз) деп үшке бөлген. Осы жердегі «исм» сөзі қазақ тіліне тілдік тұрғыдан есім болып аударылғанымен, түркі тіліндегі «исм» термині мен қазақ тіліндегі «есім» терминінің айырмашылығы бар. Сондықтан «исм» терминін де сол қалпында қолдандық. Зерттеудің нәтижесі ретінде бұл уазндарды қазақ және өзге де түркі тілдерін араб тілді оқырмандарға түсіндіргенде қолдануды және қазіргі қазақ тілінің кей мәселесін талдауда осындай ортағасырлық түркі тілінің тарихи грамматикасына да назар аудару қажеттілігін алға тартамыз.

Әдебиетке шолу

Әбу Хайян – орта ғасырдағы тіл білімі, оның ішінде, грамматика, лексикография, салыстырмалы-салғастырмалы тіл білімі салаларында бірқатар құнды еңбек қалдырған, бірнеше тілді жетік меңгерген және сол тілдердің грамматикасын құрастырып шыққан лингвист ғалым. «Араб тілінің басшысы» (رأس العربية) деген лақап есімге ие болған (Al-Zahabi, 2006: 634) Әбу Хайяның түркі тілінің лексикасы мен грамматикасына қатысты бірнеше еңбегі бар: «Китаб әл-

Идрак» (морфология, синтаксис, лексика), «әл-Әфғал фи лисән әт-турк» (الأفعال في لسان الترك) (Түркі тіліндегі етістіктер) және «Заһу әл-мулк фи наху әт-түрк» (زهو الملك في نحو الترك) (Түркі синтаксисіндегі патшалықтың сән-салтанаты). Автор «Китаб әл-Идрагында» етістіктерге қатысты еңбегіне сілтеме жасауына қарағанда, бұны одан кейін жазғандығы анық. Әлемдік ғылыми ізденістер нәтижесінде бізге жеткені – «Китаб әл-Идрак» және оның үш нұсқасы. Соңғы нұсқасы таяуда Каир қаласының Ұлттық құжаттар кітапханасында табылды (Aldemir, 2019), қалған екі нұсқасы Стамбұл қаласының Сұлтан Баязит мешітіндегі Валиеддин Ефенді (тіркеу №2896) және Стамбұл университетінің (№3856) кітапханаларында сақталған. Еңбек үш бөлімнен: кіріспеден, түркіше-арабша сөздіктен, түркі тілінің морфологиясы мен синтаксисін қамтыған ережелер бөлімінен тұрады. Әбу Хайян түркі тілін бір жағынан сол кездегі кітап дәстүрі бойынша, екінші жағынан оқырманына түсінікті болсын деп араб тілі грамматикасы негізінде дайындаған (Al-Andalusi, 1309). Түркі тілдерінің негізі саналатын М.Қашқаридың араб кітап дәстүрінде жазылған «Диуан луғат әт-турк» еңбегі де үш бөлімнен тұрады: кіріспе, грамматика, түркіше-арабша сөздік (Al-Kashgari). Түркі диалектологиясындағы орны жағынан «Китаб әл-Идрак» сөздігі Қашқари сөздігіне сәйкес келеді (Айвазян, 2021: 171).

Араб әлеміндегі «Китаб әл-Идракқа» қатысты зерттеулер ішінде араб тіл білімі зерттеушілері Рамадан Абдуттауаб (Abd al-Tawwab, 1997: 202), Абдуррахман Али Сулайман (Ali Sulaيمان, 2008: 73) Әбу Хайяның араб тіліне қосқан үлесіне тоқталады. Сол сияқты Мулайка Нағим (Malika Na'im: 9) энциклопедист-ғалымның салыстырмалы-салғастырмалы тіл біліміне қосқан үлесіне назар аударып, көбінесе хабаши тіліне қатысты жазған еңбектерінен мысалдар келтіреді де, «әл-Идрак» кітабына жеке тоқталмайды. Әбу Хайяның лингвистика ғылымына қосқан үлесі туралы академик Махмуд Фаһми Хижази де жазғанымен, «әл-Идрак» еңбегін зерттеу нысаны ретінде қарастырмаған (Hijazi). Сауд Арабиясындағы Тайф университетінің ғалымы Мунтасир Әмин Абдуррахим «әл-Идрак» кітабы негізінде араб лексикографиясындағы екі тілді сөздіктерді зерделеген. Ол Әбу Хайяның сөздік түзуде ұстанған принциптерін, басшылыққа алған дереккөздерін, кейбір қысқартылған сөздердің анықтамаларын зерттеп, мақала жариялаған (Abd al-Rahim, 2015).

Түркиядағы мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштері, әсіресе «Китаб әл-Идракқа» қатысты бірнеше зерттеу жұмысы жүргізілген. Ортағасырлық араб тілінде жазылған түркі мәтіндерін түрік тіліне аударып, ғылыми айналымға енгізуімен Б.Аталай (Atalay, 1945) айналысса, Жафороғлы (Caferoğlu, 1931) «Диуан луғат әт-туркке» қоса, «әл-Идракты» түрік тіліне аударған, И.Доған (Doğan, 2016) «әл-Идрак» еңбегінің тіл біліміне қосқан үлесі туралы зерттеу жүргізсе, В.Избудак (İzbudak, 1989) қолжазбаның Стамбұл нұсқасындағы негізгі мәтіннен бөлек жол жиектеріндегі (һәмиштегі) жазулардың біразын талдауға тырысқан. М.Өзйетгин (Özyetgin, 2001) қолжазбадағы морфология, оның ішінде етістік бөлімін қарастырса, мәмлүк-қыпшақ «Китаб Булғат әл-Муштак» жазба ескерткішінің бірнеше жыл бұрын табылған екінші Кастамону (Түркия) нұсқасын зерттеп, түрік тіліне аударған М.Салан «Китаб әл-Идрактың» бет жиектеріндегі (һәмиштегі) қосымша мәтінмен жұмыс жасап (Salan, 2017), сонымен қатар қолжазбадағы кірме сөздерді де анықтаған (Salan, 2012).

Батыс ғалымдары ішінде Польша шығыстанушысы А.Зайончковский (Зайончковский, 1961), (Зайончковский, 1964) XX ғасырдың орталарында мәмлүк қолжазбаларын зерделеген. Нидерланды түркітанушысы Р.Ермес қолжазбаның бірінші нұсқасын ағылшын тіліне аударған (Ermers, 1999). Кеңес одағы және ТМД елдеріндегі зерттеулер ішінде өткен ғасырдың 60-70 жылдары жазылған қазақстандық ғалым Ә.Құрышжановтың (Құрышжанов, 1970) мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жәдігерлерге қатысты еңбектерін, М.Маженованың (Маженова, 1966 а), (Маженова, 1966 б), (Маженова, 1969) қолжазба авторы мен рөліне қатысты зерттеулерін, өзбекстандық зерттеушілер Н.Расулова (Расулова, 1968), Н.Асилованың (Асилова, 1988) қолжазбаның бірінші нұсқасына қатысты жұмыстарын атап өтуге болады.

Қазіргі қазақстандық зерттеушілер ішінде Е.Есбосынов «Китаб әл-Идракты» зерттеу нысаны ретінде алғанымен, дереккөз ретінде А.Жафороғлы шығарған линотипті факсимилияны қолданды (Есбосынов, 2005), (Есбосынов, 2017). Татарстан зерттеушілері А.Меметов және И.Меметов негізгі түркі лексикографиялық еңбектер қатарына «Китаб әл-Идрак» сөздігін жатқызып, еңбектің екі нұсқасына (Меметов, 2020: 111) ғана қысқаша сипаттама берген. Ал мәмлүк-қыпшақ тілдік

ескерткіштермен айналысып жүрген қазақстандық зерттеушілер Б.Жұбатова (Жұбатова, 2019: 30), Қ.Аубакирова (Аубакирова, 2016), А.Мустафаева (Мустафаева, 2021), Н.Конкабаева (Конкабаева, 2020) және басқалар «Китаб әл-Идрак» қолжазбасының екі нұсқасын ғана атап, библиографиялық сипаттама бергенімен, аударма және зерттеу нысанына айналдырмаған. Басты себебі қолжазба мәтінінің, әсіресе жол жиектеріндегі мәтін жазуының күрделілігінде болса керек. Ортағасырлық түркі жазба ескерткіштеріндегі пареомнологиялық жүйені қарастырған Ж.Алашбаева (Алашбаева, 2021), XIV ғасыр жазба ескерткіштері мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығын зерттеген М.Сабыр (Сабыр, 2004) еңбектерінде «Китаб әл-Идрак» назардан тыс қалады. Сонымен «Китаб әл-Идрак» қолжазбасы үш нұсқасы негізінде түпнұсқа тілдерінен қазақ тіліне аударылмады. Сондықтан «Китаб әл-Идрак» кітабы әлі де болса салғастырмалы-тарихи тіл білімі тұрғысынан зерттеуді қажет ететін еңбек деп санаймыз.

Жоғарыда аталған еңбектерде осы еңбектің сарф (морфология) бөлімінде келген түркі тілінің исм (есім) сөздерінің морфологиялық уазындарына талдау жасалмаған. Біз осы мақалада сол түркі тіліндегі исм сөздердің морфологиялық уазндарын талдауды зерттеу нысаны ретінде алып отырмыз.

Нәтижелер және талқылау

Араб тілінде, жоғарыда көрсетілгендей, үш сөз табы бар, олар: исм, фиғл және харф. Әбу Хайян да түркі тіліндегі сөздерді осындай үш сөз табына бөлген. Біздің мақалада осы исм сөздердің морфологиялық уазндары сөз болады.

Уазн – араб тіл біліміне тән лингвистикалық термин, әсіресе морфология (сарф) саласында жиі қолданылады. Қопармалы (флективті) араб тілінде түбір сөз бен оның түрленуінің, сол түбірден шыққан туынды сөздердің белгілі бір қалыптасқан қалыптары болады, яғни префикс, инфикс, суффикстердің түбірге жалғануының формулалары немесе қалыптары бар. Осы қалыптарды негізге алып, басқа да түбір сөздер мен оның түрленуін, одан шыққан туынды сөздерді жасауға болады. Араб лингвистері осы қалыпты «уазн» деп атайды. Әбу Хайян әл-Андалуси және Махмуд Қашқари өз еңбектерінде түркі тілінің осындай уазндарын, яғни морфологиялық қалыптарын жасауға тырысқан. Олар орта ғасырдың өзінде басқа ғылымдар секілді лингвистика ғылымында да әлемде көш бастаған араб ғалымдарының әдісімен түркі тілінің грамматикасын жасап түсіндірген. Олар агглютинативтік сипаты бар түркі тілінің аффикстерін флективті сипаты бар араб тілінің морфологиясын түсіндіру әдісімен түсіндіруге тырысқан. Сондықтан да «Диуани луғат әт-түрк» және «Китаб әл-Идрак» типологиясы екі түрлі түркі тілі мен араб тілін салғастыра зерттеген ғылыми еңбектер саналады. Екінші жағынан түркі тілдерінде орта ғасырлардан бері тіл біліміне қатысты зерттеулердің кешенді жүргізілгендігін айғақтайды.

Ғалымдар араб тіліндегі сөздердің көпшілігі үш әріптен тұратындықтан, олардың түбір немесе тірек уазнының негізгі әріптері етіп الفاء والعين واللام фа, айн және ләм әріптерін таңдап алған. Ол араб тіліндегі фаьалә сөзі «істеу», «жасау» мағыналарын беретін етістіктен алынған (Мухитдинов, 2024: 89). М. Қашғари да, Әбу Хайян да түркі тілінің морфологиясын түсіндіргенде осы араб морфологиясындағы сөздердің қалыбын жасау әдісін қолданған. Олар еңбектерін араб тілді оқырмандарға арнап жазғандықтан, соларға жеңіл болсын деген мақсатта да осы әдісті қолданған деген болжам айта аламыз. Қазақ тілді оқырманға жеңіл болсын деген мақсатпен, біз уазндардың оқылуын жазған кезде айн әрпін қазақ тіліндегі оған ең жақын «ғ» дыбысының таңбасымен бердік.

Араб тілінде дауысты әріптерге әріп таңбасы берілмей, дауыссыз дыбыстардың таңбаларының үсті не астына харакат (фатха (а/ә), дамма (у), касра (и)) белгісі ретінде беріледі. Мысалы, олар دَرَسَ «дәрасә» (оқу, зерттеу) сөзін үш әріпті, تَرَجَمَ «тәржәмә» (аудару) сөз деп санайды. Біздің түсінігімізде, екеуі де үш буынды сөз, олар сөзді буынға емес, сөз құрамындағы дауыссыз әріптердің санына қарай бөледі. Бізде болса бұл әдіс қолданылмайды. Осы әдіспен Әбу Хайян әл-Андалуси де түркі сөздерін араб лингвистері секілді сөз құрамындағы дауыссыз әріптердің санына қарай бөлген. Оның ойынша, түркі тіліндегі بُ «бу» (бұл), صُو «су» (су) сөздері бір әріпті, ал بِيْت «бит» (бит), بَر «бар» (бар) сөздері екі әріпті саналады, яғни ол мәмлүк-қыпшақ тіліндегі түркі сөздерінің морфологиялық сипаттамасын, талдауларын араб тіліндегі морфологиялық ережелер арқылы түсіндірген.

Осы жерде назар аударатын бір мәселе бар. Әбу Хайян әл-Андалуси «Сарф» (Түркі тілінің

морфологиясы) бөлімінде түркі тіліндегі сөз табын түсіндіріп жатқанда: والاسم أحادي وثنائي وثلاثي ورباعي وخماسي. الأحادي متحرك بضمة ومتحرك بفتحة ومتحرك بكسرة ومثال ذلك صو و يا و جي. والحروف التي بعدها إشباع وليس «Исм (есім сөз, бұған қазақ тіліндегі етістіктен басқа зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, үстеу жатады) ахади (бір әріпті), сунәи (екі әріпті), суләси (үш әріпті), рубағи (төрт әріпті) және хумаси (бес әріпті) болуы мүмкін. Бір әріпті сөздер дамталы, фатхалы және касралы болып келеді. Мысалы: صو су, يا иә және جي жи. Осы сөздерден кейін келген әріптер (яғни уау, әлиф және иә әріптері) тойдырушы (ишбағ) және сөзде түбір әріптер емес. Сол секілді барлық үш мәд және лин (созылыңқы дауысты әлиф, уау және иә әріптері) бұл тілде (яғни түркі тілінде түбір әріп бола алмайды. Олар тек харакаттардың тойдырушысы ғана болады», – деген (Al-Andalusi, 1309 h: 126). Біз «тойдырушы» деп аударған (إشباع) «ишбағ» сөзі бір нәрсені толықтыру, қанықтыру, сіңіру) деген мағыналарды береді (Арабша-қазақша сөздік, 2016: 361-362). Бұл жерде «ишбағ» термині қазақ тілінде дауысты дыбыстың ұзартылуы немесе соған екпін бере айту, дыбысты қанық ету деген мағынаға келеді. Әбу Хайян түркі тілінде бір әріпті сөздердің харакаттары (қысқа дауысты әріптер) дамталы (у), фатхалы (а/ә) және касралы (и) болып келе беретіндігін айтады. Оның пікірінше, бір буынды сөздегі соңғы дауысты түбір әріп емес, ол түбірдегі қысқа дауыстыны толықтырушы, ұзартушы, дыбысты қанық етуші функциясын атқару үшін қосылады. Ол осы ереже үш мәд және лин әріптеріне қатысты деп санайды. Әбу Хайян оған صو (су), يا (иә) және جي (жи не ши) сөздерін мысал ретінде келтіреді. Бұл қазіргі қазақ тілі мамандары арасында дау тудырып жатқан мәселе. Ол түркі тіліндегі «بِت» «бит» (бит) сөзіндегі «и» дыбысын «بَر» «бар» (бар) сөзіндегі «а» дыбысы секілді харакатпен белгілеген. Яғни ол түркі тілінде дауысты и бар деп санайды. Әбу Хайяның бұл пікіріне сүйенсек, қазақ тілінде сұу емес, су, бұу емес, бу, барұу емес, бару, бйит емес, бит болып жазылғаны дұрыс. Әрине бұл мәселе басқа зерттеудің тақырыбы болғандықтан, сол тақырыпты зерттеушіге ой салу үшін ғана атап өттік. Егер Әбу Хайяның осы пікірін негізге алсақ, түркі тілінде бір буынды сөздердің үш уазны бар. Олардың жазылуы бір, тек харакаттары әртүрлі болып келеді. Ол ف уазны. Егер осы уазнды харакаттарымен беретін болсақ: فُ фу, فَ фа және فِ фи уазндары шығады. Тек қысқа дауыстыларды созып, қанық қылып айту үшін соңына сол қысқа харакатқа сай әріп жазылғанда في, فاه, فاه болып айырмашылықтары көрінеді. Осы үш уазнға Әбу Хайян жоғарыдағы صو (су), يا (иә) және جي (жи немесе чи) сөздерін мысалға келтірген.

Ескерту: араб тілінде қысқа дауыстылар әріп ретінде жазылмай, дауыссыз әріптердің асты не үстіне таңбаланатындықтан, сөздердің уазндарын жазғанда олардың айырмашылықтары көрінбей қалады.

Әбу Хайян екі әріпті сөздердің он екі уазнын береді және осы уазндардың барлығы مسموع мәсмуғ (естілген) деп айтады. Осы «мәсмуғ» сөзін екі түрлі түсінуге болады. Біріншісі, яғни осы уазндарда келген сөздерді түркілердің сөздерінен естуге болады. Екіншісі, бұл араб тіліндегі *самағи* ұғымында қолданылуы мүмкін. Егер осы *самағи* (естілген) деген мағынада қолданған болса, онда осы уазнды негіз етіп, оған басқа түбірлерден туынды сөздер жасай алмаймыз. Біздің пікірімізше, Әбу Хайян бұл сөзді бірінші мағынасында қолданған. Яғни осы он екі уазндағы сөздердің барлығы түркілердің қолданысында кездеседі.

Кесте 1 – Екі әріпті сөздердің уазндары

Таблица 1 – Вазны двухбуквенных слов

Table 1 – Wazns of two-letter words

№	Уазн	Оқылуы	Мысалы	Оқылуы
1	فُ	Фағ	سُن	Сән
2	فَ	Фиғ	كِم	Ким
3	فِ	Фуғ	يُز	Юз
4	فُه	Фағу	قُع	Қағу
5	فاه	Фаға	ار	Ара
6	فاهи	Фағи	ار	Ари
7	فاهу	Фуғу	ار	Уру
8	فاهи	Фиғи	يُ	Ити

1-кестенің жалғасы / Продолжение Таблицы 1 / Continuation of Table 1

9	فَعَّ	Фуға	فَعَّ	Буға
10	فَعَّ	Фиға	فَصَا	Қиса
11	فَعَّ	Фиғу	فَسُو	Бису
12	فَعَّ	Фуғи	فَطِي	Тули

Жоғарыдағы Кесте 1 қарасақ, кейбірі бір буынды, кейбірі екі буынды сөздер, алайда барлығында екі ғана дауыссыз дыбыс бар. Ескерту: араб тілінде сөз басында келген дауысты дыбысқа тіректің қызметін атқарушы һамза (жоғарыдағы мысалдарда ¹ таңбасы қойылған) дауыссыз әріптің қызметін атқарады. Әбу Хайян осы ережені түркі тілдеріне қолданған. Оған осы кестедегі сөздер дәлел болады. Егер қазіргі қазақ сөздерін осы уазнға (сөз қалыбына) салатын болсақ, *жер, тер, бек, тек, бес, тез* секілді сөздердің уазны (қалыбы), *үкі, екі* секілді сөздердің уазны (қалыбы), *ара, ата, ана* сөздерінің уазны (қалыбы) бір болып шығады.

Әбу Хайян үш әріпті сөздердің уазндары көп, олардың жиырма алтысы масмуғ (естілген) дейді (Al-Andalusi, 1309 h: 127). Оның келтірген уазндарын кестеге салып, оқылуымен бірге көрсетсек (Кесте 2).

Кесте 2 – Үш әріпті сөздердің уазндары

Таблица 2 – Уазны трёхбуквенных слов

Table 2 – Wazns of three-letter words

№	Уазн	Оқылуы	Мысалы	Оқылуы
1	فَعَّل	Фағл	أَزَد	Ард
2	فَعَّل	Фиғл	صِرَتْ	Сирс
3	فَعَّل	Фуғл	كُرْتُ	Курт
4	فَعْلَى	Фағлә	بَرَجَا	Баржа
5	فَعْلَى	Фағли	صَعْرِي	Саржи
6	فَعْلُو	Фағлу	قَرَعُو	Қарғу
7	فَعْلَى	Фағалә	بَرَصَا	Бараса
8	فَعْلِي	Фағали	طَرَزِي	Тарази
9	فَعْلُو	Фағалу	أَبَكُو	Абаку
10	فَعْلَا	Фиғлә	سِرْكََا	Сиркә
11	فَعْلِي	Фиғли	دِرْكِي	Дирки
12	فَعْلُو	Фиғлу	أَنَحُو	Инху
13	فَعْلَى	Фуғлә	أَرْتَا	Уртә
14	فَعْلُو	Фағлу	كُتْرُو	Кубру
15	فَعْلِي	Фуғли	بُكْرِي	Букри
16	فَعْلُو	Фуғулу	أَبْرُو	Убуру
17	فَعْلُو	Фағалу	بُقَوُو	Буқауу
18	فَعْلُو	Фиғалу	بَلَكُو	Бикәлу
19	فَعَّل	Фағал	أَتَكَ	Әтәк
20	فَعَّل	Фағил	أَدَكَ	Әдик
21	فَعَّل	Фағул	كُرُج	Кәруж
22	فَعَّل	Фуғал	كُرْزَل	Кузәл
23	فَعَّل	Фуғул	أَرُم	Уруз
24	فَعْل	Фиғил	كُجِيت	Кижит
25	فَعَّل	Фиғал	كُشِن	Кишән
26	فَعَّل	Фиғул	بَلَك	Дилук

Осы әдіспен қазіргі қазақ тілін араб тілді аудиторияға үйрететін болсақ, *сірне, серке* секілді сөздерді бір уазнда, *бігіз, сегіз* секілді сөздерді бір уазнда, *тоқым, соғым* секілді сөздерді бір уазнда келетін сөздер ретінде мысалға келтіруге болатын еді.

Әбу Хайян төрт әріпті сөздердің уазндары да көп, олардың отыз үші масмуғ деген.

Кесте 3 – Төрт әріпті сөздердің уазндары
 Таблица 3 – Уазны четырёхбуквенных слов
 Table 3 – Wazns of four-letter words

№	Уазн	Оқылуы	Мысалы	Оқылуы
1	فَعْلَلْ	Фағлал	أَتَمَكْ	Әтмак
2	فُعْلُلْ	Фуғлул	بُرْسُقْ	Бурсук
3	فُعْلِلْ	Фиғлил	جَبْجَجْ	Жинжик
4	فُعْلَلْ	Фуғлал	أَجْمَقْ	Ужмақ
5	فُفْلَلْ	Фиғлал	بِرْكَكْ	Биркәк
6	فُعْلُلْ	Фиғлул	كِرْبُكْ	Кирбук
7	فُعْلِلْ	Фағлил	بِلْطِرْ	Билтир
8	فُعْلُلْ	Фағлул	أَطْشُقْنْ	Ташқун
9	فُعْلُلْ	Фағулал	أَرَاغَتْ	Әрағат
10	فُعْلِلْ	Фағилал	أَنْلِكَ	Әнлик
11	فُعْلُلْ	Фағулал	أَيْنُقْ	Уйануқ
12	فُعْلُلْ	Фуғулал	أَيْكُنْ	Уйукан
13	فَعْلَلْ	фағалал	بَبْجَجْ	Бабажук
14	فُعْلَلْ	Фағалал	صَزَغَنْ	Сазған
15	فُعْلِلْ	Фуғалил	بُصْرَقْ	Бусариқ
16	فُعْلِلْ	Фиғалил	بِلْزَكْ	Биләзик
17	فُعْلَلْ	Фиғалал	جَعَنْقْ	Жиғанақ
18	فُعْلِلْ	Фиғилил	إِسِيلِكْ	Исилик
19	فِعْلَلِي	Фиғиллә	إِسِرْغَا	Исирға
20	فِعْلَلِي	Фиғилли	إِكْنَدِي	Икинди
21	فِعْلَلِي	Фағилли	الْئَجِي	Әлинжи
22	فُعْلُلِي	Фуғуллә	سَبْرُكَا	Субурка
23	فُعْلُلِي	Фағуллә	صَقْرُغَا	Сақурға
24	فَعْلَلُو	Фағаллу	قَرْلُدُو	Қаранду
25	فُعْلَلُو	Фуғуллу	قُبْرُغُو	Қуйурғу
26	فُعْلَلِي	Фуғулли	قُبْرُجِي	Қуйунжи
27	فُعْلَلِي	Фағлилә	قَطْرِعَا	Қатриға
28	فُعْلَلِي	фуғлалә	قُرْبَاغَا	Қурбаға
29	فُعْلَلِي	Фағләли	شَبَّابِي	Шабшаби
30	فُعْلَلِي	фуғләли	قُلْجِي	Қулунжи
31	فُعْلَلُو	Фуғлалу	قُنْرَاوُو	Қунрауу
32	فَعْلَلُو	Фағлалу	دَمْرَاكُو	Дамраку
33	فُعْلِلْ	Фағилл	شَكْرَدْ	Шәкирд

Осы әдіспен қазіргі қазақ тілін араб тілді аудиторияға үйрететін болсақ, *бармақ, жаңғақ, саусақ, бастау, жайлау, сайлау* секілді сөздерді бір уазнда келетін сөздер ретінде мысалға келтіруге болатын еді.

Әбу Хайян бес әріпті сөздердің уазндары көп, олардың жиырма үші масмуғ (естілген) дейді (Al-Andalusi, 1309 h: 127). Оның келтірген уазндарын кестеге салып, оқылуымен және мысалымен бірге көрсетсек (Кесте 4).

Кесте 4 – Бес әріпті сөздердің уазндары
 Таблица 4 – Уазны пятибуквенных слов
 Table 4 – Wazns of five-letter words

№	Уазн	Оқылуы	Мысалы	Оқылуы
1	فَعْلَلَلْ	Фағлалал	أَرَقَطَقْ	Арқатақ
2	فُعْلَلَلْ	Фуғлалал	أَرْمَجَكْ	Урмажак
3	فِعْلَلَلْ	Фиғлалал	صِرْطَلَنْ	Сиргалан
4	فُعْلَلِلْ	Фиғлилил	بِلْتِرِكْ	Билтирик
5	فَعْلَلَلْ	Фағлалул	جَاتْلَاوُكْ	Жатлауук
6	فُعْلَلِلْ	Фағләлил	قَصْطَلِيقْ	Қасталик

4-кестенің жалғасы / Продолжение Таблицы 4 / Continuation of Table 4

7	فَعَالِل	Фуғлулул	مُشْتَلِق	Муштулук
8	فَعَالِل	Фағлулул	يَلْدُرُك	Йәлдурук
9	فَعَالِل	Фиғлаләл	يَلْدُرُق	Билдарак
10	فَعَالِل	Фағалләл	أَرْسَلَن	Әраслан
11	فَعَالِل	Фуғулләл	أَصْرَمَق	Усурмак
12	فَعَالِل	Фуғуллул	أَغْرَجُق	Уғуржук
13	فَعَالِل	Фағулләл	أَغْرَشُق	Ағуршак
14	فَعَالِل	Фағилләл	أَغْنَج	Әгинғаж
15	فَعَالِل	Фуғаллил	بُذْرُك	Бузарлик
16	فَعَالِل	Фағиллил	يَغْرَلِق	Йәғирлик
17	فَعَالِل	Фуғалләл	جَوْلَز	Жууалдуз
18	فَعَالِل	Фиғилләл	سَيْلِدُق	Сибилдак
19	فَعَالِل	Фуғуллил	طَفْرَجِن	Тукуржин
20	فَعَالِل	Фағаллул	طَغْرَجُق	Тағаржук
21	فَعَالِي	Фағлуллә	قَبْطُرْغَا	Табкурға
22	فَعَالِي	Фағуллулә	قَمْرُصَنَّا	Қамурсуға
23	فَعَالِي	Фағалләли	كَسَالْتَكِي	Кәсәлтәки

Осы әдіспен қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің морфологиялық қалыбын (уазнын) жасайтын болсақ, *бүлдіргі*, *күйдіргі* секілді сөздерді бір уазнда келетін сөздер ретінде мысалға келтіруге болатын еді.

Әбу Хайян әл-Әндалуси түркі тілінде алты әріптен тұратын сөздердің сирек кездесетінін және оған қатысты бірнеше уазнның бар екенін жазады (Al-Andalusi, 1309 h: 129).

Кесте 5 – Алты әріпті сөздердің уазндары

Таблица 5 – Уазны шестибуквенных слов

Table 5 – Wazns of six-letter words

№	Уазн	Оқылуы	Мысалы	Оқылуы
1	فَعَالِلِل	Фиғиллилил	يَلْدُرَجِن	Билдиржин
2	فَعَالِلَل	Фағилләләл	صَرْنَجَقِن	Саринжакан
3	فَعَالِلِل	Фиғлуллул	قَلْفَيْرُق	қилқуйрук
4	فَعَالِلِل	Фағуллулул	كَمَلْدُرُك	Кәмулдурук
5	فَعَالِلِل	Фуғлулләл	الطَّرْفَج	Ултурқаж

Қазіргі қазақ тілінде де осы уазндарға сай келетін түбір сөздер сирек кездеседі екен. Мысал ретінде *бүлдірген* сөзін келтіруге болады.

Әбу Хайян әл-Андалусидің тәсілімен қарайтын болсақ, мәмлүк-қыпшақ тілінде есім сөздер екі, үш, төрт, бес және алты әріпті болып келеді екен және алты әріпті сөздер сирек кездеседі. Олардың уазндарының жалпы саны – 99.

Қорытынды

Бұл мақалада Әбу Хайян әл-Андалусидің «Китәб әл-Идрак» еңбегінде баяндалған түркі тіліндегі исм (есім) сөздердің морфологиялық уазндарын (сөз қалыбы) талдау жасау мақсат тұтылды. Зерттеу барысында араб тілі мен түркі тілдерінің морфологиясын түсіндіруде салыстырмалы-салғастырмалы әдіс қолданылды. Түркі тілінің уазндарын сипаттама жасау, топтастыру, жіктеу, кестеге салу әдістері арқылы қарастырылды.

«Идрак» кітабындағы түркі тіліндегі есім сөздердің морфологиялық уазндарын талдай отырып, төмендегідей тұжырымдар жасадық:

- Әбу Хайяның түркі тілін үйренуші, зерттеуші араб тілді оқырмандарға арнап түркі тілінің морфологиясын түсіндіргенде флективті тілге жататын араб тілінің морфологиялық уазндарын (сөз қалыбы) түсіндіру әдісін қолданған. Бұл әдісті М. Қашқари де қолданған;

- Әбу Хайян шет тілін түсіндіруде салғастырмалы әдісті қолданған. Бұл әдіс түркі тілді халықтар үшін ауыр болғанымен, араб тілді оқырмандар үшін жеңіл болуы мүмкін;

- қазіргі кезде осы әдісті қазақ және өзге де түркі тілдерін араб тілді ортаға түсіндіргенде

немесе соларға арнап оқулық жасауда қолданып көруге болатын, тәжірибеден өткізіп көретін әдіс деп санаймыз;

- «Идрак» кітабы қазақ тілінің тарихын зерттеуде, тарихи грамматикасын қалыптастыруда негізгі дереккөзі болатын ғылыми еңбектердің бірі деп айта аламыз;

- бұл еңбек араб тілділерге түркі тілін үйрететін оқулық қана емес, сонымен қатар салғастырмалы тіл білімінің іргелі ғылыми зерттеуі болып табылады.

Әдебиеттер

Айвазян Ш. Категория падежа в мамлюкско-кыпчакском языке по Китаб аль-Идрак ли лисан аль-атрак Абу Хайяна аль-Гарнати // *Caucaso-Caspica*. – №6. – 2021. – С. 171-174. DOI 10.48200/9789939672694_171

Алашбаева Ж.Н. Орта ғасыр түркі жазба ескерткіштері тіліндегі паремиологиялық жүйе: 6D021200 – Түркітану бойынша PhD ... дис. – Нұр-Сұлтан, 2021. – 154 б.

Арабша-қазақша сөздік. – Алматы: «Нұр-Мүбәрәк» баспасы, 2016. – 918 б.

Асилова Н.А. Об источниках «Китаб ал-идрак ли-лисан ал-атрак» Абу Хайяна // *Советская тюркология*. – Алма-Ата, 1988. – №4. – С. 48-51.

Аубакирова Қ.Қ. Мәмлүктер билігі кезіндегі түркі-араб мәдени-тілдік байланыстары (XIII-XV ғ.): Шығыстану мамандығы бойынша PhD ... дис. – Алматы, 2016. – 181 б.

Есбосынов Е. Ескі қыпшақ тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері (Әбу Хайян еңбегі бойынша XIV ғ.): филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2005. – 196 б.

Есбосынов Е.З. «Китаб әл-идрак ли-лисан әл-атрак» қолжазба ескерткішінің лексика-семантикалық ерекшеліктеріне (сөзжасам) шолу // *ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы*. – 2017. – №2 (81). – С. 140-146.

Жұбатова Б.Н., Аубакирова Қ.Қ. Мысырдағы мәмлүктер билігі тұсындағы түркі-араб мәдени-тілдік байланыстары. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 235 б.

Зайончковский А.А. Арабско-кыпчакский словарь эпохи государства мамлюков // *Сообщения польских ориенталистов*. – Москва: Наука, 1961. – С. 36-44.

Зайончковский А. Новонайденный арабско-кипчакский словарь из государства мамлюков // *Народы Азии и Африки*. Москва: Наука, 1964. – № 3. – С.111-116.

Конкабаева Н.Н. «Ат-Тухфа аз-закия фи әл-луғат ат-түркия» ескерткішіне тарихи-лингвистикалық интерпретация: Түркітану мамандығы бойынша PhD ... дис. – Алматы, 2020. – 242 б.

Курышжанов А. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря». – Алма-Ата: Наука, 1970. – 234 с.

Маженова М.Н. Әбу-Хайяның түркі тілдерінің түсіндірме кітабында берілген дауыссыз дыбыстар жайындағы деректер // *Қазақ тілі мен әдебиет мәселелері. Сб. статей аспирантов и соискателей*. – Алма-Ата, 1966. – №4. – С. 114-120.

Маженова М.Н. Әбу-Хайян еңбегінің грамматикалық очерктері // *Қазақ тілі мен әдебиет мәселелері. Сб. статей аспирантов и соискателей*. – Алма-Ата, 1966. – №6. – С. 28-37.

Маженова М.Н. Абу-Хайян – исследователь кипчакского языка: автореф. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1969. – 53 с.

Меметов А.М., Меметов И.А. Тюркские лексикографические работы XI–XIV веков, относящиеся к развитию востоковедения в Крыму // *Филология: научные исследования*. – 2020. – №1. DOI:10.7256/2454-0749.2020.1.31775 URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=31775

Мустафаева А.А., Аубакирова Қ.Қ. Мысыр мәмлүк мемлекеті мен Алтын Ордадағы тілдік жағдай мен түркі тілінің мәртебесі // *ҚазҰУ Хабаршысы, Шығыстану сериясы*. – 2021. – №2 (97). – 17-25-бб. <https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v97.i2.02>

Мухитдинов Р.С. «Диуан луғат әт-турк» – түркітану темірқазығы: монография. 2-басылым. / – Алматы: Akadem kitap, 2024. – 148 бет.

Расулова Н. Абу Хайян и его книга «Китаб ал-идрак ли-лисан алатрак» // *Общественные науки в Узбекистане*. – 1968. – №10. – С. 46-48.

Сабыр М.Б. Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы (XIV ғасыр жазба ескерткіштері негізінде): филол. ғыл. док. ... дис. – Алматы, 2004. – 305 б.

213. أبو حيان الأندلسي. كتاب الإدراك للسان الأتراك، مطبعة عامره، 1309. ص.

رمضان عيد التواب. المدخل إلى علم اللغة ومناهج البحث اللغوي. – القاهرة: مكتبة الخانجي، 1997. م. – ص. 320.

685. شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي. سير أعلام النبلاء. – القاهرة: دار الحديث، 2006. – ص.

عبد الرحمن علي سليمان. توضيح المقاصد والمسالك بشرح ألفية ابن مالك. – القاهرة: دار الفكر العربي، 2008. – ص. 578.

Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990 s. 628. محمود بن الحسين الكاشغري. كتاب ديوان لغات الترك

محمود فهمي حجازي. علم اللغة العربية مدخل تاريخي مقارنة في ضوء التراث واللغات السامية. – الكويت: وكالة المطبوعات.

ملیكة ناعیم. أبو حیان الغرناطي (ت. 745 هـ) واللغات السامية // *مجلة الدراسات الأدبية والفكرية*. – ص. 9.

منتصر أمين عبد الرحيم. المعجم ثنائية اللغة في التراث العربي. – بوخارست، مركز جامعة بوخارست للدراسات العربية، 2015. – ص. 135-154.

Aldemir Ü. Nüshaları ışığında Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk // *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. 2019. №67 (Haziran). S. 65-86.

Atalay B. Ettuhfet-üz-zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye. İstanbul: TDK Yayınları, 1945.

- Caferoğlu A. Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk. İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931.
- Doğan Y. Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk adlı eserinin dilbilim açısından incelenmesi // Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Dergisi. 2016. №20. S. 329-348.
- Ermers R. Arabic grammars of Turkic, the Arabic linguistic model applied to foreign languages & translation of Abû Hayyân al-'Andalusî's Kitâb al-'İdrâk li-Lisân al-Atrâk. Leiden: Brill, 1999. 456 p.
- İzbudak V. El-İdrak haşiyesi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1989.
- Özyetgin M. Ebû Hayyân Kitâbu'l-İdrâk li L isâni'l-Etrâk Fiil: Tarihi Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi // Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi. Ankara, 2001. 798 s.
- Salan M. Kitâbu'l-İdrâk Haşiyelerinin Özgün Söz Varlığı ve Anadolu Türkçesindeki Karşılıkları // Bartın University Journal of Faculty of Letters. Vol 2 (1). Bartın, 2017. S. 103-114.
- Salan M. Kitâbu'l-idrak li lisâni'l-etrâk'te alinti kelimeler /loanwords in kitab al-idrak li lisan al-atrak // Gazi Türkiyat, 2012. №1 (11). S. 53-66.

References

- Abd al-Rahman, Ali Sulayman. (2008) Tawdhih al-Maqasid wa-al-Masalik bi-Sharh Alfıyyat Ibn Malik. Cairo: Dar al-Fikr al-Arabi, 578 p. (in Arabic)
- Abu Hayyan, al-Andalusî. (1309) Kitab al-Idrak li-Lisan al-Atrak. Matba'a 'Amira, 213 p. (in Arabic)
- Aivazjan, Sh. (2021) Kategorija padezha v mamljuksko-kypchakskom jazyke po Kitab al-Idrak li-Lisan al-Atrak Abu Hayyana al-Garnati. Caucaso-Caspica. №6. S. 171-174. DOI: 10.48200/9789939672694_171 [Ayvazyjan, Sh.(2021) Case category in the Mamluk-Kipchak language according to Kitab al-Idrak li Lisan Al-Atrak Abu Hayyan Al-Garnati. Caucaso-caspica. No.6. P. 171-174. DOI 10.48200/9789939672694_171] (in Russian)
- Alashbaeva, Zh.N. (2021) Orta gasyr turki zhazba eskertkishi tilindegi paremiologijalyg zhuje. 6D021200 – Turkitanu bojnsha PhD darezhesin alu ushin dis. Nur-Sultan, 154 b. [Alashbayeva, Zh.N. (2021) Paremiological System in the Languages of Medieval Turkic Written Monuments: PhD. dis. in Turkology. Nur-Sultan, 154 p.] (in Kazakh)
- Aldemir, Ü. (2019) Nüshaları ışığında Kitabu'l-İdrak li-Lisani'l-Etrak. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten. № 67 (Haziran). S. 65-86 (in Turkish)
- Al-Zahabi Shams al-Din Abu Abdullah Muhammad ibn Ahmad ibn Uthman ibn Qaymaz (2006) Siyar A'lam al-Nubala'. Cairo: Dar al-Hadith, 685 p. (in Arabic)
- Arabsha-qazaqsha sozdik (2016) Almaty: Nur-Mubarak baspa uji, 918 b. [Arabic-Kazakh Dictionary (2016) Almaty: Nur-Mubarak Publishing, 918 p.] (in Kazakh)
- Asilova, N.A. (1988) Ob istochnikah "Kitab al-Idrak li-lisan al-Atrak" Abu Khayyana. Sovetskaja tjurkologija. Alma-Ata, №4. S. 48-51. [Asilova N.A. (1988) About the sources of "Kitab al-idrak li-lisan al-atrak" by Abu Hayyan. Soviet Turkology. Alma Ata, No. 4, P. 48-51.] (in Russian)
- Atalay, B. (1945) Ettuhfet-üz-zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye. İstanbul: TDK Yayınları. (in Turkish)
- Aubakirova Q.Q. (2016) Mamlukter biligi kezindegi yurki-arab madeni tildik bailanystary (XIII-XV g.): Shygystanu mamandygy bojnsha PhD ... dis. Almaty, 181 b. [Aubakirova, Q.Q. (2016) Cultural and Linguistic Connections of Turkic-Arabic during the Mamluk Rule (XIII-XV Centuries): PhD ... Dissertation in Oriental Studies. Almaty, 181 p.] (in Kazakh)
- Caferoğlu, A. (1931) Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk. İstanbul: Evkaf Matbaası. (in Turkish)
- Doğan, Y. (2016) Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk adlı eserinin dilbilim açısından incelenmesi. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Dergisi. №20. S. 329-348. (in Turkish)
- Ermers, R. (1999) Arabic Grammars of Turkic: The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages & Translation of Abû Hayyân al-'Andalusî's Kitâb al-'İdrâk li-Lisân al-Atrâk. Leiden: Brill, 456 p. (in English)
- İzbudak, V. (1989) El-İdrak haşiyesi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi. (in Turkish)
- Kuryshzhanov, A. (1970) Issledovanie po leksike starokypchakskogo pis'mennogo pamjatnika XIII v. "Tjurksko-arabskogo slovarja". Alma-Ata: Nauka, 234 s. [Kuryshzhanov, A. (1970) A study on the vocabulary of the Starokypchak written monument of the XIII century "The Turkic-Arabic dictionary". Alma Ata: Nauka, 234 p.] (in Russian)
- Mahmud, Fahmi Hijazi. (n.d.) 'Ilm al-Lughah al-Arabiyya: Madkhal Tarikhi Muqaran fi Daw' al-Turath wa-al-Lughat al-Samiyya. Kuwait: Wakala al-Matbu'at. (in Arabic)
- Mahmud, ibn al-Husayn al-Kashgari (1990) Kitab Diwan Lughat al-Turk. Ankara: Kültür Bakanlığı, 628 s. (in Turkish)
- Malika, Na'im. Abu Hayyan al-Gharnati (d. 745 AH) wa-al-Lughat al-Samiyya. Majallat al-Dirasat al-Adabiyya wa-al-Fikriyya. 9 p. (in Arabic)
- Mazhenova, M.N. (1966) Abu-Hajannyng turki tilderining tusindirme kitabynda berilgen dauyssyz dybystar zhajyndagy derekter. Qazaq tili men adebiet maseleleri. Sb. statej aspirantov i soiskatelej. Alma-Ata. №4. 114-120-bb. [Mazhenova, M.N. (1966) Abu-Khayyan's observations about consonants in Turkic languages from his explanatory book. Kazakh Language and Literature Problems: Graduate and Aspirant Articles Collection. Alma-Ata, №4. S. 114-120.] (in Russian)
- Mazhenova, M.N. (1966) Abu-Hajan engbegining grammatikalyq ocherkteri. Qazaq tili men adebiet maseleleri. Sb. statej aspirantov i soiskatelej. Alma-Ata. №6. B. 28-37. [Mazhenova, M.N. (1966) Grammatical Essays on Abu-Khayyan's work. Kazakh Language and Literature Problems: Graduate and Aspirant Articles Collection. Alma-Ata, №6. P. 28-37.] (in Kazakh)
- Mazhenova, M.N. (1969) Abu-Hajan – issledovatel' kypchakskogo jazyka. Avtoreferat dis. na soiskanie stepeni kand. nauk. Alma-Ata, 53 s. [Mazhenova, M.N. (1969) Abu-Hayyan is a researcher of the Kipchak language: abst. of the dis. Candidate of Sciences. Alma-Ata, 53 p.] (in Russian)

Memetov, A.M., Memetov, I.A. (2020) Tjurkskie leksikograficheskie raboty XI–XIV vekov, odnosjashiesja k razvitiju vostokovedenija v Krymu. Filologija: nauchnye issledovanija. №1. [Memetov, A.M., Memetov, I.A. (2020) Turkic Lexicographic Works of the XI-XIV Centuries Related to the Development of Oriental Studies in Crimea. Philology: Scientific Researches. №1. DOI: 10.7256/2454-0749.2020.1.31775. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=31775] (in Russian)

Muhitdinov, R.S. (2024) «Duan lugat at-turk» – turkitanu temirqazygy: monografija. 2-basylym. Almaty: Akadem kitap, 148 b. [Mukhitdinov, R.S. (2024) “Diwan Lugat at-Turk” as a Guide in Turkology: Monograph. 2nd Edition. Almaty: Akadem Kitap, 148 p.] (in Kazakh)

Muntasir, Amin Abd al-Rahim (2015) Al-Mu‘jam Thunaiyyat al-Lughah fi al-Turath al-Arabi. Bucharest: Markaz Jami‘at Bucharest li-al-Dirasat al-Arabiyya. P. 135-154. (in Arabic)

Mustafaeva, A.A., Aubakirova, Q.Q. (2021) Mysyr mamluk memleketi men Altyn Ordadagy tildik zhagdai men turki tilining martebesini. QazUU Habarshysy, Shygystanu serijasy. №2 (97). B. 17-25. [Mustafayeva, A.A., Aubakirova, Q.Q. (2021) Linguistic Situation and Status of the Turkic Language in the Mamluk Sultanate and the Golden Horde. KazNU Bulletin, Oriental Studies Series. №2 (97). P. 17-25. DOI: 10.26577/JOS.2021.v97.i2.02] (in Kazakh)

Özyetgin, M. (2001) Ebû Hayyân Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk Fiil: Tarihi Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi. Ankara: Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi. 798 s. (in Turkish)

Qonqabaeva, N.N. (2020) “At-Tuhfa az-zakija fi al-lugat at-turkija” eskertkishine tarihi-lingvistikalıq interpretaciya: Turkitanu mamandygy boiynsha PhD ... dis. Almaty, 242 b. [Konkabayeva, N.N. (2020) Historical and Linguistic Interpretation of the Monument “At-Tukhfa az-Zakiya fi al-Lugat at-Turkiya”: PhD. ... dis. in Turkology. Almaty, 242 p.] (in Kazakh)

Ramadan, Abd al-Tawwab (1997) Al-Madkhal ila ‘Ilm al-Lughah wa-Manahij al-Bahth al-Lughawi. Cairo: Maktabat al-Khanji. P. 320. (in Arabic)

Rasulova, N. (1968) Abu Hajan i ego kniga “Kitab al-Idrak li-lisan al-Atrak”. Public Sciences in Uzbekistan. №10. S. 46-48. [Rasulova N. (1968) Abu Hayyan and his book “Kitab al-idrak li-lisan al-attrak”. Social Sciences in Uzbekistan. №10. P. 46-48.] (in Russian)

Sabyr, M.B. (2004) Orta turko tili leksikasy men qazaq tili leksikasynyng sabaqtastygy (XIV gasyr zhazba eskertkishteri negizinde: filol. gyl. dok. ... dis. Almaty, 305 b. [Sabyr, M.B. (2004) Lexical and Grammatical Continuity of Middle Turkic Language and Kazakh Language (Based on XIV Century Written Monuments): dis. ... of the Doctor of Philology. Almaty, 305 p.] (in Kazakh)

Salan M. Kitabu'l-idrak li lisani'l-etrak'te alinti kelimeler/loanwords in kitab al-idrak li lisan al-attrak. Gazi Türkiyat, 2012. №1 (11). S. 53-66.

Salan, M. (2017) Kitabu'l-İdrâk Haşiyelerinin Özgün Söz Varlığı ve Anadolu Türkçesindeki Karşılıkları. Bartın University Journal of Faculty of Letters. Vol. 2 (1). Bartın. S. 103-114. (in Turkish)

Yesbosynov, E. (2005) Eski qypshaq tilining leksika-grammatikalıq erekshelikleri (Abu Hajan engbegi boiynsha XIV g.): filol. gyl. ... kand. dis. Almaty, 196 b. [Yesbosynov, Ye. (2005) The Lexico-Grammatical Features of the Old Kipchak Language (Based on Abu Hayyan's Work of the XIV Century): PhD. ... dis. Almaty, 196 p.] (in Kazakh)

Yesbosynov, E.Z. (2017) Lexical and Semantic Features of the Manuscript Monument “Kitab al-Idrak li-lisan al-Atrak” (Word Formation Review). KazNU Bulletin, Oriental Studies Series. №2 (81). P. 140-146. (in English)

Zajonchkovskij, A.A. (1961) Arabsko-kypchakskij slovar' jepohi gosudarstva mamljukov. Soobshchenija pol'skih orientalistov. Moskva: Nauka. S. 36-44. [Zayonchkovsky, A.A. (1961) Arabic-Kipchak dictionary of the era of the Mamluk state. Messages from Polish Orientalists. Moscow: Nauka. P. 36-44.] (in Russian)

Zajonchkovskij, A. (1964) Novonaidennyj arabsko-kipchakskij slovar' iz gosudarstva mamljukov. Narody Azii i Afriki. Moskva: Nauka. №3. S. 111-116. [Zayonchkovsky, A.A. (1964) Newly discovered Arabic-Kipchak dictionary from the Mamluk state. Peoples of Asia and Africa. Moscow: Nauka. No.3. P. 111-116.] (in Russian)

Zhubatova, B.N., Aubakirova, Q.Q. (2019) Mysyrdagy mamlukter biligi tusyndagy turki-arab madeni-tildik bailanystary. Almaty: Qazaq universiteti, 235 b. [Zhubatova, B.N., Aubakirova, Q.Q. (2019) Cultural and Linguistic Connections of Turkic-Arabic during the Mamluk Rule in Egypt. Almaty: Kazakh University, 235 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 01.12.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 25.06.2025.

© Мухитдинов Р.С., Мустафаева А.А., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

Meruyert Ibrayeva

Candidate of Philological Sciences, Nazarbayev University, Kazakhstan, Astana
ORCID: 0000-0003-1293-5391 E-mail: mribrayeva@nu.edu.kz

CROSS-LINGUISTIC EQUIVALENCE AND EXPRESSIVENESS OF PROVERBS

Abstract. Proverbs are essential expressions that encapsulate folk wisdom, showcase the beauty of language and life, and enrich the spirit of the language. This paper discusses common and specific features of equivalent proverbs in Kazakh, English, Russian, and Uighur. A logical question arises: why were these languages chosen for analysis? In a globalized world, immigration is a significant trend in many countries, and Kazakhstan is no exception. Many English-and-Uighur speaking immigrants live in Kazakhstan today. Furthermore, Kazakhstan was part of the Soviet Union for 70 years and gained independence only in 1991, so, there are many Russians and people of other nationalities who speak Russian in the country. The scientific works of Mati Kuusi, G.Permyakov, E.Kokare, N.Pazyak, A.V. Kunin, A.Qaidar, N.Issanbat, A.Nurmakhanov served as the methodological basis for this research on proverbs. A comparative and semantic analysis were conducted in the research to define similarities and differences of proverbs. This paper will contribute both theoretically and practically. The findings of this research can be applied theoretically in further studies on cultural linguistics, literature and folklore. Additionally, students and immigrants can compare and contrast proverbs and practically apply them to various linguistic contexts and use the findings in academic research and publication activities. Due to the comparative study of Kazakh, English, Russian, and Uighur proverbs, we argue that Kazakh, Russian and Uighur proverbs are partially or highly similar in their lexical composition and grammatical structure and coincide in their functional, semantic, and affectively expressive features. However, English proverbs differ in their grammatical structures, although their semantic content largely shares common features with these other languages.

Keywords: proverbs; folklore; similarities;lexical composition; customs and traditions

For citation: Ibrayeva, M. Cross-linguistic Equivalence and Expressiveness of Proverbs. *Tiltanyim*, 2025. No. 2 (98). P. 64-74.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-64-74>

Меруерт Ибраева

филология ғылымдарының кандидаты, Назарбаев Университеті, Қазақстан, Астана қ.,
ORCID: 0000-0003-1293-5391 E-mail: mribrayeva@nu.edu.kz

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ТІЛАРАЛЫҚ БАЛАМАЛЫЛЫҒЫ МЕН МӘНЕРЛІЛІГІ

Аңдатпа. Мақал-мәтелдер – халық даналығын бойына сіңіріп, тіл мен өмірдің көркін танытатын және тіл рухын байытатын негізгі құрал. Бұл мақалада қазақ, ағылшын, орыс, ұйғыр тілдеріндегі балама мақал-мәтелдердің ортақ және ерекше белгілері қарастырылады. Орынды сұрақ туындайды: неліктен талдау үшін бұл тілдер таңдалды? Жаһанданған әлемде көптеген ел елеулі иммиграциялық үрдісті бастан кешіруде, Қазақстан да бұдан тыс қалмады. Бүгінде Қазақстанда ағылшын және ұйғыр тілді иммигрант көп. Сонымен қатар Қазақстан 70 жыл бойы Кеңес Одағының құрамында болып, 1991 жылы ғана тәуелсіздік алды. Осыған байланысты елімізде орыстар мен орыс тілінде сөйлейтін өзге ұлт өкілі көп. Мақал-мәтелдерді зерттеу барысында Мати Кууси, Г.Пермяков, Е.Кокаре, Н.Пазяк, А.В. Кунин, Ә.Қайдар, Н.Иссанбат, А.Нұрмаханов сынды ғалымдардың ғылыми еңбектері әдістемелік негіз ретінде басшылыққа алынды. Мақал-мәтелдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау мақсатында салыстырмалы-семантикалық талдау әдістері қолданылды. Бұл мақаланың ғылыми және практикалық маңызы зор. Зерттеу нәтижелерін лингвомәдениет, әдебиет және фольклортану салаларындағы болашақ зерттеулерде теориялық тұрғыдан қолдануға болады. Сонымен қатар студенттер мен иммигранттар мақал-мәтелдерді өзара салыстырып, салғастырып, түрлі тілдік контекстерде қолдана алады. Сондай-ақ алынған нәтижелерді ғылыми зерттеулер мен жарияланымдарда пайдалана алады. Қазақ, ағылшын, орыс, ұйғыр мақал-мәтелдерін салыстыра зерттей отырып, біз қазақ, орыс, ұйғыр мақал-мәтелдерінің лексикалық құрамы мен грамматикалық құрылымы жағынан ішінара немесе өте ұқсас, сондай-ақ функционалдық-семантикалық және аффективті-экспрессивті ерекшеліктері жағынан сәйкес келеді деген пікірді ұстанамыз. Дегенмен ағылшын мақал-мәтелдерінің семантикалық мазмұны осы тілдермен ортақ болғанымен, грамматикалық құрылымы жағынан ерекшеленеді.

Тірек сөздер: мақал-мәтелдер; фольклор; ұқсастықтар; лексикалық құрам; салт-дәстүрлер

Сілтеме жасау үшін: Ибраева М. Мақал-мәтелдердің тіларалық баламалылығы мен мәнерлілігі. *Tiltanyim*, 2025. №2 (98). 64-74-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-64-74>

Меруерт Ибраева

кандидат филологических наук, Назарбаев Университет, Казахстан, г. Астана,
ORCID: 0000-0003-1293-5391 E-mail: mribrayeva@nu.edu.kz

МЕЖЪЯЗЫКОВАЯ ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ И ЭКСПРЕССИВНОСТЬ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК

Аннотация. Пословицы и поговорки являются важнейшими выражениями, содержащими всю народную мудрость и обогащающие дух языка. С помощью пословиц и поговорок можно увидеть красоту языка и жизни. В данной статье будут рассмотрены общие и специфические черты эквивалентных пословиц в казахском, английском, русском и уйгурском языках. Возникает закономерный вопрос: почему для анализа были выбраны именно эти языки? В эпоху глобализации наблюдается тенденция иммиграции во многих странах и Казахстан не является исключением. Сегодня в Казахстане проживает много англоговорящих и уйгуроязычных иммигрантов. Кроме того, Казахстан входил в состав Советского Союза на протяжении 70 лет и обрёл независимость лишь в 1991 году. В связи с этим в стране проживает много русских и представителей других национальностей, говорящих на русском языке. Методологической базой исследования пословиц и поговорок послужили научные труды ученых: Мати Кууси, Г.Пермякова, Е.Кокаре, Н.Пазяка, А.Кунина, А.Кайдара, Н.Иссанбата, А.Нурмаханова. С целью выявления сходств и различий пословиц и поговорок применялись методы сравнительного и семантического анализа. Эта статья имеет теоретическую и практическую значимость. Результаты исследования могут быть теоретически применены в дальнейших исследованиях в области лингвокультурологии, литературы и фольклора. Кроме того, студенты и иммигранты могут сравнивать и противопоставлять пословицы, практически применять их в различных языковых контекстах, а также использовать полученные результаты в научных исследованиях и публикационной деятельности. На основе сравнительного изучения казахских, английских, русских и уйгурских пословиц мы утверждаем, что казахские, русские и уйгурские пословицы частично или в значительной степени схожи по лексическому составу и грамматической структуре, а также совпадают по функционально-семантическим и аффективно-экспрессивным особенностям. Однако английские высказывания различаются по своей грамматической структуре, хотя их смысловое содержание во многом имеет общие черты с этими языками.

Ключевые слова: пословицы и поговорки; фольклор; сходства; лексический состав; обычаи и традиции

Для цитирования: Ибраева М. Межъязыковая эквивалентность и экспрессивность пословиц и поговорок. *TiltanyM*, 2025. №2 (98). С. 64-74. (на англ. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-64-74>

Introduction

Every nation has its own language, customs and traditions. These traditions often include proverbs. Proverbs are essential expressions that encapsulate folk wisdom, showcase the beauty of the language and life, and enrich the spirit of the language. Oral folk arts persist and evolve continuously, transcending generations. They encapsulate essential issues, interests, daily living needs, thoughts, traditions, dreams and expectations in succinct and concise expressions. Proverbs, also referred to as wise sayings or words of wisdom, are among these expressions. These words of wisdom belong to the people and reveal the unique characteristics of a nation and its linguistic worldview. A linguistic worldview comprises the most significant features of each ethnos, distinguishing one nation from another. The following proverbs describe these distinctions well: *A nation's treasure; When you are in Rome, do as the Romans do; On entering a country, ask what is forbidden, on entering a village, ask what are the customs, on entering a private house, ask what should not be mentioned.* Judging by the proverbs every nation, even every city and village has its own way of life, routine. Thus, proverbs are a cultural heritage of every community. Proverbs enable people to create the system of values in society. This treasure of folklore is an extensive resource for conducting research in comparative aspects to learn nations better.

The choice to research proverbs from a comparative perspective has its background. Linguists, folklorists, and teachers are interested in understanding and interpreting how various cultures express experiences. Proverbs, as concise and culturally denoted expressions, serve as a specific field through which to explore similarities and differences across languages and societies. Researching proverbs in comparative aspects contributes to the broader understanding of intercultural communication and linguistic relativity.

Rationale for the research. This research is significant because it addresses a gap in the current literature regarding proverbs, and provides new insights into short laconic expressions across Kazakh, English, Russian and Uighur languages.

The aim of the research is to compare equivalent or near-equivalent of the Kazakh, English, Russian

and Uighur proverbs and identify similarities and peculiarities in their semantics across the four languages.

Materials and methods

In modern societies the role of language has become increasingly important, particularly its relationship to processes of national self-determination, the establishment of multinational states, and the active migration of populations. In multiethnic Kazakhstan, the issues of multicultural education at schools and universities are particularly significant, given that more than one hundred and thirty nationalities reside in the country. Consequently, the contemporary education system in Kazakhstan aims to cultivate multicultural, multilingual, spiritually developed, educated, and creative individuals. This goal is pursued while preserving national traditions, fostering the ability to live in peace and harmony with people of various nationalities and religions, developing a sense of awareness and respect for other cultures, and reconstructing multicultural functions within schools.

This paper will discuss common and specific features of equivalent proverbs in Kazakh, English, Russian and Uighur languages. The choice of these languages is justified by a big trend of immigration in a globalized world and Kazakhstan is no exception. Having been a part of the Soviet Union for seventy years and gaining independence only in 1991, Kazakhstan now is a rapidly developing country. There has been substantial growth in the number of non-native speakers from China, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and other countries, especially in recent years. This influx of immigrants is largely connected to the development of Kazakhstan's infrastructure and the global economy.

Comparative and semantic analyses have been successfully incorporated into the research. Also, the complete enumeration method was utilized to do the research on this topic. The collections of "Nation's wisdom / Halyq danalygy" authored by A.Qaidar (2004), M.Akkozin "Kazakh proverbs" (1990), A.Sygai "Qazaq madenieti" (2005), G.Permjakov "Proverbs and sayings of east nation" (2001), A.Kunin "English-Russian phraseological dictionary" (1984), W.W. Skeat "A concise etymological dictionary of the English language" (1961) served as sources for data and findings.

This paper will contribute in the field of proverb research both theoretically and practically. The findings of the research and their practical implications are applicable in first and/or second language acquisition, linguistics and folklore studies. Moreover, most language learners, whether they are students, tourists, or immigrants, can compare and contrast proverbs and apply them to various linguistic contexts and practically use the results in academic research and writing papers.

Literature review

There are literally thousands of proverbs across the multitude of cultures and languages in the world. They have been collected and studied for centuries as informative and useful linguistic signs of cultural values and thoughts (Wolfgang, 2004: 12). Hence, proverbs are essential materials for studying the culture of a nation, and the body of literature on proverbs is remarkably extensive and multidimensional. As significant elements of intellectual culture, proverbs encapsulate spiritual growth, demonstrate the semantic content of a language, and reveal a nation's worldview in concise form. Linguists and folklorists have repeatedly attempted to explain the origin, history, dissemination, and meaning of individual proverbs and their variants. The semantic ambiguity of proverbs often leads to their use in various contexts with different functions.

The deep-rooted interest in proverbs all over the world is reflected in a number of international works. The works of the Kazakh writers and scholars A.Baitursynov, I.Kenesbayev, A.Qaidar (2004) in Kazakh linguistics; G.Permjakov (2001), A.Kunin (1984) in Russian linguistics; M.Kuusi, V.Collins, N.Barley in world linguistics are highlighted in exploring the national features of the proverbs. Among them are R.Sarsenbayev, B.Adambayev, S.Nuryshev, G.Musabayev, M.Gabdullin, G.Turabayeva, V.Dal, F.Buslayev, V.Vinogradov, N.Amosova, M.Tagiyev, N.Shanskiy, L.Bulakhovskiy, E.Kokare, N.Pazyak, R. and L. Flavells, A.Dundas, A.Krikman, G.Milner, A.Taylor, G.Apperson. The scientific works of orientalist V.Radlov, S.Malov, I.Pantussov, G.Yarring are also renowned in Uighur linguistics. The numerous works and valuable publications of these scholars contributed to the study of proverbs, culture and nations. Many scholars have examined the linguistic nature of proverbs, noting their similarities and peculiarities. Some have specifically collected Kazakh proverbs and explored their genre and role in literature and society, as seen in "Kazakh oral folk arts / Qazaq halqynyng auyz adebieti" authored by M.Gabdullin (1958), and "Quotations / Naqyl sozder" by N.Torequlov (1959).

Today, there are many collections of proverbs for children, such as those by S.Qaliyev, (Qaliyev, 1994); B.Kirisbayev (1998); K.Bayanbay (2008); Y.Yerbotin (1991). The comparative aspect of proverbs is a focal point in the works of A.Nurmakhanov, E.Mukusheva, A.Donbayeva, D.Begalykyzy. The research conducted by these scholars serves as a methodological basis for the study of proverbs in Kazakh, Russian, English and Uighur linguistics.

The history of Kazakh proverbs dates back to the period of Orkhon-Yenisei ancient manuscripts from the XII to XIII centuries. The ancient legacy of Orkhon holds great importance among Turkic manuscripts. These manuscripts illustrate the knowledge, worldview, history and fate of the Turkic nations, documenting relationships, victories, defeats, the concept of motherland, bravery, and unity during the period of the Turkic Khaganate. The central of these manuscripts was to unite and protect Turkic nations from external enemies.

Proverbs hold a special place in language. The first collections of proverbs and their transfer to paper or publication in mass media initially began in the second quarter of the XVIII century. The scientist Shoqan Ualikhanov was the first, who collected Kazakh proverbs in his work “The collection of the best works / Таңдамалы shygarmalar” and published them in 1980 (Ualikhanov, 1980). Since then, Kazakh proverbs are properly collected in various chrestomathy and collected volumes.

Proverbs on different topics are also published in the book authored by Sh.Akhmetov “The chrestomathy of Kazakh children’s literature / Qazaq balalar adabietining hrestomatiyası”.

Sh.Ibragimov, M.Terentiyev, I.Altynsarin, F.Plotnikov, I.Grodekov, A.Vasilyev, P.Melioranskiy, A.Divayev, N.Katanov, N.Pantussov, V.Katarinskiy, O.Turmanzhanov, M.Alimbayev, A.Nurshaikhov contributed substantially in collecting and publishing Kazakh proverbs. The book with Kazakh oral folk arts was previously published in 1879 in Orenburg, then updated and published in 1906.

The chrestomathy authored by the Kazakh enlightening educator and writer Ibrai Altynsarin is one of the best works ever since. The chrestomathy contains a collection of proverbs on various topics.

It is worthy of note that proverbs have not been researched until the forties despite the introductory notes about proverbs and a few papers about oral folk arts. Major efforts on collecting and publishing proverbs during the Soviet Union actually began in the fifties. If earlier proverbs had been published mostly in republic newspapers, now they began to be published in regional newspapers “Qyzyl tu”, “Ontustik Qazaqstan”, “Lenin zholy”, “Yesil pravdası”, “Kommunizm zholy”.

The rich heritage of proverbs was reflected in the works of famous Kazakh writer Abai Qunanbaiuly. The proverbs *sabyr tubı – sary altyn / patience is golden*, “*auru da emes, sau da emes / neither sick nor healthy*”, “*agyn sudai ekindep / rush like stream water*” are highlighted in his poem “*Sap-sap, kongılım, sap, kongılım / Calm down, my soul, calm down*” (Qunanbaiuly, 1977). Moreover, the collection of forty five “Qara Soz” of Abai Qunanbaiuly is full of various interesting proverbs describing everyday life and recommendations based on life experience. The proverbs “*Agaiynnyng azary bolsa da, bezeri bolmaidy*”, “*Az arazdyqy qugan kop paidasyn ketirer*” focused on the thirty ninth Qara Soz” (Qunanbaiuly, 1977). It is interpreted as “*Relatives can quarrel with each other, but they never abandon one another*” or “*A small quarrel can ruin great benefits*” or “*Chasing minor conflicts may cost you major gains*” (Alimbayev, 2010: 53). Both proverbs emphasize self-reverence and highlight that when a family member needs help, others rush to assist despite any offence and quarrel.

The Uighur nation emphasizes the same idea about family ties and its importance in the proverbs “*Ака-укиниң азари болсиму, безәри болмас*” and “*Үрi қобса, уғуш оқлышур. Йағы келсе, імрем тебрәшур*” which coincide to the Kazakh proverb “*Agaiynnyng azary bolsa da, bezeri bolmaidy*” by meaning and lexical composition.

The outstanding scientist of the XI century Mahmud al-Kashgari is considered to be the first Uighur lexicographer in the Turkic world. His three-volume work “*Divanu lugat at-turk*” is well-known for its several proverbs on various topics. The book also contains useful information about the ethnonym “Uighur”.

Collecting and studying Russian and English proverbs has long-time traditions. The first collection of Russian proverbs dates back to the end of the 18th century and the first collection of English proverbs dates back to 1546 (Wolfgang, 2004). Proverbs were the central topic of the research for Russian scientists M.V. Lomonosov, N.G. Kurganov, A.A. Barsov et al. in the XVIII century and drew the attention of A.Vostokov, I.M. Snegiryev, F.I. Buslayev, A.A. Potebnya and V.I. Dal in the XIX century.

The works of international scholars researching proverbs contribute significantly to both theory and practice in several ways. Professor of German folklore Wolfgang Mieder strongly contributed to the study of proverbs with his work “Proverbs are never out of season” (Wolfgang, 2012). He is an internationally acknowledged proverb scholar, the author of the two-volume International Bibliography of Paremiology and Phraseology (2009), and the founding editor of Proverbium: “Yearbook of International Proverb Scholarship” (since 1984). The scholar attempted to describe the present and past states of the proverb in his work “Modern Paremiology in Retrospect and Prospect” (Wolfgang, 1997). His numerous books and articles concentrated on cultural, folkloristic, historical, linguistic, literary, philological, social, and political topics.

Another scholar Gayané V.Hagopian researched the role of proverbs in his work “Armenian Proverbs and the Biblical Scripture” (Hagopian, 2008). His paper examines different types of parallels between Armenian folk sayings, proverbs and the Bible. The researcher classified the types of parallels and the main trends of divergence in cultural, religious, ideological, and linguistic-metaphorical aspects and attempted to explain the possible roots and origins of parallelism. John G. Temple and Richard P. Honeck studied proverbs in relevant and irrelevant context situations in their work “Proverb comprehension: The Primacy of literary meaning” (Temple, Honeck, 1999). The work “Lingua-cultural dominant Home – Motherland – Outland in Russian and English proverbs” is known for investigation of the term Motherland based on Russian and English proverbs.

There are many scholars working on Uighur proverbs in China. Chen Shiming stated that the majority of words borrowed from Chinese to Uighur in a paper entitled “Uighur Practical Grammar” (Shiming, 1991). Her paper focused on loanwords in Uighur proverbs coming from Chinese language before the Qing Dynasty. The thesis entitled “Gender relationships in phraseological systems of French and Uighur languages” written by Dilhumar Turdiyeva (Turdiyeva, 2010) raises the gender issues of the society, describes the gender peculiarities and similarities in typologically different languages and compares two national cultures in both languages.

The works of these scientists created the foundation for studying proverbs and after the first collections of proverbs, the interest in them has significantly increased in the context of their cognitive substance. However, there is a gap in researching Kazakh, Uighur, Russian, and English proverbs. There are primarily works with Kazakh – Russian, Kazakh – English, or Kazakh – English – Russian proverbs.

Through proverbs, one can attain the spiritual culture of various nations. Different cultures are based on different values (Mugtasimova et al., 2020: 10). Proverbs with culturally connoted words *izba, tor, saukele, borik, jaulыq, batyr, besik, baibishe, and penny* demonstrate features of Kazakh, English and Russian culture. It is important to note that a lingua-cultural approach is relevant in investigating short utterances for intercultural communication. Using a lingua-cultural approach in studying proverbs can help expose the values, stereotypes, norms of behavior, speech etiquette, customs, and way of living of each nation.

Results and discussions

The results of the research are classified into three groups. They are:

- 1) proverbs that are similar in their meaning, function, and lexical composition;
- 2) proverbs that are similar in their meaning, function but different in lexical composition;
- 3) proverbs containing culturally connoted lexis in one language and their neutral equivalents in another.

Below are the proverbs that are similar in their meaning, function, and lexical composition in Table1.

Table 1 – Proverbs that are similar in their meaning, function, and lexical composition

Кесте 1 – Мағынасы, қызметі және лексикалық құрамы ұқсас мақалдар

Таблица 1 – Пословицы, схожие по значению, функции и лексическому составу

Proverbs			
in Kazakh	in English	in Russian	in Uighur
<i>1 Densaulыq - mol bailyq.</i>	<i>1 Good health is above wealth.</i>	<i>1 Zdorov'e vsego dorozhe.</i>	<i>1 Сақлық – байлық.</i>

Continuation of Table 1 / 1-кестенің жалғасы / Продолжение Таблицы 1

2 <i>Basy qatty bolsa, aiagy tattı bolady.</i>	2 <i>All is well that ends well.</i>	2 <i>Vsjo horosho, chto horosho konchaetsja.</i>	2 No Uighur equivalence
3 <i>Aqylsyz dostan aqyldy dushpan artyq.</i>	3 <i>A wise enemy is better than a foolish friend.</i>	3 <i>Luchshe umnyj vrag, chem glupyj drug.</i>	3 <i>Ахмақ досттин ақиллық дүшмән яхиш.</i>
4 <i>Angdamai soilegen auyrmai oledi.</i>	4 <i>First think then speak.</i>	4 <i>Kto govorit ne dumaja, umret ne boleja.</i>	4 <i>Ойлимай сөзлигән, ағримай өләр.</i>
5 <i>Adam korkı shuberek, agash korkı japyraq.</i>	5 <i>Clothes make the man, manners make the man.</i>	5 <i>Krasota dereva – v list'jah, a cheloveka – v odezhde.</i>	5 <i>Адам зенити кийим, яғач зенити – йопурмақ.</i>
6 <i>Agaiynnyng azary bolsa da, bezeri bolmaidy.</i>	6 <i>Nearest and dearest help each other even while quarreling.</i>	6 <i>Deris', branis', a za svoego derzhis.</i>	6 <i>Ақа-укиниң азари болсиму, безәри болмас.</i>

Table 1 highlights the shared emphasis on health, wisdom, thoughtful speech and superficial beauty. It appears that all four nations value these ideals. These proverbs impart implicit advice rather than direct guidance. Kazakh and Uighur proverbs are structured with dashes, lending them a laconic and distinctive intonation. These succinct expressions share similarities in significance, usage, and lexical composition. Unlike others, English proverb 4 differs grammatically and lexically but shares similar meaning. Proverbs 5 in Kazakh, English and Uighur except the Russian version are built in the form of compound sentences. In this regard, Kazakh scholars state that compound sentences can be “qos quramdy” and “kop quramdy” (Sagyndykuly, 2005: 338). Proverbs 5 exhibits striking similarities in the Kazakh, Russian, and Uighur languages but differs in the English analogy due to lexical composition. In proverb 5, superficial beauty is associated with humans, likening their beauty to the natural beauty of tree leaves across Kazakh, Russian, and Uighur languages.

Table 2 – Proverbs that are similar in their meaning, function but different in lexical composition
Кесте 2 – Мағынасы, қызметі ұқсас, бірақ лексикалық құрамында айырмашылығы бар мақалдар
Таблица 2 – Пословицы, схожие по значению, функции, но отличающиеся по лексическому составу

Proverbs			
in Kazakh	in English	in Russian	in Uighur
1 <i>Joldas bop osken jora-joldasyn jolda qaldyrmaidy.</i>	1 <i>A friend in need is a friend indeed.</i>	1 <i>Druz'ja poznajutsja v bede.</i>	1 <i>Дос баиқа күн чүшкәндә билинәр.</i>
2 <i>Akesine qarap ulyn, sheshesine qarap qyzyn tany.</i>	2 <i>As the tree so the fruit.</i>	2 <i>Jabloko ot jabloni nedaleko padaet.</i>	2 <i>Қазиниға беқип чөмүчи.</i>
3 <i>Oz uium oleng tosegim.</i>	3 <i>There is no place like home. Home, sweet home. East or west, home is best.</i>	3 <i>V gostjah horosho, a doma luchshe.</i>	3 <i>Нәр кимгә өз Жути әзиз.</i>
4 <i>Jangadan dos tapsang da, eski dosyngdy umytpa.</i>	4 <i>Old friends and old wine are best.</i>	4 <i>Staryj drug luchshe novyh dvuh.</i>	4 <i>Dostin dostligi kerek, hesapnin — durusligi.</i>

We can see from Table 2 that all these proverbs are about true friendship, the upbringing of children where they imitate parents, and the role of home and family. Judging by these proverbs, we can observe a shared mentality among the four nations regarding human values such as sincere friendship; the importance of a good upbringing for future brides and / or grooms, especially when choosing a marriage partner to start a family with, and the significance of “home” as a crucial point for overcoming difficulties. All three analogous proverbs highlight positive attributes highly valued in life. We notice similarities in the significance of these proverbs, although their lexical compositions vary significantly from one another.

All of the first proverbs concern a friend in need. We can see the total similarity in Russian and English versions. Nevertheless, the Kazakh version is built with the phraseological unit *жолда қалу* which means “to need a help” and highlights that friendship (*joldas bop*) is essential part of childhood or

growing (*osken*) which accompanies you all the way through life.

Regarding the second proverbs, the significance of the all-second proverbs coincides but how the message is emphasized is different, with different lexical compositions used by different cultures. The Kazakh proverb reveals the same meaning about children's characters being related to their parents, and is perhaps the most straightforward. It uses the lexical units father (*ake*) and mother (*sheshe*), and compares these to their son and daughter. According to a direct translation of this proverb, a daughter is like her mother and a son is like his father. This proverb reflects Kazakh family values, emphasizing the vital roles of both parents in raising children.

The Uighur proverb, on the other hand, reveals the same significance but does this through the lexical units cooking pot (*qazin/qazan*) and soup ladle (*чөмүч/şömiş*). Therefore, instead of parents, the Uighur nation considers it as a cooking pot or a soup ladle. Here these household objects symbolically take the place of mother, father, and children are represented by the contents of the cooking pot. So father holds the family, mother stirs (or shapes) the family, and if the ingredients are good and the process is good – children come out tasty. If there is a problem in the family, the soup or children can be bad or spoiled.

Both the Russian and English versions substitute other entities for parents and children to convey meaning. While the Uighur version uses household objects like a soup pot and ladle, the Russian and English versions use living or once-living things to symbolize parents and children. In these versions, parents are represented by an apple tree, and children by apples. The Russian variation of the proverb asserts that “*As the apple tree, so the apple*”, which is closer in lexical composition to the English proverb “*An apple doesn't fall far from the tree*”.

The significance of the third proverbs is very similar in all three languages, but differs in the fourth language – Kazakh – because it uses the concepts bed (*tosegim*) and grass (*oleng*). This proverb also has its own origin. So, if we use the cultural-linguistic approach, we witness the important legend, where a Wiseman in Turkic nations Zhirenshe Sheshen, asks the permission from the Khan to visit his home. The Khan was very curious about his home, wondering about how it looked and whether or not it was better than the Khan's palace. When the Khan saw Zhirenshe Sheshen's home, he didn't believe his eyes because he had expected something grander. Instead, it was just a tiny tent pitched on a small patch of soft grass, where Zhirenshe Sheshen found contentment. Thus, the proverb “*Oz uim oleng tosegim*” originates from the legend, illustrating pride and honor for one's home despite its humble appearance or lack of amenities.

The English version which begins “*There is no place like home*”... assumes that everyone idealizes the concept of home. Perhaps the speaker is someone who is away from home on a journey and is longing for it, or perhaps, the speaker is an elder who is telling a child not to think that life away from home is better. In the English version of the proverb, the location of a home is not significant to the traveler or advice giver, whether the home is situated in the *East or West* or some specific climate does not matter, because to the speaker the act of being “*at home*” is best. The Russian version also describes home as the best place to be when compared to all other possible locations one might visit.

Summarizing this table, we argue that Kazakh, English, Russian and Uighur proverbs are the same by significance but different by lexical composition.

Every language has its own structure and semantic peculiarities related to the traditions, customs and history of the nation. These peculiarities influence the composition of the proverbs. Most of them have complicated lexical-grammatical and semantic structures. It is important to note that ethno-linguistic factors play an important role in their formation. We can see these ethno-linguistic factors on the following table.

Proverbs with lacunae use words specific to languages and cultures. Table 3 demonstrates the following lacunae in Kazakh *jaulyq*, *saukele*, *borik*, *som* (*national currency of Kirghiz*), *besik*, *tor*, *baibishe*, *toqal*; in Russian *izba*, *rouble*; and in English *penny*. All of these lacunae help to define the national identity, culture, traditions and customs. The first Kazakh proverb has lacunae *jaulyq* and *borik*, but the English and Russian versions do not have lacunae in their contents. *Jaulyq* is the white headdress worn by women and is associated with femininity, and *borik* is a national men's headdress. In Kazakh culture, these headdresses are very gendered and symbolic. *Borik* can be associated with masculinity (*batyr* – warriors), and wearing the headdress should bring wealth to a man. *Jaulyq* is often worn by older women. It is associated with wisdom, and shows her status as a mature woman who should be respected

– a model for younger women to emulate. However, the actual proverb means something like: Women (äiel) who wear *jaulyq* are not (the word for negation is “emes”) women and men who wear *borık* are not men. In the analogous proverbs in English, Russian, and Uighur there are no lacunae: *Ne vse zoloto chto blestit* (not all that is golden shines), and *Ақ көрүнгәннің һәммиси ақ әмәс* (not all that is white is white).

Table 3 – Proverbs containing culturally connoted lexis in one language and their neutral equivalents in another

Кесте 3 – Бір тілдегі мәдени коннотациясы бар лексемаларды және олардың басқа тілдегі бейтарап баламаларын қамтитын мақал-мәтелдер

Таблица 3 – Пословицы, содержащие лексемы с культурной коннотацией в одном языке, и их нейтральные эквиваленты в другом

Proverbs			
in Kazakh	in English	in Russian	in Uighur
1 <i>Jaulyq kigenning bari aiel emes, borık kigenning bari batyr emes.</i>	1 <i>All are not saints that go to church.</i>	1 <i>Чужая душа – потемки. Не всё то белое, что белым кажется.</i>	1 <i>Ақ көрүнгәннің һәммиси ақ әмәс.</i>
2 <i>Juz somyng bolgansha, juz dosyng bolsyn.</i>	2 <i>Better a friend than a fortune.</i>	2 <i>Не имей сто рублей, а имей сто друзей.</i>	2 <i>Миң сәр пулуң болғичә, миң достуң болсун.</i>
3 <i>Apasy kigen saukeleni, singlisi de kiedi.</i>	3 <i>Like mother like daughter.</i>	3 <i>Какова матка, таковы и детки.</i>	3 <i>Ата оғлы атач туар or Атаңға немә қилсаң, оғлуңдин шуни көрәрсән.</i>
4 <i>Besiksiz uide bereke joq.</i>	4 <i>He knows not what love is that has no children.</i>	4 <i>Изба детьми весела.</i>	4 <i>Baliliq toy bazar; balisiz ou tazar.</i>
5 <i>Esikten kelp tor meniki deme, yldidan kelp or meniki deme.</i>	5 <i>A fool always rushes to the fore.</i>	5 <i>Не спеши хватать: оботри руки.</i>	5 <i>Agzimga kaldı dap, — deme, aldinga kaldı dap, — iema.</i>
6 <i>Tordegi kulse, esiktegi yrjiady.</i>	6 <i>A rich man’s joke is always funny.</i>	6 <i>Коли богатый заговорит, так есть кому послушать.</i>	6 <i>No Uighur equivalence</i>
7 <i>Baibishege malyn berer, toqalga janyn berer.</i>	7 <i>Youth will be served.</i>	7 <i>Чем старее, тем правее, а чем моложе, тем дороже.</i>	7 <i>No Uighur equivalence</i>

Proverbs 2 all use national currencies that are culturally specific: *сом*, *пенну*, *rubl'*, and *сәр пулуң*. The Kazakh, Russian, and Uighur versions emphasize the importance of having a few good friends over possessing a large quantity of money. The English version is very similar, but it emphasizes having just one friend instead.

Proverbs 3 “*Like mother like daughter*” and “*Kakova matka, takovy i detki*”, and “*Ата оғлы атач туар*” or “*Атаңға немә қилсаң, оғлуңдин шуни көрәрсән*”, where no lacunae appear, contrast with the Kazakh version using the lacunae *saukele*. With Proverb 1, we discussed how important headwear is to Kazakh culture where an older respected matron wear *jaulyq* but a girl in her younger years wears different headdresses. *Saukele* is a type of headwear worn by a bride at her wedding ceremony. According to the Kazakh tradition the wedding headdress *saukele* should be worn only during the first time after marriage for about a year, and then it should be removed and used only on the big holidays, and only for four or five years (Gabdullin, 1958: 1).

This practice started in the XIX century and continues today. *Saukele* has high semantic status. According to the tradition, it was given from mother to daughter, passed from generation to generation and the proverb vividly reflects the depth and significance of the tradition. *Saukele* is decorated by ornaments and has a large symbolic meaning. One can see valuable stones like silver on *saukele*. According to the facts, silver is known to have magic protective powers.

The Kazakh proverb 4 uses the lacunae *besik* (*besiksiz* is negative form), which is a national cradle for a baby, and *uide* means home. Therefore, the proverb roughly means that without a *besik* or without children there will not be happiness at home (*besiksiz uide bereke joq*). The symbol of the cradle is important in Kazakh tradition, which may be one reason that the Kazakhs often call their native place

“golden cradle”. The Kazakh people see the cradle as a symbol of mother's love, homeland, upbringing and education. As the beginning of a nation's character and identity, the cradle has a special place in national education (Kurmangali, F.T. et. al., 2024: 72). According to the proverbs, children and their upbringing closely connect with *besik*. *Besik* is considered to be a sacred property for Kazakh people (retrieved from <http://e-history.kz/>). These short, popular witty proverbs reflect words of advice and warning. Yusuf, Y.K. citing Grigas, Krikmann, Louis, Mieder, and Seitel argues that short, cleverly constructed belief statements are used to perform different functions in society. One of such functions is to help users to say unpleasant things in a pleasant / euphemistic way (Yusuf, 2004: 15). We can see it in the proverb. It says that a family with no *besik* hasn't any harmony and wealth. If the Kazakh version says that there is no happiness without *besik* or children, the Russian version “*izba det'mi vesela*” – roughly translates to a cottage is happy with children. The word *izba* is frequently included into fairytales and legends, and rarely used in everyday conversation. Due to this association with stories, and everything that such tales bring to our minds, we can consider *izba* a culturally specific and important concept. However, the English version is different from both the Kazakh and Russian, as we do not see any words with very specific cultural connotations in “*He knows not what love is that has no children*” but the same significance.

The Kazakh proverb 5 contains the word with cultural connotation *tor*. *Tor* is the most valuable place assisted with the words “*torge shygyngyz*”, “*torletingiz*” to most honorable people. If we consider the history of the word, the verb “*toru*” meant “to make discipline, to regulate” in ancient Turkic language and it was used as “law and / or rules”. The leader of the tribe or any person who leads and regulates all business in the community or in the society is called *tore* and the place where he occupies the seat is *tor*. Hence, the word *toru* – *tore* – *tor* besides the meaning previously mentioned means the place of honor in the house (Kaliyev, 1994: 188), which is occupied by honorable people. There are etiquette norms in Kazakh society to be observed up to the present. Thus, judging by the proverbs we can say that *tor* has remained part of etiquette and is strictly observed by people and has its own history: *esikten* (through the door), *yldidan* (going up a ramp), or (hill). One should not go immediately through the door to the *tor* because earning this status should be like climbing a hill. In fact, it might be easier to understand the Kazakh proverb by looking at its English and / or Russian equivalence, “*A fool always rushes to the fore*” and “*Ne speshi hvatat*”: “*obotri ruki*”, which literally means something like: not to rush to take something. However, figuratively it means that a person who does not know the etiquette and respect to honorable people should not be a leader until he gains experience and age. There is no equivalence in the Uighur language. Kazakh proverb 6 includes the culturally connoted word – *tor*. We also see “*kulse*” (to laugh) and “*yrjiady*” (to smile) in this proverb, so we can roughly translate it as “People sitting at the *tor* are laughing, and those by the door are smiling”. *Tor* may be occupied by either honorable people or rich people. In the English and Russian equivalences, we see the same idea: “*A rich man's joke is always funny*” and “*Koli bogatyj zagovorit, tak est' komu poslushat*”.

The proverb 7 in the Kazakh version reveals the importance of youth and beauty to husbands, over the qualities of experience and wisdom. It does this by using words to describe wives, their order and roles – *toqal* is the last wife – who is often much younger than the man, and *baibishe* is the first wife who is likely close to him in age. In this proverb, we see that a man will give his livestock (*mal*) to the first wife, but his soul (*jan*) to his new wife. The Russian equivalent “*Chem staree, tem pravee, a chem molozhe, tem dorozhe*” (does not use lacunae), but conveys a similar message: age is right, and youth is precious. The English proverb is “*Youth will be served*”, which is similar to the Russian version, but we see only half the phrase.

From these examples, we can observe that proverbs with cultural connotation reflect a nation's wisdom, historical legacy, aspiration for a good life, values in education, and form an integral part of a nation's identity.

Conclusion

In conclusion, the ideas and life perceptions conveyed through these proverbs arise from shared life experiences and reflect universal truths rooted in human nature. These proverbs primarily preserve their pedagogical, didactic, and psychotherapeutic functions, adapting to individual situations. Comparative and linguacultural research on Kazakh, Russian, English, and Uighur proverbs allows us to observe both universal and culturally specific features across typologically different languages. The findings of this

research contribute to addressing theoretical and practical issues in national and international linguistics. Overall, Kazakh, Russian, and Uighur proverbs share significant and affectively expressive features, while also displaying variations in lexical composition and grammatical structure. Equivalent proverbs in these languages often differ in grammar but share similar semantic content. Proverbs containing culturally connoted words (*lacunae*) are more emotionally resonant, highlighting the cultural depth embedded within their equivalents lacking such connotations. Specific words like *jaulyq*, *saukele*, *borik*, *besik*, *tor*, *baibishe*, *toqal* in Kazakh; *izba* and *rubl'* in Russian; and *penny* in English lack direct equivalents or translations in other languages, necessitating interpretation. These words define the national identities of Kazakh, Russian, and English cultures, referencing their unique customs and traditions.

Looking ahead, future research will explore how these proverbs function in discourse and whether their semantic meanings remain stable or undergo changes over time. This ongoing inquiry aims to deepen our understanding of how proverbs contribute to cultural preservation and evolution in diverse linguistic contexts.

References

- Akkozyn, M. (1990) *Kazahskie posloviy i pogovorki*. Almaty: Qazaqstan, 288 s. [Akkozyn, M. (1990) *Kazakh proverbs and sayings*. Almaty: Kazakhstan, 288 p.] (in Russian)
- Alimbaev, M. (2010) *Ezhelgi qypchaq antropomimderining tarihi-lingvistikalyq sipaty: filol. kand. ... dis*. Almaty. [Alimbayev, M. (2010) *Historical and linguistic analysis of ancient Kipchak antroponyms: Philol. sci. cand. ... dis*. Almaty.] (in Kazakh)
- Erbotin, E. (1991) *Dalaga sajahat: olengder, ertegiler, zhumbaqtar, zhangyltpashtar*. Almaty: Zhaly. [Yerbotin, Ye. (1991) *Trip to the steppe: poetry, fairytales, riddles, tongue twisters*. Almaty: Zhaly.] (in Kazakh)
- Gabdullin, M. (1958) *Qazaq halqynyng auyz adebiyeti*. Almaty: Mektep, 332 b. [Gabdullin, M. (1958) *Oral folk arts of the Kazakhs*. Almaty: Mektep, 332 p.] (in Kazakh)
- Gayane, V. Hagopian (2008) *Armenian Proverbs and Biblical Scriptures*. Vol. 17. P. 43-78. (in English)
- Kirisbaev, B. (1998) *Zhangyltpashtar*. Almaty: Balausa, 32 b. [Kirisbayev, B. (1998) *Tongue twisters*. Almaty: Balausa, 32 p.] (in Kazakh)
- Kunin, A. (1984) *Anglo-russkij frazeologicheskij slovar'*. Moskva: Russkij jazyk, 944 s. [Kunin, A. (1984) *English-Russian phraseological dictionary*. Moscow: Russkij jazyk, 944 p.] (in Russian)
- Kurmangali, F.T., Mamayeva G.B., Beimbetova, A.A. (2024) National cultural connotation of regular expressions and national code in Kazakh and English languages. *Bulletin of the Eurasian Humanities Institute*. No1. P. 67-76. (in English)
- Mugtasimova, G., Denmukhametova, E., Nasipov, I., Khaliullina, N. (2020) Paremiological parallels in the Turkic languages. *Humanistic Practice in Education in a Postmodern Age*. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*. Vol. 93. P. 726-734. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.11.74> (in English)
- Permyakov, G.V. (2001) *Posloviy i pogovorki narodov vostoka*. Moscow: Labirint, 620 s. [Permyakov, G.V. (2001) *Proverbs and sayings of the peoples of the East*. Moscow: Labirint, 620 p.] (in Russian)
- Qaidar, A. (2004) *Halyq danalygy*. Almaty: Toganai, 560 b. [Qaidar, A. (2004) *Folk wisdom*. Almaty: Toganai, 560 p.] (in Kazakh)
- Qaliev, S. (1994) *Qandai bolyp osemim*. Almaty: Balausa, 320 b. [Qaliyev, S. (1994) *What will I be when I grow up?* Almaty: Balausa, 320 p.] (in Kazakh)
- «Qazaqstan Tarihy» portaly. <http://e-history.kz/>. (in Kazakh)
- Qunanbaiuly, A. (1977) *Tangdamaly shygarmalar. Eki tomdyq zhinagy. T. 2*. Almaty: Gylym, 53 b. [Qunanbaiuly, A. (1977) *Selected works. Two-volume collection. V. 2*. Almaty: Gylym, 53 p.] (in Kazakh)
- Sagyndyquly, B. (2005) *Frazeologizmning sintaksistik qurylymy. Qazaqstandagy zhane onymen shektes aumaqtardagy innovacijalyq bilim beru men aleumettik-madeni sajasat: tazhiribe, maseleler men perspektivalar. Halyqaralyq gylimi-teorijalyq konferencija materialdary*. Astana: Eurazija gumanitarlyq instituty. 338-340-bb. [Sagyndykuly, B. (2005) *Syntactic structure of phraseology. Innovative education and socio-cultural policy in Kazakhstan and adjacent territories: experience, problems and prospects. Materials of the International scientific-theoretical conference*. Astana: Eurasian Humanitarian Institute, P. 338-340.] [in Kazakh]
- Shiming, C. (1991) *Uighur Practical Grammar*. Urumqi: Xinjiang University Press. (in English)
- Skeat, W.W. (1961) *A concise etymological dictionary of the English language*. Oxford: Clarendon Press, 500 p. (in English)
- Sygai, A. (2005) *Qazaq madeniety. Jenciklopedija*. Almaty: Aruna, 153 b. [Sygai, A. (2005) *Kazakh culture*. *Encyclopedia*. Almaty: Aruna, 153 p.] (in Kazakh)
- Temple, Jon G., Honeck, Richard P. (1999) Proverb Comprehension. The Primacy of Literal Meaning. *Journal of Psycholinguistic Research*. V. 28. P. 41-70. <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:142795640> (in English)
- Toregulov, N. (1959) *Naqyl sozder*. Almaty: Zhazushy, 55 b. [Toregulov, N. (1959) *Quotations*. Almaty: Jazushy, 55 p.] (in Kazakh)
- Turdiyeva, D.A. (2010) *Gendernye otnosheniya vo frazeologicheskikh sistemah francuzskogo i uigurskogo jazykov: avtoref. ... kand. dis*. Almaty, 25 s. [Turdiyeva, D.A. (2010) *Gender relations in phraseological systems of French and Uighur*

languages: Abstract ... Cand. Dis. Almaty, 25 p.] (in Russian)

Ualihanov, Sh. (1980) Tangdamaly shygarmalar zhinagy. Almaty: Zhazushy, 416 b. [Valikhanov, Sh. (1980) Selected works. Almaty: Zhazushy, 416 p.] (in Kazakh)

Wolfgang, M. (1997) Modern Paremiology in Retrospect and Prospect. P. 399-416. <http://scholar.google.com> (in English)

Wolfgang, M. (2004) Proverbs. A Handbook. Greenwood press, 304 p. (in English)

Wolfgang, M. (2012) Proverbs are never out of season. Popular wisdom in the modern age. International Folkloristics. Vol. 7. 284 p. (in English)

Yusuf, Y.K. (2004) Linguistic Resources of Euphemism. Journal of English Studies. Vol. 1. P. 1-18. Ibadan: University of Ibadan (in English)

Әдебиеттер

Аккозин М. Казахские пословицы и поговорки. – Алматы: Казахстан, 1990. – 288 с.

Әлімбаев М. Ежелгі қыпшақ антропонимдерінің тарихи-лингвистикалық сипаты: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2010.

Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1958. – 332 б.

Ерботин Е. Далаға саяхат: өлеңдер, ертегілер, жұмбақтар, жаңылтпаштар. – Алматы: Жалын, 1991. – 80 б.

Кунин А. Англо-русский фразеологический словарь. – Москва: Русский язык, 1984. – 944 с.

Кірісбаев Б. Жаңылтпаштар. – Алматы: Балауса, 1998. – 32 б.

Қайдар А. Халық даналығы. – Алматы: Тоғанай, 2004. – 560 б.

Қалиев С. Қандай болып өсемін. – Алматы: Балауса, 1994. – 320 б.

Құнанбайұлы А. Таңдамалы шығармалар. Екі томдық жинағы. Т. 2. – Алматы: Ғылым, 1977. – 53 б.

Пермяков Г.Л. Пословицы и поговорки народов востока. – Москва: Лабиринт, 2001. – 620 с.

Сағындықұлы Б. Фразеологизмнің синтаксистік құрылымы // Қазақстандағы және онымен шектес аумақтардағы инновациялық білім беру мен әлеуметтік-мәдени саясат: тәжірибе, мәселелер мен перспективалар. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Астана: Еуразия гуманитарлық институты, 2005. – 338-340-бб.

Сығай Ә. Қазақ мәдениеті. Энциклопедия. – Алматы: Аруна, 2005. – 153 б.

Төрекұлов Н. Нақыл сөздер. – Алматы: Жазушы, 1959. – 55 б.

Турдиева Д.А. Гендерные отношения во фразеологических системах французского и уйгурского языков: автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2010. – 25 с.

Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1980. – 416 б.

Gayane, V. Nagorian Armenian Proverbs and Biblical Scriptures. 2008. Vol. 17. P. 43-78.

Kurmangali, F.T., Mamayeva G.B., Beimbetova A.A. National cultural connotation of regular expressions and national code in Kazakh and English languages // Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. 2024. No1. P. 67-76.

Mugtasimova, G., Denmukhametova, E., Nasipov, I., & Khaliullina, N. Paremiological parallels in the Turkic languages. Humanistic Practice in Education in a Postmodern Age. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. 2020. Vol 93. P. 726-734. <https://doi.org/10.15405/epsbs>.

«Qazaqstan Tarihy» порталы. <http://e-history.kz/>.

Shiming, C. Uighur Practical Grammar. Urumqi: Xinjiang University Press, 1991.

Skeat, W.W. A concise etymological dictionary of the English language. Oxford: Clarendon Press, 1961. 500 p.

Temple, Jon G., Honeck, Richard P. Proverb Comprehension: The Primacy of Literal Meaning // Journal of Psycholinguistic Research, 1999. V. 28. P. 41-70. <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:142795640>.

Wolfgang, M. Proverbs: A Handbook. Greenwood press, 2004. 304 p.

Wolfgang, M. Proverbs are never out of season. Popular wisdom in the modern age // International Folkloristics. 2012. Vol. 7. 284 p.

Wolfgang, Mieder. Modern Paremiology in Retrospect and Prospect. 1, 1. 1997. <http://scholar.google.com>.

Yusuf, Y.K. Linguistic Resources of Euphemism // Journal of English Studies. 2004. Vol. 1. P. 1-18. Ibadan: University of Ibadan.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 01.08.2024.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 25.06.2025.

© Ibrayeva, M., 2025

© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2025

Талғат Бекболатұлы Рамазанов^{1*}, Айнагүл Мақсатқызы Садық²^{1*} автор-корреспондент, философия докторы (PhD),

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,

ORCID: 0000-0002-4405-5914 E-mail: take_kzz@mail.ru

²филология ғылымдарының магистрі,

К. Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

ORCID: 0009-0007-8424-6735 E-mail: s.ainagul_94@mail.ru

САЯСИ ҚАЙРАТКЕР ТҰРАР РЫСҚҰЛОВТЫҢ ТІЛДІК ТҰЛҒАСЫ

Аңдатпа. Бұл мақала қазақ халқының азаттығы жолындағы күресте жетекшілік еткен, ұлт зиялыларының алдыңғы қатарында болған аса көрнекті саяси және мемлекет қайраткері Тұрар Рысқұловтың тілдік тұлғасын зерттеуге арналған. Тұрар Рысқұлов – Қазақстан мен Орталық Азия тарихында айрықша рөл атқарған аса ықпалды тұлғалардың бірі. Оның азаматтық тұлғасы, қоғамдық қайраткерлік қызметі ұрпақтан-ұрпаққа үлгі-өнеге боларлық. Ал әдебиеттегі асақ та айбынды образы өзі сүйген, өзін сүйген туған ел-жұртына етене таныс әрі ыстық. Зерттеудің басты мақсаты – Қазақстан мен Орталық Азияның қоғамдық-саяси өмірінде маңызды орын алған қайраткер – Тұрар Рысқұловтың тілдік тұлғасын жан-жақты қарастыру. Ол үшін авторлардың алдында қайраткердің экономикалық, қоғамдық-рухани және саяси дискурсын танытатын еңбектерін қарастыру міндеті тұрды. Зерттеу нәтижесінде: 1) саяси қайраткердің еңбектеріндегі материалдық мәдениеттің озық үлгілері анықталды; 2) ғалымның экономика, өндіріс салаларына арналған мақалалары мен баяндамалары негізінде экономикалық дискурс анықталды; 3) атқарған саяси қызметтері мен саяси сипаттағы еңбектері арқылы қайраткердің саяси тілдік тұлғасы анықталды. Мақаланың ғылыми-практикалық маңызы: мақалада талқыланатын мәселелер мен алынатын нәтижелерді қазақ тілтанымындағы мәтінтану, дискурс, саяси лингвистика, когнитивті лингвистика салаларында және элективті курстарда пайдалануға болады. Зерттеудің дереккөзін Т. Рысқұловтың көптомдық шығармалар жинағы, дискурс, тілдік тұлға ұғымдарының мәнін ашуға бағытталған ғылыми тілтанымдық еңбектер құрайды.

Кілт сөздер: тілдік тұлға; саяси қайраткер; саяси мәнді лексика; экономикалық дискурс; баспасөз**Қаржыландыру көзі:** Мақала BR21882227 «Жаңа Қазақстан контекстіндегі тілдік сананы жаңғыртудың лингвистикалық құралдары мен әзірлемелері» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.**Сілтеме жасау үшін:** Рамазанов Т.Б., Садық А.М. Саяси қайраткер Тұрар Рысқұловтың тілдік тұлғасы. *Tiltanyam*, 2025. №2 (98). 75-85-бб.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-75-85>**Талғат Бекболатович Рамазанов^{1*}, Айнагуль Максатовна Садық²**^{1*} автор-корреспондент, доктор философии (PhD),

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0002-4405-5914 E-mail: take_kzz@mail.ru

²магистр филологических наук,

Университет международного бизнеса имени К. Сағадиева, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0009-0007-8424-6735 E-mail: s.ainagul_94@mail.ru

ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ ПОЛИТИЧЕСКОГО ДЕЯТЕЛЯ ТУРАРА РЫСКУЛОВА

Аннотация. Статья посвящена изучению языковой личности Турара Рыскулова – видного политического и государственного деятеля, возглавлявшего борьбу за освобождение казахского народа и стоявшего в авангарде интеллигенции страны. Т. Рыскулов – политический деятель, сыгравший особую роль в истории Казахстана и Центральной Азии. Его гражданская позиция и государственная служба послужат примером для будущих поколений. А его возвышенный и величественный образ в литературе очень близок его народу, которого он любил и который любил его. Цель статьи – изучение языковой личности политического деятеля Т. Рыскулова, сыгравшего особую роль в истории Казахстана и Центральной Азии. Для этого перед авторами была поставлена задача изучить произведения деятеля, отражающие его экономический, социально-духовный и политический дискурс. В результате исследования: 1) были выявлены передовые образцы материальной культуры в творчестве политического деятеля; 2) на основе статей и докладов учёного, посвященных экономике и производственным отраслям, был определен его экономический дискурс; 3) политико-языковая личность определялась через его политическую деятельность и политические произведения. Научно-практическая значимость статьи заключается в том, что рассматриваемые в ней вопросы и полученные результаты могут быть использованы в казахском языкознании – в области текстологии,

дискурса, политической лингвистики, когнитивной лингвистики, а также в элективных курсах. Источником исследования являются многотомное собрание трудов Т. Рыскулова, научные лингвистические труды, направленные на раскрытие сущности понятий дискурса и языковой личности.

Ключевые слова: языковая личность; политический деятель; политически значимая лексика; экономический дискурс; пресса

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования №BR21882227 «Лингвистические средства и разработки модернизации языкового сознания в контексте нового Казахстана».

Для цитирования: Рамазанов Т.Б., Садык А.М. Языковая личность политического деятеля Турара Рыскулова. *Tiltanym*, 2025. №2 (98). С. 75-85. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-75-85>

Talgat Ramazanov^{1*}, Ainagul Sadyq²

^{1*}Corresponding author, Doctor of Philosophy (PhD), A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-4405-5914 E-mail: take_kzz@mail.ru

²Master of Philological Sciences, K. Sagadiyev University of International Business, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0007-8424-6735 E-mail: s.ainagul_94@mail.ru

THE LINGUISTIC PERSONALITY OF POLITICAL FIGURE TURAR RYSKULOV

Abstract. The article is devoted to the definition of the linguistic personality of Turar Ryskulov, a major political and statesman who began the struggle for the freedom of his native people and stood at the forefront of the Kazakh intelligentsia. T. Ryskulov is a political figure who played a special role in the history of Kazakhstan and Central Asia. His civic personality, the work of a public figure are capable of serving as an example from generation to generation. His high and majestic image in literature is very close and warm to his family, whom he loved and who loved him. The purpose of the article is to study the linguistic personality of the political figure T. Ryskulov, who played a special role in the history of Kazakhstan and Central Asia. To do this, the authors were faced with the task of considering the works of the figure, revealing economic, socio-spiritual and political discourse. The value of the article: 1) advanced examples of material culture in the work of a politician have been identified; 2) economic discourse was determined on the basis of articles and reports of scientists in the field of economics and production; 3) the political-linguistic personality of the figure was determined through political functions and works of a political nature. The scientific and practical significance of the article is the issues discussed in the article and the results obtained can be used in the fields of textual criticism, discourse, political linguistics, cognitive linguistics and elective courses in Kazakh linguistics. The source of the research is a multi-volume collection of works by T. Ryskulov, scientific linguistic works aimed at revealing the essence of the concepts of discourse and linguistic personality.

Keywords: linguistic personality; political figure; politically significant vocabulary; economic discourse; press

Source of financing: The article was prepared within the framework of the project of program-targeted financing of the No. BR21882227 “Linguistic tools and developments of reconstructing the linguistic conscious in the context of the new Kazakhstan”.

For citation: Ramazanov, T., Sadyk, A. The Linguistic Personality of Political Figure Turar Ryskulov. *Tiltanym*, 2025. No. 2 (98). P. 75-85. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-75-85>

Кіріспе

Алаш қозғалысының дәстүрін жалғастырған қайраткер ретінде Тұрар Рысқұлов қазақ тарихында ерекше орынға ие болды. Саяси қызметінің жиырма жылдан астам уақытында ол Түркістан Автономиялық Республикасы Кеңестерінің Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы, Кеңес Одағының Ұлт істері халық комиссарының орынбасары, Коминтерннің Атқару комитетінің Шығыс бөлімі басшысының орынбасары, Коминтерн Атқару Комитетінің Моңғолиядағы өкілі, «Еңбекші қазақ» газетінің жауапты редакторы және Ресей Федерациясы Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасары секілді жоғары лауазымды қызметтерді атқарды. Бұл оның мемлекеттік және саяси қызмет жолындағы жетістіктерін айғақтайды.

Атқарған саяси-қоғамдық қызметіне орай қайраткер Т. Рысқұловтың саяси өмірбаянын төрт кезеңге бөліп қарастыруға болады:

- Түркістан кезеңі;
- Орталықта атқарған қызметі;
- Коминтерннің Моңғолиядағы өкілі қызметі;
- Ресей Федерациясының үкіметіндегі қызметі.

Т. Рысқұловтың қоғамдық-саяси қызметі отаршылдыққа қарсы бағытталған болса, оның шығармашылық мұрасы ең алдымен қазақ халқының тарихи дамуындағы өзекті мәселелерді объективті тұрғыда зерттеуге арналды.

Академик Манаш Қозыбаев Тұрар Рысқұлов туралы сөз қозғағанда, оның қысқа мерзім ішінде өз ортасынан дараланып, қайсар мінезімен ерекшеленгенін атап көрсеткен. «Егер ғасыр басында реформаторлық ұрпақтың бірден-бір танылған көсемі Әлихан Бөкейханов болса, ал советтік кезеңде дәстүр жалғастығын Т. Рысқұлов ұстады. Тұрар Ресейдің екі төңкерісін, қазақ халқының өзіндік төңкерісі 1916 жылды басынан өткізіп, күрес жолының ауыр тауқыметін бастан кешірді. Ресей империясының отаршылдық жүйесінің барлық жауыздығын, озбырлығын, қазақ сахарасындағы экономикалық, рухани мешеулікті, аштықты, қуғын-сүргінді, босқындықты, этноцид пен геноцидті ол қағаз жүзінде емес өзі көрді, жан дүниесінен өткізді. Отаршылдықтан жиренді, демократиялық Россиядан үйренді. Сөйтіп, ол жиырманың ортасына жетпей біртұтас көзқарасы бар тұлға болып сомдалды» (Қозыбаев, 1998) – деп көрсеткен еді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – Тұрар Рысқұлов шығармалары материалдық-рухани лексика, экономикалық терминология және саяси риторика тоғысындағы кешенді лингвоперсоналогиялық модель ретінде қарастырылды. Қайраткер мәтіндеріндегі этнографизмдер мен өндірістік-қаржы ұғымдарының ұйымдасу тәсілі арқылы XX ғасырдың 20–30-жылдарында қазақ тілінде қалыптасқан экономикалық дискурстың ішкі құрылымы мен прагматикалық қызметі айқындалды. Сонымен бірге, Рысқұлов публицистикасы саяси шешендік пен кәсіби терминологиялық қабатты тоғыстырған біртұтас мәтіндік жүйе ретінде айқындалды.

Материал және әдістер

Адамзат қоғамында орын алатын ірі өзгерістер мен тарихи оқиғалар тілге де өз ықпалын тигізбей қоймайды. Осыған байланысты қазіргі жалпы тіл білімі саласында антропоөзектік бағыттың орнығып келе жатқаны байқалады, бұл бағыт адам факторына басымдық беруімен ерекшеленеді. Осы бағыттың ішіндегі ең ауқымды сала – когнитивті лингвистика. Аталған сала тіл мен танымның ұдайы бірлігінен тұрады. Яғни тіл мен таным үйлесімі тіл иелменіне қатысты біртұтастықта қаралып, *тілдік тұлғаны* анықтауға негіз болады.

Зерттеу корпусына Тұрар Рысқұловтың 1917-1936 жылдары жарияланған 112 мәтіні (шамамен 210 мың сөз) енгізілді. Әуелі сөздер жиілігі санақ әдісімен есептеліп, одан кейін ван Дейктің элеуметтік-когнитивтік дискурстық үлгісі арқылы автордың идеологиялық ұстанымы мен тыңдарманға бағдары айқындалды; экономикалық-саяси метафоралар А.П. Чудинов ұсынған «концептуалдық өріс» тәсілімен топтастырылды. Осы әдістердің бірізді қолданылуы зерттеудің теориялық тұжырымдары мен тілдік дерек арасындағы байланысты айқын көрсетті.

Әдебиетке шолу

Тіл ғылымында «тілдік тұлға» ұғымы өзекті әрі күрделі мәселелердің қатарына енеді. Оның күрделілігі экстралингвистикалық факторлармен сабақтастығы арқылы анықталады. Тіл білімінде тіл мен тұлға арақатынасына ертеден көңіл бөлінген. *Тілдік тұлға* ұғымын қалыптастыруда В. фон Гумбольд еңбектерінің маңызы жоғары. Ғалым тіл мен ойлауды салыстыра келіп, ойлау белгілі бір тілге тиесілі деген тұжырым жасайды (Гумбольд, 2001). «Әлем бейнесі» мен «әлемнің тілдік бейнесі» ұғымдарының мәнін ашып, саралауға Э. Сепир мен Б. Уорфтың еңбектері өз үлесін қосты (Ерсұлтанова, 2019). «Тілдік тұлға» ұғымын алғаш рет 1930 жылы академик В. Виноградов енгізіп, оны «автор бейнесі» және «кейіпкер бейнесі» деп екіге бөліп қарастырды (Виноградов, 1976). А. Леонтьев «тілдік тұлға» ұғымын сөйлеуші ретінде сипаттаса, Г. Богин оны ақпаратты қалыптастыруға және қабылдауға қабілетті жеке адам ретінде анықтады (Ерсұлтанова, 2019). Осы ұғымның заманауи көзқараста зерттелуіне сеп болған Ю. Караулов тұжырымдары жалпы тіл біліміндегі «тілдік тұлға» ұғымының мәнін айшықтап, оның ұлттық-мәдени және аксиологиялық аспектіде зерттелуіне жолашар болды (Караулов, 1987).

Қазақстандық лингвистикада «тілдік тұлға» ұғымын анықтауда Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, Н. Уәли, Г. Смағұлова, Г. Мұратова, Ж. Манкеева сынды ғалымдар елеулі үлес қосты. Ж.Манкеева тілдік тұлғаны зерттеу барысында тілдің тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар ұжымның бірлігін қамтамасыз етуші, ақпаратты ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші маңызды жүйе екенін атап өтеді (Манкеева, 2010).

Ғалым А. Ислам тілдік тұлғаны ұлттық тіл мен мәдениетті жетік меңгерген құзіретті тұлға

ретінде сипаттаса (Ислам, 2004), Г. Мұратова бұл мәртебені анықтау үшін адамның тілдің дамуына қосқан үлесін бағалаудың маңыздылығын көрсетеді (Мұратова, 2009).

А. Кушкимбаева мен А. Тымболова еңбектерінде М. Әуезов тілдік тұлғасының прагматикалық деңгейі прецеденттік мәтіндер негізінде айқындалып, кейінгі еңбектерде сабақтастық тапқан (Кушкимбаева, 2013). Аталған зерттеулер арқылы тілдік тұлға мәселесінің жеке сала ретінде қалыптасып келе жатқанын аңғаруға болады.

Осы тұрғыдан алғанда саяси қайраткер Т. Рысқұловтың атқарған қызметі мен қалдырған еңбектері ғалымның тілдік тұлғасын анықтауға сеп болады. Саяси қайраткердің тілдік тұлғасын зерделеу арқылы өзі өмір сүрген дәуірдің тілдік бейнесі мен рухани және мәдени, экономикалық, саяси дискурсын тануға мүмкіндік туады.

Аталған зерттеу жұмысында мәтінтанымдық талдау, концептуалдық және прагматикалық талдау, сипаттау мен баяндау әдістері назарға алынды.

Нәтижелер және талқылау

Т. Рысқұловтың өмірі саяси қайраткер, басшы ретінде зерттелініп, партиялық тұрғыда ғана бағаланып келді. XX ғасырдағы саяси-әлеуметтік оқиғаларға толы күрделі кезеңде Т. Рысқұлов тарихшы, публицист, сондай-ақ қайраткер-қаламгер ретінде де өзін көрсете білді. Т. Рысқұлов қысқа ғана ғұмырында саяси қайраткерлігімен танылып, артына тамаша еңбектерін қалдырды. Оның өмірі мен саяси қызметі мерзімді баспасөзбен тығыз байланысты болды.

Т. Рысқұловтың аса бай тарихи мұралары – кітаптары, баяндамалары, мақалалары Қазақстан тарихы үшін маңызы зор дерек болып табылады. Ғалым қазақ халқы тарихының айтулы кезеңдері мен жекелеген маңызды оқиғаларын көрсететін құнды еңбектер жазды. Оның көне заманнан бастап қазақтың сан қилы тағдырына арналған, ашаршылық, жұт, ұлт-азаттық күресі, Кеңес үкіметі тұсындағы саяси, мәдени, әлеуметтік, экономикалық жағдайды суреттейтін «Қазақстан», қырғыз халқының саяси, мәдени өмірін болжайтын «Қырғызстан», 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс барысын баяндайтын «Восстание туземцев Средней Азии в 1916 году», Түркістанның революциялық тарихын қамтитын «Революция и коренное население Туркестана» атты кітаптары жарық көрді.

Қазақ мәдениеті, ұлттық дүниетанымы, тілі мен дәстүрлерін жан-жақты сипаттайтын Т.Рысқұловтың еңбектерінің бірі – 1927 жылы жарық көрген «Қазақстан» атты кітабы. Бұл еңбек орыс тіліне де аударылған.

Аталған еңбектің бірінші бөлімі «Қазақстанның жері мен елі» деп аталады. Бұл бөлімде ғалым қазақтың жер ыңғайы мен оның байлығына қатысты тың талдаулар жасайды. Ғалым қазақтың жері мен көлін, топырағы мен тауын, ауа райы мен табиғат жағдайын, жануары мен өсімдігін түгел суреттеп, әрқайсысына нақты дәлелдемелер келтіреді.

Саяси қайраткер бола тұра, Т. Рысқұлов өз шығармасында халықтың мәдениеті мен тарихы жөнінде құнды деректерді молынан қамтыған. Халықтың рухани болмысы мен дүниетанымы тұрмыстық қажеттіліктерді қамтамасыз ететін түрлі материалдық мәдениет үлгілерін қалыптастырғаны белгілі. Халықтың ұлттық колоритін қалыңдата түсетін *материалдық мәдениеттің* озық үлгілері Т. Рысқұлов еңбектерінде сөз болады. Ғалым еңбектеріндегі саяси, экономикалық дискурс элементтерін сөз етпес бұрын, тіл мен мәдениеттің біртұтастығынан туындайтын рухани құндылықтарға шолу жасап көрмекпіз.

Т. Рысқұлов осы еңбегінде қазақтың түрі, тұрмысы, мінез-құлқына қатысты бірқатар сараптамалар жасайды. Айталық, *қазақ* деген халықты ғалым былайша суреттейді: *Қазақ күшті, денсаулығы нашарламаған халық. Қазақ орта бойлы, денесі балуан, кеуделі, иықты, көбіне дала қазағының аяғы қотандау келеді (бұл атқа көп мінуден болған), шашы қалың, қара, жақ сүйегі шығыңқылау келеді. Төзімділік, көнбістік қазақтың көбіне бірдей негізгі мінез* (Рысқұлов, 2007), – деп, дала қазағының болмыс-бітімі мен сырт келбетін дөп басып айтады.

Ұлттық тарихымызда маңызды рөл атқаратын дін, мәдениет, әдебиет, әдет-ғұрып сияқты рухани құндылықтардың барлығы тіл арқылы сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, ұлттық сана-сезімнің қалыптасуына ықпал етеді. Белгілі тілші ғалым Б. Қалиұлы тіл мен рух, тіл мен халық, тіл мен мәдениет арасындағы өзара байланыстың маңыздылығын ерекше атап көрсетеді. «Тіл – халықтың бүкіл өмірінің айнасы. Ол (тіл) халықтың ақыл-ойы мен сана сезімінің, мәдениетінің барлық жауһарлары жинақталған мұражайы, асыл қазынасы, алтын қоры. Өмірді тілден артық

бейнелейтін, тілден артық сипаттайтын ешнәрсе жоқ» (Қалиұлы, 2012). Бұл тұжырымның мәнін Т. Рысқұловтың қазақтың мінезіне қатысты айтқан ой-толғамдары аша түседі: *Қазақ еті тірі, өз ісіне мығым, тәжірибеге сүйенген халық. Қазақтың қараңғы халқы арасында жоққа сенушілік болғанмен, нақ дін жолын мықты ұстанған халық емес. Қазақ көргенін, естігенін ұмытпай, қандай нәрсені болса да тез ұғады, тұйық емес, ашық, кіммен болса да тез үйір болады. Қазақта бұрыңғы ескі тұрмыстан қалған қонақ асы, қонақты күткіштік, қайғыға ортақтасып, қазаға жиылу, бергіштік, адалдық, ақ көңілділік мінездер бар. Бұл жақсы мінездер* (Рысқұлов, 2007).

Сонымен қатар ғалым, қазақтың өне бойындағы қолайсыз мінездерін де салыстыра талдайды: *Қазақтың қолайсыз мінездері: көшпелі тұрмыстан қалған жалқаулық, ертеңгі күнді қайғырмаушылық бар. Оның бер жағында патшаның отар саясатынан пайда болған қолайсыз мінездері де бар. Мәселен, әкімге құлша табыну, өтірік айту, ынжық, қорқақтық сияқтылар* (Рысқұлов, 2007).

Қазақ қоғамында әйел отбасының ұйытқысы ретінде бағаланып, ерекше құрметке ие болған. Көшпелі шаруашылық жағдайында ер адамдар шаңырақты көтеріп, ал үйдің сүйегін бекітіп, жабындысын жабу ісіне әйелдер жауапты болған. Қазақ қоғамында ерлер аналардың осы ерекшеліктерін көріп, оларды дәстүрлі заңдар арқылы қорғаған. Бұл пікірімізді Т. Рысқұлов еңбегіндегі тұжырымдар нақтылай түседі: *Қазақтың әйелінің түрі де еркектерінің түріне келеді, тек ұсақтау, бет пішіні ашықтау келеді. Қазақ әйелдерінен де сұлулар көп табылады. Қазақ шаруашылығында қазақ әйелінің маңызы аса зор. Өйткені, отбасының барлық жұмысы соның мойнында. Оның үстіне малды күту, егін-пішенді жию ретінде еркектерге жәрдем етеді. Басқа мұсылман халықтарының әйелі сияқты қазақ әйелі бетін жасырмайды. Еркекпен араласу жөнінде де қазақ әйелінің бостандығы мольрақ. Сөйтсе де қазақ әйелі әлі малай есебінде, еркектің қысымында боп келеді. Осы күнге шейін мал орнына сату, қалыңмал алу жойылған жоқ. Қазақ әйелі оның үстіне байдың, жуанның ескі әдет-ғұрыптарының тепкісінен әлі құтылған жоқ. Бірақ басқа шығыс халықтарының әйелімен салыстырғанда қазақ әйелі теңдікке бұрын жетуінде сөз жоқ* (Рысқұлов, 2007), – деп, қазақ әйелінің әлеуметтік мәртебесіне қатысты сол өзі өмір сүрген заман тұрғысынан баға береді.

Тіл мен дін – халықтың дүниетанымында өзара тығыз байланысты ұғымдар. Діни лексика – қазақ тілінің ажырамас бір бөлігі. *Дін жолы, діндарлық мінез, шарият ережелері, ислам діні, ескі дінсіздік, дін қызметкерлері, мешіттің кемдігі, ишан-қажылар* сияқты діни лексика элементтері Т. Рысқұлов мақалаларында жиі ұшырасады. Мұндай ұғымдардың семантикалық сипаты таза лингвистикалық аспектіден гөрі терең философиялық мәнге ие болып келеді.

Т. Рысқұловтың «Қазақстан» кітабының бірінші бөлімінде халықтың тұрмыс-салтына, дәстүрлері мен ырым-жоралғыларына қатысты рухани-мәдени лексика көрініс тапқан. Ұлттық дәстүрлердің астарында символдық мән бар екенін А. Жылқыбаева, Ә. Аймауытова, К.Қайырбаева, К. Күркебаев сынды зерттеушілер атап көрсетеді. *Қазақта бала туғанда, құда түскенде, қыз ұзатқанда той қылу, кісі өлсе ас беру бар. Бұларда атжарыс бәйгесі, мүше көкпары болады. Ел ішінде ақындар, әншілер домбырамен өлең айтады, қобызбен күй тартады* (Рысқұлов, 2007), – деп, ел ішінде орындалатын салт-дәстүрлерден мысалдар келтіреді.

Қайраткердің тілдік қолданысында көне тұрмыстық реалийлер – киім-кешек, құрал-жабдық, ыдыс-аяқ, ас-тағам атаулары жиі кездеседі: *Қазақ киімі көбіне біртүрлі. Ішкі киімі – көйлек, ыстан, онан соң камзол, бешпент, шалбар, сырттан қаптал шапан киіп, оның сыртынан шүберек белбеу я кісе буынады. Қазақтың көбіне тұтынатыны – сиса, тең, боз, арзан қол трике. Мұнан бөтен қазақтың өзінің тоқыған шекпенін де көп киеді. Аяққа былғарыдан мәсі мен байпақты етік, я кебіс киеді. Қыс әлгі күні киім сыртынан не күпі, не тон, не ішік киеді. Бұлар жоқ болса мақталы шапан киеді. Қазақ әйелінің киімі еркектікінен едәуір айырмасы бар. Қазақ әйелі бүрмелі ұзын көйлек киеді. Сыртынан ұзын бешпент киеді. Қыздар басына құндыз я түлкі бөрік киеді де, қатындар кимешек я түнгі жаулық салып, оның сыртынан үстінгі жаулық орайды. Жас келіншектер кимешегіне, маңдайы мен бетіне келетін жеріне мойыншақ, шеке-ту қадап тастайды. Аяқ киімі кебіс, мәсі, еркектің аяқ киімінен айырмасы өкішесі биігірек болады* (Рысқұлов, 2007).

Т. Рысқұлов өз еңбегінде қазақ халқының тарихи даму кезеңдерін талдап, мемлекеттіліктің қалыптасу мәселесіне ерекше назар аударады. Ғалымды сол кезеңдердегі экономикалық ахуал

терең толғандырады. Сол себепті ол биік деңгейдегі басқосулардың барлығында республикадағы алым-салық, қолөнер, ауылшаруашылық, өнеркәсіп сияқты мәселелерді қозғайды. Т. Рысқұлов республикадағы шаруашылық ісіндегі көптеген келеңсіздіктердің бетін ашып, дұрыс жолға қойылуын баса айтады. Мемлекеттің қалыптасуы жолында саясат қандай рөл атқарса, экономика оның негізі екенін дәлелдеп отырған.

Қайраткердің экономикалық көзқарастарын қарастырмас бұрын, отандық лингвистикада «дискурс» ұғымының анықтамасына тоқталу қажет. Дискурс – қарым-қатынас барысында ойды жеткізудің әлеуметтік астарына талдау жасайтын ұғым.

Дискурс тек мәтін шеңберінде ғана қарастырылмайды, ол мәтінді толық түсінуге мүмкіндік беретін экстралингвистикалық факторлармен (мысалы, адресанттың негізгі мақсаты, оның әлеуметтік мәртебесі мен жағдайы, жалпы дүниетанымы мен білім қоры) тығыз байланысты. Қазіргі тіл білімінде Т.А. Ван Дейктің ұсынған анықтамасы кеңінен қолданылады. Ғалымның пікірінше, «дискурс» – өзінің құрылымында тек мәтінді ғана емес, сонымен қатар оны дұрыс түсінуге негіз болатын бірқатар экстралингвистикалық факторларды (әлем туралы білім, коммуникатордың мақсаттары, бағыты мен ұстанымдары және басқа да маңызды аспектілер) қамтитын күрделі коммуникативтік феномен болып табылады. Бұл анықтама көптеген лингвистикалық зерттеулердің негізіне айналып, дискурстық талдаудың кеңінен дамуына ықпал еткенін атап өтуге болады (Қартжан, 2023).

Экономикалық дискурс – белгілі бір экономикалық идеяларға негізделген сөйлеу актісі. Мұнда «тауар», «ақша», «нарық», «инвестиция», «экономика» және басқа да экономикалық ұғымдар кеңінен қолданылады.

Тұрар Рысқұловтың еңбектеріндегі экономикалық дискурстың маңызды бөлігі – ақша айналымы мен қаржы саясаты мәселелері. Айталық, «Қазақстан» кітабының 6-бөлімі «Қазақстанның қазіргі шаруашылық жайы деп аталып, мал шаруашылығы, егін шаруасы, өнерлі кәсіп, кен байлығы, ақша, қаржы, қарыз, сауда, кооперация, қатынас, тасымал жұмысы сияқты тақырыпшалардан құралады.

Ғылымда экономикалық мәтіндердің үш түрі белгілі:

- бүкіл халыққа түсінікті мәтіндер;
- кәсіби мамандарға түсінікті мәтіндер;
- тар шеңберлі мамандар-теоретиктерге арналған мәтіндер.

Бұл тұрғыдан алғанда ғалым Т. Рысқұловтың еңбектеріндегі экономикалық мәтіндер мен терминдер бүкіл халыққа түсінікті. Оның еңбектерінде сол кезеңдегі тілдік ахуал анық байқалады. Айталық, *1924 жылы жалпы Ресей құрамасында ақша өзгерісі болды. Сол жылы шығарылған ақшадан ескі Қазақстан жерінде 1 миллион 30 мың сомдық уақ күміс, 20 мың сомдық бақыр ақша болды* (Рысқұлов, 2007).

Қайраткер Т. Рысқұлов сол кезеңдегі экономикалық саясатты терең меңгергендігін еңбектері арқылы білуге болады. Себебі сол кезеңдегі халықтың хал-ахуалы мен тұрмыс-тіршілігін өз мақалаларына арқау еткен. Оның экономикалық дискурсында *жергілікті бюджет, мемлекеттік бюджет, азық-түлік, құн, кәсіп, салық, түсім, айырбас* т.б. экономикалық терминдердің жиілігін кездестіруге болады.

Т. Рысқұловтың экономикалық мәтіндері сол кезеңдегі халықтың тұрмыс-тіршілігімен тікелей байланысты болды. Ақша айналымы, құн, айырбас т.б. мәселелерге арналған мақалалары арқылы сол кезеңдегі халықтың экономикалық санасын қалыптастыруға ықпал еткенін байқаймыз. Айталық, ішкі саудаға қатысты тұжырымын қарапайым халыққа түсінікті тілде былайша жеткізеді: *Қазақстанның ішкі саудасының түрі мынау: 1924-1925 жылы ауыл шаруашылығы 70 миллион сомдық зат сатты, ал 1925-1926 жылы сататын заты 100 миллион сомға жетпек. Ауыл шаруасы 1924-1925 жылы 82 миллион сомға, 1925-1926 жылы 107 миллион сомға тауар алу шамасынан келді. 1926-1927 жылы 160 миллион 600 мың сомдық тауарды сатып алуға қолынан келетін болды. 1925-1926 жылдың мағлұматына қарағанда сауданың дені-ақ мемлекет ұйымдары мен кооператив ұйымдарының қолында көрінеді. Ел ішінде мемлекет сауда ұйымдары нашар. Уақ саудада елде болсын, қалада болсын, жай саудагерлер әлі күшті* (Рысқұлов, 2007).

XX ғасыр басындағы саяси элита қатарында Т. Рысқұловтың өзіндік орны болды. Т.Рысқұловтың саяси қайраткерлігі көп қырлылығымен танылды. Тұрар қайраткерлігінің басты ерекшелігі – оның теориялық ой-тұжырымдарының жан-жақты практикалық әрекеттерінен көрініс тауып, қоғамдық әрекетке ұласқандығында болды. Тұрар Рысқұловтың саяси көзқарастары мен тұжырымдары оның одақтық көлемдегі жиындарда сөйлеген сөздері мен жасаған баяндамалары арқылы танылды.

Өлкедегі ұлттық элитаның саяси күресін теориялық тұрғыда негіздеген және ұлт мәселесінде қалыптасқан дағдарыстан шығудың нақты саяси шешімдері тұжырымдалған баяндамалар Т.Рысқұлов қаламынан туды. Қайраткердің сөйлеген сөзі, жасаған баяндамалары оның саяси тілдік тұлғасын анықтауға негіз болады. Мемлекет және қоғам қайраткерлерінің, саяси тұлғалардың өзгелерден айырмашылығы – белгілі бір мәселеге қатысты олар тек өздерінің жеке пікірін ғана білдіріп қоймайды, сонымен қатар қалыптасқан жағдайға байланысты ұжымның, мекеменің, мемлекеттік органның немесе тұтастай мемлекеттің көзқарасын, ұстанымын көпшілікке жария етеді.

Саясаткердің басты ерекшелігі – оның сөзінің дискурстық табиғаты, өйткені саясат ең алдымен тілдік құралдар арқылы жүзеге асады. Саясаткер өз аудиториясын сөзі арқылы бағыттап алады, белгілі бір ойларды қалыптастырып, көпшілікке әсер етудің әртүрлі тәсілдерін қолдана алады. Ол ақпаратты белгілі бір мақсатқа сай өңдеп, оны бұқара халыққа тиімді жеткізе отырып, манипуляция жасай алады, үгіт-насихат жұмыстарын жүргізе алады немесе қоғамдық пікірді өз мүддесіне сай қалыптастыра алады. Осы себепті саяси коммуникацияның кез келген элементі оған қатысушыларға белгілі бір дәрежеде ықпал ету қабілетіне ие болады (Кенжеқанова, 2015).

Орыс зерттеушісі А.П. Чудинов саяси коммуникацияны кең ауқымда қарастырады. Ғалымның пайымдауынша, саяси коммуникация – белгілі бір элементтер жиынтығынан тұратын және саяси үдерістерді жүзеге асыруға бағытталған күрделі коммуникативтік жүйе болып табылады. Бұл жүйе қоғамдағы ақпарат алмасудың маңызды механизмі ретінде қызмет етіп, түрлі деңгейдегі саяси дискурсты қалыптастырады:

- ✓ саяси тіл;
- ✓ саяси мәтін;
- ✓ мәнмәтін;
- ✓ саяси сөз (речь);
- ✓ саяси тілдің стилі;
- ✓ коммуникацияның саяси саласы мен оның түрлері;
- ✓ саяси сөздің жанрлары;
- ✓ саяси дискурс (Чудинов, 2007).

Саяси қайраткер Т. Рысқұловтың еңбектерінде саяси терминдер жиі ұшырасады. Айталық, «Қазақстан» атты еңбектің 8-бөлімі Қазақстанда жалпы одақтық коммунист партиясының құрылуына арналған. Осы аталған бөлімде «партия» сөзі 50 рет кездесетініне көз жеткіздік: *Жалпы одақтық Кеңес партиясының ұйымдары ішіндегі ең жас ұйым – Қазақстандағы партия ұйымы. Өйткені Қазақстандағы партия ұйымы басқа жерлерден кеш жасалды. Қазақстан ұйымдарындағы партия мүшелерінің ішінде Қазақ төңкерісінен бұрын коммунист болғандар 0,03 процент, яғни мың мүшенің үшеуі ғана Қазан төңкерісінен бұрын коммунист болғандар. Әлгі отар саясатының арқасында қазақ халқының мәдениеттен жсырақ қалуы, Ресейдегі социал-демократ партиясының да, басқа партиялардың да ішінде әсері жойылмауы. Міне, осылардың бәрінің салдарынан Қазақстанда коммунист партиясы бұрын жасалмады* (Рысқұлов, 2007).

Сонымен қатар Т. Рысқұловтың саяси дискурсы сол өзі өмір сүрген дәуірдің тілдік ахуалын аңғартады. Қайраткердің партия ұйымдары мен мекемелері, партия мүшелерінің белсенділігі хақында айтқан тұжырымдары оның саяси тілдік тұлғасын аңғарта түседі: *Жалпы Одақтық Коммунист партиясының Қазақстандағы ұйымының басында өлкелік комитет бар. Мұның қарауында бір облыстық комитет, 6 губерниялық комитет, бір округтік комитет, бір уездік комитет бар. Соңғыларың өзі бес қалалық комитетті, 35 уездік комитетті, 71 болыстық комитетті, 1461 ұяны ұйымдастырып отыр. Қазақстанда орта есеппен бір ұяға 24 мүше келеді. Жердің шалғайлығына қарағанда бір ұяға 24 кісі деген аздау.*

Партия белсенділерінің ішіндегі қазақ қызметкерлерінің саны 23,6 процент, партиядағы жалпы қазақ санына қарағанда бұл азырақ. 1925-інші жылдың басында Ленин құрметіне партияға жаңадан кіргендердің саны 4000-дай кісі болды. Жалпы алғанда Қазақстандағы партия ұйымының тәртібі күшті, өсек-аяңнан таза деуге болады, қалың көпшілікке жайылып кеткен жікшілдік, ала пікірлік сезілмейді. Кей реттерде аздап орыс ұлтшылдығы мен қазақ ұлтшылдығының иісі шыққандай болса да, осы күні бұ да жойылып келеді (Рысқұлов, 2007). Сондай-ақ берілген үзіндіден саяси мәселені қазақ танымына сай бір ұяға, өсек-аяңнан таза, жікшілдік, ала пікірлік, иісі шыққандай тілдік бірліктер арқылы ұғындыруы анық байқалады.

Сонымен қатар Т. Рысқұловтың саяси дискурсында сол кезеңдегі билік қолданған саяси терминдер молынан ұшырасады. Мәселен, *губерния, комитет, округтік комитет, уездік комитет, пленум, кеңес өкіметі, кандидаттар т.б.* терминдер сол кезеңдегі саяси ахуалды бейнелейді.

Қайраткер Т. Рысқұловтың саяси дискурсында оның баспасөзде жарияланған мақалалары мен хаттарының орны ерекше. Ғалымның баспасөзде жарияланған мақалаларында идеологиялық мақсаттағы саяси мәнді тілдік бірліктер жиі ұшырасады.

Қазақ газеттеріндегі идеологиялық мақсатта қолданылатын саяси лексиканы зерттеген Ф.Жақсыбаева өз зерттеуінде мұндай лексикалық бірліктерді бірнеше негізгі топқа бөліп қарастырады. Оның жіктелісі саяси мәтіндердегі идеологиялық әсер ету құралдарын жүйелі түрде зерттеуге мүмкіндік береді:

- 1) қоғамдық-саяси терминдер;
- 2) идеологиялық мағыналық реңк үстемеленген саяси мәнді лексика;
- 3) идеологиялық мағыналық реңк үстемеленген эмоциялық-экспрессивтік саяси мәнді лексика:

- жағымды мәнді білдіретін лексика;
- жағымсыз мәнді білдіретін лексика (Жақсыбаева, 2000).

Осы аталған жіктеліс бойынша Т. Рысқұловтың мақалаларындағы саяси лексикаға зер салып көрелік:

1. Қоғамдық-саяси термин сөздерге: *болыстық комитет, патша өкіметі, Кеңес одағы, жетісу губерниясы, партия, Түркістан компартиясы, Атқару комитеті, жергілікті буржуазия, уез, түздіктер.*

2. Идеологиялық мағыналық реңк үстемеленген саяси мәнді лексикаға: *қазақ халқының ұлт азаттығы, түрік халықтарының бірлігі, ұлтжандылық, жаңа ұлт, ұлт зиялылары, қазақ оқығандары, саясат партиясы.*

3. Идеологиялық мағыналық реңк үстемеленген эмоциялық-экспрессивтік саяси мәнді лексика:

а) жағымды эмоцияны білдіретін саяси мәнді лексикаға: *Түркісті ашқан әдейі еске салайын деп отырғаны, осы замандағы таң қаларлық ұлы салыстарға көз салғанда болашақта Түркістің пайдасы айтқаннан да көбейеді, өседі. Түркіст Одақтағы ұлы құрылыстың бірі. Түркіст жер жүзіндегі жаңа жолдардың ең ұзыны. Қазақ еңбекшілерінің сөзін сөйлейтін баспасөз Октябрь төңкерісінен кейін туып, коммунист партиясының қанат астында өсіп өркендеді. Біздің баспасөзіміз әсіресе газет – үгіт-насихат тартатын күшті құралымыз, партия мен қалың бұқараның сөйлесетін тілі. Шынында баспасөздің мәнісі зор. Әсіресе біз секілді өне-білім ретінде артта қалған жұртта баспасөздің мәнісі ірі болуға тиіс. Еңбекшілердің күнбе-күнгі тұрмысында жаңа өмір, тегістік тұрмыс орнату жолындағы тартысында кемшіліктерден құтылып жақсылыққа жету ретінде күшті құралдың бірі – осы баспасөз. «Үгітші, тілші, ұйымдастырушы болуымен қатар, бізде баспасөз ағартушылық, өнер-білім берушілік қызметін де атқарады (Рысқұлов, 2007).*

ә) жағымсыз эмоцияны білдіретін идеологиялық мағыналық реңк үстемеленген эмоциялық-экспрессивтік саяси мәнді лексикаға: *Әлі күнге кейбір газеттерімізде партия бағытынан ауа жайылып кететіндік бар. Мұндай пәле соңғы күндерге шейін басшы газетіміз «Еңбекші қазақта» да оқта-текте болып келді. Өзге газеттер де сау деуге болмайды. Осы күнге дейін газет-журналдарымыз оқушысын дұрыс тани алмай келеді. «Әйтеуір оқушыға» делініп жұрттың бәрін жарылқаймын деп әуреленіп келеді. Көсемдік қыларлық «Еңбекші қазақ» кейде тым қара*

шаруашыл болып, шаруаға айналған губерниялық газеттеріміз кейде көсемдікке жармасып, қай-қайсысы болсын өз міндеттерін анықтап біле алмай келеді. Мұнымен қатар қазіргі құрылыстағы білімді жабайы қызметшілерді қалай пайдаланудың онан соң бүгінгі құрылыс материалдарын қалай пайдаланудың да жоспары жоқ. Ерте бастан қамданбай ертең жол біткен соң бұл қызметшілермен материалды бет-бетімен жан-жаққа тоздыру – бұл өте орынсыз болар еді. Қара шаруа коллективке өздері тіленіп кіріп отыр. Коллективте жуандардың ықпалымен күресе отырып, коллективке жуандарды жібермей, коллективке кедей батырақтардың белсенділігін арттырып, оппортунишылдық көзқарасты жою керек. Әсіресе, тіл жағзы нашар. Біздің газеттеріміз, әлі ауылдың жабайы шаруасына түсінікті, жалпы қара бұқараға ұғымды тілмен жаза білмейді (Рысқұлов, 2007).

Т. Рысқұлов үшін ерекше тақырып – Түрксіб. Ол Қазақстан мен Орта Азияның экономикалық дамуында Түрксібке ерекше маңыз берді. Түрксіб теміржолы құрылысының маңыздылығын арнайы ғылыми еңбектер мен мақалалар арқылы дәлелдеп, ғылыми баяндамалар жасады. Газет бетінде жариялаған мақаласында саяси маңызы зор теміржол тақырыбын қарапайым шаруа тілінде түсіндіріп береді: «Россия жұртынан Ташкент қаласына шейін теміржол салмақ үшін, қай жақпен теміржолды алып баруға, жол қарауға падиша хазіреті лұқсат берді. Саудагерлердің саудалары көбейер еді. Екінші малды бір жаққа жіберемін десе, красы ап-арзан болар еді. Үшінші орыстың ішкергі қалаларына барып көріп келемін десе, ап-арзан ақшамен тез барып, көріп келер еді. Теміржол былай салынады. Тегіс жердің үстіне, өзінен екі-үш бармақ кеңдігіндей, темір арбаның дөңгелегі үстінен жүргендей, екі темір салынады. Темір арбаның дөңгелегі әлгі темірдің үстінде жүріп бара жатқанда шығып кетпейді. Оның үшін шықпайтұғын қылып қойған» (Рысқұлов, 2007).

Қорытынды

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы аса ірі саяси қайраткер – Тұрар Рысқұловтың тілдік тұлғасын өзінің жасаған баяндамалары мен еңбектерінің негізінде саралауға тырыстық. Нәтижесінде ғалымның тілдік тұлғасын халықтың ұлттық колоритін айшықтайтын материалдық мәдениет пен рухани-мәдени лексика үлгілері қамтыса, сол кезеңдегі экономика, өндіріс салаларына қатысты жасаған баяндамалары мен мақалалары арқылы ғалымның тілдік санасында экономикалық дискурс элементтері жиі ұшырасатыны анықталды. Сонымен қатар атқарған қоғамдық, саяси қызметтері арқылы қайраткердің саяси тілдік тұлғасы айшықталды. Нәтижесінде саяси қайраткер Т. Рысқұловтың тілдік тұлғасын Кесте 1 арқылы былайша көрсетуге болады:

Кесте 1 – Т. Рысқұлов тілдік тұлғасының дискурстық моделі

Таблица 1 – Дискурсивная модель языковой личности Т. Рыскулова

Table 1 – Discursive model of T. Ryskulov's linguistic personality

Тұрар Рысқұлов – халқымыздың ұлтжанды біртуар перзенті, XX ғасырдың 20-30 жылдары шын мәніндегі қайраткер дәрежесіне жеткен тұлға, үлкен саясаткер, ұшқыр қаламды көсемсөз шебері. Біз қайраткердің тілдік тұлғасына оның жазған мақалалары мен жасаған баяндама мәтіндері арқылы, қалдырған еңбектері негізінде зер салуға тырыстық. Т. Рысқұлов ұлттың сол кезеңдегі маңызды әрі ауқымды мәселелерін көтеріп, жетекшілік еткені әрі мемлекет деңгейінде атқарған қоғамдық-саяси қызметі оның тілдік тұлғасын әлі де зерттеуді қажет етері анық.

Әдебиеттер

- Виноградов В. Поэтика русской литературы: Избранные труды. – Москва: Наука, 1976. – 511 с.
- Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 2001. – 400 с.
- Ерсұлтанова Г. «Тілдік тұлға» ұғымының құрылымдық мәні // А. Байтұрсынұлы мұрасы: зерттеу, жүйелеу және насихаттау: халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Елтаным, 2017. – 396 б.
- Ерсұлтанова Г. Language personality in the context of journalism (mass media) – AD ALTA: Journal of International Disciplinary Research. Volume 9. 2019. P. 90-96. https://www.magnanimitas.cz/ADALTA/090107/papers/A_16.pdf
- Жақсыбаева Ф. Газет мәтінінің прагматикалық функциясы (қазақ тілінде шығатын газет материалдары бойынша): филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2000. – 153 б.
- Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы - салғастырмалы лингвомәдени сараптама): филол. ғыл. докт. ... дис.: 10.02.19. – Алматы, 2004. – 338 б.
- Караулов Ю. Русский язык и языковая личность. – Москва: Наука, 1987. – 261 с.
- Кенжеқанова Қ. Саяси дискурстың прагматикалық және когнитивтік компоненттері (қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар материалы бойынша): философия докторы ... дис. – Алматы, 2015. – 168 б.
- Қалиұлы Б. Тіл білімінің жаңа бағыттары: концепт, прагматика, дискурс, мәтін: мақалалар жинағы. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 246 б.
- Қартжан Н., Исакова С., Кенжемуратова С. Ертегі дискурсын зерттеу мәселесі: анықтамасы, жіктелуі және өзара байланысы // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. №2 / 2023. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.07>
- Қозыбаев М. Тарих зердесі. – Т. 2. – Алматы: Ғылым, 1998. – 275 б.
- Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы, 2010. – 382 б.
- Мұратова Г. Абайдың тілдік тұлғасы: филол. ғыл. докт. ... дис. – Алматы, 2009. – 303 б.
- Рысқұлов Т. Шығармаларының толық жинағы. – Т. 1, 2, 3, 4. – Алматы: Қазығұрт, 2007.
- Чудинов А. Политическая лингвистика: учебная пособие. – Москва: Флинта, Наука, 2007. – 256 с.
- Kushkimbayeva A., Tymbolova A. Precedent texts as the basis of a pragmatic level of M. Auezov's linguistic personality // Middle-East Journal of Scientific Research 18 (4): 454-460, 2013. [https://www.idosi.org/mejsr/mejsr18\(4\)13/6.pdf](https://www.idosi.org/mejsr/mejsr18(4)13/6.pdf)

References

- Chudinov, A. (2007) Politicheskaja lingvistika: uchebnoe posobie. Moskva: Flinta, Nauka, 256 s. [Chudinov, A. (2007) Political linguistics: a textbook. Moscow: Flinta, Nauka, 256 p.] (in Russian)
- Ersultanova, G. (2019) «Tildik tulga» ұғымының құрылымдық мәні. A. Baitursynuly murasy: zertteu, zhujeleu zhane nasihattau: halyqaralyq gylymi-teorijalyq konferencia materialdary. Almaty: Eltanym, 396 b. [Yersultanova, G. (2019) The structural essence of the concept of “linguistic personality”. A. Baitursynov's Legacy: Research, systematization and promotion: materials of the international scientific and theoretical conference. Almaty: Yeltanym, 396 p.] (in Kazakh)
- Gumbol'dt, V. (2001) Izbrannye trudy po jazykoznaniju. Moskva: Progress, 400 s. [Humboldt, V. (2001) Selected works on linguistics. Moscow: Progress, 400 p.] (in Russian)
- Islam, A. (2004) Ul'tyq madeniet konteksindegi duniening tildik sureti (salystyrmaly-salgastyrmaly lingvomadeni saraptama): filol. gyl. dokt. ... dis.: 10.02.19. Almaty, 338 b. [Islam, A. (2004) Linguistic picture of the world in the context of national culture (comparative linguistic and cultural examination): philol. science. doct. ... dis.: 10.02.19. Almaty, 338 p.] (in Kazakh)
- Karaulov, Ju. (1987) Russkij jazyk i jazykovaja lichnost'. Moskva: Nauka, 261 s. [Karaulov, Yu. (1987) The Russian language and linguistic personality. Moscow: Nauka, 261 p.] (in Russian)
- Kenzheqanova, Q. (2015) Sajasi diskurstyng pragmalingvistikalыq zhane kognitivtik komponentteri (qazaq tilindegi merzimdi basylymdar materialy boiynsha): filosofija doktory ... dis. Almaty. 168 b. [Kenzhekanova, K. (2015) Pragmalinguistic and cognitive components of political discourse (on the material of periodicals in the Kazakh language): dis. ... of Doctor of Philosophy. Almaty, 168 p.] (in Kazakh)
- Kushkimbayeva, A.S., Tymbolova, A.O. (2013) Precedent texts as the basis of a pragmatic level of M. Auezov's linguistic personality. Middle-East Journal of Scientific Research 18 (4): 454-460 [https://www.idosi.org/mejsr/mejsr18\(4\)13/6.pdf](https://www.idosi.org/mejsr/mejsr18(4)13/6.pdf) (in English)
- Mankeeva, Zh. (2010) Qazaq tilindegi jetnomadeni ataulardyng tanymdyq negizderi. Almaty, 382 b. [Mankeyeva, Zh. (2010) Cognitive foundations of ethnocultural names in the Kazakh language. Almaty, 382 p.] (in Kazakh)
- Muratova, G. (2009) Abaidyng tildik tulgasy: filol. gyl. dok. ... dis. Almaty, 303 b. [Muratova, G. (2009) The linguistic

personality of Abai: Philol. science. doc. ... dis. Almaty, 303 p.] (in Kazakh)

Qaliuly, B. (2012) Til bilimining zhangha bagyttary: koncept, pragmatika, diskurs, matin: maqalalar zhinagy. Almaty: Memlekettik tildi damyту instituty, 246 b. [Qaliuly, B. (2012) New Directions of Linguistics: concept, pragmatics, discourse, text: collection of articles. Almaty: Institute of State Language Development, 246 p.] (in Kazakh)

Qartzhan, N., Isaqova, S., Kenzhemuratova, S. (2023) Ertegi diskursyn zertteu maselesi: anyqtamasy, zhiktelui zhane ozara bailanysy. Eurazia gumanitarlyq institutynyng Habarshysy. №2. [Kartzhan, N., Isakova, S., Kenzhemuratova, S. (2023) The problem of studying fairy-tale discourse: definition, classification and relationship. Bulletin of the Eurasian humanitarian Institute. №2] <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.07> (in Kazakh)

Qozybaev, M. (1998) Tarih zerdesi. T. 2. Almaty: Gylym, 275 b. [Kozybayev, M. (1998) The intelligence of history. Vol. 2. Almaty: Gylym, 275 p.] (in Kazakh)

Ryskulov, T. (2007) Shygarmalarynyng tolyq zhinagy. T. 1, 2, 3, 4. Almaty: Qazygurt. [Ryskulov, T. (2007) Full collection of works. Vol. 1, 2, 3, 4. Almaty: Qazygurt] (in Kazakh)

Vinogradov, V. (1976) Pojetika russkoj literatury: Izbrannye trudy. Moskva: Nauka, 511 s. [Vinogradov, V. (1976) Poetics of Russian Literature: Selected Works. Moscow: Nauka, 511 p.] (in Russian)

Yersultanova, G. (2019) Language personality in the context of journalism (mass media). AD ALTA: Journal of International Disciplinary Research. Vol. 9. P. 90-96. https://www.magnanimitas.cz/ADALTA/090107/papers/A_16.pdf (in English)

Zhaqsybaeva, F. (2000) Gazet matining pragmatikalyq funkciyası (qazaq tilinde shygatyn gazet materialdary boıynsha): filol. gyl. kand. ... dis. Almaty, 153 b. [Zhaksybayeva, F. (2000) Pragmatic function of the text of the newspaper (based on the materials of the newspaper published in the Kazakh language): Philol. science. kand. ... dis. Almaty, 153 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 20.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 25.06.2025.

© Рамазанов Т.Б., Садық А.М., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

**Ақтоты Қожахметқызы Қожахметова^{1*}, Жамал Айтқалиқызы Манкеева²,
Алмагүл Алтайқызы Хабиева³**

^{1*}автор-корреспондент, докторант, Эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-6359-9458 E-mail: akony_8484@mail.ru

²филология ғылымдарының докторы, профессор,

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-7390-4778 E-mail: mankeeva1950@mail.ru

³филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-8622-021X E-mail: a.a.khabiyeva@bk.ru

ПОЭТИКАЛЫҚ ДИСКУРС ЛИНГВОСИНЕРГЕТИКАСЫ

Аңдатпа. Мақалада өлең тілінің табиғаты жаңа пәнаралық бағыт – лингвистикалық синергетика бағытында қарастырылып, ашық, динамикалық, сызықтық емес, өзін-өзі ұйымдастыратын жүйенің тәртіп өлшемдерімен басқарылатын элемент ретінде сипатталады. Соған орай зерттеу синергетикалық ғылыми бағыттың мүмкіндіктерін пайдалана отырып, өлеңсөзді жаңа қырынан тануды көздейді. Әрқашан даму үстіндегі күрделі жүйе ретінде бағаланатын поэтикалық мәтіндерді лингвосинергетикалық тұрғыда зерттеу мақсатын белгілейді. Осымен байланысты қолданылған лингвосинергетикалық тәсіл арқылы поэтикалық дискурстың сызықтық емес үдерістегі мағыналық бейнелерінің энергиялық күші мен дискурстық кеңістіктегі қозғалысы анықталып, дискурс күрделі ашық сызықтық емес жүйелер аясында қарастырылады. Осындай синергетикалық тәсіл арқылы талдау нәтижесінде Мұқағали Мақатаевтың «Жүрегім» атты өлеңінің көркемдік ерекшеліктерін айқындайтын көркем сөз қуатының қозғаушы күштері жаңаша көрсетіледі. Мақалада Е.Ю. Муратованың поэтикалық мәтіннің синергетикалық коэффициентін анықтау үшін ұсынған формуласы арқылы ($CK = A/N$) ақын М.Мақатаевтың «Жүрегім» өлеңінің синергетикалық өлшемі анықталады. Мұқағалидың рухани және тілдік әлемін, көркем сөз әлеуетін өзінше қолдануын лингвосинергетикалық бағыттағы зерттеулер үрдісінде жаңаша зерделеу – ақынның тілдік тұлғасын ашып, шығармашылық тіл байлығын танытатын, сөздің құдіретін айшықтап, көрсететін негізгі арналардың бірі. Синергетикалық маркерлер жүйесін тану тілдің даму барысындағы коммуникативтік қызметін зерттеудегі теориялық негізділігімен қатар, білім беру саласындағы мамандарға, атап айтқанда, мұғалімдер мен оқытушыларға поэтикалық шығармашылықтың құрылымдық және мағыналық ерекшеліктерін оқушылар мен студенттерге түсіндіруге, оқыту үдерісін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік беретін практикалық құндылығымен де маңызды.

Тірек сөздер: М.Мақатаев; лингвосинергетика; поэтикалық мәтін; синергетикалық байланыс; өзін-өзі ұйымдастыру

Қаржыландыру көзі: Мақала BR24993133 «Қазақ тілін лингвосинергетикалық, лингвоэкологиялық, лингводидактикалық аспектіде зерттеу және оның оқу мәтіні лингвистикалық негіздерін әзірлеудегі қызметі» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Қожахметова А.Қ., Манкеева Ж.А., Хабиева А.А. Поэтикалық дискурс лингвосинергетикасы. *TiltanyM*, 2025. №2 (98). 86-93-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-86-93>

**Ақтоты Қожахметқызы Қожахметова^{1*}, Жамал Айтқалиевна Манкеева²,
Алмагүл Алтаевна Хабиева³**

^{1*}автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-6359-9458 E-mail: akony_8484@mail.ru

²доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-7390-4778 E-mail: mankeeva1950@mail.ru

³кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-8622-021X E-mail: a.a.khabiyeva@bk.ru

ЛИНГВОСИНЕРГЕТИКА ПОЭТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Аннотация. В статье рассматривается природа поэтического языка в контексте нового междисциплинарного направления – лингвистической синергетики. Поэтический дискурс описывается как открытая, динамическая, нелинейная и самоорганизующаяся система, элементы которой подчиняются определённым параметрам порядка. Исходя из этого, исследование стремится переосмыслить поэтический текст с позиции синергетической науки. Лингвосинергетический подход применяется для анализа поэтических текстов как сложных, постоянно

развивающихся систем. На основе данного подхода выявляется энергетическая сила смысловых образов и их движение в дискурсивном пространстве, что позволяет интерпретировать дискурс в рамках сложных открытых нелинейных систем. Анализ проводится на примере стихотворения Мукагали Макатаева «Жүрегім» («Моё сердце»), в котором с помощью лингвосинергетического подхода раскрываются движущие силы художественного слова. С использованием формулы синергетического коэффициента, предложенной Е.Ю. Муратовой ($SC = A/N$), определяется уровень организованности текста. Новое прочтение поэтического мира и языковой личности Мукагали Макатаева в рамках лингвосинергетического подхода позволяет глубже понять его художественную силу и духовно-языковое пространство. Изучение системы синергетических маркеров важно не только своей теоретической значимостью в исследовании коммуникативной функции языка в процессе его развития, но и практической ценностью для специалистов в сфере образования, в частности для учителей и преподавателей, поскольку оно позволяет объяснять учащимся и студентам структурные и семантические особенности поэтического творчества и эффективно организовывать учебный процесс.

Ключевые слова: М.Макатаев; лингвосинергетика; поэтический текст; синергетическая связь; самоорганизация

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования BR24993133 «Исследование казахского языка в лингвосинергетическом, лингвоэкологическом, лингводидактическом аспектах и его функция в разработке лингвистических основ учебного текста».

Для цитирования: Кожакметова А.К., Манкеева Ж.А., Хабиева А.А. Лингвосинергетика поэтического дискурса. *Tiltanyum*, 2025. №2 (98). С. 86-93. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-86-93>

Aktoty Kozhakhmetova^{1*}, Zhamal Mankeyeva², Almagul Khabiyeva³

^{1*}Corresponding author, Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-6359-9458 E-mail: akony_8484@mail.ru

²Doctor of Philological Sciences, Professor, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-7390-4778 E-mail: Mankeeva1950@mail.ru

³Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-8622-021X E-mail: a.a.khabiyeva@bk.ru

LINGUOSYNERGETICS OF POETIC DISCOURSE

Abstract. The article considers the nature of poetic language in the context of a new interdisciplinary direction - linguistic synergetics. Poetic discourse is described as an open, dynamic, non-linear and self-organising system, the elements of which obey certain order parameters. Based on this, the study seeks to rethink the poetic text from the position of synergetic science. The linguosynergetic approach is applied to analyse poetic texts as complex, constantly evolving systems. On the basis of this approach, the energetic power of semantic images and their movement in the discursive space is revealed, which allows interpreting discourse within the framework of complex open non-linear systems. The analysis is carried out on the example of Mukagali Makatayev's poem "Zhuregim" ("My Heart"), in which the driving forces of the artistic word are revealed using the linguosynergetic approach. Using the formula of synergetic coefficient proposed by E.Y. Muratova ($SC = A/N$), the level of text organisation is determined. A new reading of the poetic world and linguistic personality of Mukagali Makataev within the framework of the linguosynergetic approach allows us to understand his artistic power and spiritual and linguistic space more deeply. The study of the system of synergetic markers is important not only for its theoretical significance in exploring the communicative function of language in the course of its development, but also for its practical value to specialists in the field of education, particularly teachers and lecturers, as it enables them to explain to students the structural and semantic features of poetic creativity and to effectively organize the educational process.

Keywords: M.Makataev; linguosynergetics; poetic text; synergistic connection; self-organization

Source of financing: The article was prepared within the framework of the project of program-targeted financing of the No. BR24993133 «Studying the Kazakh language in linguosynergetic, linguoecological, linguodidactic aspects and its function in developing the linguistic foundations of educational text».

For citation: Kozhakhmetova, A., Mankeyeva, Zh., Khabiyeva, A. Linguosynergetics of Poetic Discourse. *Tiltanyum*, 2025. No. 2 (98). P. 86-93. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-86-93>

Кіріспе

М.Мақатаев өлендеріне жасалған талдау негізінде лингвосинергетика мәселесін жан-жақты сипаттауды постклассикалық емес деп аталатын жаңа ғылыми парадигма аясында қарастыруға болады. Классикалық ғылым жабық жүйелердегі үдерістерді зерттеумен айналысса, қазіргі ғылымның басты бағыты – оны ғылыми үдеріс барысында ғана емес, сонымен қатар даму үстіндегі ашық, өздігінен іштей дамитын жүйелер әлемінде тану. Постклассикалық емес дәуірдің ғалымы күрделілік, жүйелілік, дербестік, мақсаттылық, турашылдық, ашықтық сияқты маңызды

ұғымдармен әрекет етеді. Өзін-өзі дамытатын жүйелер өзін-өзі реттейтін жүйелерге қарағанда жүйелік тұтастықтың одан да күрделі түрін білдіреді. Постклассикалық емес ғылымның зерттеу нысаны – өзін-өзі реттеудің бір түрінен (дамушы жүйенің тұрақты күйі) екінші түріне ауысудағы даму үдерісі. Себебі жүйені дамыту барысында ұйымның деңгейлері қалыптасып, олар жаңа мағыналарды қамтиды және бұрын қалыптасқан деңгейлерге кері әсер етеді, соның арқасында жүйе басқа тұтастыққа ие болады да, зерттеуші танымдық іс-әрекет үстінде жүйеге қосылады және оның мүмкін болатын күйлерінің өрісін әрдайым өзгертіп отырады.

Тілдегі синергетикалық көзқарас тілдің функционалды-коммуникативтік теориясымен байланысты болып, тіл коммуникативтік жүйе ретінде көрініс табады (Долгова, 2017). Лингвосинергетика тілді өзін-өзі ұйымдастырушы, коммуникация субъектілерінің танымымен өзара әрекеттесетін тілді жалпы жүйе ретінде қарастырады (Исмаилова, 2016). Осыған орай лингвосинергетика – жай ғана жаңа кезең емес, лингвистика жүйесінің белсенді дамытын дербес парадигмасы, яғни оның негізінде өзін-өзі реттейтін динамикалық жүйе ретінде тілге/сөйлеуге/дискурсқа қатысымы жатады (Пономаренко, 2004). Демек, синергетика коммуникативтік жүйе ретінде тілдің өзін-өзі ұйымдастырушылық үдерісімен байланысты көрініс табады. Олай болса, синергетика – интеграциялық өрістегі біртұтастық даму заңдылығына бағынатын күрделі динамикалық жүйе және сыртқы әлемнің тұтас моделін тілдің ішкі синтаксистік, семантикалық заңдылықтары арқылы бейнелейтін ақпараттық ашық жүйе. Осыған орай мәтін тілі (дискурс) тілді тұтынушы адамға, тілді дамытатын шығармашылық тұлғаның сөз қолданысындағы, сөздің коннотациясындағы сөздің синергиясына назар аударатын жаңаша зерттеудің өзегі не айналып отыр.

Материал және әдістер

Мақалада, алдымен, Мұқағали Мақатаевтың «Жүрегім» өлеңі зерттеудің нысаны ретінде танылып, оның мағыналық ерекшеліктері талданды. Өлеңнің семантикасын сипаттайтын бейнелі сөздер анықталды. Өлеңдегі эмоциялық ауысулардың, көңіл-күй өзгерістерінің, дыбыстық (фонетикалық) қайталаулардың өлеңнің динамикасына әсері қарастырылды.

Өлеңдегі сөздердің динамикалық жүйе ретіндегі құрылымы, тілдік бірліктердің өзара әрекеттесуі, сөздердің өзара байланысы және синергетикалық байланысы синергетикалық әдіс арқылы талданды, синергетикалық маркерлері негізінде синергиялық коэффициенті анықталды. Бұл тәсілдің көмегімен поэтикалық мәтіннің құрылымдық және мағыналық дамуы, ішкі динамикасы, көркемдік мағыналары терең ашылады.

Әдебиетке шолу

«Синергетика» терминін (грек тілінен аударғанда – «ықпал», «желісілген әрекеттер») ғылымға неміс физигі Г.Хакен енгізген. Ғалымның пікірінше, синергетиканың негізі – ашық түсініктер, бейсызықтық жүйе мен үдерістер, хаостың детерминдік үдерісі, диссипатты құрылымы (Князева, 2000: 53). Г.Хакен синергетиканы «физикадан әлеуметтануға дейінгі әртүрлі салалардағы күрделі жүйелердің кең класы үшін өзін-өзі ұйымдастыру және фазалық ауысулар нәтижесінде кеңістіктік, уақытша және функционалды құрылымдардың немесе функциялардың пайда болуын басқаратын, жалпы принциптерді зерттейтін пәнаралық бағыт» деп анықтайды (Хакен, 1985). Басқаша айтқанда, ғалымның түсінігінде бұл – оның бөліктерінің өзара әрекеттесуі кезінде бүкіл жүйеде жаңа қасиеттердің пайда болу теориясы.

Сонымен қатар К.Р. Калашникова «Лингвосинергетический подход к проблеме актуализации авторских смыслов в художественном дискурсе (на материале романа Д.Брауна «Код до Винчи») атты кандидаттық диссертациясында (Калашникова, 2019) дискурстық жүйенің өзіндік қозғалысының заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік беретін авторлық мағыналарды жаңғырту құралдарын лингвосинергетикалық интерпретациялауға қатысты қарастырады.

Ал Д.С. Чернавский синергетиканы әртүрлі табиғат жүйелеріндегі тұрақсыздықтың жалпы теориясы ретінде анықтаса (Чернавский, 2004), С.П. Курдюмов пен Е.Н. Князева «синергетика» терминін әлемнің күрделі жүйелерінің эволюциясы мен өзін-өзі ұйымдастыру теориясы ретінде түсіндіреді (Князева, Курдюмов, 1998).

Қазақ тіл білімінде қазақ сөзінің синергиясы тілдің іштей дамуы, өзін-өзі ұйымдастыруы мен реттелу заңдылығымен тығыз байланыста тілдің жүйелілігі негізінде қарастырылса (Манкеева, 2021), А.Қ. Қайыржановтың «Синергия языка» атты монографиясында орта грек және көне славян

тілдерінің лингвистикалық жүйесі синергетикалық тұрғыдан түсіндіріледі (Каиржанов, 2007).

Сондай-ақ Б.Б. Динаева зерттеу мақаласында қазақ және түрік мақал-мәтелдерінің өзара синергиялық байланысын, олардың ортақ және ерекше белгілерін қарастырады (Динаева, 2024).

Көріп отырғанымыздай, ғалымдар тілдік элементтердің үйлесімділігі мен олардың арасындағы өзара байланысқа ерекше назар аударады. Бұл бағыт тіл қызметі мен дамуына қатысты зерттеулеріне жаңа серпін беріп, тілдің құрылымы мен дамуын жан-жақты түсінуге айтарлықтай үлес қосады.

Нәтижелер және талқылау

Лингвосинергетика бағытын «ұлт пен тіл», «ұлт пен мәдениет» сабақтастығында, яғни тілді тіл иесінің болмысымен тұтастықта тану сөз құдіретінің когнитивтік тетігін, антропоэлектік уәжділігін танытады. Осымен байланысты қазақ тіл білімінде лингвосинергетикаға мынадай анықтама беріледі: «Лингвосинергетика – тілді адами, әлеуметтік, биопсихикалық, когнитивтік құбылыс ретінде танитын жаңа парадигма. Сондықтан адам болмысы мен әрекетіне сәйкес күрделі жүйе құрылымының менталды лексиконы (этномаркерлі лексиканы) синергетика әдіснамасы арқылы іштей ұйымдасқан психолінгвистикалық үрдістің динамикасын бейнелейтін адами жүйе ретінде танылады... «Тілдің өзін-өзі ұйымдастырушылық және өзін-өзі реттеушілік тетігін зерттеуге арналған ілім» деп анықтауға болатын сияқты» (Манкеева, 2021: 19).

Поэтикалық мәтіннің көркемдігі, ең алдымен, оның тілінің көркемдігімен өлшенеді. Ал тіл көркемдігі дәлдік, ықшамдылық, бейнелілік, нақтылықпен белгіленеді. Сондықтан кез келген ақын-жазушы көркем бейне жасауда осы межені ескере отырып, бейнелі сөздерді, өзіне тән өзгеше мәнері бар көркемдегіш құралдарды өз қабілетіне сай ұшқырлықпен жұмсайды. Сөз мағыналарының түрлі реңге, түрлі мағынаға ауысып, қолданыла алу қабілеті тіл табиғатының шығармашылық сипатына, соған сай жаңа өрісімен тұтасуы көркем шығарманың тіл байлығын танытумен ғана шектелмейді. Ол – оны жетілдіретін, сөздің құдіретін айшықтап, көрсететін негізгі арналардың бірі. Жалпыхалықтық әдеби тіл үлгілерін өз шығармашылығы арқылы жетілдіретін де көркем сөз иелері ретінде танылған тілдік тұлғалар екені даусыз. Осындай көркем сөздің шебері, сөз құдіреті арқылы қазақ поэзиясының шоқтығын биік көтерген ақын – Мұқағали Мақатаев. Әр қаламгердің болмысы мен тұлғасынан туындайтын өзіне ғана тән стилі, сөзсаптамы, ой-танымы болатыны белгілі. М.Мақатаевтың феномені оның өлең жолдарындағы өзіндік көркем әлемінде. Осы тұрғыдан қолданылған метафоралар, теңеулер, қайталамалар т.б. көріктеуіш құралдар М.Мақатаев дискурсына сай қалыптасады.

Поэтикалық мәтіндердің синергиялылығы контексте маркерлердің сапасы мен саны арқылы анықталады. Осы мақсатта поэтикалық мәтіндерге зерттеу жүргізген Е.Ю. Муратованың пікірінше, синергетикалық тәсіл поэтикалық мәтіндегі терең құбылыстардың тетіктеріне жаңаша қарауға жол ашады (Муратова, 2012).

Е.Ю. Муратованың поэтикалық мәтіндерді синергетикалық әдіс арқылы зерттеуі көрсеткендей, лингвопоэтикалық құрылымдық жүйе негізінде мәтінді қабылдау мен интерпретациялау үдерісінде оның күрделілік, жеңілдік және қиындық дәрежелері зерттеудің өзекті аспектілері ретінде танылады. Бұл ретте синергетикалық тәсіл поэтикалық дискурстағы терең құрылымдық-ұйымдастырушылық тетіктерін жаңаша ғылыми тұрғыдан талдауға мүмкіндік береді. Ғалым мәтіннің синергетикалық коэффициентін анықтау үшін мынадай формула енгізген: $СК = A/N$, мұндағы А – маркер саны, N – шумақ саны (Муратова, 2012: 56).

*Кейде суық, кейде жылы,
Кейде тәтті ләззәт тілі.
Кейде бейне көңіл нұры,
Кейде махаббат өнген гүлі.*

*Сұрғылт дүние теңізінен
Сұстана қорқып жиренген.
Тақуа тіршілік негізінен
Өшпейтін өнер үйренген.*

Жүрегім менің – жүйткіп жүзген

Долы мұхит кемесі.
Шабыт туып шаттық жүзден
Келешек өмір елесі.

Жүрегім менің – дәл соққан
Уақыты өмірдің,
Талабыма нұр жаққан
Қуанышы көңілдің.

Жүрегім менің – жанған от
Жылуы бітпей сөнбейтін.
Жүрегім менің – ұшқан оқ
Тастауға қағып көнбейтін.

Кейде мұңлы, кейде шат,
Жүрегім менің қат-қабат.
Аяулысы сол жүректің –
Ләззәтті махаббат.

(Мақатаев, 2013: 9)

Бұл өлеңде 16 синергетикалық маркер бар: *жүрек – суық; жүрек – жылы; жүрек – тәтті ләззәт тілі; жүрек – көңіл нұры; жүрек – махаббат өнген гүлі; сұрғылт дүние; тақуа тіршілік; жүрек – мұхит кемесі; жүрек – өмір уақыты; жүрек – көңіл қуанышы; жүрек – жанған от; жүрек – ұшқан оқ; жүрек – мұң; жүрек – қатқабат; жүрек – шат; жүрек – махаббат*. Жол саны – 24. Мәтіннің синергетикалық коэффициенті – 1,5.

Е.Ю. Муратованың анықтауынша, синергетикалық мәтін – бұл бірден байқалмайтын мағыналарды және мәтінішілік сызықтық емес (нелинейный) қатынастар мен үдерістердің жиынтығын білдіретін көп кодталған мәтін. Ғалым осындай мыңдаған поэтикалық мәтіндерді зерттей отырып, мынадай тұжырымға келген: СК = 0,25 (яғни 4 шумақтағы бір маркер: $1/4 = 0,25$). Бұл коэффициент жоғары болған сайын мәтіннің синергетикалық сипаты күштірек болады (Муратова, 2012: 56). Демек, ақын өлеңдерінің синергиялық күш-қуаты өте жоғары, бұл поэтикалық мәтінде синергетикалық ұйымдасу деңгейінің жоғары екенін білдіреді.

Бұл өлеңнің алғашқы шумағындағы «Кейде суық, кейде жылы» сөйлеміндегі *суық-жылы* антонимдерінен тұрақсыздық пен өзгеру байқалады. *Суық* пен *жылы* бір-біріне қарама-қарсы сөздер болғанымен, бұл өлеңде өзара ұйымдасып, ерекше сезімді білдіріп тұр.

Синергетикалық байланыс: *суық* (жауапсыз махаббат) → *жылы* (жылулық).

Жүрек – тәтті ләззәт тілі деген жолды алсақ, мұнда тәтті сезім мен оның керемет жан рахаты екенін айта отырып, оны тіл арқылы жеткізе алатынымызды айқындап, оның синергиялық қуатын дәріптеп тұр. *Жүрек көңіл нұры* деген тіркесте, адамның жан дүниесі нұрланып, көңілі көтеріліп, ерекше сезімге бөленетіндігін айшықтайды.

Синергетикалық байланыс: *жүрек* (махаббат, сезім) → *тәтті* (ерекше сезім) → *ләззәт* (құмарлық) → *тіл* (сезімді білдіру).

Жүрек – махаббат өнген гүлі. Мұнда ақын жүректе орнаған махаббат гүл сияқты гүлдейтінін, яғни оның гүл сияқты нәзіктігін суреттеген. *Гүл, махаббат, жүрек* сөздері өзара әрекеттесіп, біртұтас жүйе болып, поэтикалық мәтінге энергия беріп отыр.

Синергетикалық байланыс: *жүрек* (ынтықтық) → *махаббат* (сезім) → *өнген гүлі* (нәзіктік).

Сұрғылт дүние теңізінен тіркесі негізінде өмірдің үмітсіз, күнгірт тұсы бейнелене келе, «теңіз» сөзімен өзара әрекеттесіп, адам сезімінің шексіз, ұшы-қиыры жоқ кеңістігі көрініс тапқан.

Сұрғылт дүние теңізінен // Сұстана қорқып жиренген деген өлең жолдары тілдің өзін-өзі ұйымдастыруы арқылы тұтасқан динамикалық жүйені түзеді. Өлең жолдарын синергетикалық тұрғыда талдайтын болсақ, оның құрылымындағы етістіктердің өзара әрекеттесуін көреміз. *Сұрғылт дүние теңізі* мен *сұстана қорқып жиренген* бейнелері өзара тығыз байланысып, адамның өмірге деген үрейі мен белгісіз әлемге деген сезімін көрсетеді. Бұл екі бейнелі сөз адамның қорқыныштан қашуы мен өмірдің қиындығына қарсы тұруын ұштастырып, адамның ішкі

әлемінің өзара байланысын айқындайды. Синергетикалық тұрғыдан алғанда, бұл бейнелі сөздерді жеке-жеке емес, олардың бір-біріне әсер етуші жүйе ретінде қарастыруға болады.

Синергетикалық байланыс: *сұрғылт* (бұлыңғыр, үмітсіз) → *дүние* (өмір) → *теңіз* (шексіздік, кеңістік) → *сұстана қорқып жиренген* (үрей).

Тақуа тіршілік метафоралы тіркесіндегі *тақуа* мен *тіршілік* сөздерінің өзара байланысын, бір-біріне әсерін зерттеу арқылы синергетикалық маркер жүйесін түзе алатынын қарастырамыз. *Тақуа*. Діндар, діншіл. *Тіршілік*. 1. Күнделікті іс-әрекет, өмір, тірлік (Қазақ сөздігі, 2013).

Мұндағы *тақуа* мен *тіршілік* сөздері өзара тұтасып, терең мағынаны береді. *Тақуа тіршілік* бейнелі сөзі күнделікті жай өмір сүру емес, рухани тұрғыдан өмір сүруді айтып тұр. *Тақуалық* пен *тіршілік* сөздерінің өзін-өзі ұйымдастыруы арқылы материалдық пен рухани үйлесім тауып, өзара әрекеттесуінен жаңа мағына туындағанын көреміз. *Тақуа* деген рухани болмыс арқылы *тіршілік* сөзінің материалдық болмысымен бірігіп, адамның рухани да материалдық үйлесімділігінің маңызын айқындап тұр.

Синергетикалық байланыс: *тақуа* (рухани әлем) → *тіршілік* (материалдық).

Өшпейтін өнер үйренген тіркесіндегі *өшпейтін* сөзі «мәңгілік» пен «шексіздік» мағынасын үстеп тұр. Мұнда ол тұрақтылықты, яғни жоғалмайтын, өзгермейтін дегенді білдіреді. *Өнер* сөзі шеберлікті, яғни белгілі бір қабілетті білдіреді. Бұл жерде рухани құндылықты дәріптеп тұр. *Үйренген* сөзі белгілі бір әрекетті білдіретін етістік. *Өшпейтін өнер үйренген* сөздерінің өзін-өзі ұйымдастыра отырып, сөйлемді динамикалық қозғалысқа түсіріп, тіркестің мәңгілік және рухани өнерді үйренуді меңзеп тұрғанын көруге болады. *Өшпейтін* сөзі өнерді сипаттап, логика-семантикалық байланысты құрап тұр. Ал *үйренген өнер* тіркесі сөйлемдегі іс-әрекетті айқындайды. Бұл жердегі *үйренген* етістігі сөйлемнің динамикасын білдіреді. Тұрақтылық, тепе-теңдік «өшпейтін өнер» деген тіркесте көрініс тауып тұр. Ал «үйренген» етістігі арқылы тұрақтылықты динамикалық түрде толықтырады. *Өшпейтін* (сөнбейтін, мәңгі) → *өнер* (шеберлік) → *үйренген* (білу, қолдану). *Өшпейтін өнер үйренген* деген өлең жолы лингвосинергетикалық тұрғыдан жоғары семантикалық және прагматикалық әсерге ие. Сөздер арасындағы динамика мен өзара әрекеттесу адамның рухани тұрғыдан дамуындағы тұрақтылық «өшпейтін өнер» және «үйренген» қозғалыс арасындағы тепе-теңдікті бейнелейді.

«Жүрегім менің жүйткіп жүзген // Доны мұхит кемесі» өлең жолдарындағы *жүрек* – *мұхит кемесі* бейнелі сөзі махаббат сезімінің алай-дүлей сипатын теңіздегі қатты дауылда, толқыған толқында жүзген кеме тәрізді жүрекке бой бермей тулаған асқақ сезімді білдіреді.

Жүрек жүйткіп жүзген тіркесіндегі аллитерация, яғни «ж» әрпінің қайталануы, сөздердің өзара әрекеттесіп, бір-бірімен үйлесуі тіркеске ритм беріп, мәтінге динамика қосады. Мұндай фонетикалық үйлесім тіркестің ішкі үндестігін айшықтайды. Тіпті бұл сөздердегі «ү» әрпі жіңішке айтылым бойынша да бейнелі сөздер тіркесіне нәзіктік сезімін үстеп тұр деуге болады.

Бұл тіркесте *жүрек* биологиялық орган ретінде емес, адамның ішкі сезімінің символы ретінде қолданылып тұр. *Жүйткіп жүзген* деген тіркес қимылдың екі фазасын тұтастырып, динамиканы көрсетеді. *Жүрегім жүйткіп жүзген* деген сөздер синергетика заңдылығы бойынша, күрделі, біртұтас жүйені құрап, жаңа мағына тудырады. *Жүректің* доны мұхит кемесіне ұқсатылуы шексіздікті және тереңдікті бейнелейді. «Доны» сын есімі сезімнің белгілі бір уақыт аралығында тұрақсызданатынын айшықтайды. Синергетикалық моделі: *жүрек* (сезім) → *жүйткіп жүзген* (алаңсыз) → *доны* (құбылмалы) → *мұхит* (шексіздік, тереңдік) → *кеме* (қатынас).

Көркем мәтіндерде қолданылған қайталамалар бір сөз немесе сөз тіркесін сөйлем ішінде не жеке сөйлем ретінде қайталап беру арқылы өзіне оқырман назарын бірден аударып, сөз синергиясын күшейтеді. Мысалы:

Жұлдыз қандай, жұлдыз қандай тұп-тұнық

Жер мен Аспан.

...*Жанып-сөнген, жанып-сөнген* жұлдыздар

Іңірдегі стадион секілді.

Бұл өлеңдегі *жұлдыз қандай* тіркесінің қайталануы өлеңнің ырғақтық құрылымын тұрақтандырып, ерекше әуезділік береді. Бұл тіркестің екі рет қайталануындағы алғашқы қайталауда сұрақ, яғни қандай екенін анықтауға ұмтылса, екінші қайталау ақынның таңданысын білдіреді. Оқырманның назарын «жұлдыз» бейнесіне аудартады. *Тұп-тұнық* сөзімен өзара

әрекеттесіп, жұлдыздың бейнелілік құрылымы күшейіп, оның мөлдірлігі көркемдік жағынан тереңдетіліп тұр.

Синергетикалық динамика: *жұлдыз қандай?* – сұрақ; *жұлдыз қандай* – толғаныс; *тұп-тұнық* – сипаттама; *жер мен аспан* – ғаламдық бейне. Бұл динамика өлеңнің семантикалық және эмоциялық кеңеюін көрсетеді.

Абай шығармашылығындағы синергетика мәселесіне арналған мақалада: «Синергетикасыз мәтін әлемін зерделейтін ресми гуманитарлық ғылым назар аудармау принципі негізінде көне принципті, оның ішінде бағзы мифтік ұғымдарды жүрдім-бардым сөз еткен шақта көп нәрсе назардан тыс қалады. Сол себепті Абайдың мифопоэтикасын бір ғана әдебиеттанудың қазығына байлап қоюға болмайды. Оны жыланның ескі терісінен арылғаны сияқты әдебиеттануды жартылыстану ғылымымен байланыстағы жаңаша зерделеулермен алмастырған орынды» (Қалиакпар, Қуантайұлы, Төлепберген, 2023: 183) – деп, атап көрсетіледі.

Олай болса, көркем мәтіндегі (өлеңсөздегі) коммуникативтік бағытта нақты ақпаратты бойына жинақтаған әрі өзгеге жеткізіп отырып, белгілі бір уақыт пен кеңістік турасында мәлімет беретін, жеке тұлғаның рухани әлемін ашуға ықпал ететін тілдік бірліктер сөз күдіретін күшейтетін лингвосинергиялық көз болып табылады.

М.Мақатаевтың сөз кестесін құруы, сөз әлеуетін тиімді қолдану даралығы, ұлт болмысының тілдік бейнесіндегі сөз күдіретін поэтикалық мәтіндерінде ерекше қолдануы қазақ сөзінің синергиясының ақын жырларындағы көркемдік қуатының өзгешелігін танытып отыр. Осы тұрғыдан бағаланатын поэтикалық мәтіндер қазақтың халық ретіндегі мінез-құлқы мен қабілет-қарымын, дүниетанымын, бітім-болмысын, тұрмыс-тіршілігін, қазақ даласындағы бейнесін айқындап көрсетеді.

Қорытынды

Мәтіннің энергиясын зерттеуге бағытталған лингвосинергетика ғылымы поэтикалық мәтіндерді талдау үдерісінде аса тиімді. Нақты айтқанда, өлеңдердің ішкі құрылымын айқындауға, оның тілдің сан қилы қабаттарын ашуға үлкен үлес қосады.

Синергетикалық әдіс арқылы М.Мақатаевтың өлеңсөздерінің күрделі құрылымдық, динамикалық жүйе ретінде өзін-өзі қалай ұйымдастыратыны анықталады. Ақынның поэтикалық тілі – бейнелі сөздердің өзара әрекеттестігі арқылы үздіксіз дамып отыратын жүйе. Осы арқылы ақынның поэтикалық мәтіндеріндегі семантикалық өзгерістің, эмоциялық ауысулардың өзара байланысы өлеңнің ішкі синергиясын қалыптастыратынын көруге болады.

Зерттеу нәтижесінде синергетикалық әдістің поэтикалық мәтіндерді зерттеуде маңызды құралдардың бірі екені, поэзияның күрделі динамикалық жүйе ретінде қарастырылуы оның көркемдік ерекшеліктерін ашуға тың мүмкіндіктер беретіні анықталды.

Әдебиеттер

- Динаева Б.Б. Қазақ және түрік паремияларының лингвосинергиясы // *Tiltanym*. – 2024. – №4 (96). – 25-39-бб.
- Долгова С.Ю. Преамственность традиций и инноваций в российском образовании // *Инновационные стратегии развития педагогического образования: сборник научных трудов тринадцатой международной очно-заочной научно-методической конференции: в 2 частях*. – Казань, 2017. – С.120-124.
- Исмаилова О.И. Культурологические факторы, обуславливающие специфику создания языковой игры // *Язык и мир изучаемого языка*. – Москва, 2016. – №7. – С. 231-233.
- Қазақ сөздігі. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.
- Каиржанов К.А. Синергия языка: монография. – Астана: КУЭФимТ: ИПЦ, 2007. – 240 с.
- Калашникова К.Р. Лингвосинергетический подход к проблеме актуализации авторских смыслов в художественном дискурсе (на материале романа Д.Брауна «Код до Винчи»): дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2019.
- Қалиакпар Д., Қуантайұлы Н., Төлепберген Б. Абай шығармашылығындағы синергетика // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127).
- Князева Е.Н. Интервью с профессором Г. Хакеном // *Вопросы философии*. – 2000. – №3. – С. 53-61.
- Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика и принципы коэволюции сложных систем // *Проблемы общественного развития*. – 1998. – №3-4. – С. 3-6.
- М.Мақатаев шығармаларының толық жинағы. 3-басылым. I том: Өлеңдері мен дастандары. – Алматы: «Жалын» баспасы, 2013. – 320 б.
- Манкеева Ж. Қазақ сөзінің синергиясы. – Алматы: Қазақ ұлттық университеті, 2021. – 272 б.
- Муратова Е.Ю. Синергетический анализ поэтического текста // *Вестник РУДН. Серия Теория языка. Семиотика. Семантика*. – 2012. – №2.

- Пономаренко Е.В. Системность функциональных связей в современном английском дискурсе: дис. ... доктора филол. наук. – Москва, 2004. – 447 с.
 Хакен Г. Синергетика. – Москва: Мир, 1980. – 404 с.
 Хакен Г. Синергетика. Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. – Москва: Мир, 1985. – 424 с.
 Чернавский Д.С. Синергетика и информация. – Москва: Едиториал УРСС, 2004. – 288 с.

References

- Chernavskij, D.S. (2004) Sinergetika i informacija. M.: Editorial YRSS. 288 p. [Chernavski, D.S. (2004) Synergetics and information. M.: Editorial YRSS. 288 p.] (in Russian)
- Dinaeva, B.B. (2024) Qazaq zhane turik paremialarynyng lingvosinergijasy. Tiltany. 96(4). P. 25-39. [Dinaeva, B.B. (2024) Linguosynergy of kazakh and turkish paremia. Tiltany. 96(4). P. 25-39.] (in Kazakh)
- Dolgova, S.Yu. (2017) Preemstvennost tradicij i innovacij v rossijskom obrazovanij. Innovacionnye strategii razvitija pedagogicheskogo obrazovanija: sbornik nauchnyh trudov trinadcatoj mezhdunarodnoj ochno-zaochnoj nauchno-metodicheskoy konferencii: v 2 chastjah. Kazan. S.120-124. [Dolgova, S.Yu. (2017) Continuity of traditions and innovations in Russian education: Innovative Strategies for the Development of Pedagogical Education: A Collection of Scientific Papers from the Thirteenth International In-Person and Distance Scientific and Methodological Conference: In 2 Parts. Kazan. P. 120-124.] (in Russian)
- Ismailova, O.I. (2016) Kulturologicheskie faktory, obuslovlivajushie specifiku sozdaniya jazykovoj igry. Jazyk i mir izuchaemogo jazyka. №7. P. 231-233. [Ismailova, O.I. (2016) Cultural Factors Determining the Specificity of Language Game Creation. Language and the World of the Target Language. Moscow. No. 7. P. 231-233.] (in Russian)
- Haken, G. (1980) Sinergetika. Moskva: Mir. 404 s. [Haken, G. (1980) Synergetics. – Moscow: Mir. 404 p.] (in Russian)
- Haken, G. (1985) Sinergetika. Ierarhii neustojchivostej v samoorganizujushhihsja sistemah i ustrojstvah. Moskva: Mir. 424 s. [Haken, G. (1985) Synergetics. Hierarchies of Instabilities in Self-Organizing Systems and Devices. Moscow: Mir. 424 p.] (in Russian)
- Qazaq sozdigi. (2013) Almaty: Daur. 1488 b. [Kazakh Dictionary. (2013) Almaty: Daur. 1488 p.] (in Kazakh)
- Kairzhanov, K.A. (2007) Sinergija jazyka: monografija. Astana: KUEFiMT: IPC. 240 s. [Kairzhanov, K.A. (2007) Synergy of Language: monograph. Astana: KUEFiMT: IPC. 240 p.] (in Russian)
- Kalashnikova, K.R. (2019) Lingvosinergicheskij podhod k probleme aktualizacii avtorskih smyslov v hudozhestvennom diskurse (na materiale romana D.Brauna «Kod do Vinchi»): dis. ... kand. filol. nauk. Ufa. [Kalashnikova, K.R. (2019) Linguistic Synergetic Approach to the Problem of Actualizing Authorial Meanings in Artistic Discourse (Based on the Novel the Da Vinci Code by D.Brown): dis. ... Candidate of Philological Sciences. Ufa.] (in Russian)
- Qaliakpar, D., Quantajuly, N., Tolepbergen, B. (2023) Abaj shygarmashylygyndagy sinergetika. Jasau universitetining habarshysy. №1 (127). [Kaliakpar, D., Kuantayuly, N., Tolepbergen, B. (2023) Synergetics in Abai's works. Bulletin of Yassawi University. No. 1 (127).] (in Kazakh)
- Knjazeva, E.N. (2000) Intervju s professorom G.Hakenom. Voprosy filosofii. № 3. P. 53-61. [Knyazeva, E.N. (2000) Interview with Professor G.Haken. Questions of Philosophy. No. 3. P. 53-61.] (in Russian)
- Knjazeva, E.N., Kurdjumov, S.P. (1998) Sinergetika i principy koevoljucii slozhnyh sistem. Problemy obshhestvennogo razvitija. №3-4. P. 3-6. [Knyazeva, E.N., Kurdyumov, S.P. Synergetics and principles of coevolution of complex systems. Problems of social development. No. 3-4. P. 3-6.] (in Russian)
- M.Maqataev shygarmalarynyng tolyq zhinagy. 3-basylym. I tom: Olengderi men dastandary. (2013) Almaty: «Zhalyn» baspasy. 320 b. [M.Makatayev's Complete Works. 3rd Edition. Volume I: Poems and Epics. (2013) Almaty: Zhalyn. 320 p.] (in Kazakh)
- Mankeeva, Zh. (2021) Qazaq sozining sinergijasy. Almaty: Qazaq ulttyq universiteti. 272 b. [Mankeyeva, Zh. (2021) Synergy of the Kazakh word. Almaty: Kazakh National University. 272 p.] (in Kazakh)
- Muratova, E.Ju. (2012) Sinergeticheskij analiz poeticheskogo teksta. Vestnik RUDN. Serija Teorija jazyka. Semiotika. Semantika. №2. [Muratova, E. Yu. (2012) Synergetic Analysis of Poetic Texts. Bulletin of RUDN. Series: Theory of Language. Semiotics. Semantics. No. 2.] (in Russian)
- Ponomarenko, E.V. (2004) Sistemnost funkcionalnyh svjazej v sovremennom anglijskom diskurse: dis. ... doctora filol. nauk. Moskva. 447 b. [Ponomarenko, E.V. (2004) Systematicity of functional connections in modern English discourse: dis. ... Doctors of Philology Sciences. Moscow. 447 p.] (in Russian)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 02.05.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 25.06.2025.

**ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ
ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ
APPLIED LINGUISTICS**

Мақала/Статья/Article
FTAMP 16.21.37

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-94-101>

Жанар Төлендіқызы Жұмабаева^{1*}, Гульназ Турлыбаевна Бейсенбекова²

^{1*}автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты,

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,

ORCID: 0000-0002-0025-5201 E-mail: Janar_tolendi@mail.ru

²педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

ORCID: 0009-0007-6330-5265 E-mail: gulbeisen@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗ СИНТЕЗІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі сөз синтезі фонетика-фонологиялық, просодикалық жағынан қарастырылады. Сөз синтезі – жазба мәтінді ауызша түрге келтіру процесі. Ол тек мәтінді дыбыстау емес, табиғи және түсінікті сөйлеуді қамтамасыз етуге бағытталған. Синтезатордың шынайы әрі түсінікті болуы үшін мәтін орфоэпиялық норма бойынша жүйеленіп, фонемалардың өзгерісі, дауыстылардың редукциясы, дыбыстық құбылыстар тілдік деректер негізінде сипатталды. Себебі сөз синтезін жетілдіруде фонетика-фонологиялық заңдылықтардың маңызы зор. Сондай-ақ мақалада сөз синтезінің өзектілігі және әдістері сипатталып, оның өзара ерекшеліктері анықталды. Сонымен қатар заманауи сөз синтезі бағдарламалары, олардың артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылды. Мақалада сөз синтезін жүзеге асыру үшін қолданылатын артикуляциялық, форманттық, параметрлік және нейрондық модельдер талданды. Қазақ тіліндегі сөз синтезінің сапасын жақсарту үшін қысқарған сөздер мен сандарды ашып жазу, орфоэпиялық нормаларды сақтау, интонация мен ырғақты топтарды дұрыс модельдеу қажеттілігі көрсетілді. Зерттеу нәтижелері қазақ тілінің фонетика-фонологиялық заңдылықтарына негізделген сапалы сөз синтезін жасауға ғылыми негіз бола алады. Сапалы сөз синтезін жасау қазақ тілінде сөйлеу интерфейстерін әзірлеуге жол ашады.

Тірек сөздер: сөз синтезі; фонетика; просодика; орфоэпия; интонация; ауызша сөз; алгоритм

Қаржыландыру көзі: Мақала ЖТН BR24993111 «Қазақ тілінің орфоэпиялық нормасы негізінде сөз синтезі жүйесін әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Жұмабаева Ж.Т., Бейсенбекова Г.Т. Қазақ тіліндегі сөз синтезі және оның фонетикалық ерекшелігі. *Tiltanym*, 2025. №2 (98). 94-101-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-94-101>

Жанар Толендиевна Жумабаева^{1*}, Гульназ Турлыбаевна Бейсенбекова²

^{1*}автор-корреспондент, кандидат филологических наук,

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0002-0025-5201 E-mail: Janar_tolendi@mail.ru

²кандидат педагогических наук, доцент,

Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0009-0007-6330-5265 E-mail: gulbeisen@mail.ru

СИНТЕЗ РЕЧИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ И ЕГО ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация. В статье рассматривается синтез речи в казахском языке с фонетико-фонологической и просодической точки зрения. Синтез слов – это процесс преобразования письменного текста в устную форму. Он направлен не только на озвучивание текста, но и на обеспечение естественного и понятного звучания речи. Для создания реалистичного и разборчивого синтезатора текст систематизируется в соответствии с орфоэпическими нормами, а также описываются фонемные изменения, редукция гласных и звуковые явления на основе языковых данных. Фонетико-фонологические закономерности играют важную роль в совершенствовании технологии синтеза речи. В статье также рассматривается актуальность и методы синтеза речи, выявлены их особенности и различия. Кроме того, проведен анализ современных программ синтеза речи, определены их преимущества и недостатки. В статье проанализированы артикуляционные, формантные, параметрические и нейронные модели, используемые для осуществления синтеза речи. Для улучшения качества синтеза речи в казахском языке показана необходимость

расшифровки сокращенных слов и цифр, соблюдения орфоэпических норм, правильного моделирования интонационных и ритмических групп. Результаты исследования могут служить научной основой для создания качественного синтеза слов, основанного на фонетико-фонологических закономерностях казахского языка. Создание качественного синтеза слов позволит разработать речевые интерфейсы в казахском языке.

Ключевые слова: синтез слов; фонетика; просодика; орфоэпия; интонация; устная речь; алгоритм

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования ИРН BR24993111 «Разработка системы синтеза речи на основе орфоэпической нормы казахского языка».

Для цитирования: Жумабаева Ж.Т., Бейсенбекова Г.Т. Синтез речи в казахском языке и его фонетические особенности. *Tiltanym*, 2025. №2 (98). С. 94-101. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-94-101>

Zhanar Zhumabayeva^{1*}, Gulnaz Beissenbekova²

^{1*}Corresponding author, Candidate of Philological Sciences,
A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-0025-5201 E-mail: Janar_tolendi@mail.ru

²Gandidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Kazakh National Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0009-0007-6330-5265 E-mail: gulbeisen@mail.ru

SPEECH SYNTHESIS IN THE KAZAKH LANGUAGE AND ITS PHONETIC FEATURES

Abstract. The article examines the synthesis of speech in the Kazakh language from the phonetic, phonological and prosodic points of view. Word synthesis is the process of converting a written text into an oral form. It is aimed not only at voicing the text, but also at providing a natural and understandable sound of speech. To create a realistic and legible synthesizer, the text is systematized in accordance with orthoepical norms, and phonemic changes, vowel reduction, and sound phenomena are described based on linguistic data. Phonetic and phonological patterns play an important role in improving speech synthesis technology. The article also examines the relevance and methods of speech synthesis, identifies their features and differences. In addition, an analysis of modern speech synthesis programs has been carried out, their advantages and disadvantages have been identified. The article analyzes articulatory, formative, parametric and neural models used for speech synthesis. To improve the quality of speech synthesis in the Kazakh language, it is shown that it is necessary to decipher abbreviated words and numbers, observe orthoepical norms, and correctly model intonation and rhythmic groups. The results of the study can serve as a scientific basis for creating a qualitative synthesis of words based on the phonetic and phonological patterns of the Kazakh language. The creation of high-quality word synthesis will make it possible to develop speech interfaces in the Kazakh language.

Keywords: word synthesis; phonetics; prosody; orthoepy; intonation; oral speech; algorithm

Source of funding: The article was prepared as part of the program-specific financing of the IRN BR24993111 “Developing the speech synthesis system based on the orthoepic norm of the Kazakh language”.

For citation: Zhumabayeva, Zh., Beissenbekova, G. Speech Synthesis in the Kazakh Language and its Phonetic Features. *Tiltanym*, 2025. No. 2 (98). P. 94-101. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-94-101>

Кіріспе

Қазақ тіліндегі сөз синтезі – теориялық және практикалық жағынан әлі де зерттеуді қажет ететін бағыттардың бірі. Сөз синтезі – компьютер жадында сақталған сандық мәліметтер негізінде сөйлеу сигналдарын қалыптастыру үдерісі. Сөйлеу сигналдары жасанды түрде құрастырылу арқылы жазба мәтіндер ауызша дыбысталады. Сөз синтезі сапалы әрі шынайы шығуы үшін мәтіндер базасы әртүрлі салаларды қамтитындай толық болуы қажет. Сонымен қатар мәтін алдын ала нормаланып, диктор дауысы мен мәтін дәл сәйкестендіріліп, бағдарламаға енгізіледі. Сөз синтезі негізгі екі мақсаттан тұрады: түсінікті әрі табиғи болу. Осы мақсатқа жетуде тілдің төмендегідей аспектілеріне назар аудару қажет:

- қазақ мәтініндегі ең кіші сегменттердің позициялық заңдылықтары; дыбыстардың артикуляциялық, акустикалық және перцепциялық сипаттамасы мен сөз ішіндегі, сөздер жігіндегі дыбыстардың өзгерістері;

- дайындықсыз сөйлеу үстіндегі интонемалардың көрінісі, сөз ағымының просодикалық ерекшеліктері. Себебі сөз синтезі фонетикалық заңдарға сүйеніп, адамның сөйлеу мәнерін барынша дәл әрі табиғи түрде имитациялауға бағытталған. Фонетикалық заңдар – тілдің дыбыстық материясының қызметі мен дамуының заңдылықтары. Олар дыбыстық бірліктердің тұрақтылығын және үздіксіз болып отыратын өзгерістерін, өзара алмасуы мен тіркесуін реттеп

отырады (Қалиев, 2005).

Қазіргі уақытта әртүрлі мекемеде жақсы жұмыс жасайтын бірнеше сөз синтезі бар. Соның бірі – Назарбаев университеті, Ақылды жүйелер мен жасанды интеллект институты (ISSAI) әзірлеген «Қазақ мәтінді сөзге түрлендіру – 2 (Kazakh TTS2)» демо-бағдарламасы. Бұл бағдарламада қазақ мәтінін 3 әйел, 2 ер адам дыбыстайды, олардың оқыған деректер үлесі 25 сағаттан асады. Демо-бағдарлама Институттың веб-сайтында орналасқан. Алайда бұл бағдарламада сан, қысқарған сөздер дыбысталмайды. Сондай-ақ Информатика және математика институты мамандары дайындаған сөйлеу-тану (распознавание речи) бағытында әзірленген Kazakh ASR бағдарламасы телеботта жұмыс жасайды. Оның ерекшелігі керісінше ауызша сөзді мәтінге айналдырады. «Тіл-Қазына» ғылыми-практикалық орталығы әзірлеген сөз синтезі телеботта жұмыс жасайды. Бұл бағдарламада ауызша мәтін орфография бойынша дыбысталады, яғни қалай жазылса, солай оқиды. Аталған бағдарламаларды ескере отырып, қазақ сөз синтезінің мейлінше орфоэпиялық норма бойынша дыбысталуы аса өзекті болып отыр. Ол үшін қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктері мен әуен, кідіріс, қарқын, үдемелік, ырғақ, реңк сияқты интонациялық компоненттер ескерілуі тиіс.

Сөз синтезінің қызметі аудио жарнама мен маркетингте (TTS медиа арналар үшін арнайы дауыстық хабарламалар жасай алады); оқыту мен білім беруде (TTS тиімді оқыту және ақпарат алу үшін аудио материалдар мен білім беру ресурстарын құруға көмектеседі); интерактивті дауыстық жүйелерде (TTS дауыстық мәзірлер мен автоматты дауыстық жауаптар арқылы клиенттермен өзара байланысты жеңілдетеді); мультимедиялық платформаларда (TTS пайдаланушылардың белсенділігін арттыра отырып, бейне ойындар, анимациялар және аудио турлар үшін шынайы дауыстық кейіпкерлерді жасайды) қолданылады.

Сөз синтезінің тарихы Х ғасырдан басталады, сол кезеңде Герберт Аврилак бронзадан адамның басын жасап, сұрақ қойған адамға «иә» немесе «жоқ» деген сөзді айта алатындай жағдайға келтірген. Ал XIII ғасырдың ортасында монах Альберт фон Больштедт пен ағылшын философы Роджер Бэкон «сөйлейтін бас» үлгісін жасайды. Бұл техниканың әлі дамымаған кезіндегі сөз синтезін жасауға деген алғашқы қадам болатын. XVIII ғасырдың соңында неміс ғалымы Х. Кратценштейн ең алғашқы болып адамның сөйлеуі арқылы жүзеге асатын бес созылыңқы дауысты дыбыстың (а, э, и, о, у) моделін жасайды. Бұл модель арқылы дауысты дыбыстардың тербелісіне қарай акустикалық резонатордың әртүрлі формалары пайда болады. 1788 жылы австрия ғалымы Вольфганг фон Кампелен Х. Кратценштейннің жұмысын әрі қарай жалғастырып, ерін мен тілдің моделін құрып, белгілі бір дыбыстарды айта алатын акустика-механикалық сөйлейтін машина ойлап табады, ол 3-4 жастағы баланың дауысында сөйлейтін болған. Жылдан жылға компьютер техникасының дамуымен байланысты сөз синтезінің де сапасы артып, оның шынайы дыбысталу жағы басым болуда. Жоғарыда көрсетілгендей, әртүрлі салада да қолданысы артып отыр.

Сөз синтезі кез келген мәтінді дыбыстаған кезде оның просодикасы әрі дыбыстардың тіркесімі мен түрленімі табиғи шығуы үшін, ең алдымен, фонетикалық ерекшелігі, фонеманың позициясы, сөздердің орфоэпиясы қарастырылуы керек. Осы арқылы сөйлеу синтезінің сапасы артады, жылдам жұмыс жасайды, дыбыстардың үндесімі және ауызша мәтінде әуезі сақталады, қазақ тілінің ерекшелігіне сәйкес шынайы дыбысталады.

Материал және әдістер

Материалдар. Сөз синтезінің фонетикалық және интонациялық ерекшелігін негіздеу үшін теориялық зерттеулер мен сөздіктер басшылыққа алынды. Сондай-ақ сөз синтезіне енетін материалдарға оқулық мәтіндері пайдаланылды. Атап айтқанда, Қазақ әдебиеті, Қазақстан тарихы, Қазақ тілі, Жоғары математика, Физика, Анатомия, Маркетинг, Менеджмент, Медиа, Өнертану, Мәдениеттану, Саясаттану, Дінтану, Философия, Құқықтану, Психология, Әлеуметтану, Экономика, Статистика, Геометрия, Химия сияқты әртүрлі саладағы мәтіндер енді.

Лингвистикалық дереккөздер: оқулықтар, бағдарламалар, қазақ, орыс және басқа тілдердің лингвистикалық зерттеулері, дыбыс, фонема, вариант, вариация, үндесім заңдылығы, орфоэпия сияқты тілдік ұғымдарды түсіну үшін қажет тілтанымдық деректер. Бұл материалдар сөз синтезін лингвистикалық жағынан негіздеп беруге көмектеседі.

Сөз синтезінің жүзеге асуы үшін төмендегідей әдістер қолданылды:

Параметрлік синтез. Параметрлік синтезде хабарламалар топтамасы санаулы болады және жиі өзгермейтін жағдайларда қолданылады. Параметрлік синтездің сапасы өте жоғары. Параметрлік синтез алдын ала белгіленбеген хабарламалар үшін қолдануға келмейді.

Компилятивтік синтез. Компилятивтік синтез алдын ала жазылған синтез элементтері сөздігінен хабарламаны құрастыруға негізделеді. Синтез элементтерінің өлшемі кем дегенде бір сөзден тұрады. Сондықтан синтезделетін хабарламалардың мазмұны сөздік көлемімен шектеледі. Әдетте, сөздік бірліктерінің саны бірнеше жүз сөзден аспайды. Компилятивтік синтез түрлі салада кеңінен қолданылады. Мәселен, ұялы байланыс операторларының анықтамалық қызметтерінде, абоненттің шот жағдайы туралы ақпарат алуда қолданылады.

Ережелер бойынша толық сөйлеу синтезі. Ережелер бойынша толық сөйлеу синтезі сөйлеу сигналының барлық параметрін басқара отырып, алдын ала белгісіз мәтіндер бойынша сөйлеуді генерациялауға мүмкіндік береді.

Артикуляциялық синтез – адамның сөйлеу мүшелерінің (тіл, ерін, көмей) қозғалысын модельдеу арқылы жүзеге асады.

Форманттық синтез – сөйлеу форманттарын есептеу арқылы жүзеге асырылады. Дыбыстарды формант жиіліктері сияқты акустикалық параметрлер негізінде модельдейді. Тілдің фонетикалық ерекшелігін ескереді.

Нейрондық желілер синтезі (Tacotron, VITS және т.б.) интонация және тілдің грамматикалық ерекшеліктері негізінде жасалады. Аталған әдістер бағдарламашының сөз синтезіне енетін материалды кодтауы үшін және тілдік материалды модельдеу, алгоритмдеу үшін де қолданылады. Сөз синтезіне тілдік материалды бейімдеп беруде негізінен артикуляциялық, форманттық әдістер қолданылады. Сонымен қатар мақалада дыбыстық бірліктерге негізделген синтез әдісі қолданылды. Бұл фонемаға негізделген синтез, яғни сөз фонемаларға бөлініп, оның өзгерісі анықталады. Айталық, сөз синтезіне енетін мәтіндер өз ішінде бірнеше жікке бөлінеді. Мәселен, синтагма, ырғақты топ, просодия және интонацияны модельдеу. Сөйлеудің табиғилығын арттыру үшін мәтіннің интонациялық ерекшелігі маңызды болып табылады. Осы жағынан алғанда, сөз синтезіне енетін мәтін ырғақты топ пен синтагмаға бөлінеді. Ырғақты топ дегеніміз – өзінің соңғы буынына түскен ырғақ екпіні негізінде біріккен сөздердің ең кіші мағыналық тобы. Ал синтаксистік құрылым мен интонацияның тығыз байланыстылығын дәлелдейтін сөйлеу тіліндегі ең шағын үзінді – синтагма (Базарбаева, 2022).

Жоғарыда аталған әдістерді ескере отырып, мақалада сөз синтезіне енетін материал фонетикалық жағынан қарастырылады.

Әдебиетке шолу

Сөз синтезіне қатысты зерттеулер дүниежүзінде, әсіресе АҚШ, Жапония, Франция сияқты батыс елдерінде жан-жақты қарастырылып жатқаны белгілі. Ал орыс тіл білімінде сөз синтезіне қатысты зерттеулер 1971 жылы ең алғаш рет М.Ф. Деркач (Деркач, 1993), Н.Г. Загоруйко (Загоруйко, 2013), Г.Фант (Фант, 1970) еңбектерінде қарастырылған. Мақалаға Н.В. Богданованың «Живые фонетические процессы русской речи» оқулығы (Богданова, 2001), С.В. Кодзасов, О.Кривнованың «Общая фонетика» еңбегі (Кодзасов, Кривнова, 2001) және Б.М. Лобанов, Л.Цирульниктің «Компьютерный синтез и клонирование речи» (Лобанов, Цирульник, 2008) атты зерттеуі теориялық жағынан негіз болды.

Қазақ тіл білімінде сөз синтезі Ә. Жүнісбек, З. Базарбаева, А. Фазылжанның зерттеулерінен бастау алады. Ғалымдардың зерттеу нәтижелері қазіргі сөз синтезін жетілдіруде негіз болып табылады. Осымен байланысты мақалада Ә. Жүнісбектің «Қазақ тіл білімінің мәселелері» (Жүнісбек, 2018), З. Базарбаеваның «Қазақ фонологиясының негіздері» (Базарбаева, 2022) атты еңбектері, А. Фазылжанның зерттеулері басшылыққа алынды. Нақты айтқанда, дыбыстардың акустика, артикуляциялық сипатын беруде Ә. Жүнісбек зерттеуіне сүйендік, ал сөз синтезінің просодикалық ерекшелігін сипаттауда З. Базарбаеваның еңбегінде берілген тұжырымдар басшылыққа алынды. Сондай-ақ қазақ тіліндегі сөз синтезін жетілдіруде дискреттілік маңызды рөл атқарады. Бұл тұрғыда сөз синтезін дискреттілік жағынан қарастырған А. Фазылжанның зерттеуі негізге алынды. Сөз синтезін фонетика-фонологиялық жағынан қарастыруда Н. Уәлидің «Орфография, орфоэпия, графика» (Уәли, 2018) атты еңбегі, Ә.Жүнісбектің «Қазақ фонетикасы»

(Жүнісбек, 2009) атты зерттеуі, сондай-ақ З. Базарбаеваның «Интонология» (Базарбаева, 2022) атты зерттеуі, Қ. Күдеринаның «Қазақ жазуының тарихы» (Күдерина, 2013) атты монографиясы мен А. Фазылжанның «Сөз сазы және интонация» (Фазылжан, 2022) атты еңбегі басшылыққа алынып, мақаланы теориялық жағынан негіздеуге арқау болды.

Нәтижелер және талқылау

Сөз синтезін орфоэпиялық, фонетика-фонологиялық деңгейде зерттеу қазақ тілінің ауызша сөз мәдениетімен, оның шынайы дыбысталуымен тығыз байланысты. Орфоэпиялық норманың сақталуы ұлт болмысын, ұлт танымын, ұлт ерекшелігін тануға мүмкіндік береді. Сондықтан қазақ сөз синтезінде ауызша сөздің негізгі ядросы болып табылатын үндесім заңдылығы сақталуы керек. Ол үшін сөз синтезіне енетін мәтін бірнеше этаптан өтеді. Алдымен, сөз синтезіне енетін материал сұрыпталып алынады. Орфографиялық мәтіндегі барлық сөзді синтезатор бастапқы берілген күйінде «оки» алмайды.

Ауызша сөзде жиі кездесетін келесі стандартты емес жазу түрлері бар: сандар; әріптер мен сандарға жатпайтын арнайы таңбалар; қысқартулар мен аббревиатуралар және т.б. Осы аталған таңбалар синтезде дыбысталуы үшін «қалыпты» стандартты сөздерге немесе соларға ұқсас жазуларға (мысалы, басқа әліпбиді транслитерациялау) айналдырылуы керек, яғни дайын болған мәтінді оқуға ыңғайлау үшін ондағы қысқарған сөздерді, сандарды ашып жазу керек. Бұл процесс төмендегідей ретпен жүреді:

Қысқартуларды ашу

Сөз синтезіне енетін мәтіндердегі кез келген қысқарған сөз ашылып беріледі. Мысалы, б.з. VI ғасырынан Түркі кезеңі басталады. Осы сөйлемдегі қысқарған сөз мынадай формада ашылып беріледі: *біздің заманымыздың алтыншы ғасырынан Түркі кезеңі басталады*. Синтез дұрыс жұмыс жасауы үшін, яғни кез келген мәтінді толық әрі табиғи түрде дыбыстауы үшін қысқартуларды сөздерге айналдыру керек. Қысқарған сөздердің аражігін ашуда төмендегідей проблемаларды да ескеру керек. Айталық, қысқарған сөздер (аббревиатуралар) әртүрлі салада қолданылады. Осымен байланысты түрлі саладағы мәтінде қысқарған сөздер әртүрлі формада, әртүрлі мазмұнда келеді, сондықтан әр саладағы қысқарған сөздерді мәтіндегі мазмұнына сәйкес дұрыс ашу керек.

Мысалы, білім және ғылыммен байланысты қысқарған сөздер: ҚР БҒМ – Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі; ЖОО – Жоғары оқу орны; ҰБТ – Ұлттық бірыңғай тестілеу; ҒЗИ – Ғылыми-зерттеу институты; МЖМБС – Мемлекеттік жалпыға міндетті білім стандарты.

Сол сияқты медицинамен байланысты қысқарған сөздер: ҚР ДСМ – Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау министрлігі; ЖРВИ – Жедел респираторлы вирустық инфекция; ҚҚС – Қан қысымы; КТ – Компьютерлік томография; МРТ – Магниттік-резонанстық томография.

Экономика және қаржымен байланысты қысқарған сөздер: ҚР ҰБ – Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі; ҚҚС – Қосылған құн салығы; ІЖӨ – Ішкі жалпы өнім; КТС – Корпоративтік табыс салығы; АҚ – Акционерлік қоғам.

Көлік және логистикамен байланысты қысқарған сөздер: ҚТЖ – Қазақстан темір жолы; ЖЖЕ – Жол жүру ережелері; ЖЖМ – Жанар-жағармай материалдары; ҚЖО – Құрғақ жүк кемесі операторы.

Қысқарған сөздерге жалғанатын қосымшаларды ескере отырып, дұрыс формасын ашып жазу қажет. Мысалы, *км.* қысқартуы алдындағы санға байланысты әртүрлі ашылуы мүмкін: *1 км = 1 километр, 2 км = 2 километрді, 5 км = 5 километрдің, 5 км-ге = 5 километрге.*

Санды ашып жазу

Сөз синтезіне тек қана қысқарған сөздер ғана емес, сондай-ақ мәтінде келетін сандар да сөзбен берілуі керек. Себебі сөз синтезі күндер мен жылдар сияқты сандық деректерді дұрыс оқу керек. Әсіресе математика бағытындағы мәтіндерде келетін сандардың мәнін ашу маңызды.

Сондай-ақ кейбір мәтінде сөздер латын әріптерімен жазылуы мүмкін. Мұндай жағдайларда оларды кирилицаға дұрыс аудару қажет. Бұл үшін жиі кездесетін шетелдік сөздердің базасы немесе әрбір латын әрпіне сәйкес кирилицалық әріптерді ауыстыру ережелері қолданылады.

Сапалы сөз синтезін алу үшін, ең алдымен, адамның шынайы сөйлеген сөзі қажет. Өйткені

жазылған мәтінді оқыған кезде диктор орфография бойынша оқып шықса, онда ол сәтті шықпайды, жасанды болады. Сондықтан сөз құлаққа жағымды, сазды шығуы үшін қазақ тілінің орфоэпиясы, яғни ауызша сөздің нормасы басшылыққа алынады. Ауызша сөзде үндестік заңы сақталмай бұзылатын болса, мұның өзі айтылуы мен жазылуы арасындағы ерекшелікті ажырата алмаудан шығады. Себебі жазу сөздің айтылуын дәл бере алмайды. Осы жағынан алғанда, синтезге енетін ауызша мәтіндерде орфоэпиялық норма сақталуы керек. Сондықтан синтезге енетін мәтіндер орфоэпиялық норма бойынша реттеліп отырады. Мысалы: *“ертiстiң үлкөн сұуұна Ғарай үнүлгөн Һеңiс // құлаберiсте пар ат Һеккен жеңiл трәшпеңке / зырлап келедi /// ұзақ күңгү жүрүстөн талмаған // Һекi жарару Һаран ат Һоқұта шабады /// бұл жүргүнушүлер Һосұ Һетiмен ағындап Һарып // Һертiс сұуұна түсүп кетердей /// бiрағ Һжотадан // сондай жақың Һөрүңгөн Һертiс Һонша тақау Һемес Һекен /// жаңағы Һезеңнен соң да // сәл жәйылатын алаң бар боп Һшықты /// сол алаңд’аттардың желiгi басылып // жәй бүлкөкк’ауұстұ ///* (Amanbayeva A.Zh., Zhumabayeva Zh.T., 2025)

Орфоэпиялық норманы сақтау үшін орфоэпиялық ережелер басшылыққа алынды. Н.Уәлидің пікірінше, орфоэпиялық нормаларды кодификациялау тек тәжірибеге ғана емес, теориялық негіздемеге де сүйенуі қажет. Ғалым әсіресе ауызша коммуникацияның қоғамдық-әлеуметтік маңызы артып отырған кезде орфоэпиялық нормаларды теориялық тұрғыдан тиянақтаудың маңызы айрықша екенін, бұл ретте орфоэпияның теориялары фонема мен фонология ілімдерімен тығыз байланысты қарастырылатынын айтады (Уәли, 2018). Осы ретте сөз синтезі мәтіндері фонема теориясы тұрғысынан қарастырылып, төмендегідей талдаулар жүргізілді.

<А> фонемасы. Сөздің барлық позициясында кездеседі. Барлық дауыссыз дыбыспен тіркеседі. [Ш] мен [й]-дің, [ж] мен [й]-дің және жіңішке буыннан кейін [й] мен іргелес жіңішке буынның алдында келгенде, <a> фонемасының дыбыстық репрезентанты [ә] түрінде болады, яғни палатализацияланады. Енді осы <a> фонемасының [ә] вариантымен келетін сөздерді тізіміз. *Ж<a>й – ж[ә]й, ш<a>й – ш[ә]й, м<a>йсөк – м[ә]йсөк, бид<a>й – бид[ә]й, ауж<a>й – [ә]уж[ә]й, д<a>укес – д[ә]укес, д<a>укестік – д[ә]укестік, ж<a>йбарақат – ж[ә]йбарақат, ж<a>йбарақаттану – ж[ә]йбарақаттану, ж<a>йбасар – ж[ә]йбасар, ж<a>йғастыру – ж[ә]йғастыру, ж<a>йғасу – ж[ә]йғасу, ж<a>йғату – ж[ә]йғату, ж<a>йғызу – ж[ә]йғызу, ж<a>йдақ – ж[ә]йдақ, ж<a>йдарлы – ж[ә]йдарлы, ж<a>йдары – ж[ә]йдары, ж<a>й-күй – ж[ә]й-күй, ж<a>йқалу – ж[ә]йқалу, ж<a>йлы – ж[ә]йлы, ж<a>йма – ж[ә]йма, ж<a>ймашуақ – ж[ә]ймашуақ, ж<a>йсаң – ж[ә]йсаң, ж<a>йша – ж[ә]йша, ж<a>йшылық – ж[ә]йшылық, ж<a>йсыз – ж[ә]йсыз, ж<a>йнау – ж[ә]йнау, ж<a>йт – ж[ә]йт.* Сонымен қатар дауыссыз [қ] дыбысынан кейін дауысты <a> фонемасының дыбыстық репрезентанты [ә] түрінде болады, яғни палатализацияланады: *қ<a>дір – қ[ә]дір, қ<a>дірлеп – қ[ә]дірлеп, қ<a>дірлі – қ[ә]дірлі, қастерлеу – қ[ә]стерлеу, қ<a>стерлі – қ[ә]стерлі, қ<a>жет – қ[ә]жет, қ<a>жетсіз – қ[ә]жетсіз.* [Қ]-ның әдеттегі жуан тембрінен басқа жіңішке тембрлі болып келуі түрленім деңгейінде үндесім деуге болады. Сондай-ақ қауесет дегендегі [ә] соңғы буындағы [е]-нің әсерінен жіңішке реңкпен айтылады. Бірақ бұл дауыстының естілімі кәдімгі [а]-мен әдеттегі [ә]-нің аралығы деуге болады (Орфоэпиялық сөздік, 2007). Дауыссыз [н] мен [с] аралығында <a> фонемасының дыбыстық репрезентанты [ә] түрінде болады: *н<a>сихат – н[ә]сйхат, н<a>сихатшы – н[ә]сйхатшы, н<a>сихаттау – н[ә]сйхаттау.* Жіңішке кірме сөздердің II буынында <a> фонемасының дыбыстық репрезентанты [ә] түрінде болады: *ділд<a> – ділд[ә], тілм<a>ш – тілм[ә]ш, тілм<a>ш – тілм[ә]штық, дінд<a> р – дінд[ә]р* (Уәли, 2018).

Сонымен қатар қазақ тілінде көбінесе қысаң дауыстылар әлсіреп, көмескі айтылып редукцияға ұшырайды. Мысалы, *адыраңдау, аңызак, бадырақ, дәрігер, едіреңдеу, жадырап, көбірек, көбінесе, көкірек, қатынас, қасірет, құдірет, тәжірибе* сөзі айтылымда *ад^враңдау, аң^взақ, бад^врақ, дәр^ггер, Һед^рреңдеу, жад^врап, көб^ррөк, көк^ррөк, көб^ннесе, қат^внас, қәс^ррет, құд^ррет, тәж^ррйбе* т.б. Сөз синтезін жасау үшін қазақ тіліндегі редукцияға ұшырайтын сөздерді жүйелеп, синтезатор бағдарламасына енгізу үшін оның ережесін беру қажеттілігі туындайды.

Сөз синтезін жасау үшін жекелеген дыбыстың өзін модельдеп, синтезаторға енгізе алмаймыз. Өйткені жекелеген дыбыстарды біріктіргенде синтезатордан шыққан дыбыс табиғи шықпай, робот сияқты түсініксіз сөйлейді, себебі сөйлеу кезінде дыбыстар әртүрлі өзгерістерге ұшырап отырады. Сондықтан, ең алдымен, буын аралығындағы және түбір мен қосымша

аралығындағы өзгерістерді ажыратып алуымыз қажет. Яғни синтезаторға сөйлеу кезінде туындайтын өзгерістерді (элизия) ажыратып беру қажеттілігі туындайды.

Мәселен, *ала алмады – ал'алмады, ала ешкі – ал'ешкі, айта алмайды – айт'алмайды, жоғары іл – жоғар'іл, жақсы өнер – жақс'өнер* т.б. Орфографияда бөлек жазылатын сөздер ауызша сөзде бір деммен айтылып, сөз аралығында қатар келген дауысты дыбыстардың бірі түсіп қалады.

Қорытынды

Қазіргі заманғы TTS технологиялары үнемі дамып, жетілдіріліп, пайдаланушыларға цифрлық құрылғылармен өзара әрекеттесудің жаңа мүмкіндіктерін ұсынады. Бұл үздіксіз прогресс адамзатқа күнделікті өмірдің әртүрлі аспектілерінде қолдануға болатын әлдеқайда күрделі және шынайы дауыстық жүйелерді жасауға мүмкіндік ашады. Қазақ тіліндегі сөз синтезін жүзеге асыру – тек техникалық процесс ғана емес, сонымен бірге тілдің фонетикалық, фонологиялық, просодикалық, орфоэпиялық заңдылықтарға негізделген кешенді ғылыми зерттеу. Синтезатордың табиғи әрі түсінікті түрде дыбысталуы үшін мәтіндер алдын ала өңделеді, қысқарған сөздер мен сандар ашылып жазылады, шартты таңбалар түсіндіріледі, латын графикасындағы сөздер кириллицаға бейімделеді. Синтез мәтіндері аталған ретпен өңделіп, лингвистикалық жағынан талданады.

Сөз синтезінде қазақ тілінің орфоэпиялық нормалары шешуші рөл атқарады, себебі жазба мәтін мен ауызша сөз арасындағы ерекшеліктер синтез сапасына тікелей әсер етеді. Әсіресе, фонемалардың өзгерісі, дауыстылардың редукциясы, элизия және үндесім заңдылығы ескерілген жағдайда ғана синтезделген мәтін табиғи дыбысталады. Сондықтан синтезаторға енгізілетін модельдер қазақ тілінің фонетика-фонологиялық заңдылығына сай келуі керек. Осы зерттеу нәтижелері қазақ тіліндегі сапалы сөз синтезін жасаудың ғылыми негіздерін айқындайды. Сөз синтезінің фонетика-фонологиялық жағынан зерттелуі тілдік алгоритм мен модельдер жасауда тиімді болмақ. Тілдік деректерді кеңейту және сөз синтезін жетілдіру бағытында арнайы алгоритмдер мен модельдерді дамыту – маңызды міндеттердің бірі.

Әдебиеттер

- Базарбаева З.М. Интонология. Т. 1. – Алматы: Everest, 2022. – 440 б.
- Базарбаева З.М. Қазақ фонологиясының негіздері. – Алматы: Everest, 2022. – 460 б.
- Богданова Н.В. Живые фонетические процессы русской речи. – Санкт-Петербург: Изд. филол. факульт. Санкт-Пет. унив., 2001. – 186 с.
- Деркач М.Ф., Гумецкий Р. Я., Гура Б. М., Чабан М. Е. Динамические спектры речевых сигналов. – Львов: Изд. при Львов. ун-те, 1993. – 168 с.
- Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, 2009. – 312 б.
- Жүнісбек Ә. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2018. – 368 б.
- Загоруйко Н.Г. Когнитивный анализ данных. – Новосибирск: Академическое издательство Гео, 2013. – 186 с.
- Кодзасов С.В., Кривнова О.Ф. Общая фонетика. – Москва: Рос. Гос. Гуманит. ун-т, 2001. – 591 с.
- Күдерінова Қ. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. – Алматы: Елтаным, 2013. – 242 б.
- Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 440 б.
- Лобанов Б.М., Цирульник Л.И. Компьютерный синтез и клонирование речи. – Минск: Белорусская наука, 2008. – 316 с.
- Орфоэпиялық сөздік. Ред. алқасы: Ө. Айтбай, С. Әбдірахманов, Ә. Кекілбай т.б. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б. ISBN 9965174733.
- Уәли Н.М. Графика. Орфография. Орфоэпия. – Алматы, 2018. – 250 б.
- Фазылжан А. Сөз сазы және интонация (экспериментті-фонетикалық зерттеу). – Алматы: «Алматы-Болашақ» АҚ баспасы, 2022. – 208 б.
- Фант Г. Анализ и синтез речи. – Новосибирск: Наука, 1970. – 166 с.
- Amanbayeva A.Zh., Zhumabayeva Zh.T., Bazarbayeva Z.M., Fazylzhanova A.M., Ospangaziyeva N.B. National Corpus of the Kazakh Language: Prosodic Features of the Poetic Discourse. Forum for Linguistic Studies | 2025, 7(1), pp. 505–519. ISSN 2705-0610 (Print), ISSN 2705-0602 (Online)_Q 2. <https://doi.org/10.30564/fls.v7i1.7428>

References

- Amanbaeva, A.Zh., Zhumabaeva, Zh.T., Bazarbaeva, Z.M., Fazylzhanova, A.M., Ospangaziyeva, N.B. (2025) Qazaq tilining ulttyq korpusy: pojetikalıyq diskurstyng prosodikalyq erekshelikleri. Forum for Linguistic Studies | 2025, 7(1), B. 505-519. <https://doi.org/10.30564/fls.v7i1.7428> [Amanbayeva, A.Zh., Zhumabayeva, Zh.T., Bazarbayeva, Z.M., Fazylzhanova, A.M., Ospangaziyeva, N.B. (2025) National Corpus of the Kazakh Language: Prosodic Features of the Poetic Discourse.

- Forum for Linguistic Studies | 2025, 7(1), P. 505-519. <https://doi.org/10.30564/fls.v7i1.7428>] (in English)
- Bazarbaeva, Z.M. (2022) Intonologiya. Almaty: Jeverest, 440 b. [Bazarbayeva, Z.M. (2022) Intonology. Almaty: Everest, 440 p.] (in Kazakh)
- Bazarbaeva, Z.M. (2022) Qazaq fonologijasynyng negizderi. Almaty: Jeverest, 460 b. [Bazarbayeva, Z.M. (2022) Fundamentals of Kazakh Phonology. Almaty: Everest, 460 p.] (in Kazakh)
- Bogdanova, N.V. (2001) Zhivye foneticheskie processy russkoj rechi. Sankt-Peterburg: Izd. filol. fakul. Sankt. Pet. univ., 186 b. [Bogdanova, N.V. (2001) Active Phonetic Processes in Russian Speech. Saint Petersburg: Ed. philol. faculty. St. Pet. univ., 186 p.] (in Russian)
- Derkach, M.F., Gumeckij, R.Ya., Gura, B.M., Chaban, M.Ye. (1993) Dinamichnye spektry rechevyh signalov. L`vov: Izd. pri L`vov univ., 168 s. [Derkach M.F., Gumetsky R.Ya., Gura B.M., Chaban M.E. (1993) Dynamic Spectra of Speech Signals. Lviv: Ed. at Lviv. university, 168 p.] (in Russian)
- Fant, G. (1970) Analiz i sintez rechi. Novosibirsk: Nauka, 166 s. [Fant G. (1970) Analysis and Synthesis of Speech. Novosibirsk: Nauka, 166 p.] (in Russian)
- Fazylzhan, A. (2022) Soz sazy zhane intonacija (jeksperimentti-fonetikalyq zertteu). Almaty: “Almaty Bolashaq” AQ baspasy, 208 b. [Fazylzhan, A. (2022) Melody of speech and intonation (an experimental phonetic study). Almaty: Publishing house of JSC “Almaty-Bolashaq”, 208 p.] (in Kazakh)
- Kodzassov, S.V., Krivnova, O.F. (2001) Obshhchaja fonetika. Moskva: Ros. gosud. guman. univ., 591 s. [Kodzassov, S.V., Krivnova, O.F. (2001) General Phonetics. Moscow: Russian State Humanit. univ., 591 p.] (in Russian)
- Kuderinova, Q. (2013) Qazaq jazuynyng tarihy men teorijasy. Almaty: Eltany, 242 b. [Kuderinova, Q. (2013) The history and theory of kazakh writing. Almaty: Yeltany, 242 p.] (in Kazakh)
- Lobanov, B.M., Cirul`nik, L.I. (2008) Komp`juternyj sintez i klonirovanie rechi. Minsk: Belorusskaja nauka, 316 s. [Lobanov, B.M., Tsirulnik, L.I. (2008) Computer Speech Synthesis and Cloning. Minsk: Belorusskaya nauka, 316 p.] (in Russian)
- Orfojepijalyq sozdik (2007) Red. alqasy: O. Aitbai, S. Abdrahmanov, A. Kekilbai t.b. Almaty: Arys, 800 b. [Orthoepic dictionary. Ed. board: O. Aitbai, S. Abdrahmanov, A. Kekilbay, etc. Almaty: Arys, 2007. 800 p. ISBN 9965174733.] (in Kazakh)
- Qaliev, G. (2005) Til bilimi teriminderining tusindirme sozdigi. Almaty: Sozdik-Slovar`, 440 b. [Kaliyev, G. (2005) Explanatory Dictionary of Linguistics terms. Almaty: Sozdik-Slovar, 440 p.] (in Kazakh)
- Uali, N. (2018) Grafika. Orfografija. Orfojepija. Almaty, 250 b. [Uali, N. (2018) Graphics. Spelling. Orthoepy. Almaty, 250 p.] (in Kazakh)
- Zagoruyko, N.G. (2013) Kognitivnyj analiz dannyh. Novosibirsk: Akadem. izd. Geo, 186 s. [Zagoruyko, N.G. (2013) Cognitive Data Analysis. Novosibirsk: Academic Publ. House Geo, 186 p.] (in Russian)
- Zhunisebek, A. (2009) Qazaq fonetikasy. Almaty: Arys, 312 b. [Zhunisebek, A. (2009) Kazakh phonetics. Almaty: Arys, 312 p.] (in Kazakh)
- Zhunisebek, A. (2018) Qazaq til biliminin maseleleri. Almaty: Abzal-ai, 368 b. [Zhunisebek, A. (2018) Issues of Kazakh Linguistics. Almaty: Abzal-ai, 368 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 12.03.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 25.06.2025.

© Жұмабаева Ж.Т., Бейсенбекова Г.Т., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

Konstantin Myachin¹, Irina Olkova^{2*}, Diana Spulber³¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

M. Kozybayev North Kazakhstan University, Kazakhstan, Petropavlovsk,

ORCID: 0000-0002-2454-0242 E-mail: konstmya1@mail.ru

^{2*}Corresponding author, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

M. Kozybayev North Kazakhstan University, Kazakhstan, Petropavlovsk,

ORCID: 0000-0002-1045-0887 E-mail: irina_m_a@mail.ru

³Doctor of Science in Psychology, Doctor of Philosophy (PhD), Professor,

University of Genoa, Italy, Genoa,

ORCID: 0000-0001-7395-986X E-mail: d.spulber@unilink.it

MULTI-FACETED CHARACTER OF “METHOD” CONCEPT IN THE CONTEXT OF FOREIGN LANGUAGE ACQUISITION

Abstract. This article presents new insights into the conceptual interpretation of the term “method” in its application to the process of foreign language acquisition. The gap in this concept’s field-specific content has been revealed based on the comprehensive analysis of the “method” term understanding and utilization in language-related research fields. The authors analyze the linguistic, pedagogical, methodological, and socio-cultural aspects of “method” in their general abstract understanding and describe their content and the specific contribution of each aspect of communication in a foreign language classroom. The article presents the principles for implementing the above aspects, with special attention paid to the principle of truth, as a necessary condition of foreign language acquisition process leading to real learning. Also, from the previously established connection in linguistics between language and thinking, the authors derived the concept of a subject’s attachment to their native language, resulting in the need to observe and preserve the connection between the mother tongue and the foreign language being studied through educational activities related to translation. Therefore, the article provides an account of the four conceptual aspects of the term “method” used in research, focusing on how language is acquired, learned, and taught, as well as their general characteristics and implications. Describing these aspects’ semantic content in the context of foreign language acquisition, as well as the proposed principles of their realization, allows a deeper understanding of the “method” term’s field-specific meaning.

Keywords: method; aspect; language; thinking; principle of truth; native language**For citation:** Myachin, K., Olkova, I., Spulber, D. Multi-faceted Character of “Method” Concept in the Context of Foreign Language Acquisition. *TiltanyM*, 2025. No. 2 (98). P. 102-110.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-102-110>**Константин Александрович Мячин¹, Ирина Александровна Олькова^{2*}, Диана Спульбер³**¹филология ғылымдарының кандидаты, доцент,

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Петропавл қ.,

ORCID: 0000-0002-2454-0242 E-mail: konstmya1@mail.ru

^{2*} автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, доцент,

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Петропавл қ.,

ORCID: 0000-0002-1045-0887 E-mail: irina_m_a@mail.ru

³психология ғылымдарының докторы, философия докторы (PhD), профессор,

Генуя Университеті, Италия, Генуя қ.,

ORCID: 0000-0001-7395-986X E-mail: d.spulber@unilink.it

ШЕТ ТІЛІН МЕНГЕРУ КОНТЕКСІНДЕГІ «ӘДІС» ҰҒЫМЫ МАЗМҰНЫНЫҢ ПОЛИАСПЕКТІЛІГІ

Аңдатпа. Шет тілдерін меңгеруде «әдіс» концептісін қабылдауға жаңа көзқарасты қалыптастыру мақаланың мақсаты болып табылады. Тілге қатысты зерттеулерде «әдіс» терминін түсіну және колдануды кешенді талдау негізінде осы концептінің салалық мазмұнын сипаттаудағы кемшіліктер анықталды. Авторлар әдістің лингвистикалық, педагогикалық, әдістемелік және әлеуметтік-мәдени аспектілерін жалпыланған-абстракттілі тұрғыдан талдап, сонымен қатар олардың мазмұны мен әр аспектінің шет тілі сабақтарындағы коммуникация үдерісіне қосқан үлесін ашады. Мақалада анықталған аспектілерді іске асыру принциптері ұсынылған, сонымен қатар шет тілін шынайы оқытуға ықпал ететін және оны меңгеру үдерісінің қажетті шарты ретінде ақиқат принципіне

ерекше назар аударылған. Сонымен қатар тіл білімінде бұрыннан қалыптасқан тіл мен ойлау арасындағы байланыстан авторлар «субъектінің өз ана тіліне жақындығы» деген ұғымды ойлап тапты, бұл аудармаға байланысты танымдық іс-әрекеттер арқылы ана тілі мен оқытылатын шет тілі арасындағы байланысты ұстану және сақтау қажеттілігін тудырды. Осылайша, мақалада тілдің қалай үйренетініне, зерттелетініне және оқытылатынына және олардың жалпы сипаттамалары мен мағыналарына назар аудара отырып, зерттеуде қолданылатын «әдіс» терминінің мазмұнының төрт концептуалдық аспектісі сипатталған. Шет тілін меңгеру контексіндегі осы аспектілердің семантикалық мазмұнын, сондай-ақ оларды жүзеге асыру принциптерін ұсыну «әдіс» терминінің салалық мағынасын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: әдіс; аспект; тіл; ойлау; ақиқат принципі; ана тілі

Сілтеме жасау үшін: Мячин К.А., Олькова И.А., Спульбер Д. Шет тілін меңгеру контексіндегі «әдіс» ұғымы мазмұнының полиаспектілігі. *Tiltanyum*, 2025. №2 (98). 102-110-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-102-110>

Константин Александрович Мячин¹, Ирина Александровна Олькова^{2*}, Диана Спульбер³

¹кандидат филологических наук, доцент,

Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Казахстан, г. Петропавловск,

ORCID: 0000-0002-2454-0242 E-mail: konstmya1@mail.ru

^{2*} автор-корреспондент, кандидат филологических наук, доцент,

Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Казахстан, г. Петропавловск,

ORCID: 0000-0002-1045-0887 E-mail: irina_m_a@mail.ru

³ доктор психологических наук, доктор философии (PhD), профессор,

Университет Генуи, Италия, г. Генуя

ORCID: 0000-0001-7395-986X E-mail: d.spulber@unilink.it

ПОЛИАСПЕКТНОСТЬ СОДЕРЖАНИЯ ПОНЯТИЯ «МЕТОД» В КОНТЕКСТЕ ОВЛАДЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ

Аннотация. Целью статьи является представление нового взгляда на понимание концепта «метод» в его применении к овладению иностранным языком. На основе комплексного анализа понимания и употребления термина «метод» в исследованиях, связанных с языком, выявлен пробел в описании отраслевого содержания этого концепта. Авторы анализируют лингвистический, педагогический, методический и социокультурный аспекты метода в обобщенно-абстрактном его понимании, а также раскрывают их содержание и специфический вклад каждого из аспектов в коммуникацию, протекающую на уроке иностранного языка. В статье представлены принципы реализации выявленных аспектов, а также уделено отдельное внимание принципу истинности, как необходимому условию процесса овладения иностранным языком, способствующему реальному обучению. Кроме того, из ранее установленной в лингвистике связи между языком и мышлением авторы вывели концепцию привязанности субъекта к своему родному языку, что привело к необходимости соблюдать и сохранять связь между родным языком и изучаемым иностранным языком посредством учебной деятельности, связанной с переводом. Таким образом, в статье дается описание четырех концептуальных аспектов содержания термина «метод», используемых в исследованиях, с упором на то, как язык усваивается, изучается и преподается, а также их общие характеристики и значения. Описание смыслового содержания этих аспектов в контексте овладения иностранным языком, а также предлагаемых принципов их реализации позволяет глубже понять отраслевое значение термина «метод».

Ключевые слова: метод; аспект; язык; мышление; принцип истинности; родной язык

Для цитирования: Мячин К.А., Олькова И.А., Спульбер Д. Полиаспектность содержания понятия «метод» в контексте овладения иностранным языком. *Tiltanyum*, 2025. №2 (98). С. 102-110. (на англ. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-102-110>

Introduction

The term “method” is generally defined as “a procedure or process for attaining an object: such as a systematic procedure, technique, or mode of inquiry employed by or proper to a particular discipline or art” (Merriam-Webster, 2025). In this general meaning, the term “method” is used in various scientific research as the basis for classifications to be applied to a certain specific field of analysis. For instance, the psycholinguistic analysis of thinking aloud strategies involves using a “multi-level C-Test” method (Babaii, 2021: 5).

According to the Corpus of Contemporary American English data, the word “method” is mainly used in the academic literature in the “methodology” thematic field with its dominant collocations with such linguistic units as “research, study, use, teach, develop, scientific, traditional, effective, and others,” as presented in Figure 1 (Davies, 2008). These statistical data highlight the essential aspects of the

conceptual meaning of the “method” term related to foreign language teaching, learning, and acquisition, which the article deals with.

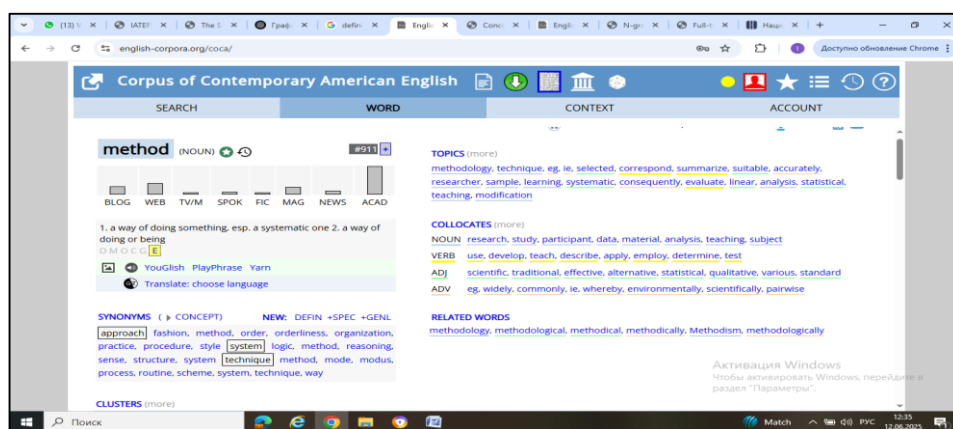

Figure 1 – Data from the Corpus of contemporary American English (retrieved from <https://www.english-corpora.org/coca/> on the 12th of June, 2025)

Сурет 1 – Заманауи американдық ағылшын корпусынан алынған деректер (2025 жылдың 12 маусымында <https://www.english-corpora.org/coca/> сайтынан алынған)
Рисунок 1 – Данные из Корпуса современного американского английского языка (получены с <https://www.english-corpora.org/coca/> 12 июня 2025 г.)

Syrymabetova L.S. et al. describe the set of methods categorized into three main methodological approaches for effectively implementing Kazakhstan’s model of trilingual education, presenting the results of the various types of methods applied in language education (Syrymabetova , 2017:455).

The research conducted in language-related fields of study implies several major categorical types of methods. According to Snezana Obeyd (Obeyd, 2021: 54) different methods developed to collect and analyze data result in three research paradigms: qualitative, quantitative, and “mixed methods research.” Ramli Ramli and Kusmaryani Woro in their book summarize the research methods in the English language teaching and conclude on the quantitative and qualitative methods applied in analyzing foreign language acquisition efficiency (Ramli, 2024: 10).

Therefore, the term “method” is used in research as the basis for the classification of structured ways to further analyze specific objects. Nevertheless, the conceptual meaning of the term itself in its specific relation to language-related sciences has not been considered.

Materials and methods

This study is based on a comprehensive analysis of theoretical and methodological sources related to the concept of “method” in language-related fields of scientific analysis. The research materials include scholarly works in linguistics, psycholinguistics, semantics, cognitive linguistics, linguodidactics, and methodology. The selection of materials was guided by their relevance to the multi-aspectual nature of the concept of “method” in language education.

This research uses a complex approach involving several theoretical methods. This implies examining a number of “method” interpretations and conducting a comparative analysis aimed at identifying similarities and differences in the selected definitions. The data obtained from the Corpus of Contemporary American English and the Google Ngram Viewer served to statistically study the linguistic features and conceptual characteristics of the analyzed term. Additionally, classification and systematization techniques structure the four key aspects of the concept.

As a result, the study identifies four distinct aspects of the “method” concept in a foreign language acquisition, which are analyzed in detail in the following sections.

Literature review

The theoretical basis for teaching foreign languages is made up of interconnected data from such sciences as foreign language teaching methods, linguistics, pedagogy, didactics, psychology, and psycholinguistics – “... linguistics and foreign language teaching methods are closely related, since any

model of teaching foreign languages, according to Yu.N. Karaulov, is based on the “image of language” that exists in linguistics in each specific period of time” (Cherkasova, 2011). O.I. Trubitsina notes that the methodology of teaching foreign languages is considered an independent science since it has the characteristics inherent in any science: subject, object, scientific theoretical foundations, experimental data, and its own categorical apparatus (Trubitsyna, 2021: 80). The methodology can be considered a science about implementing this or that activity, ensuring positive results.

In its relation to teaching language D. Nunan. defines method as a “single set of procedures which teachers are to follow in the classroom” observing that “Methods are usually based on a set of beliefs about the nature of language and learning” (Nunan, 2003).

In their Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics (2002), Richards and Schmidt claim that “different methods of language teaching... result from different views of: a. the nature of language; b. the nature of second language learning; c. goals and objectives in teaching; d. the type of syllabus to use; e. the role of teachers, learners, instructional materials; f. the activities, techniques and procedures to use” (Richards, 2002: 330) which obviously highlight the multi-sided nature of the “method” concept.

Back in 1994 identifying the 'postmethod condition' B. Kumaravivelu wrote about “the widespread dissatisfaction with the conventional concept of method” (Kumaravivelu, 1994: 43). Scott Thornbury claims that “rather than subscribe to a single set of procedures... teachers adapt their approach in accordance with local, contextual factors, while at the same time being guided by a number of macrostrategies” (Thornbury, 2025). The latter also implies the multi-level structure of the “method” concept.

The generalized abstract content of a particular method applied in teaching foreign languages seems heterogeneous in its composition and represented by pedagogical, methodological, linguistic, and sociocultural components that form a coherent structure. At the same time, the content of the method can be understood as a projection of the content of the discipline onto the method used, that is, what is presented explicitly and expressed, for example, in the verbal formulation of the task and the key words of the communication taking place in the classroom; and is also implied and consists in the expected background knowledge of the communicants and the results of their pedagogical or educational activities. Of course, methods do not exist and are not applied by themselves. The personality of the teacher and the personalities of the students are woven into the integral content of the educational process. Applying this or that method, they simultaneously reveal its content, which in its form is presented by the instructions for the task, the body of the task itself, and the expected result in a specific form of completion.

Results and discussions

Linguistic aspect of the method's content

In the context of teaching a foreign language, a task can be formulated in a foreign language or the language of instruction. Thus, when the teacher presents the instructions and task body to the students, its linguistic content is actualized. The denotative and significative meanings of words, which A.A. Potebnya called the word immediate and further meanings, referring students to the language system of the target language. “The immediate meaning of a word corresponds to that part of its content, which he called linguistic content, in other words, the information that all native speakers of the same language associate with this word because knowledge of this connection between the form and content of the word is part of knowledge of the language; the further meaning of a word corresponds to that part of its content, which A.A. Potebnya called extralinguistic content” (Kobozyeva, 2004: 63).

The language system of the foreign language is quite firmly connected in the speaker's mind with the first language system, which in turn is firmly connected with thinking. Linguistic thinking determines the ability of the first language to function in the depths of the learners' mind, no matter what language is used for communication. Such attachment to the first language is relatively stable at different levels of the foreign language acquisition – from beginner to advanced, but at the same time, has a different degree of intensity. The initial level of language acquisition assumes a greater connection between the first and the studied language, and the subsequent ones - a lesser one. At the same time, the connection with the first language is less realized by the learners themselves at the initial stage of learning than at the subsequent ones. Practicing teachers can observe the ease with which primary school students master the elements of another language system, which is explained by the more remarkable ability of primary school

students to remember, the flexibility of their linguistic consciousness, and the openness of the students to learning new language material. Supporting this idea, though, concerning teaching the phonetic structure of a language, E. Underhill speaks of liberation from the mother tongue grip necessity (Underhill, 2004).

A.R. Luria discusses the connection between language and thinking in the process of a new language acquisition: “as a result of social history, language has become a decisive tool of human cognition, thanks to which man was able to go beyond sensory experience, identify features, formulate known generalizations or categories. We can state that if a person did not have work and language, he would not have abstract “categorical” thinking” (Luriya, 2020: 25). Paraphrasing A.R. Luria, linguistic speech creation, the generation of speech in language, is one of the main ways of thinking.

Since the method can be represented as a complete thought formulated in words in an individual’s mind, the abstract linguistic content of a single method (content from the language systems: the studied foreign language and the native language) can be represented by the following components: systematicity and hierarchy; naturality and connection with thinking; symbolism, stability, polysemy, and mobility; concept-categorization and associativity. Bearing in mind the connection between language and thinking according to A.R. Luria, it can be stated that the study of a foreign language as a different, non-native system and the comprehension of the elements of this system also determine the development of thinking and a deeper simultaneous comprehension of the elements of the native language system of a learner through such components of abstract linguistic content as the connection with thinking, concept-categorization, and associativity.

Pedagogical aspect of the method’s content

The pedagogical content inherent in the method during its practical implementation is represented by the general positive attitude of communicants to the pedagogical (from the teacher’s point of view) and educational (from the student’s point of view) activities they carry out, a sufficient level of development of behavior skills by a given situation; sufficiently developed communication skills and the presence of selfless cognitive motivation. According to O.I. Trubitsyna, the pedagogical framework of the method’s content is represented by such didactic principles as: “purposefulness; scientific nature; developmental and educational nature of training; systematicity and consistency; consciousness; personally oriented focus of training; clarity; activity; accessibility and feasibility; durability” (Trubitsyna, 2021: 89).

Another important principle of successful implementation of pedagogical and educational activities should be considered truthfulness or otherwise sincerity as integral personal characteristics of the subjects of pedagogical interaction. In the activities of the teacher, this principle is most noticeably manifested in a fair assessment of students’ achievements and realistic goal-setting when planning educational activities. In the student’s activities, this principle is manifested in compliance with academic honesty and ethics in the performance of educational tasks and interaction with all participants in the pedagogical process. In our opinion, developing information and communication systems and Internet access technologies and the need to comply with ethics when working with them bring adherence to the principle of truth to a particular significance level. J. Scrivener, in his work “Learning Teaching” (Scrivener, 2005), writes about the need to achieve real teaching and real learning when implementing this or that method, the successful implementation of which is possible subject to the above pedagogical principles, including the principle of truth.

Methodological aspect of the method’s content

The direct methodological content of a particular method consists of a set of sequential educational actions of the teacher, and students applied to a given educational material at a specific time. The teacher’s educational actions are carried out in the appropriate order, from the standpoint of didactic and methodological principles, and determine the students’ reciprocal progressive actions in mastering new knowledge. There are a number of methodological principles that suggest specific descriptions of teaching a foreign language in more detail. “Among them are the principle of the communicative orientation of teaching; the principles of functionality and situationality; the principle of taking into account the peculiarities of the student’s native language; the principle of a differentiated approach to teaching a foreign language; the principle of the dominant role of conventional speech and speech exercises in the learning process; the principle of the complex organization of language material; the principle of oral advancement; the principle of taking into account the mutual influence of the main types of speech

activity” (Trubitsyna, 2021: 92-93).

In addition to the methodological principles given here, J. Scrivener, when implementing a particular method, recommends that teachers adhere to the inequality teaching $\neq$ learning ($T \neq L$), which means that teaching, as a teacher’s activity, does not necessarily lead to the acquisition of new knowledge by students, since: “Teaching anything and anywhere requires energy and attention from the student. Someone cannot learn anything instead of someone else. The personal efforts of the student achieve a positive result, and no one else can put understanding or knowledge into the student's head except himself” (Scrivener, 2005:17). The place of the “method” concept in the teaching $\neq$ learning inequality appears to be taking the mediator position. Judging by the word frequency analysis of the Ngram Viewer online tool, the interconnection and joint frequency location in the graph presented in Figure 2 is explicit (Google, n.d.). The graph also presents the prioritization of learning over teaching, which signifies the crucial importance of active involvement in the process of learning and new skills acquisition, which is also discussed in the “Pedagogical aspect of the method’s content” section of this article.

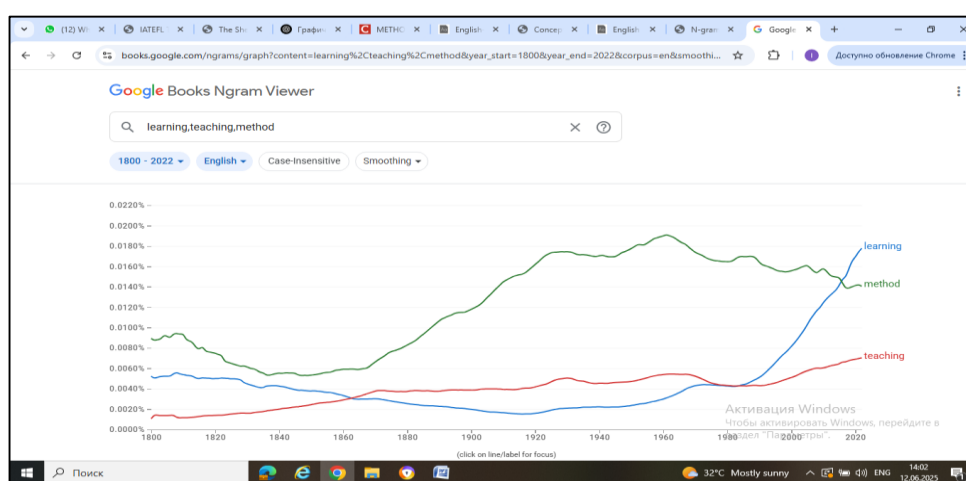

Figure 2 – Data from the Google Ngram Viewer (retrieved from https://books.google.com/ngrams/graph?content=learning%2Cteaching%2Cmethod&year_start=1800&year_end=2022&corpus=en&smoothing=3 on the 12th of June, 2025)

Сурет 2 – Google Ngram Viewer деректері (2025 жылдың 12 маусымында https://books.google.com/ngrams/graph?content=learning%2Cteaching%2Cmethod&year_start=1800&year_end=2022&corpus=en&smoothing=3 сайтынан алынған)

Рисунок 2 – Данные из Google Ngram Viewer (получены с https://books.google.com/ngrams/graph?content=learning%2Cteaching%2Cmethod&year_start=1800&year_end=2022&corpus=en&smoothing=3 12 июня 2025 г.)

Socio-cultural aspect of the method’s content

The socio-cultural content of the method is represented by information in the consciousness of communicants, located in the area of their worldview, which V.I. Karasik and O.G. Prokhvacheva characterizes it as "an interconnected integral formation in equilibrium, in which a person comprehends reality." Studying a foreign language is most directly related to the comprehension of the meanings of another linguaculture. Much of the foreign linguaculture is presented in the studied language in the semantic content of words and statements, which, as a rule, differ from the verbal content of the native linguaculture. Understanding these cultural differences “allows one to see interconnected semantic lines in a foreign culture and, accordingly, to understand better such lines in one's own culture” (Karasik, 2005).

“The fundamental idea of the socio-cultural basis of teaching foreign languages at school is the relationship between culture and language, as well as the interpretation of this interaction, which in the theory and practice of teaching foreign languages is called the co-study of language and culture. In this case, language is considered as a way of realizing the creative beginning of the human spirit, as well as a reflection of the cultural values of a certain ethnic society” (Trubitsyna, 2021: 97). N.D. Galskova notes the methodological principle according to which “teaching a foreign language in the context of an

intercultural paradigm will be successfully provided that it (teaching) is oriented toward the student's native lingua culture... the idea of relying on the student's existing experience in the native language and transferring several skills from the native language to the process of mastering foreign language skills and abilities is important. Implementing the orientation principle toward the original linguaculture contributes to the fact that the student, mastering a new language, expands the boundaries of his worldview and worldview" (Galskova, 2004: 154).

Comparison and juxtaposition of foreign and one's linguaculture, being the part of words' and utterances' semantics, is carried out through the process of recoding knowledge from one language to another, which is undoubtedly directly related to the process of thinking. Therefore translation, in educational bilingualism, presents linguistic and socio-cultural contextual essence. At the same time, translation is distinguished by some autonomy among other substantive aspects of the method used, and the teacher is not always able (in general, and should not) control the translation. What is meant here is that the task may not be translated in the lesson, or rather, the translation will not be voiced, which, however, does not mean the absence of the translation process in the consciousness of an individual student, which refers us to inner speech as a mechanism of speech-thinking activity, "which is a necessary translator for mutual understanding" (Zalevskaya, 1999: 47). Thus, the translation aspect of the method is not always "recognized by a person, functioning at the intersection of speech and intellect" (Zalevskaya, 1999: 56), where "the translation of thought into human language is carried out" (Zhinkin, 1982: 54).

In our opinion, the aspects of the method content discussed here (linguistic, pedagogical, methodological, socio-cultural) are fundamentally interconnected and form unity and integrity (Table 1).

Table 1 – Aspects of the method's conceptual content as applied to the process of mastering a foreign language

Кесте 1 – Шет тілін меңгеру үдерісінде қолданылатын «әдіс» ұғымы мазмұнының аспектілері

Таблица 1 – Аспекты содержания понятия «метод» в применении к процессу овладения иностранным языком

Aspects of method	Realization principles	Anticipated difficulties	Expected results
Linguistic	systematicity, hierarchy; naturalness, connection with thinking; symbolism, stability, polysemy, mobility; concept-categorization, associativity	Attachment to the mother tongue	Liberation from the attachment to the mother tongue
Pedagogical	purposefulness; scientific character; developmental, educational nature of training; systematicity, consistency; consciousness; personally oriented focus of training; clarity; activity; accessibility, feasibility; durability; truth	Compliance with academic ethics	Real learning
Methodical	the communicative focus of training; functionality and situationality; consideration of the peculiarities of the student's native language; differentiated approach to teaching a foreign language; the dominant role of conventional speech and speech exercises; comprehensive organization of language material; oral advancement; consideration of the mutual influence of the main types of speech activity	$T \neq L$	Learner's autonomy and subjectivity
Socio-cultural	orientation towards the student's native linguistic culture; reliance on the student's existing experience in the native language; transfer of several skills from the native language to the process of mastering foreign language skills and abilities	Co-study of language and culture	Expanding the worldview and perception boundaries

Conclusion

Therefore, the internal structure of the "method" concept has open boundaries between content types, which ensures their ability to regroup and interact dynamically. In practice, this can manifest in the teacher's ability to influence the pedagogical component when implementing a method through the methodological, socio-cultural, or reverse order. When the pedagogical situation changes, the mobile

content of the method used can also change its content.

Thus, having analyzed the linguistic, pedagogical, methodological, and socio-cultural aspects of the method in a generalized abstract form, we revealed their content and pointed out each aspect's specific contribution to the communication in the lesson. We have provided the principles for implementing each methodological aspect and also derived the principle of truth as a necessary condition for the participants in the pedagogical process to observe academic honesty in achieving real learning, considering the previously established inequality $T \neq L$. Also, from the previously established connection between language and thinking in linguistics, we formulated the concept of the subject's attachment to the first language, which results in the need to observe and maintain the connection between the first and the studied foreign language through educational activities related to the translation and actualization of the content of the native and studied linguaculture.

References

- Babaii, E., Permyakova, T.M., Pozdeeva, E.V. (2021) Strategies in performing a multi-level C-test: Applying think-aloud protocols. *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta Filologiya – Tomsk State University Journal of Philology*, 73, 5-17. <https://doi.org/10.17223/19986645/73/1> (in English)
- Cherkasova, G.A., Karaulov, Y.N., Filippovich, Y.N. (2011) *Lingvokul'turnoe soznanie russkoj jazykovej lichnosti: Modelirovanie sostoyaniya i funkcionirovaniya. Voprosy psiholingvistiki*, 2011. №13. [Cherkasova, G.A., Karaulov, Y.N., Filippovich, Y.N. (2011) Linguocultural consciousness of the Russian language personality: Modeling the state and functioning. *Questions of psycholinguistics*. №13.] (in Russian)
- Davies, M. (2008) *The Corpus of Contemporary American English*. English Corpora website. (in English)
- Gal'skova, N.D., Gez, N.I. (2004) *Teoriya obuchenija inostrannym jazykam: Lingvodidaktika i metodika*. Moskva: Izdatel'skij centr «Akademija», 336 s. [Galskova, N.D., Gez, N.I. (2004) *Theory of foreign language teaching: Linguodidactics and methodology*. Moscow: «Akademija» Publishing Center, 336 p.] (in Russian)
- Google Ngram Viewer. (n.d.). Google Books. (in English)
- Karasik, V.I., Prokhvacheva, O.G., Zubkova, Ya.V., Grabarova, E.V. (2005) *Inaja mental'nost'*. Moskva: Gnozis, 352 s. [Karasik, V.I., Prokhvacheva, O.G., Zubkova, Ya.V., Grabarova, E.V. (2005) *Another mentality*. Moscow: Gnozis, 352 p.] (in Russian)
- Kobozeva, I.M. (2004) *Lingvisticheskaja semantika*. Moskva: Editorial URSS, 352 s. [Kobozeva, I.M. (2004) *Linguistic semantics*. Moscow: Editorial URSS. 352 p.] (in Russian)
- Kumaravadivelu, B. (1994) The postmethod condition: Emerging strategies for second/foreign language teaching. *TESOL Quarterly*, 28(1), P. 27-48. (in English)
- Lurija, A.R. (2020) *Jazyk i soznanie*. St. Petersburg: Piter, 336 s. [Luria, A.R. (2020) *Language and consciousness*. St. Petersburg: Piter, 336 p.] (in Russian)
- Merriam-Webster. (2025) *Method*. Retrieved February 7, 2025, from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/method> (in English)
- Nunan, D. (2003) *Practical English language teaching*. New York: McGraw-Hill. (in English)
- Obeyd, S. (2021) Research methods in linguistics: An overview. *Studies in Linguistics, Culture, and FLT*, 9(1), P. 54-82. <https://doi.org/10.46687/SILC.2021.v09i01.004> (in English)
- Ramli, R., Kusmaryani, W. (2024) *Research methods in English language teaching*. (in English)
- Richards, J., Schmidt, R. (Eds.) (2002) *Longman dictionary of language teaching and applied linguistics* (3rd ed.). London: Longman. (in English)
- Scott T. *Methods, post-method, and métodos*. Retrieved February 7, 2025. URL: <https://www.teachingenglish.org.uk/professional-development/teachers/knowning-subject/articles/methods-post-method-and-metodos>.
- Scrivener, J. (2005) *Learning teaching*. Macmillan. (in English)
- Syrymbetova, S., Zhumashev, R., Nugmetuly, D., Shunkeyeva, S., Zhetpisbayeva, B. (2017) Methodological approaches and strategies for teaching the three languages in the Republic of Kazakhstan. *Novosibirsk State Pedagogical University Bulletin*, 7, P. 72-92. <https://doi.org/10.15293/2226-3365.1704.05> (in English)
- Thornbury, S. (2025). *Methods, post-method, and métodos*. Retrieved from <https://www.teachingenglish.org.uk/professional-development/teachers/knowning-subject/articles/methods-post-method-and-metodos> (February 7, 2025). (in English)
- Trubicyna, O.I. (Ed.). (2021) *Metodika obuchenija inostrannomu jazyku*. Moskva: Jurait, 384 s. [Trubitsyna, O.I. (Ed.) (2021) *Methodology of teaching a foreign language*. Moscow: Yurayt, 384 p.] (in Russian)
- Underhill, A. (2004) *Sound foundations*. Macmillan Heinemann. (in English)
- Zalevskaja, A.A. (1999) *Vvedenie v psiholingvistiku*. Moskva: Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet, 382 s. [Zalevskaya, A.A. (1999) *Introduction to psycholinguistics*. Moscow: Russian State University for the Humanities, 382 p.] (in Russian)
- Zhinkin, N.I. (1982) *Rech' kak provodnik informacii*. Moskva: Nauka, 159 s. [Zhinkin, N.I. (1982) *Speech as a conductor of information*. Moscow: Nauka, 159 p.] (in Russian)

Әдебиетгер

- Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика. – Москва: Издательский центр «Академия», 2004. – 336 с.
- Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – Москва: Наука, 1982. – 159 с.
- Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. – 382 с.
- Карасик В.И., Прохвачева О.Г., Зубкова Я.В., Грабарова Э.В. Иная ментальность. – Москва: Гнозис, 2005. – 352 с.
- Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. – Москва: Едиториал УРСС, 2004. – 352 с.
- Лурия А.Р. Язык и сознание. – СПб.: Питер, 2020. – 336 с.
- Трубицина О.И. Методика обучения иностранному языку / под ред. О. И. Трубицыной. – Москва: Юрайт, 2021. – 384 с.
- Черкасова Г.А., Караулов Ю.Н., Филиппович Ю.Н. Лингвокультурное сознание русской языковой личности: Моделирование состояния и функционирования // Вопросы психолингвистики. – 2011. – № 13.
- Babai E., Permyakova T.M., Pozdeeva E.V. Strategies in performing a multi-level C-test: Applying think-aloud protocols // Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta Filologiya – Tomsk State University Journal of Philology. 2021. T. 73. P. 5-17. DOI: 10.17223/19986645/73/1.
- Davies M. The Corpus of Contemporary American English. English Corpora website Google Ngram Viewer. (n.d.). Google Books. 2008.
- Kumaravadivelu B. The postmethod condition: Emerging strategies for second/foreign language teaching // TESOL Quarterly. 1994. T. 28.
- Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics (3rd ed.). London: Longman, 2002.
- Merriam-Webster.com. Method. 2025. Retrieved February 7, 2025. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/method>.
- Nunan D. Practical English language teaching. New York: McGraw-Hill, 2003.
- Obeid S. Research methods in linguistics: An overview // Studies in Linguistics, Culture, and FLT. 2021. T. 9, № 1. P. 54-82. DOI: 10.46687/SILC.2021.v09i01.004.
- Ramli R., Kusmaryani W. Research methods in English language teaching. 2024.
- Scott T. Methods, post-method, and métodos. Retrieved February 7, 2025. URL: <https://www.teachingenglish.org.uk/professional-development/teachers/knowning-subject/articles/methods-post-method-and-metodos>.
- Scrivener J. Learning teaching. Macmillan, 2005. 431 p.
- Syrymbetova S., Zhumashev R., Nugmetuly D., Shunkeyeva S., Zhetpisbayeva B. Methodological approaches and strategies for teaching the three languages in the Republic of Kazakhstan // Novosibirsk State Pedagogical University Bulletin. 2017. T. 7. P. 72-92. DOI: 10.15293/2226-3365.1704.05.
- Underhill A. Sound foundations. Macmillan Heinemann, 2004. 210 p.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 28.02.2025.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 25.06.2025.

© Myachin, K., Olkova, I., Spulber, D., 2025

© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2025

**Нурбаева Аида Мухтаровна^{1*}, Сафронова Людмила Васильевна²,
Мазинова Айнагуль Жалгасбайқызы³**

^{1*} автор-корреспондент, доктор философии (PhD), и.о. ассоциированного профессора,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0003-1653-0383 E-mail: nurbaeva.aida@bk.ru

² доктор филологических наук, профессор,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0003-0337-9418 E-mail: dinass@mail.ru

³ магистр филологии, Университет Туран, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0009-0009-2669-7479 E-mail: Ainamaz81@mail.ru

ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА В КАЗАХСТАНЕ: КОГНИТИВНЫЙ ПОДХОД

Аннотация. В условиях трансформации казахстанского медиaproстранства реклама всё чаще становится площадкой, где репрезентируются и переосмысливаются гендерные роли. Целью настоящего исследования является выявление лингвистических стратегий, используемых в казахстанской рекламе для репрезентации гендерных ролей, а также оценка их влияния на восприятие аудитории. Работа опирается на междисциплинарную методологию, объединяющую когнитивную лингвистику, прагмалингвистику, критический дискурс-анализ и элементы медиапсихологии. Эмпирическую базу составляют более 100 аутентичных рекламных сообщений, а также результаты социолингвистического опроса среди 1000 респондентов. В результате исследования выявлены устойчивые фреймворковые структуры и концептуальные метафоры, воспроизводящие традиционные гендерные архетипы, а также зафиксированы случаи внедрения инклюзивных стратегий. Проведённый анализ позволил классифицировать рекламные тексты по типу гендерной маркированности, типу речевых актов и прагматической направленности. Теоретическая ценность работы заключается в разработке лингвистического подхода к интерпретации гендерных образов в рекламе. Практическая значимость выражается в формулировке рекомендаций по созданию инклюзивных рекламных текстов и корректировке коммуникативной стратегии брендов. Исследование вносит вклад в развитие гендерной лингвистики и рекламного дискурс-анализа в казахстанском контексте.

Ключевые слова: гендерный аспект; реклама; когнитивный подход; гендерные стереотипы; инклюзия

Для цитирования: Нурбаева А.М., Сафронова Л.В., Мазинова А.Ж. Гендерный аспект рекламного текста в Казахстане: когнитивный подход. *Tiltanym*, 2025. №2 (98). С. 111-125.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-111-125>

**Аида Мұхтарқызы Нұрбаева^{1*}, Людмила Васильевна Сафронова²,
Айнагуль Жалгасбайқызы Мазинова³**

^{1*} автор-корреспондент, философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор м.а.,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0003-1653-0383 E-mail: nurbaeva.aida@bk.ru

² филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0003-0337-9418 E-mail: dinass@mail.ru

³ филология магистрі, Тұран университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0009-0009-2669-7479 E-mail: Ainamaz81@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАРНАМА МӘТІНІНІҢ ГЕНДЕРЛІК АСПЕКТІСІ: КОГНИТИВТІК ТӘСІЛ

Аңдатпа. Қазақстандық медиакөністіктің трансформациясы жағдайында жарнама гендерлік рөлді репрезентациялау мен қайта пайымдаудың маңызды дискурстық алаңына айналууда. Осы зерттеудің мақсаты – қазақстандық жарнамада гендерлік рөлді бейнелеу үшін қолданылатын лингвистикалық стратегияларды айқындау және олардың аудитория қабылдауына тигізетін ықпалын бағалау. Зерттеу пәнаралық әдіснамаға негізделеді, ол когнитивтік лингвистика, прагмалингвистика, сыни дискурс-талдау және медиапсихология элементтерін біріктіреді. Эмпирикалық материал ретінде 100-ден астам шынайы жарнамалық мәтіндер мен 1000 респондент қатысқан социолингвистикалық сауалнама нәтижелері пайдаланылды. Зерттеу барысында дәстүрлі гендерлік архетиптерді

қайталайтын фреймдік құрылымдар мен концептуалдық метафоралар анықталды, сонымен қатар инклюзивтік тәсілдердің қолданылу мысалдары тіркелді. Лингвистикалық талдау негізінде жарнамалық мәтіндер гендерлік маркерлену деңгейі, сөйлеу актілерінің түрі және прагматикалық бағдар бойынша жіктелді. Зерттеудің теориялық маңыздылығы жарнамадағы гендерлік бейнелерді интерпретациялауға арналған лингвистикалық тәсілді ұсынуында. Практикалық маңыздылығы инклюзивті жарнама мәтіндерін жасау мен брендтердің коммуникациялық стратегияларын түзетуге арналған ұсынымдармен көрініс табады. Бұл жұмыс қазақстандық контексте гендерлік лингвистика мен жарнамалық дискурс-талдауды дамытуға елеулі үлес қосады.

Түйін сөздер: гендерлік аспект; жарнама; когнитивті тәсіл; гендерлік стереотиптер; инклюзия

Сілтеме жасау үшін: Нұрбаева А.М., Сафронова Л.В., Мазина А.Ж. Қазақстандағы жарнама мәтінінің гендерлік аспектісі: когнитивтік тәсіл. *Tiltanym*, 2025. №2 (98). 111-125-бб. (орыс тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-111-125>

Nurbayeva Aida^{1*}, Safronova Lyudmila², Mazinova Ainagul³

^{1*}Corresponding Author, Doctor of Philosophy (PhD), Acting Associate Professor,

Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,

ORCID: 0000-0003-1653-0383 E-mail: nurbaeva.aida@bk.ru

²Doctor of Philological Sciences, Professor,

Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,

ORCID:0000-0003-0337-9418 E-mail: dinass@mail.ru

³Master of Philology, Turan University, Kazakhstan, Almaty,

ORCID: 0009-0009-2669-7479 E-mail: Ainamaz81@mail.ru

THE GENDER ASPECT OF ADVERTISING TEXTS IN KAZAKHSTAN: A COGNITIVE APPROACH

Annotation. In the context of the transformation of Kazakhstan's media space, advertising is increasingly becoming a platform for the representation and reinterpretation of gender roles. The aim of the present study is to identify the linguistic strategies employed in Kazakhstani advertising to construct gender roles, as well as to assess their impact on audience perception. The research is based on an interdisciplinary methodology that integrates cognitive linguistics, pragmalinguistics, critical discourse analysis, and elements of media psychology. The empirical data includes over 100 authentic advertising messages, along with the results of a sociolinguistic survey conducted among 1,000 respondents. The study revealed stable frame structures and conceptual metaphors that reproduce traditional gender archetypes, as well as instances of inclusive strategies. The analysis allowed for the classification of advertising texts according to the type of gender marking, speech act typology, and pragmatic orientation. The theoretical value of the research lies in the development of a linguistic framework for interpreting gender representations in advertising. Its practical significance is reflected in the formulation of recommendations for the creation of inclusive advertising texts and the adjustment of brand communication strategies. This research contributes to the advancement of gender linguistics and advertising discourse analysis within the Kazakhstani context.

Keywords: gender aspect; advertisin; cognitive approach; gender stereotypes; inclusion

For citation: Nurbayeva, A., Safronova, L., Mazinova, A. The Gender Aspect of Advertising Texts in Kazakhstan: a Cognitive Approach. *Tiltanym*, 2025. No. 2 (98). P. 111-125. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-111-125>

Введение

Гендерная маркированность как лингвистическое явление находит яркое воплощение в рекламном дискурсе, функционирующем в условиях трансформации общественных установок и культурных парадигм. Реклама в современном казахстанском медиапространстве – это не только инструмент коммерческой коммуникации, но и активный участник формирования социальных идентичностей, в том числе гендерных. С точки зрения когнитивной лингвистики, рекламный текст представляет собой репрезентативную когнитивную структуру, в которой закреплены стереотипизированные сценарии поведения, фреймы и концепты, связанные с мужским и женским началом (Гусманова, 2022; Алиева, 2020). Выбор темы обусловлен отсутствием системных лингвистических исследований, направленных на выявление способов вербализации и концептуализации гендера в рекламных текстах Казахстана. Несмотря на то, что социологические и культурологические аспекты активно изучаются, именно лингвистический срез – анализ лексико-семантических, синтаксических, прагматических и метафорических средств – остаётся слабо представленным в научной литературе. Между тем язык рекламы выполняет не только информативную, но и регулятивную функцию, что делает его продуктивной областью для

изучения механизмов дискурсивной нормализации социальных ролей (Масалимова, Наисбаева 2019; Багаев 2023).

Цель исследования – определить лингвистические механизмы репрезентации гендерных ролей в казахстанском рекламном дискурсе. В качестве задач ставятся:

1. Классификация лексико-семантических и синтаксических средств, маркирующих гендер в текстах рекламы.

2. Анализ когнитивных метафор и дискурсивных стратегий, участвующих в формировании гендерных моделей в массовом сознании.

Гипотеза исследования состоит в том, что современные рекламные тексты в Казахстане демонстрируют амбивалентность: с одной стороны, они воспроизводят устойчивые патриархальные конструкции, с другой – предлагают новые инклюзивные форматы идентичности, нарушая традиционные бинарные оппозиции. Такая двойственность отражается в языке через совмещение конвенциональных и инновационных вербальных форм. Методологическую основу исследования составляют методы когнитивного и дискурсивного анализа, элементы прагмалингвистики, а также медиалингвистический подход, учитывающий специфику функционирования текста в медиасреде (Ербулатова, Есенгазиева, 2021).

Таким образом, данное исследование не только восполняет существующий научный пробел, но и вносит вклад в развитие гендерной лингвистики и медиалингвистики в казахстанском контексте.

Материалы и методы

В исследовании применён комплексный лингвистический подход, включающий методы когнитивной лингвистики, прагмалингвистики, дискурсивного анализа и социалингвистики. Это позволило рассмотреть рекламные тексты как вербальные и когнитивные структуры, транслирующие социокультурные стереотипы. *Описательно-аналитический метод* использовался для сбора и классификации языкового материала из рекламных текстов и визуальных носителей. Выделены ключевые лексико-семантические единицы с гендерной маркированностью: эпитеты (например, «нежная», «мужественный»), метафорические обозначения (например, «она – ангел уюта», «он – опора семьи»), прагматически нагруженные слоганы (например, «Будь сильной. Будь собой», «Настоящий выбор для настоящих мужчин»). *Метод лингвистического наблюдения* применялся для фиксации устойчивых синтаксических и прагматических структур в рекламных текстах, включая императивные конструкции с гендерной адресацией (например, «Порадуй его», «Заслужи её восхищение») и парцелированные фрагменты, усиливающие экспрессивность высказываний (например, «Для него. Для силы. Для результата.»). *Контент-анализ* охватывал 112 рекламных сообщений из телевизионного эфира, онлайн-платформ, наружной рекламы и интернет-баннеров. Анализировались частотности лексем, связанных с мужской и женской идентичностью, распределение речевых актов по признаку гендерной принадлежности, визуально-вербальное взаимодействие, где текстовая и визуальная части синергетически усиливают гендерную семантику. *Когнитивный анализ* позволил выявить концептуальные метафоры и фреймовые структуры, формирующие гендерные стереотипы в сознании реципиента. Например, в слоганах типа «Он решает. Она вдохновляет» прослеживаются ментальные схемы «мужчина – агент действия», «женщина – носитель эмоциональной поддержки». *Метод семантического анализа* применялся для интерпретации лексических значений и прагматических функций рекламных слоганов и речевых конструкций. Особое внимание уделялось семантическим полям, связанным с гендерной атрибуцией, таким как сила, уверенность, забота, нежность, эмоциональность. *Сопоставительный метод* использовался для анализа различий между стереотипными и инклюзивными стратегиями в рекламных кампаниях. *Сравнительный анализ* позволил классифицировать тексты по типу репрезентации: традиционно-гендерные, гендерно-нейтральные, трансформирующие (разрушающие стереотипы). *Социалингвистический опрос* охватывал 1000 респондентов по регионам Казахстана и дополнял лингвистические наблюдения эмпирическим подтверждением общественного восприятия рекламных текстов. Участникам предлагалось оценить степень стереотипности или инклюзивности ряда рекламных сообщений. *Синтетический анализ* был использован на финальном этапе исследования для интеграции данных, полученных с помощью лингвистических,

когнитивных и социологических методов. Он позволил установить взаимосвязь между языковыми стратегиями рекламных текстов и типом общественного восприятия, а также зафиксировать тенденции к трансформации традиционных гендерных моделей в сторону инклюзии. Верификация достоверности результатов обеспечивалась за счёт репрезентативности выборки и географического охвата опроса, триангуляции методов анализа (лингвистического, социолингвистического, когнитивного), качественной и количественной обработки данных.

Таким образом, применённый методологический инструментарий позволил всесторонне исследовать механизмы формирования и трансляции гендерных стереотипов в казахстанском рекламном дискурсе.

Обзор литературы

Проблема гендерной репрезентации в рекламном дискурсе остаётся актуальной в лингвистических исследованиях, объединяя направления когнитивной лингвистики, прагмалингвистики, критического дискурс-анализа и социолингвистики. Рекламная коммуникация рассматривается как одна из форм вербализации социально-когнитивных моделей, включая гендерные стереотипы, идеологемы и сценарии поведения. В когнитивном подходе акцент ставится на концептуальные метафоры и фреймовые структуры. По мнению Дж. Лакоффа (Lakoff, 2004), метафоры формируют не только повседневное мышление, но и репрезентации социальных ролей в медиатекстах. Р. Лэнгакер (Langacker, 2008) подчёркивает концептуализирующую роль синтаксических конструкций, отражающих социальную иерархию. Теория ментальных пространств Ж. Фоконье и М. Тернера (Fauconnier, Turner, 2002) интерпретирует рекламные слоганы как результат блендинга культурных и гендерных сценариев. Подход Т. ван Дейка (Van Dijk, 2013) в критическом дискурсивном анализе рассматривает текст как носитель властных отношений, проявляющихся в лексике, синтаксисе и модальности. Реклама, согласно его теории, легитимирует идеологии, включая патриархальные установки, через доминирование мужских агентов и маргинализацию женщин в лидерских ролях. Это позволяет выявлять как явные, так и скрытые механизмы репрезентации власти в медиатексте. Несмотря на развитость зарубежной теории, в казахстанской лингвистике когнитивно-дискурсивный и прагмалингвистический анализ рекламных текстов остаётся ограниченным. В ряде исследований преобладает описательная модель, что снижает выявление глубинных механизмов идеологизации. Так, у Алиевой А.К. (Алиева, 2018) фиксируются бинарные оппозиции («мужчина – сила», «женщина – красота»), однако отсутствует анализ фреймов и прагматических стратегий, ограничиваясь регистровым описанием. Масалимова З.Н. и Наисбаева А.Б. (Масалимова, Наисбаева, 2020) исследуют социолингвистические особенности казахстанской рекламы, выявляя различия в императивной и эмоциональной направленности мужской и женской рекламы. Однако когнитивно-семантический и прагмалингвистический уровни остаются вне поля внимания. Таким образом, несмотря на значимость эмпирического материала, отдельные исследования не предлагают когнитивной интерпретации выявленных явлений и не соотносят лингвистические структуры с восприятием аудиторией, что ограничивает их междисциплинарную применимость. Лингвистический анализ подменяется культурологическим описанием, а реклама трактуется скорее как текст, нежели как когнитивно-прагматическая система воздействия.

Интересный подход предлагают Ербулатова Г.М. и Есенгазиева Ж.К. (Ербулатова, Есенгазиева, 2021), рассматривающие рекламные тексты как когнитивные сценарии, воспроизводящие архетипы – «мужчина-защитник», «женщина-хранительница». Так, в рекламе ForteBank («Мы создаём будущее вместе») визуальный ряд строится на оппозиции: мужчина – субъект действия, женщина – партнёр и эмоциональный мотиватор. Однако отсутствует лингвистическая операционализация: не выделены лексико-семантические кластеры, синтаксические схемы, прагматические стратегии, а визуальные и вербальные элементы анализируются разрозненно. Багаев Р.И. (Багаев, 2023) вносит вклад в изучение инклюзивных стратегий, фиксируя тенденцию к десемантизации гендерных маркеров и переходу к нейтральной репрезентации («Свобода выбора – для всех», Beeline; «Быть собой – это сила», LG). Однако когнитивные и прагмалингвистические аспекты таких сообщений остаются нераскрытыми: отсутствует анализ модальности, синтаксических структур, лексической инклюзивности и рецептивных механизмов. Следовательно, потенциал когнитивного и прагматического анализа

остаётся нереализованным, что снижает теоретическую и прикладную значимость ряда работ. Существенную методологическую основу настоящего исследования составляют труды Дж.Лакоффа, Р. Лэнгакера и Т. ван Дейка. Теория концептуальной метафоры Лакоффа (Lakoff, 2004) объясняет, как язык структурирует социальный опыт через метафоры. Модель когнитивной грамматики Лэнгакера (Langacker, 2008) позволяет интерпретировать рекламные слоганы как концептуализации с акцентом на агентивность и субъективизацию. Интеграция когнитивного и критического дискурс-анализа обеспечивает теоретическую рамку для глубокого лингвистического осмысления рекламных текстов, выявляя структурные, семантические и прагматические закономерности формирования гендерных образов в медиакommunikации.

Результаты и обсуждения

Рекламные дискурсы в Казахстане по-прежнему воспроизводят традиционные гендерные роли через устойчивые семиотические образы. Мужчины репрезентируются как носители силы и рациональности, женщины – как символы эмоциональности и заботы. Однако наметился переход к инклюзивным моделям, ориентированным на отказ от бинарной оппозиции «мужское/женское» и внедрение стратегий гендерного равенства. Этот сдвиг проявляется прежде всего в языковом уровне рекламных текстов, где всё чаще используются гендерно-нейтральные лексемы и синтаксические конструкции.

С позиций когнитивной лингвистики, слоганы и метафоры активируют ментальные схемы, закреплённые в общественном сознании. Лингвистические триггеры формируют предсказуемые когнитивные фреймы, поддерживая или трансформируя образ гендера в массовом восприятии. Пример – кампания *Chocotravel* в 2017 году со слоганом «*Летайте дешевле с Chocotravel*», сопровождавшимся изображением обнажённых стюардесс. Такая гиперсексуализация, по Л.Морозовой, формирует паттерн объективации, закрепляя внешность как маркетинговый ресурс (Морозова, 2020). В языковом плане здесь используется приём прагматической провокации и семантической неопределённости, усиливающий визуальный эффект. Реакция аудитории на данную кампанию свидетельствует о росте чувствительности к гендерной этике и о смещении акцентов в восприятии рекламного дискурса. Это подчеркивает необходимость лингвистической адаптации коммерческих сообщений к новым нормативным ожиданиям. Аналогичный приём телесной репрезентации наблюдается в рекламной кампании *Chocofood*, реализованной в 2018 году. Слоган «*Горячая доставка для тебя*» сопровождался визуальным рядом с полуобнажёнными курьерами обоих полов. Лингвистический анализ слогана выявляет реализацию стратегии прагматической многозначности, при которой лексема «горячая» функционирует на пересечении денотативного значения (температура блюда) и коннотативного (эротизированное восприятие). Семиотическая структура активирует фрейм «доставка как чувственное переживание», где лингвистические маркеры – в частности, метафоризация – переориентируют высказывание с функционального на аффективный уровень. Такая риторика провоцирует когнитивный сдвиг: реципиент воспринимает услугу не столько как логистическую, сколько как элемент чувственного контакта.

Визуальные образы поддерживают лингвистический посыл, превращая тела доставщиков в репрезентативные знаки бренда, а не в субъектов предоставления сервиса. С точки зрения когнитивной лингвистики, активируется сенсомоторная метафора, при которой телесный опыт (восприятие привлекательности) становится маркером качества продукта. Однако, как отмечает Л.В. Морозова, дискурсивная эротизация снижает прагматическую эффективность и уровень доверия к бренду в долгосрочной перспективе, подменяя функциональную ценность внешним провоцирующим кодом (Морозова, 2020). Таким образом, кампания демонстрирует смещение рекламного дискурса от информативно-смысловой нагрузки к эстетизированной, что противоречит принципам устойчивого и этически маркированного позиционирования.

Одним из ярких примеров продвижения гендерного равенства в рекламной коммуникации является глобальная кампания *Dove «Естественная красота» (Real Beauty)*, реализованная в Казахстане с 2019 года. Слоган апеллирует к концептуальной метафоре «природное = подлинное», актуализируя доверие и разрушая бинарную оппозицию «идеальное vs обычное». Отсутствие эталонных параметров во вспомогательных текстах формирует дискурс многообразия и инклюзивности. На локальном уровне сходную стратегию реализует кампания *Halyk Bank* в 2021

году со слоганом «С нами удобно!». Несмотря на внешнюю простоту, прилагательное «удобно» лексически расширяется до значений «безопасно», «понятно» и «доступно», особенно в контексте, где женщина представлена как субъект финансового диалога. Лингвистически это отражает смещение субъектной роли, нарушающее традиционную гендерную диспозицию. Кампания Kaspi.kz в 2022 году со слоганом «Финансовая свобода для всех» опирается на инклюзивный синтаксис, где слово «всех» выступает как универсализирующий элемент. Коллокация «финансовая свобода» обретает прагматическую глубину, связывая экономическую доступность с социальной автономией. Противоположный дискурсивный эффект продемонстрировала кампания Kaspi Bank в 2020 году со слоганом «Доверяйте финансы тем, кто умеет считать». Несмотря на формальную универсальность, в сочетании с визуальным контекстом возникает гендерная маркированность, где мужчины представлены как компетентные, а женщины – как сомневающиеся. Это создаёт прагматическое напряжение между языковой универсальностью и визуальной сегрегацией, вызвавшее негативную реакцию и последующую коррекцию коммуникационной стратегии. Beeline Kazakhstan в 2023 году в слогане «Связь, доступная каждому» использует модальность инклюзивности, где отсутствие социальной и гендерной иерархии реализуется через простую синтаксическую конструкцию. Компания Kcell в 2022 году представила кампанию со слоганом «Связь для каждого». Стилистически слоган построен на синтаксическом упрощении с акцентом на личную адресацию («каждого»), что усиливает персонализацию и доверительность коммуникации. Визуальные нарративы демонстрируют мужчин и женщин различных возрастов и профессий, что репрезентирует дискурс повседневности и разрушает бинарное разделение технологического пространства. В 2021 году LG Electronics Kazakhstan реализовала кампанию со слоганом «Умные технологии для вашей семьи». Рекламный текст подчёркивает коллективную адресацию и семейную инклюзию, что смещает фокус с индивидуальной технологической экспертизы (часто маркированной как мужская) на совместное использование и универсальность. Семантический анализ рекламных текстов указывает на нейтрализацию гендерных маркеров через использование притяжательного местоимения «вашей», которое, в сочетании с лексемой «семья», создаёт поле общей ответственности и взаимной полезности.

Таким образом, кампания разрушает бинарные оппозиции типа «техника – мужское» и формирует новый дискурсивный порядок, в котором бытовые технологии становятся. Кампания Mega Center Almaty в 2020 году со слоганом «Для каждого уголка вашей жизни» демонстрировала прагматически выстроенный инклюзивный образ семьи, в котором и мужчины, и женщины изображались как равноправные участники повседневных покупок.

Синтаксическая структура слогана построена на универсальной детерминации («каждого уголка»), что усиливает смысловую всеохватность и эмоциональную вовлечённость адресата. Лексема «жизнь» в данном контексте выступает как метафора общей ответственности, а не гендерно-ограниченной роли. Такой подход создаёт эффект равенства и паритетности, разрушая конвенциональные представления о бытовых обязанностях как сфере исключительно женской компетенции. Стилистически реклама оформлена в жанре повседневного нарратива, активирующего идентификацию через знакомые сценарии поведения, что усиливает эффект доверия и узнавания. Кампания Magnum Cash&Carry в 2021 году со слоганом «Вместе выгоднее» реализует стратегию лингвистической инклюзии через лексему «вместе», функционирующую как прагматический маркер кооперации. Включение в компаративную конструкцию разрушает дихотомию «он – добытчик, она – хозяйка». Визуальный дискурс дополняет лингвистическую репрезентацию, демонстрируя модель гендерной симметрии в бытовом потреблении. Кампания Komfort Plus в 2020 году со слоганом «Уют для неё, надёжность для него» опирается на бинарную дихотомию. Лексемы «уют» и «надёжность» выступают семиотическими индикаторами патриархальной ролевой модели. Несмотря на синтаксическую симметрию, слоган закрепляет традиционное ролевое распределение. Однако он вызвал общественную дискуссию о необходимости деконструкции гендерных сценариев. Кампания Air Astana в 2022 году с лозунгом «Высота – для всех» представляет инклюзивный дискурс, где метафора «высоты» репрезентирует универсальные ценности роста и свободы. Компонент «для всех» устраняет гендерную маркировку, а визуальные образы поддерживают нейтральность, создавая мультикультурное и

горизонтальное коммуникативное пространство.

Кампания Астана ЛРТ в 2018 году со слоганом «*Будь настоящим мужчиной – уступи место*» апеллирует к культурно-языковому фрейму мужественности. Императивная структура активизирует иллокутивную функцию побуждения, а словосочетание «*настоящий мужчина*» маркирует асимметрию ролей, где женщина выступает зависимым субъектом. Кампания Beeline Kazakhstan в 2023 году со слоганом «*Связь, доступная каждому*» демонстрирует инклюзивную прагматику. Лексема «*каждому*» нейтрализует гендерную маркированность, расширяя адресатную рамку. Визуальный ряд усиливает эффект за счёт гендерного и возрастного разнообразия. Кампания Samsung Kazakhstan (2023) со слоганом «*Технологии для всех*» реализует универсалистский дискурс. Квантор «*всех*» разрушает стереотип о маскулинности технологий, акцентируя их повседневную доступность. Кампания Kcell в 2022 году со слоганом «*Связь для каждого*» продолжает линию прагматической инклюзивности. Лексема «*каждого*» усиливает персонифицированную прагматику вовлечения. Лингвистическая нейтральность сопровождается визуальным подтверждением гендерного и возрастного разнообразия пользователей, что закрепляет образ цифровой универсальности. Кампания «*LG Electronics Kazakhstan*» в 2021 году со слоганом «*Умные технологии для вашей семьи*» демонстрирует лингвистическую стратегию дестереотипизации. В отличие от типичных фреймов, где техника маркируется по полу, синтаксическая конструкция «*для вашей семьи*» задаёт инклюзивный ориентир, позиционируя семью как равноправное целое. Слоган формирует образ технологии как элемента общего комфорта, а не гендерного инструмента. Кампания «*Mega Center Almaty*» в 2020 году со слоганом «*Для каждого уголка вашей жизни*» разрушает стереотипное распределение домашних ролей. Лексема «*каждого*» и метафора «*уголка жизни*» активируют образ партнёрского быта. Лингвистически реализуется концепт выбора, а не предписания, в построении гендерных ролей. Компания «*Magnum Cash&Carry*» в 2021 году со слоганом «*Вместе выгоднее*» акцентирует прагматику кооперации в семейной экономике. Лексема «*вместе*» задаёт интенциональность взаимодействия. Визуальный и лингвистический компоненты конструируют горизонтальную модель семьи, отвергающую доминирующие роли. Кампания «*Komfort Plus*» в 2020 году со слоганом «*Уют для неё, надёжность для него*» отражает традиционный гендерный дискурс. Лексемы «*уют*» и «*надёжность*» функционируют как маркеры стереотипных ролей. Синтаксическая симметрия маскирует идеологическую асимметрию. Лингвистическая фиксация таких ролей ограничивает поведенческий потенциал обоих полов, актуализируя необходимость переосмысления устаревших моделей взаимодействия.

Сфера энергетики и технологий в Казахстане демонстрирует растущий интерес к вопросам гендерного равенства через лингвистически выстроенные рекламные стратегии, направленные на инклюзивность и деконструкцию стереотипов. Кампания *Алматыэнергосбыт* в 2020 году со слоганом «*Энергия для вашего дома и будущего*» активизирует синтаксический механизм двойной адресации: лексема «*вашего*» персонализирует обращение, а бинарная структура «*дом – будущее*» устанавливает семантический мост между частной и общественной сферами. Визуальный образ женщины в традиционном казахском костюме репрезентирует архетип хранительницы очага, однако слоган прагматически расширяет её значимость до уровня социального участия и преемственности. Кампания *Green Energy Kazakhstan* в 2023 году со слоганом «*Энергия будущего – в руках каждого*» реализует стратегию инклюзивной номинации. Лексема «*каждого*» грамматически нейтральна и семантически универсальна, устраняя гендерную маркированность. Метафора «*в руках*» актуализирует когнитивную модель энергии как инструмент, принадлежащий любому субъекту независимо от пола, что подрывает традиционный образ техники как мужской сферы. Визуальные образы подтверждают дискурсивную установку на паритет. Кампания *KazMunayGas* в 2020 году использовала слоган «*Энергия равных возможностей*», основанный на номинативной конструкции с абстрактной лексемой «*возможности*» и определяющим прилагательным «*равных*», создающим установку на институционализированное равенство. Грамматически слоган исключает гендерную адресацию, при этом семантически подчеркивает доступ к социальным и профессиональным ресурсам как норму. Во всех трёх кампаниях прослеживается отход от бинарной оппозиции в пользу инклюзивной лексики и гендерно нейтральных синтаксических конструкций. Использование универсальных субъектов («*вашего*»

дома», «каждого», «равных возможностей») и отказ от гендерно маркированных местоимений способствуют формированию новой парадигмы рекламного дискурса. Лингвистические механизмы оказывают влияние не только на эмоциональное восприятие, но и на когнитивные установки, трансформируя социальные представления о распределении ролей.

Сфера косметики и личного ухода в казахстанской рекламе демонстрирует значительное разнообразие стратегий представления гендера, варьирующихся от закрепления традиционных ролей до продвижения инклюзивных ценностей. Кампания *Aray Cosmetics* в 2019 году со слоганом «Для женщин, которые ценят красоту» использует стратегию адресации, ориентированную на женскую аудиторию. Слоган представляет собой придаточную конструкцию, где субъект маркируется гендерно и ценностно, что формирует патриархальную модель женственности. Лексема *красота* функционирует как концепт, соотносимый с социальной обязанностью женщины быть привлекательной, усиливая визуально-ориентированный гендерный стереотип. Кампания *Natural Glow* в 2021 году реализует слоган экзистенциального типа, в котором эстетика локализуется в понятии *естественность*, рефреймируя традиционные критерии. Лингвистически это выражено через отсылку к природной норме вместо навязанного идеала, что сближает сообщение с философией бодипозитива. Кампания *Men's Care Pro* в 2022 году со слоганом «Уверенность начинается с ухода» впервые позиционирует уход как мужскую прерогативу. Синтаксис реализует причинно-следственную связь между *уходом* и *уверенностью*, что нарушает традиционную семиотику маскулинности и представляет десемантизацию гендерного кода. Кампания *Skin Balance for All* в 2023 году со слоганом «Совершенство для каждого» продолжает инклюзивный тренд. Лексема *совершенство* выступает как деперсонализированный идеал, а *каждого* – как инклюзивный маркер, устраняющий бинарную адресацию и активирующий стратегию универсального обращения. Лингвистически дискурс косметической рекламы в Казахстане демонстрирует две стратегии: гендерно-сегментированную (*Aray Cosmetics*) и инклюзивно-универсальную (*Lush, Skin Balance*), различающиеся по степени маркировки и адресации. Прагматически это отражает сдвиг от модели «гендер как рынок» к модели «личность как бренд», где значение приобретает индивидуальность субъекта, а не его пол. Тем самым лингвистические средства рекламы способствуют институционализации инклюзивного дискурса, отвечающего социокультурным и рыночным трансформациям.

Сфера автомобильной рекламы в Казахстане демонстрирует активную адаптацию к принципам инклюзии, что проявляется в лексико-семантических и синтаксических решениях рекламных слоганов. Кампания *Hyundai Kazakhstan* в 2023 году со слоганом «Автомобиль для всей семьи» использует собирательную номинацию «вся семья» (лексема, не маркированная по полу, включающая как мужчин, так и женщин), устраняющую гендерную эксклюзивность. Упрощённая синтаксическая структура (прямая номинация без сложных грамматических конструкций) способствует прагматической доступности и широкому охвату. Лексема «семья» активирует концептуальную метафору социального единства (в рамках фрейма безопасности и заботы), особенно значимую для женской аудитории. Слоган кампании *Toyota Kazakhstan* в 2023 году – «Надёжность на все времена» – построен как номинативная конструкция (то есть предложение без глагола, с акцентом на сущностную характеристику продукта), где отвлечённое существительное «надёжность» (абстрактная, внегендерная лексема) формирует универсальную ценность. Такая атрибутивная стратегия (указание на качество без привязки к гендеру) способствует формированию имиджа бренда как надёжного вне зависимости от пола потребителя. В кампании *Nissan Kazakhstan* в 2022 году слоган «Комфорт для каждого» реализует инклюзивную стратегию через грамматическое средство — универсальное местоимение «каждого» (форма единственного числа, не указывающая на пол субъекта). Такая языковая реализация демонстрирует отказ от гендерной дихотомии и акцентирует индивидуализацию (ориентацию на личностные особенности потребителя). В совокупности, указанные лингвистические механизмы отражают современную тенденцию к десексуализации рекламного дискурса и ориентации на равноправие в коммуникативных стратегиях.

Стилистический анализ рекламных текстов выявляет номинативные конструкции с оценочной семантикой: *семья, надёжность, комфорт* выступают как маркеры позитивных фреймов (безопасность, стабильность, забота). Они формируют образ автомобиля не как символ

маскулинности, а как средство удовлетворения базовых потребностей. Прагматически слоганы отражают сдвиг от гендерно-маркированной к универсальной модели потребления. Вербальные стратегии демонстрируют переход от схемы «мужчина – водитель» к инклюзивной модели «потребитель – партнёр – семья». Таким образом, автомобильный дискурс в Казахстане эволюционирует в сторону инклюзивности, отражая трансформацию гендерных ролей и потребительских репрезентаций в медиaprостранстве.

Сфера рекламы продуктов питания и потребительских товаров в Казахстане представляет собой значимый объект для анализа языковых стратегий с гендерной маркировкой. Часто используются стереотипные конструкции, закрепляющие устойчивые модели поведения. Однако наблюдается сдвиг к инклюзивности и нейтрализации гендерной идентичности. Кампания *Coca-Cola Казахстан 2022* года со слоганом «Улыбайся и делай мир лучше» апеллирует к универсальным ценностям. Императивная конструкция с немаркированным субъектом формирует образ позитивного потребителя вне пола и возраста. Кампания *Pepsi Light 2021* года со слоганом «Легко быть собой» отказывается от бинарной модели, подчеркивая аутентичность. Лексема «собой» отражает установку на самовыражение, особенно актуальную для миллениалов и поколения Z. Слоган кампании *Eurasian Foods 2023* года со слоганом «Вкус для каждого» основан на универсализации. Лексема «каждого» акцентирует гендерную нейтральность и доступность, исключая традиционные ролевые образы. В противоположность этим стратегиям, кампания «Мясная лавка» 2018 года со слоганом «Мужской выбор» содержит жёсткую маркировку, апеллируя к стереотипной мужественности и ограничивая охват аудитории. Кампания *Lipton Kazakhstan 2019* года со слоганом «Чай для настоящих мужчин» усиливает образ силы и лидерства, закрепляя бренд в поле патриархальных ценностей. В отличие от них, *Coca-Cola* и *Pepsi* транслируют потребление как свободу, используя нейтральные глаголы и местоимения. Таким образом, реклама пищевых товаров демонстрирует лингвистический переход от бинарных моделей к универсальному обращению, где выбор лексики и прагматика отражают идеологическую позицию бренда.

Государственные и общественные инициативы в Казахстане в последние годы активно внедряют гендерно-чувствительные дискурсивные практики в рекламные и информационные кампании. Эти проекты отражают стремление государственных структур и НПО трансформировать гендерные роли с помощью языковых стратегий, направленных на нормализацию инклюзивности в публичной коммуникации. Кампания *Samruk-Kazyna* в 2022 году со слоганом «Будущее строим вместе» демонстрирует гендерно-нейтральный подход к формированию гражданской идентичности. Глагол «строим» активизирует дискурс действия и партнёрства, а отсутствие гендерной маркировки в субъектной позиции делает послание инклюзивным. Визуально кампания показывает мужчин и женщин в равных профессиональных контекстах, включая энергетику и промышленность, расширяя репрезентацию женщин без маргинализации мужчин. В противоположность этому, кампания *Altyn Orda* в 2018 году со слоганом «Для тех, кто знает цену лидерству» опирается на элитарную лексику и визуально кодирует аудиторию как мужскую. Несмотря на формально универсальное местоимение «тех», контекстуальное употребление указывает на гендерную иерархию: женщины представлены в поддерживающих ролях. Такая стратегия, как отмечает Алиева А.К. (Алиева, 2019), закрепляет патриархальные установки и ограничивает женскую субъектность в сфере лидерства.

Таким образом, в казахстанском медиадискурсе сосуществуют два вектора: один – направлен на лингвистическую деконструкцию бинарных ролей, другой – продолжает воспроизводить традиционалистскую риторику. Язык здесь выступает как инструмент как трансформации, так и репродукции гендерных идеологем.

Сфера игрушек и детских товаров активно влияет на общественные восприятия гендерных ролей, особенно через рекламу. Несмотря на стремление к инклюзивности, многие бренды всё ещё используют устаревшие подходы, разделяя игрушки на «мальчишковые» и «девчачьи», что подчёркивает традиционные гендерные стереотипы. С лингвистической точки зрения, такая бинаризация проявляется в маркированной лексике и императивных слоганах, адресованных определённому полу, например: «для настоящих мальчиков», «девочкам – только лучшее». Кампания *Милашка* в 2020 году со слоганом «Мужской выбор» продвигала детские игрушки,

разделяя их на «девчачьи» и «мальчишковые». Это вызвало критику со стороны экспертов за поддержку гендерного разделения в воспитании. Хотя слоган был формально универсальным, визуальные образы ограничивали инклюзивность и укрепляли стереотипные представления. Кампания *LEGO* в 2020 году со слоганом «*Строим вместе!*» демонстрировала стремление разрушить гендерные барьеры. Языковой анализ текстов кампании выявляет использование нейтральных глагольных конструкций («*создавай*», «*играй*», «*исследуй*») и отсутствие феминитивов и маскулитивов, что способствует формированию универсального лингвистического пространства. Визуальные материалы подчёркивали универсальность конструктора, позволяя детям независимо от пола развивать навыки творчества и инженерного мышления. Кампания *Hot Wheels* в 2021 году со слоганом «*Быстрее, выше, сильнее!*» продолжила традицию маскулинного позиционирования через образы гонок и приключений. Стилистический анализ указывает на экспрессивную лексику и анафорические усиления, типичные для гендерно маркированного мужского дискурса. Несмотря на это, бренд начал вводить более инклюзивные продуктовые линии, ориентируясь на расширение аудитории и преодоление гендерных ограничений.

Таким образом, анализ рекламных текстов выявляет устойчивость гендерных стереотипов – маркированные слоганы, окрашенную лексику и императивные конструкции. Одновременно наблюдается дестереотипизация: переход к универсальным стратегиям, снижающим поляризацию. Игрушечные бренды колеблются между воспроизводством клише и продвижением инклюзии, предлагая детям свободный выбор вне гендерных рамок.

Данное исследование посвящено анализу языковых и социокультурных механизмов формирования гендерных образов в казахстанской рекламе. В отличие от прежних подходов, основной акцент сделан на лингвистических стратегиях: прагматике рекламных текстов, когнитивных фреймах и дискурсивных моделях, отражающих как традиционные, так и инклюзивные гендерные сценарии. Исследование фокусируется на том, как через язык и визуальные элементы транслируются установки, связанные с гендерными ролями. Особое внимание уделено прагмалингвистическому анализу: речевые акты, имплицитные послылы и стилистические средства, формирующие гендерно маркированный или универсальный дискурс.

Социолингвистическое анкетирование охватило 1000 респондентов, охарактеризованных по возрастным, профессиональным и региональным признакам. Анкета содержала 30 вопросов, касающихся:

- эмоционального восприятия гендерно окрашенной лексики (например, «мужская сила», «нежность»);
- отношения к реальным рекламным слоганам (маркированным и нейтральным);
- предпочтений в выборе языковых форм и их прагматического эффекта;
- реакции на новые гендерные образы (мужчина-отец, женщина-лидер).

Применённые методы корреляционного и факторного анализа выявили статистическую связь между возрастом, образованием и чувствительностью к гендерной маркировке. Молодёжь демонстрирует низкую толерантность к императивам с гендерной окраской (например, «Будь мужчиной», «Порадуй его»), что указывает на когнитивный сдвиг в сторону инклюзивного восприятия рекламы.

Таким образом, язык в рекламном дискурсе выполняет не только коммуникативную, но и социально-моделирующую функцию, а выявленные тенденции могут быть применимы при создании инклюзивных медиастратегий.

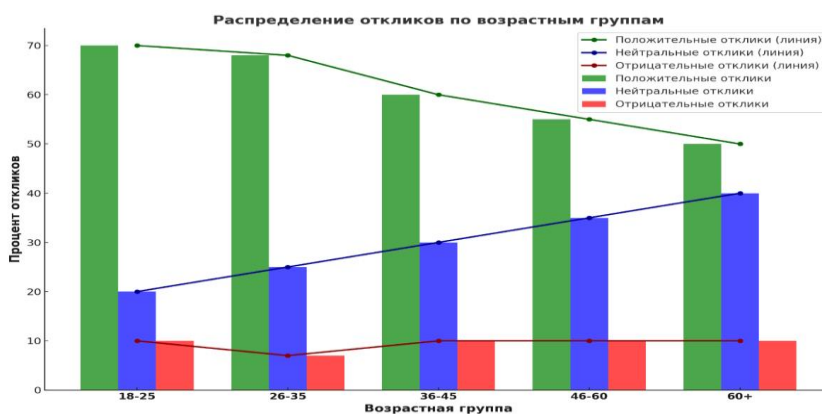

Диаграмма 1 – Распределение откликов по возрастным группам
 Диаграмма 1 – Жас топтары бойынша жауаптардың таралуы
 Figure 1 – Distribution of Responses by Age Groups

Подробные выводы по диаграмме 1:

Анализ распределения откликов по диаграмме 1 выявляет регионспецифические особенности восприятия гендерной репрезентации в рекламном дискурсе среди городских респондентов ($n = 500$). На лингвистическом уровне зафиксирована разная степень готовности к принятию инклюзивных языковых стратегий в зависимости от региональной принадлежности.

Так, в Алматы и Южном Казахстане доля положительных откликов превышает 70%, что указывает на высокую толерантность к нейтральной лексике, отказу от бинарной маркировки и к когнитивной гибкости в интерпретации рекламных текстов. В Северном и Восточном регионах поддержка выражена слабее (около 65%), что может свидетельствовать о сохранении традиционных лингвокультурных установок и фреймов.

Нейтральные оценки (до 25%) преобладают в Восточном и Западном Казахстане, где наблюдается когнитивная нерешительность по отношению к трансформации языковых моделей. Это может быть связано с ограниченной экспозицией к медиадискурсу и недостаточной внутренней лингвистической рефлексией.

Отрицательные отклики (15–20%) сконцентрированы преимущественно в Северном и Восточном Казахстане, что подтверждает устойчивость патриархальных семантических схем и лексических ассоциаций, воспроизводящих бинарную оппозицию полов в языке.

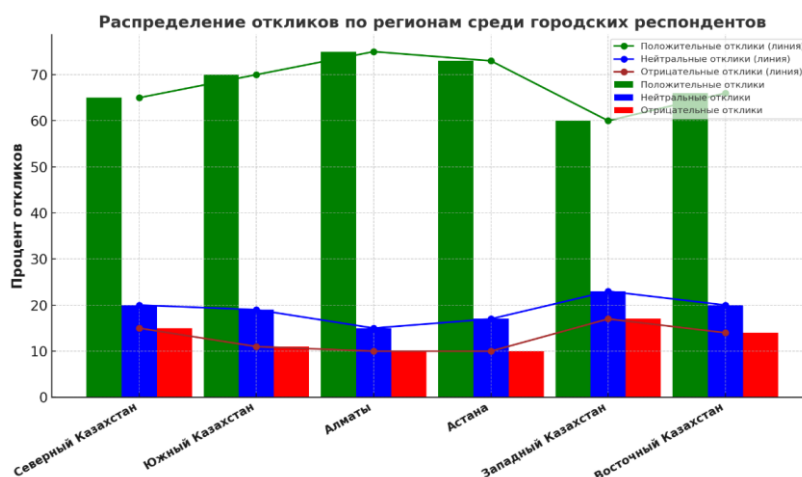

Диаграмма 2 – Распределение откликов по регионам среди городских респондентов
 Диаграмма 2 – Қалалық респонденттер арасында өңірлер бойынша жауаптардың таралуы
 Figure 2 – Distribution of Responses by Regions Among Urban Respondents

Таким образом, лингвистический анализ данных диаграммы демонстрирует наличие региональной вариативности в восприятии инклюзивной речевой политики. Эффективная трансформация рекламного дискурса требует учёта локальных языковых установок и постепенного внедрения прагматически выверенных стратегий гендерной нейтрализации.

Подробные выводы по диаграмме 2:

Анализ диаграммы 2 демонстрирует региональные различия в восприятии языковых трансформаций, связанных с гендерной репрезентацией, среди городских респондентов (n = 500). Наиболее высокая степень акцептации инклюзивной лексики зафиксирована в Алматы и Южном Казахстане (более 70%), что отражает готовность аудитории к восприятию гендерно нейтральных языковых стратегий и отказу от бинарной маркировки.

В Северном и Восточном Казахстане уровень поддержки снижается до 65%, что указывает на частичную адаптацию новых когнитивных фреймов при сохраняющемся влиянии традиционного дискурса. Нейтральные отклики (до 25%) чаще встречаются в Восточном и Западном регионах, что может свидетельствовать о низкой степени медиалингвистической экспозиции и недостаточной сформированности позиции в отношении языковой инклюзии. Напротив, в Астане, Алматы и на юге страны фиксируется устойчивое преобладание выраженных оценок, что подтверждает наличие активной дискурсивной рефлексии. Отрицательные реакции наиболее выражены в Северном и Восточном Казахстане (до 20%), где доминируют архаичные полоролевые модели, воспроизводимые на уровне лексики и синтаксиса. В южных и столичных регионах доля отторжения не превышает 15%, что указывает на снижение лингвистического сопротивления и высокую степень восприятия инклюзивной прагматики.

Таким образом, данные диаграммы подтверждают существование регионально обусловленных моделей интерпретации гендерной лексики. Эффективность дискурсивных инноваций в публичной коммуникации требует учёта этих различий при разработке унифицированных, но гибко адаптируемых языковых и просветительских стратегий.

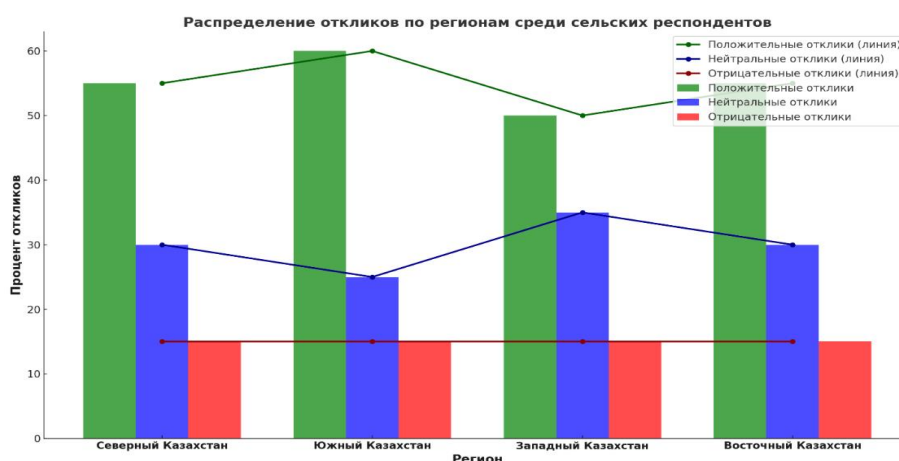

Диаграмма 3 – Распределение откликов по регионам среди сельских респондентов
 Диаграмма 3 – Ауылдық респонденттер арасында өңірлер бойынша жауаптардың таралуы
 Figure 3 – Distribution of Responses by Regions Among Rural Respondents

Подробные выводы по диаграмме 3:

Анализ диаграммы 3 демонстрирует региональные различия в восприятии гендерно-инклюзивной лексики сельскими респондентами (n = 500). Лингвистическая чувствительность к нейтральным формам варьирует в зависимости от степени медиалингвистической экспозиции и доминирующих речевых норм.

В Южном Казахстане зафиксирован наивысший уровень положительных реакций (свыше 60%), что указывает на частичную адаптацию новых лингвистических стратегий и ослабление традиционно бинарного дискурса. В Северном и Восточном регионах уровень поддержки ниже (около 55%) — здесь продолжают доминировать этнолингвистические стереотипы и

ограниченный доступ к инклюзивным медиатекстам. Нейтральные отклики (до 30%), наиболее выраженные в Восточном и Западном Казахстане, отражают когнитивную нерешительность при интерпретации гендерно нейтральных конструкций. На юге и севере этот показатель ниже (около 25%), что можно интерпретировать как начало внутренней перестройки гендерных представлений. Отрицательные реакции (до 15%) сосредоточены преимущественно в Северном и Восточном Казахстане и указывают на прочное закрепление бинарных моделей в повседневном речевом взаимодействии. В южных и западных регионах доля отрицательных оценок ниже (около 10%), что говорит о большей готовности к языковым инновациям.

Таким образом, принятие инклюзивной лексики в сельской среде обусловлено степенью когнитивной готовности и уровнем лингвистической социализации. Эффективная адаптация требует учёта региональной специфика речи и целенаправленной просветительской работы по формированию устойчивых инклюзивных языковых практик.

Заключение

Целью настоящего исследования было выявление лингвистических стратегий репрезентации гендера в рекламных текстах Казахстана, анализ их прагматических и семантических особенностей, а также определение степени восприятия этих стратегий аудиторией. Методологическая база включала лингвистический анализ рекламных слоганов (лексико-семантический, синтаксический, прагматический), элементы когнитивного моделирования и социолингвистический опрос среди 1000 респондентов различных возрастных, профессиональных и региональных групп. Лингвистический анализ позволил классифицировать рекламные тексты по типу гендерной маркированности, типу речевых актов и прагматической направленности. Установлено, что наиболее устойчивая структура слоганов опирается на оценочную лексику, гендерно маркированные местоимения и императивные конструкции, направленные на создание бинарных когнитивных фреймов. Одновременно зафиксированы тенденции к инклюзивности и универсализации: использование гендерно-нейтральной лексики, номинативных конструкций без маркировки пола, а также стратегий деконструкции традиционных архетипов.

Социолингвистический компонент исследования подтвердил гетерогенность восприятия: молодёжь (18-35 лет) демонстрирует высокую чувствительность к инклюзивной риторике (до 68% положительных откликов), тогда как старшие возрастные группы (60+) склонны к устойчивому восприятию традиционных моделей. В крупных городах наблюдается более высокая степень принятия лингвистических инноваций (Алматы, Астана – до 75%), в то время как в сельской местности доминируют нейтральные и негативные оценки. Также выявлена корреляция между профессиональной принадлежностью и уровнем дискурсивной толерантности: работники образования и сферы услуг демонстрируют большую гибкость, чем представители госструктур и промышленности. Таким образом, исследование подтверждает тезис о том, что рекламный язык в Казахстане не только отражает, но и активно формирует представления о гендере. Лингвистические механизмы – выбор лексем, синтаксическая структура, прагматическая направленность высказываний – выступают в качестве инструментов трансляции либо стереотипных, либо инклюзивных моделей.

Результаты работы открывают перспективы дальнейших исследований в области прагматического анализа рекламы, разработки инклюзивных речевых практик, а также в построении типологии рекламных стратегий с учётом гендерного параметра. Практическое значение состоит в возможности использования полученных данных при создании гендерно-чувствительного медиаконтента, в разработке образовательных программ по медиалингвистике и в оценке эффективности рекламных коммуникаций в межкультурном и социолингвистическом контексте.

Литература

Алиева А.К. Гендерная семиотика казахстанской рекламы: речевые стратегии и образный ряд // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2018. – № 2 (164). – С. 89-95.

Алиева А.К. Гендерные стереотипы и дискурсивные практики в казахстанской рекламе // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2019. – № 2 (170). – С. 123-130.

- Алиева А.Ж. Гендерная репрезентация в казахстанском медиадискурсе: социолингвистический анализ // Язык. Коммуникация. Социальные практики. – 2020. – № 2. – С. 112-121.
- Багаев Р.И. Инклюзивные практики в рекламном дискурсе Казахстана: от маркеров к универсальности // Медиатекст в цифровую эпоху. – 2023. – № 1. – С. 77-85.
- Багаев Т.С. Визуальные образы и лингвистические конструкции в рекламе: между стереотипом и инклюзией // Гендерные исследования в Центральной Азии. – 2023. – № 1 (7). – С. 34-42.
- Гусманова Г.Р. Гендерные стереотипы в казахстанской рекламе: когнитивно-дискурсивный подход // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2022. – № 4 (194). – С. 95-102.
- Ербулатова А.Ш., Есенгазиева Л.Ж. Рекламный дискурс и медиапсихология: когнитивные механизмы влияния // Психология. Язык. Медиа. – 2021. – № 3 (10). – С. 67-76.
- Ербулатова Г.М., Есенгазиева Ж.К. Архетипические модели в рекламе: когнитивный и визуальный аспект // Медиалингвистика и межкультурная коммуникация. – 2021. – № 3 (15). – С. 55-62.
- Масалимова А.Б., Наисбаева А.А. Лингвистический анализ медиатекстов: гендерные аспекты // Наука и образование в XXI веке: вызовы и перспективы. – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2019. – С. 213-219.
- Масалимова З.Н., Наисбаева А.Б. Гендерная маркированность в рекламе: социолингвистический подход // Язык. Личность. Общество. – 2020. – № 4. – С. 112-118.
- Морозова Л.В. Гендер и телесность в медиадискурсе: от репрезентации к объективации // Вестник медиапсихологии. – 2020. – № 2. – С. 45-56.
- Fauconnier G., Turner M. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. – New York: Basic Books, 2002. – 464 p.
- Lakoff G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. – Chicago: University of Chicago Press, 2004. – 614 p.
- Langacker R.W. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 584 p.
- Van Dijk T.A. *Discourse and Power*. – London: Palgrave Macmillan, 2013. – 356 p.

References

- Alieva, A.K. (2018) *Gendernaja semiotika kazahstanskoy reklamy: rechevye strategii i obraznyj rjad*. Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. №2 (164). S. 89-95. [Aliyeva, A.K. (2018) *Gender semiotics of Kazakhstani advertising: speech strategies and visual image*. Vestnik KazNU. Philology series. No. 2 (164). P. 89-95.] (in Russian)
- Alieva, A.K. (2019) *Gendernye stereotipy i diskursivnye praktiki v kazahstanskoy reklame*. Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. №2 (170). S. 123-130. [Aliyeva, A.K. (2019) *Gender stereotypes and discursive practices in Kazakhstani advertising*. Vestnik KazNU. Philology series. No. 2 (170). P. 123-130.] (in Russian)
- Alieva, A.Zh. (2020) *Gendernaja reprezentacija v kazahstanskom mediadiskurse: sociolingvisticheskij analiz*. Jazyk. Kommunikacija. Social'nye praktiki. №2. S. 112-121. [Aliyeva, A.Zh. (2020) *Gender representation in Kazakhstani media discourse: sociolinguistic analysis*. Language. Communication. Social practices. No. 2. P. 112-121.] (in Russian)
- Bagayev, R.I. (2023) *Inkljuzivnye praktiki v reklamnom diskurse Kazakhstana: ot markerov k universal'nosti*. Mediatekst v cifrovuju jepohu. №1. S. 77-85. [Bagayev, R.I. (2023) *Inclusive practices in Kazakhstani advertising discourse: from markers to universality*. Media text in the digital age. No. 1. P. 77-85.] (in Russian)
- Bagayev, T.S. (2023) *Vizual'nye obrazy i lingvisticheskie konstrukcii v reklame: mezhdru stereotipom i inkljuziej*. Gendernye issledovanija v Central'noj Azii. №1 (7). S. 34-42. [Bagayev, T.S. (2023) *Visual images and linguistic constructions in advertising: between stereotype and inclusion*. Gender studies in Central Asia. No. 1 (7). P. 34-42.] (in Russian)
- Erbulatova, A.Sh., Esengazieva L.Zh. (2021) *Reklamnyj diskurs i mediapsihologija: kognitivnye mehanizmy vlijanija*. Psihologija. Jazyk. Media. №3 (10). S. 67-76. [Yerbulatova, A.Sh., Yessengaziyeva L.Zh. (2021) *Advertising discourse and media psychology: cognitive mechanisms of influence*. Psychology. Language. Media. No. 3 (10). P. 67-76.] (in Russian)
- Erbulatova, G.M., Esengazieva Zh.K. (2021) *Arhetipicheskie modeli v reklame: kognitivnyj i vizual'nyj aspekt*. Medialingvistika i mezhkul'turnaja kommunikacija. №3 (15). S. 55-62. [Yerbulatova, G.M., Yessengaziyeva, Zh.K. (2021) *Archetypal models in advertising: cognitive and visual aspects*. Medialinguistics and intercultural communication. No. 3 (15). P. 55-62.] (in Russian)
- Fauconnier, G., Turner, M. (2002) *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books. (in English)
- Gusmanova, G.R. (2022) *Gendernye stereotipy v kazahstanskoy reklame: kognitivno-diskursivnyj podhod*. Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. №4 (194). S. 95-102. [Gusmanova, G.R. (2022) *Gender stereotypes in Kazakhstani advertising: cognitive-discursive approach*. Vestnik KazNU. Philology series. No. 4 (194). P. 95-102.] (in Russian)
- Lakoff, G. (2004) *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. Chicago: University of Chicago Press. (in English)
- Langacker, R.W. (2008) *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press. (in English)
- Masalimova A.B., Naisbaeva A.A. (2019) *Lingvisticheskij analiz mediatekstov: gendernye aspekty*. Nauka i obrazovanie v XXI veke: vyzovy i perspektivy. Almaty: KazNPU im. Abaja. S. 213-219. [Masalimova A. B., Naisbaeva A. A. (2019) *Linguistic analysis of media texts: gender aspects*. Science and education in the 21st century: challenges and prospects. Almaty: Abai KazNPU. P. 213-219.] (in Russian)
- Masalimova, Z.N., Naisbaeva, A.B. (2020) *Gendernaja markirovannost' v reklame: sociolingvisticheskij podhod*. Jazyk. Lichnost'. Obshhestvo. №4. S. 112-118. [Masalimova, Z.N., Naisbaeva, A.B. (2020) *Gender markedness in advertising*.

a sociolinguistic approach. Language. Personality. Society. No. 4. P. 112-118.] (in Russian)

Morozova, L.V. (2020) Gender i telesnost' v mediadiskurse: ot reprezentacii k ob`ektivacii. Vestnik mediapsihologii. №2. S. 45-56. [Morozova, L.V. (2020) Gender and corporeality in media discourse: from representation to objectification. Bulletin of media psychology. No. 2. P. 45-56.] (in Russian)

Van Dijk, T.A. (2013) Discourse and Power. London: Palgrave Macmillan. (in English)

Информация о статье / Мақала туралы ақпарат / Information about the article

Поступила в редакцию / Редакцияға түсті / Entered the editorial office: 09.01.2025.

Принята к публикации / Жариялауға қабылданды / Accepted for publication: 25.06.2025.

© Нурбаева А.М., Сафронова Л. В., Мазинова А.Ж., 2025

© Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, 2025

Gaukhar Yersultanova¹, Guldana Seidalieva², Indira Baissydyk^{3*}

¹Doctor of Philosophy (PhD), postdoctoral fellow, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-8913-6067 E-mail: gyersultanova@gmail.com

²Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor,

Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-4448-2414 E-mail: g.seidalieva@abaiuniversity.edu.kz

^{3*}Corresponding author, Doctor of Philosophy (PhD), Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-5013-4398 E-mail: i.baissydyk@gmail.com

THE DUAL FACES OF FEMININITY IN IRISH MYTHOLOGY: A CORPUS ANALYSIS OF FEMALE MYTHOLOGEMES

Abstract. This study investigates the dualistic representations of femininity in Irish mythology through a corpus-based analysis of prominent female mythological figures. By categorizing female mythologemes according to positive and negative archetypes, the research examines their historical significance, linguistic evolution, and ongoing relevance within contemporary cultural discourse. Employing Google Ngram Viewer and Sketch Engine, the study quantitatively tracks the frequency and semantic shifts of negatively framed figures, such as the Banshee, Witch, Cailleach Beara, and Morrigan, in juxtaposition with their positively framed counterparts: Áine, the Sidhe, Étaín, and Airmid. The findings reveal a nuanced landscape wherein certain mythologemes have undergone reclamation and reinterpretation within feminist and neo-pagan contexts. In contrast, others remain culturally marginalized or relegated to niche spheres of influence. The study underscores the dynamic interplay between language, mythology, and gender identity, illuminating how mythological archetypes adapt to evolving cultural discourses and reflect shifting societal values.

Keywords: mythologemes; Irish mythology; Irish Folklore; femininity; corpus linguistics; female figures

For citation: Yersultanova, G., Seidalieva, G., Baissydyk, I. The Dual Faces of Femininity in Irish Mythology: a Corpus Analysis of Female Mythologemes. *Tiltanyim*, 2025. No. 2 (98). P. 126-139.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-126-139>

Гаухар Ерсұлтанова¹, Гулдана Сейдалиева², Индира Байсыдық^{3*}

¹философия докторы (PhD), постдокторант, Абай атындағы

Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0001-8913-6067 E-mail: gyersultanova@gmail.com

²философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор,

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-4448-2414 E-mail: g.seidalieva@abaiuniversity.edu.kz

^{3*}автор-корреспондент, философия докторы (PhD), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-5013-4398 E-mail: i.baissydyk@gmail.com

ИРЛАНДИЯ МИФОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІНІҢ ДУАЛЬДІ СИПАТЫ: ӘЙЕЛ МИФОЛОГЕМАЛАРЫНЫҢ КОРПУСТЫҚ ТАЛДАУЫ

Аңдатпа. Зерттеу жұмысы Ирландия мифологиясындағы әйел бейнелерінің екі жақтылығын эмпирикалық талдауға бағытталған. Зерттеу нысаны ретінде әйелдерге қатысты мифологемаларды позитивті және негативті архетиптерге жіктеу арқылы тарихи маңыздылық, лингвистикалық эволюция және қазіргі заманғы мәдени дискурстардағы өзектілік секілді аспектілерге баса назар аударылады. Google Ngram Viewer және Sketch Engine аналитикалық құралдары пайдаланылып, негативті атрибутталған Banshee, Witch, Cailleach Beara және Morrigan сияқты кейіпкерлердің жиілік және семантикалық өзгерістері позитивті прототиптерімен (Áine, The Sidhe, Étaín және Airmid) қатар сандық көрсеткіштер арқылы бақыланады. Алынған нәтижелер кейбір мифологемалардың феминистік және нео-паганистік контекстерде мелиорация және қайта интерпретациялауға ұшырағанын көрсетеді, ал кейбіреулері мәдени тұрғыдан маргиналданған немесе тар аядағы әсер ету саласына ығыстырылып қалады. Осылайша, мифологиялық архетиптердің дамып келе жатқан мәдени дискурстарға бейімделуі және әлеуметтік құндылықтар трансформациясын бейнелеуі арқылы тіл, мифология және гендерлік сәйкестік арасындағы динамикалық қарым-қатынас айқындалады.

Түйін сөздер: мифологемалар; ирланд мифологиясы; ирланд фольклоры; әйелдік; корпус лингвистикасы; әйел бейнелері

Сілтеме жасау үшін: Ерсултанова Г., Сейдалиева Г., Байсыдық И. Ирландия мифологиясындағы әйел бейнесінің дуальді сипаты: әйел мифологемаларының корпусдық талдауы. *Tiltanym*, 2025. №2 (98). 126-139-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-126-139>

Гаухар Ерсултанова¹, Гулдана Сейдалиева², Индира Байсыдық^{3*}

¹доктор философии (PhD), постдокторант,

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0001-8913-6067 E-mail: gyersultanova@gmail.com

²доктор философии (PhD), ассоциированный профессор,

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0002-4448 2414 E-mail: g.seidalieva@abaiuniversity.edu.kz,

^{3*} автор-корреспондент, доктор философии (PhD), Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-5013-4398 E-mail: i.baissydyk@gmail.com

ДВОЙСТВЕННОСТЬ ЖЕНСКИХ ОБРАЗОВ В ИРЛАНДСКОЙ МИФОЛОГИИ: КОРПУСНЫЙ АНАЛИЗ ЖЕНСКИХ МИФОЛОГЕМ

Аннотация. В данном исследовании изучаются дуалистические представления женственности в ирландской мифологии посредством корпусного анализа выдающихся женских мифологических фигур. Категоризируя женские мифологемы в соответствии с положительными и отрицательными архетипами, исследование изучает их историческое значение, лингвистическую эволюцию и постоянную актуальность в современном культурном дискурсе. Используя Google Ngram Viewer и Sketch Engine, исследование количественно отслеживает частоту и семантические сдвиги негативно оформленных фигур, таких как Банши, Ведьма, Кайлех Беара и Морриган, в сопоставлении с их позитивно оформленными аналогами: Айне, Сидхе, Этаин и Эйрмид. Результаты раскрывают нюансированный ландшафт, в котором определенные мифологемы подверглись восстановлению и переосмыслению в феминистских и неоязыческих контекстах. Напротив, другие остаются культурно маргинализированными или отнесенными к нишевым сферам влияния. Исследование подчеркивает динамическое взаимодействие между языком, мифологией и гендерной идентичностью, проливая свет на то, как мифологические архетипы адаптируются к меняющимся культурным дискурсам и отражают меняющиеся общественные ценности.

Ключевые слова: мифологемы; ирландская мифология; ирландский фольклор; женственность; корпусная лингвистика; женские образы

Для цитирования: Ерсултанова Г., Сейдалиева Г., Байсыдық И. Двойственность женских образов в ирландской мифологии: корпусный анализ женских мифологем. *Tiltanym*, 2025. №2 (98). С. 126-139. (на англ. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-126-139>

Introduction

Mythology provides a foundational framework for understanding the genesis and perpetuation of human beliefs, social structures, and cultural identities. As shared narratives, myths explain fundamental aspects of existence, reinforce societal values, and shape collective memory. These narratives are constructed from *mythologemes* – fundamental symbolic units that encode and transmit cultural meaning across generations (Rubert, 2012). These recurring motifs, archetypes, and conceptual structures constitute the building blocks of mythological storytelling and reflect deeper cognitive and linguistic patterns that influence human perception and cultural expression (Selivanova et al., 2023).

A particularly salient dimension of mythologemes is their gendered representation, especially concerning portrayals of femininity within mythological contexts. Gendered discourse encompasses language, communication practices, and symbolic representations that construct, reinforce, or challenge societal understandings and expectations of gender. It refers to the ways in which gender is performed, negotiated, and reproduced through verbal and nonverbal interactions, media representations, and institutional structures. This discourse shapes perceptions of masculinity and femininity, influencing power dynamics, social roles, and individual identities, ultimately contributing to the ongoing social construction of gender. Across diverse cultures, female mythological figures are frequently depicted through a dualistic lens, manifesting either as benevolent, nurturing entities associated with fertility, healing, and wisdom, or as malevolent, transgressive figures linked to chaos, destruction, and the supernatural (Cooke, 2016). This binary representation of femininity is prominently manifested in Irish

mythology, where figures such as the Banshee, Witch, Cailleach Beara, and Morrigan embody negative mythologemes, contrasting with figures like Étaín, Aine, The Sidhe, and Airmid, who represent more positive, life-affirming aspects of womanhood. These representations reflect historical cultural perceptions and continue influencing contemporary gender narratives in literature, media, and folklore studies.

Recent advancements in corpus linguistics and digital humanities have furnished scholars with innovative tools for analyzing mythological texts with unprecedented depth and breadth. Computational methodologies, exemplified by platforms such as Google Ngram Viewer and Sketch Engine, facilitate tracking frequency, semantic shifts, and contemporary relevance of mythological figures within extensive textual corpora (Müller, 2023). These analytical tools enable researchers to quantitatively assess the persistence and evolution of both positive and negative female mythologemes, offering novel insights into the diachronic transformations of these cultural symbols. Furthermore, artificial intelligence's burgeoning role in storytelling introduces challenges and opportunities for adapting and reinterpreting mythologemes within modern digital narratives.

This study aims to investigate the dual representations of femininity in Irish mythology through a corpus-based analysis of mythologemes associated with female figures. Specifically, the research will:

1. Identify and classify female mythologemes in Irish folklore, categorizing them based on their prevalent positive or negative attributes.
2. Analyze these mythologemes' frequency, usage patterns, and semantic evolution using Google Ngram Viewer and Sketch Engine.
3. Examine the persistence and adaptation of these mythological figures in contemporary discourse, digital storytelling, and feminist reinterpretations.

By integrating linguistic, cognitive, and cultural methodologies, this research will contribute to a more nuanced understanding of how mythology constructs and reinforces gender roles, and how digital technologies reshape traditional mythological frameworks. The findings will provide deeper insights into the enduring significance of female mythologemes, illuminating their role as historical artifacts and dynamic elements within contemporary cultural discourse.

Literature review

Concept and Function of Mythologemes

The term “mythologeme” has been extensively explored across philology, folklore studies, and semiotics as a fundamental mythological and cultural discourse unit. While myths function as extended narratives deeply embedded within cultural memory, mythologemes represent condensed symbolic structures that transcend the boundaries of individual stories, recurring across multiple traditions and linguistic contexts (Rubert, 2012). Scholars contend that mythologemes encode archetypal meanings, often linked to underlying cognitive schemas that shape human perception and narrative structures (Selivanova et al., 2023).

Semiotic and structuralist traditions have influenced the definition of mythologemes as essential linguistic and conceptual building blocks of mythology. Lotman (1970) posited myth as a semiotic system wherein mythologemes serve as recurring units of meaning that sustain the internal coherence of mythological discourse. Similarly, Lévi-Strauss (1994) conceptualized mythologemes as structural models, emphasizing their capacity to link disparate cultural narratives through shared archetypal meanings. This perspective underscores the universality of specific mythologemes across diverse civilizations, as exemplified by recurring themes such as the hero's journey, the trickster archetype, and the wise elder figure.

From a linguistic standpoint, mythologemes function as *mythonyms* – words or phrases encapsulating concentrated mythological meaning. A mythologeme is defined as a fundamental, irreducible unit or component of a myth or narrative, recurring across different myths and cultures. It represents a basic element of plot, character, or symbol that, when combined with other mythologemes, forms the larger narrative structure. Mythologemes are considered the building blocks of mythical systems, representing core cultural values, beliefs, and anxieties expressed through narrative form. Analysis of mythologemes facilitates the identification of recurring narrative patterns and underlying symbolic meanings. For example, “Narcissus” is a proper noun and mythologeme symbolizing self-obsession and its tragic consequences (Rubert, 2012). Moreover, the recurrent presence of mythologemes

across varied texts facilitates comparative analyses of mythological transmission and adaptation. Contemporary corpus linguistics studies have employed computational tools to trace the diachronic evolution of mythologemes, identifying shifts in their semantic connotations over time (Müller, 2023). This methodological approach allows for a quantitative assessment of how mythologemes adapt and are reinterpreted across different historical periods and cultural contexts.

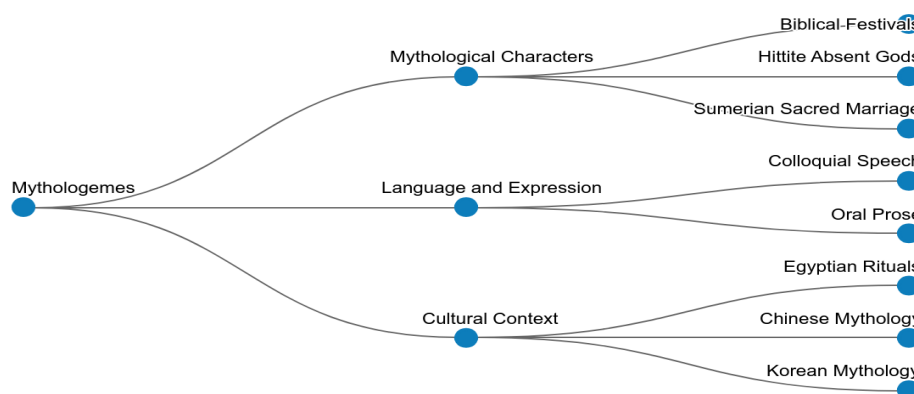

Figure 1 – Mythologemes in Cultural and Linguistic Contexts
 Сурет 1 – Мәдени және лингвистикалық контекстегі мифологемалар
 Рисунок 1 – Мифологемы в культурном и языковом контекстах

The conceptual map generated by Scopus AI (Figure 1) visually represents the interconnectedness of mythologemes and their diverse manifestations across three primary domains: mythological characters, language and expression, and cultural context. This structure highlights the inherently interdisciplinary nature of mythological studies, integrating historical, linguistic, and socio-cultural perspectives to provide a holistic understanding of mythologeme function and evolution.

1. *Mythological Characters and Religious Influence*

One visualization branch focuses on mythological characters, explicitly linking them to key religious and mythic traditions, such as Biblical festivals, Hittite absent gods, and Sumerian sacred marriage rituals. These elements suggest an intertextual approach to mythology, wherein the presence or absence of deities and their roles in ritualistic and communal settings intricately shape the development and interpretation of cultural narratives (Eliade, 1959). The specific reference to Hittite absent gods may reflect the inherent linguistic and theological ambiguities encountered in recovered ancient texts, where deities could have been deliberately omitted, subtly transformed, or lost to textual lacunae over time (Beckman, 2005).

2. *Language and Expression in Mythologemes*

Another significant branch connects mythologemes to language and expression, emphasizing their pervasive influence on colloquial speech and the structure of oral prose. This connection aligns with established scholarship on oral traditions, demonstrating the profound influence of mythological themes on everyday language, metaphorical constructs, and broader storytelling paradigms (Ong, 1982). The demonstrable presence of mythologemes in colloquial speech suggests their deep entrenchment within common linguistic expressions, potentially shaping idioms, metaphors, and other figures of speech derived from fundamental mythic archetypes (Lakoff, Johnson, 1980).

3. *Cultural Context and Mythological Transmission*

The final branch explores diverse cultural contexts, linking mythologemes to traditions ranging from Egyptian rituals and Chinese mythology to Korean mythology. This inclusion underscores the global nature of myth-making processes, wherein diverse ritualistic practices and regionally specific mythological systems collaboratively contribute to forming universally recognized archetypes and symbolic structures (Jung, 1951). An archetype, in the context of this study, refers to a universal and recurring image, pattern, or motif representing fundamental human experiences and deeply ingrained psychological structures, often manifesting across diverse cultural narratives and symbolic systems. These archetypes are understood as pre-conscious predispositions shaping perception and behavior, thereby

influencing the formation and interpretation of social and cultural phenomena. They operate as symbolic representations of shared human conditions, emotions, and existential concerns, facilitating cross-cultural communication and understanding. Furthermore, the explicit differentiation between Chinese and Korean mythology highlights the localized adaptations of mythologemes, wherein similar thematic elements such as creation myths, pantheons of deities, and supernatural beings – manifest in culturally distinctive forms, reflecting unique historical trajectories and social frameworks (Yang, 2005; Kim, 2010). This localized adaptation reinforces the idea that mythologemes may have universal elements, but their specific manifestations are culturally contingent.

The conceptual structure provided by Scopus AI presents a systematic and multifaceted categorization of mythologemes, elucidating their trajectory from foundational religious narratives to pervasive linguistic expressions and culturally situated embodiments. This mapping is a robust foundation for further interdisciplinary research, particularly in comparative mythology, corpus linguistics, and cognitive linguistics. Future studies could quantitatively assess the frequency and distribution of specific mythologemes across expansive linguistic corpora or analyze their dynamic role in shaping contemporary media and literary narratives.

Gender Representation in Mythology: A Corpus-Based Analysis of Positive and Negative Female Mythologemes

The representation of women in mythology constitutes a significant area of inquiry within feminist literary criticism and gender studies. A persistent theme in analyzing these narratives is the tendency to assign dualistic roles to female figures, often portraying them as embodiments of contrasting archetypes (Cooke, 2016). This binary framework, which positions women as either nurturing and benevolent or dangerous and subversive, reflects broader societal constructs of femininity. Within this dichotomy, female figures are frequently depicted as either life-giving and maternal – exemplified by fertility goddesses – or as threatening and chaotic forces, such as witches and seductresses.

Feminist scholarship has consistently revisited classical and mythological texts to deconstruct how these mythologemes shape and reinforce gender norms. For instance, studies such as Radulescu's (2014) "Stereotyping the Feminine in Greek Mythology" analyze how female archetypes often perpetuate social hierarchies, restricting women to predetermined roles like daughter, lover, or mother. Conversely, contemporary feminist retellings of classical narratives, such as Margaret Atwood's *The Penelopiad*, actively challenge and subvert traditional mythologemes by reinterpreting female characters through an empowering lens (White, 2024). This process of reinterpretation highlights the dynamic nature of myth and its susceptibility to shifts in cultural context and ideology.

The prevalence of this dualistic portrayal of femininity is particularly evident in the context of Irish and Celtic mythology, where female figures embody both protective and destructive forces. Negative mythologemes, such as the Banshee, Witch, Cailleach Beara, and Morrigan, are frequently associated with death, magic, and otherworldly influence (Butler, 2008; Woodfield, 2011). In contrast, positive mythologemes, including figures like Áine, The Sidhe, Étaín, and Airmid, represent fertility, healing, and wisdom (Kelly, 2022). The continued resonance of these mythologemes in contemporary discourse underscores their enduring capacity to shape modern narratives surrounding femininity and gender.

Corpus-Based Studies of Mythological Narratives: Methodology and Findings

The advancement of digital humanities and computational linguistics has facilitated the emergence of corpus-based approaches as valuable tools for analyzing mythological texts. Corpus linguistics allows researchers to quantitatively assess the presence of specific mythologemes, track their semantic shifts over time, and analyze their usage across different historical periods. By employing tools like Google Ngram Viewer and Sketch Engine, researchers can observe how the prominence of particular mythological figures waxes and wanes, reflecting evolving cultural attitudes and values (Müller, 2023).

For example, corpus analysis reveals an increase in the frequency of the term "witch" in contemporary texts, which correlates with the resurgence of feminist and neo-pagan movements (Shufelt, 2007). Conversely, the declining usage of figures like Cailleach Beara in English-language texts suggests that certain mythologemes, despite their historical significance, have become increasingly culturally niche. This observation aligns with existing research highlighting the crucial role of popular media, literature, and digital culture in reshaping traditional mythologemes and their interpretations (Magoulick, 2022). Furthermore, corpus methods allow for systematic comparisons between positive and negative

representations of women in mythological contexts. Researchers can identify the common collocates associated with individual mythological female figures by analyzing concordance patterns within large-scale textual databases. For instance, negative mythologemes such as the Banshee and Morrigan frequently co-occur with lexical items relating to death, destruction, and fear. In contrast, positive mythologemes like Airmid and Étaín tend to be linked to themes of healing, beauty, and resilience (Kenna et al., 2023). This comparative analysis provides empirical evidence to support the enduring influence of these binary representations and their continued relevance in shaping our understanding of gender dynamics.

Mythologemes in Contemporary Media and AI-Generated Narratives: Reinventing Tradition in the Digital Age

Extending beyond historical and corpus-based analyses, contemporary research has begun to explore the implications of artificial intelligence (AI) and digital storytelling technologies on the evolution of mythological discourse. AI-generated narratives, for example, frequently incorporate traditional mythologemes, demonstrating their persistence and adaptability within algorithmic narrative structures (Müller, 2023). This raises critical questions about the reinterpretation and potential commodification of myth in digital spaces. The increasing reliance on pre-existing mythological frameworks to generate new content via AI-driven processes necessitates a closer examination of how these inherited symbolic structures are being mediated and re-contextualized. In contemporary popular culture, female mythologemes are potent cultural symbols. Figures like the witch, for instance, have undergone a process of reclamation within feminist discourse, emerging as potent symbols of resistance against patriarchal oppression (White, 2024). Similarly, neo-pagan spiritual practices frequently reference goddesses such as Aine and The Sidhe. These evolving interpretations underscore the inherent fluidity of mythologemes, demonstrating their capacity to adapt and resonate within evolving socio-political contexts. This adaptability suggests that mythologemes are not static, but are constantly being re-shaped and reinterpreted to address current cultural needs and ideological struggles.

In sum, the study of mythologemes provides valuable insights into the linguistic, cognitive, and cultural mechanisms that underpin the construction and transmission of mythological narratives. While foundational semiotic and structuralist approaches have established mythologemes as elemental symbolic units, recent research in corpus linguistics and digital humanities expands our understanding of how these fundamental units evolve over time, particularly in response to technological and societal shifts. This expanded understanding includes how technology shapes myth and how mythology, in turn, shapes how technology is used.

Materials and methods

Corpus Selection and Data Collection

This study employs a corpus-based methodology to investigate the representation of femininity in Irish mythology. The primary analytical framework centers on data extracted from digitized texts sourced from Google Ngram Viewer and Sketch Engine, two widely recognized computational linguistic tools designed for quantitatively assessing word frequency and semantic evolution over time. The corpus was constructed to ensure a comprehensive overview of mythologeme development and encompassed a variety of data sources, including historical literary texts, folklore compilations, and contemporary references. This multifaceted approach aimed to capture the diachronic changes and varying interpretations of female figures within the mythological canon.

Text selection adhered to specific inclusion criteria to ensure methodological rigor and the validity of comparative analyses. The corpus comprised texts spanning the 19th to the 21st centuries, incorporating both classical mythological sources and modern literary reinterpretations. Specifically, the following criteria were applied:

- The text must contain explicit references to key female mythological figures, including those representing both positive (e.g., Aine, Étaín, Airmid) and negative (e.g., Banshee, Morrigan, Witch, Cailleach Beara) mythologemes.
- The text must be available within publicly accessible digital corpora or academic databases, ensuring accessibility and replicability.
- The text must be written in English or Irish, allowing cross-linguistic comparisons and a broader understanding of cultural variations.

Corpus Linguistics Tools and Analytical Framework

Analyzing linguistic patterns and cultural shifts in the mythologemes utilized two core computational tools: Google Ngram Viewer and Sketch Engine. Each tool provided unique analytical capabilities that contributed to a more nuanced understanding.

Google Ngram Viewer was employed to track the historical frequency of key mythological terms in English literature from 1800 to 2022. The analysis focused on identifying temporal trends in the popularity and decline of these figures, with particular attention paid to their relationship with significant historical events, feminist movements, and influences from popular culture. This approach enabled the identification of turning points and shifts in the reception and usage of these characters.

Data Analysis and Categorization

The collected corpus data underwent a dual quantitative and qualitative analysis, structured as follows:

1. **Frequency Analysis:** The relative occurrence of each selected mythological term was quantified to identify usage patterns over time. These frequency data were visualized using graphs and tables to illustrate temporal trends and changes in prominence.

2. **Collocational Analysis:** Commonly associated words and phrases (collocates) were extracted to delineate the semantic networks surrounding each figure. This analysis revealed the dominant themes and attitudes associated with each mythologeme.

3. **Thematic Categorization:** Building upon established frameworks in feminist literary studies, the identified mythologemes were categorized into two primary representational archetypes:

- **Positive Representations:** Figures predominantly associated with fertility, wisdom, protection, and healing (e.g., Áine, Étaín, Airmid).

- **Negative Representations:** Figures primarily linked to chaos, destruction, supernatural forces, and fear (e.g., Banshee, Morrigan, Witch, Cailleach Beara).

Results derived from these analyses were visualized using a combination of tables and graphs, highlighting historical shifts in word frequency and contextual usage. This visual representation provided a clear and accessible overview of the data, aiding in interpreting trends and patterns.

Limitations and Ethical Considerations

The present study acknowledges several limitations inherent in the methodological approach:

- The Google Ngram Viewer data is inherently limited to published literature, thereby excluding oral traditions and non-digitized folklore, potentially introducing a bias toward certain forms of expression.

- The Sketch Engine corpus may contain biases dependent on the specific sources included. Variations in source selection, particularly in terms of regional origin and genre-specific representation, could influence the generalizability of the findings.

- While the study focuses primarily on Irish mythology, the influence of cross-cultural interactions and the diffusion of mythological motifs was not extensively examined. This area presents a promising avenue for future research.

- This study involved no direct interaction with human participants, and all data sources were obtained from publicly accessible digital corpora, ensuring adherence to established ethical research standards and the protection of privacy. Using these public resources eliminates the need for informed consent and complies with institutional review board (IRB) guidelines.

Results and discussions

Therefore, we decided to take negative and positive myth images from Irish English. Table 1 below illustrates the depictions of women in a negative connotation within Irish mythology. Four distinct female appellations, Banshee, Witch, Cailleach Beara, and Morrigan, and their respective definitions are presented.

Table 1 – Mythological Images of Women in Irish Folklore: Negative Representations

Кесте 1 – Ирландия фольклорындағы әйелдердің мифологиялық бейнелері: жағымсыз көріністер

Таблица 1 – Мифологические образы женщин в ирландском фольклоре: негативные репрезентации

Figure	Definition	Analysis
Banshee	A female spirit in Irish folklore, known for her wailing, traditionally believed to foretell the death of a family member (Butler, 2008)	The banshee occupies a significant position within Irish folklore as a herald of death. Lysaght (1996) notes the tradition's intricate evolution through literary and folklore sources, with Scottish Gaelic material providing additional context. The banshee also provided a wonderful foundation for the Irish National Theatre and motivation to many of its founding members, including Alan Murphy (Alan, 2011)
Witch	A woman believed to have magical powers, often portrayed negatively in folklore, but can also represent healing and wisdom (Elsley, 2012)	Witches are frequently depicted as elderly women capable of casting curses through ritualistic means (Nuttall, 1998). However, these figures are not uniformly portrayed; Lysaght (1996) observes that poets often depict witches as youthful and potentially vulnerable figures. Elsley (2012) suggests that qualities associated with witches could apply to both aristocratic women of the Irish Sidhe and village wise-women offering healing and love charms
Cailleach Beara	A goddess in Irish mythology, associated with the land and winter, often depicted as a powerful old woman (Šefčíková, 2021)	The Cailleach Beara is a supernatural female entity typically recognized for her vast size, advanced age, and association with both topographical (mountains) and environmental (harsh winters) features (Ellis, 1994; Malone, 2024). Kravets et al. (2020) characterizes her as unafraid of chastising her children and reminding others of mortality, ready to express anger at injustices, and refusing to be obedient
Morrigan	A goddess of war and fate in Irish mythology, often associated with sovereignty and the battlefield, sometimes depicted as a crow (Kadeřávková, 2022; Woodfield, 2011)	While some 19th-century scholars have interpreted Morrigan as a goddess of death (Loomis, 1945), Woodfield (2011) argues that she is better understood as a goddess of sovereignty and a patroness of those who hold power. Her association with war and fate and frequent depiction as a crow contribute to her complex and often intimidating representation

Table 1 demonstrates key aspects of four female figures from Irish mythology and folklore – the Banshee, Witch, Cailleach Beara, and Morrigan. Each figure is defined by her core attributes and then further analyzed through scholarly interpretations. The analysis reveals that these figures, while often associated with negative traits (death, curses, harshness, war), are not monolithic representations. They exhibit complex and evolving roles, with some interpretations highlighting their power, sovereignty, connection to the land, or potential for healing and wisdom. The table showcases the multifaceted nature of these mythological characters and the diverse scholarly perspectives surrounding their significance within Irish culture.

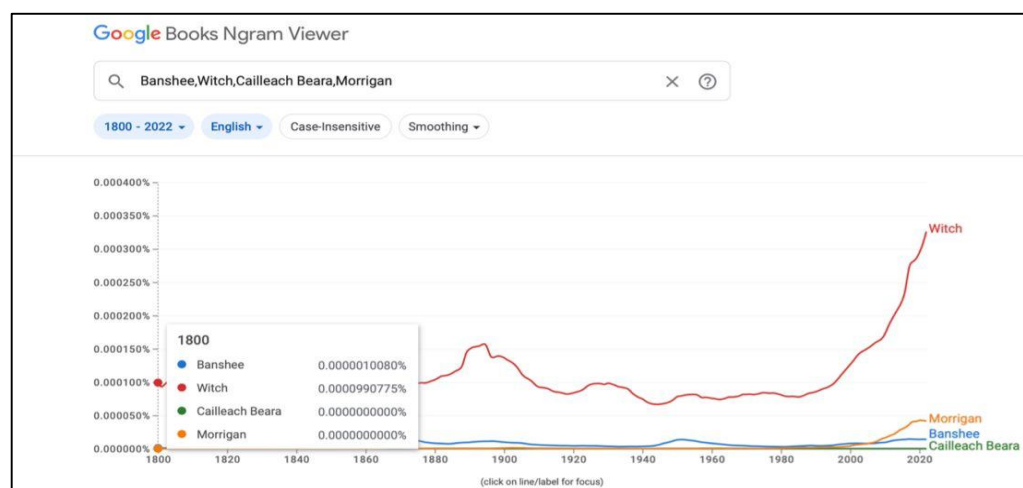

Figure 2 – Analysis of the Tendency of Negative Images of Four Irish Mythological Female Figures through the Google Ngram Viewer Since the 1800s

Сурет 2 – 1800 жылдардан бастап Google Ngram Viewer арқылы төрт ирландиялық мифологиялық әйел фигураларының жағымсыз бейнелерінің үрдісін талдау
Рисунок 2 – Анализ тенденции негативного изображения четырех женских персонажей ирландской мифологии с помощью Google Ngram Viewer начиная с 1800-х годов

The Ngram Viewer chart (Figure 2) illustrates the relative frequency of the terms “Banshee,” “Witch,” “Cailleach Beara,” and “Morrigan” in English-language books from 1800 to 2022. A striking trend is the notable increase in the usage of the term “Witch,” particularly in recent decades, culminating in a significant peak around 2020. This surge may indicate a growing societal interest in witchcraft and related themes, potentially influenced by popular culture, literature, and media representations. The temporal data suggest that while all terms possess historical significance, “Witch” is currently the most prevalent and recognized term in literary contexts, reflecting contemporary societal preoccupations and cultural trends. In contrast, “Banshee,” “Cailleach Beara,” and “Morrigan” exhibit comparatively lower frequencies and appear to occupy more niche positions within the literary landscape.

The increasing prominence of “witch” can be attributed to various cultural phenomena, including the resurgence of interest in witchcraft and neo-pagan spirituality and the influence of feminist movements in reclaiming and reinterpreting the witch's figure. Popular culture representations in books, movies, and television shows (e.g., “Charmed,” “The Craft”) have likely contributed significantly to this trend, shaping public perceptions and increasing familiarity with the term. In contrast, the term “Banshee” is more closely rooted in specifically Irish mythology and may possess a less universal appeal than the broader “witch” category, thus limiting its usage in broader contexts. Figures such as “Cailleach Beara” and “Morrigan” are primarily relevant within specific mythological traditions (Irish and Celtic mythology), and their relatively low frequency may indicate that the general public less widely recognizes them.

Contextual Analysis of Mythologemes Through Sketch Engine

The following examples from Sketch Engine provide a glimpse into the contexts in which these mythologemes appear and the associated terms used in conjunction with them:

1. “Folklore tells us ‘Banshee’ might be a wailing red-eyed ghost present at the death of loved ones, but only the aggression and wickedness of the...”
2. “Discover why witches' friends are felines and how the wand became an established magical power object. This illustrated lecture...”
3. “The Cailleach Beara is one of the oldest mythological antiquities in Ireland.”
4. “Indeed, I pretty much take it as confirmed that the Morrigan was just an earlier alias of the Banshee.”

While limited in scope, these examples illustrate the diverse contexts and connotations associated with each mythologeme. The Banshee is connected to themes of death and aggression, while the Witch is linked to instruments of magic and supernatural power. The Cailleach Beara is positioned as an ancient figure within Irish mythology, and the Morrigan is explored in relation to other mythological entities.

Exploring characters such as the Banshee, Enchantress, Cailleach Beara, and Morrigan reveals a delightful tapestry of folklore and mythology highlighting cultural beliefs surrounding passing, magic, and the extraordinary. The Banshee, often portrayed as a messenger of death, is a heartfelt reminder of the emotional load associated with loss in Irish culture. Meanwhile, the Cailleach Beara represents the ancient ties to the earth and the cyclical nature of life and passing. The connection of enchantresses with magical tools like brooms and wands reflects societal views of femininity and strength. At the same time, Morrigan's possible link to the Banshee emphasizes the fluidity of mythological identities. As these tales intertwine, they offer valuable insights into the historical and cultural contexts they emerge, inviting further exploration into their importance and evolution over time.

The Enduring Relevance of Negative Female Mythologemes in Contemporary Discourse

The sustained presence of mythological figures in modern storytelling underscores their enduring cultural significance, particularly within contemporary discussions of female strength, identity construction, and empowerment narratives. The terms “Banshee,” “Witch,” “Cailleach Beara,” and “Morrigan” exhibit a marked prevalence in contemporary discourse, particularly within the contexts of modern spiritual practices and popular cultural representations. The Banshee, rooted in Irish folklore, is frequently depicted in films and literature as a spirit of mourning, symbolizing loss and the supernatural, thereby resonating with contemporary audiences (Kodumal, Aiken, 2005). Similarly, the witch archetype has been reclaimed within feminist discourse, representing empowerment and resistance against patriarchal norms, thus becoming a salient topic in gender studies (Radulescu, 2014). The modern witchcraft movement, often called Wicca, emphasizes a connection to nature and community, reflecting

a broader societal shift towards embracing these figures as symbols of strength, agency, and spirituality (Shufelt, 2007). The Cailleach Beara and Morrigan, derived from Celtic mythology, are increasingly integrated into contemporary rituals and spiritual practices, highlighting a growing interest in ancestral wisdom, earth-based spirituality, and pre-Christian traditions. Social media platforms further facilitate the sharing of practices associated with these figures, enabling community building and knowledge dissemination among modern practitioners. Therefore, these terms are not merely relevant but actively shape contemporary cultural and spiritual landscapes, providing frameworks for identity formation and alternative belief systems.

The resurgence of these mythological figures within contemporary society signifies a broader movement towards amplifying mythological representations in prevalent media forms. These archetypes are increasingly employed to explore complex themes of empowerment, identity negotiation, and societal critique, which resonate profoundly with contemporary audiences. This phenomenon can be understood through several key dimensions:

Mythological Representation in Media

Modern media often reinterprets traditional myths, allowing figures like the “Banshee” and “Morrigan” to take on complex narratives that challenge and deconstruct established societal norms (Reid, 2007). These contemporary portrayals serve multiple purposes: they educate audiences about cultural traditions and histories, while simultaneously critiquing existing social frameworks. Through their retellings, these myths offer alternative perspectives on critical issues such as values, power dynamics, and gender roles. For instance, the Banshee, traditionally viewed as an omen of death, can be reimagined as a symbol of female empowerment, highlighting the strength and agency of women in confronting inevitable transitions. Similarly, the Morrigan, often associated with war and fate, can depict the multifaceted nature of femininity and the complexities of female power in a patriarchal society. By recontextualizing these figures within contemporary narratives, media fosters a deeper dialogue about the role of women in both historical and modern contexts, prompting audiences to reflect on how these age-old stories continue to resonate with and challenge current societal structures.

The Appeal of Witchcraft

The term “Witch” has undergone a significant semantic evolution, with contemporary interpretations frequently associating it with empowerment, self-determination, and emancipation, particularly within feminist and neo-pagan movements (White, 2024). Today, witchcraft is perceived as a conduit for reconnecting with ancient traditions and engaging in self-discovery, thereby providing a sense of agency and control in an increasingly complex and turbulent world.

Cultural Significance of Goddesses

Archetypes such as “Cailleach Beara” and “Morrigan” are frequently portrayed as formidable and powerful female figures in literature and popular culture. This reflects an escalating interest in matriarchal narratives and re-evaluations of traditional power dynamics (Magoulick, 2022). These portrayals challenge patriarchal conventions and underscore the significance of female agency and resilience in contemporary society.

However, it is crucial to acknowledge that while these mythological figures are often lauded, they may simultaneously perpetuate stereotypical representations or reductive narratives concerning femininity and power, which may not adequately encapsulate the complexities and nuances of the original myths (Xianglin, 2010). This underscores the importance of critically examining how these figures are reinterpreted and deployed in contemporary contexts, paying particular attention to potential distortions and oversimplifications.

Positive Representations of Women in Irish Mythology

Irish mythology frequently portrays women in positive roles, embodying powerful and nurturing qualities that underscore their integral position within the cultural landscape. Table 3 overviews four prominent female figures – Áine, The Sidhe, Étaín, and Airmid – each representing distinct facets of positive femininity.

Table 2 – Female Figures with Positive Interpretations in Irish Folklore

Кесте 2 – Ирландия фольклорындағы позитивті интерпретацияланған әйел тұлғалары

Таблица 2 – Женские фигуры с положительной интерпретацией в ирландском фольклоре

<i>Mythological Figure</i>	<i>Description</i>	<i>Interpretation</i>
Áine	Áine is a goddess of summer, wealth, and love, often associated with fertility and abundance (Kelly, 2022). Áine is a goddess of summer, wealth, and love, often associated with fertility and abundance (Kelly, 2022).	She embodies the positive aspects of femininity, including joy, abundance, and the nurturing of life. Áine also reminds us of the interdependent relationship between humans and the environment, illustrating how cultural myths shape our understanding of environmental care and sustainability (Kelly, 2022).
The Sidhe	The Sidhe (also known as the <i>Aos Sí</i>) are often depicted as beautiful and powerful female figures representing the mystical and enchanting aspects of femininity in Irish culture (Ocampo-Gooding, 2012).	The Sidhe, as beings of great beauty and power, embody a rich tapestry of folklore that intertwines with the natural world. They represent Irish mythology's mystical aspects and illustrate the complex relationship between humanity and nature. Encounters with the Sidhe frequently highlight the consequences of disrupting this delicate balance; those who venture too close to their enchanted realms may find themselves ensnared in a timeless existence (Almeida & Obeng, 2020).
Étaín	Étaín is a central figure in Irish mythology, whose narrative involves themes of love, transformation, and resilience (Davey, 2010).	Étaín's story showcases the complexities of female identity within the broader context of Irish mythology, where female characters frequently embody power and vulnerability. The nuanced portrayal of Étaín can be compared to other figures, such as Sinann, whose historical marginalization and subsequent recovery in modern discourse highlights the evolving representation of women (Kenna et al., 2023).
Airmid	Airmid is a goddess of healing and herbalism, representing femininity's nurturing and restorative aspects in Irish mythology (Beck, 2009).	Airmid's role as a healer highlights how women often embody both sides of creation and destruction, reflecting the broader theme of female autonomy within Irish mythology. This dualism is echoed in other figures, such as the Cailleach, who symbolizes both the harshness of winter and the promise of rebirth in spring (O'Donoghue, 2016).

The figures in Table 2 represent a spectrum of positive attributes associated with femininity. The interpretations highlight their specific roles and how they serve as cultural symbols that reflect complex understandings of human relationships, environmental stewardship, and the inherent duality of the feminine experience.

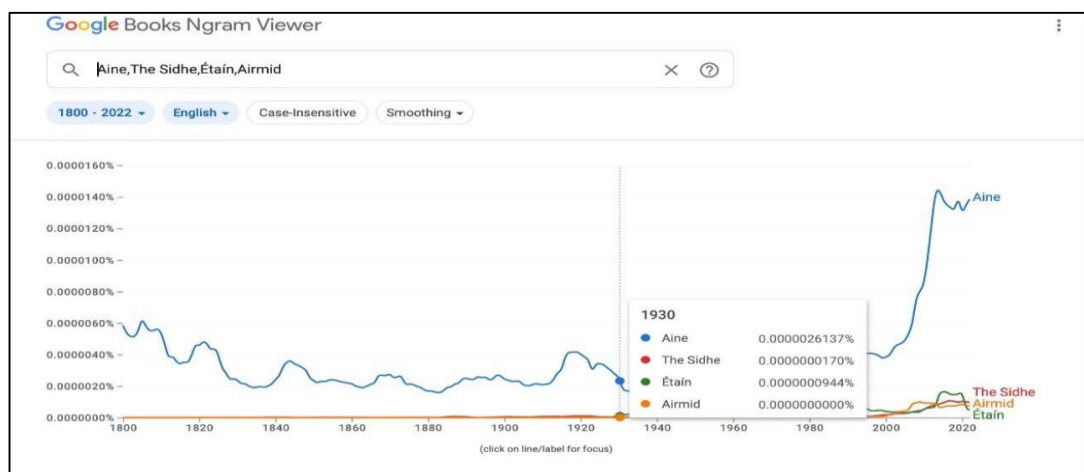

Figure 3 – Diachronic Trends in the Representation of Positive Female Figures in Irish Mythology (1930s)

Сурет 3 – Ирландия мифологиясындағы позитивті әйел фигураларындағы диахрондық тенденциялар (1930 ж.)

Рисунок 3 – Диахронические тенденции в изображении положительных женских образов в ирландской мифологии (1930 г.)

Figure 3 presents the analysis of the relative frequency of four female figures from Irish mythology with positive interpretations – Áine, Sidhe, Étaín, and Airmid – as reflected in the Google Ngram Viewer data from the 1930s. The data reveal a distinct dominance of the term “Áine” throughout the period under examination. At the same time “Sidhe,” “Étaín,” and “Airmid” appear with significantly lower frequencies, suggesting a differential prominence in the cultural consciousness and literary landscape of the time.

The prevalence of “Áine” likely reflects a heightened cultural focus on themes associated with the positive aspects of femininity she embodies, including joy, abundance, and the nurturing of life. The relatively lower frequency of the other terms may indicate that they relate to more specialized or niche cultural references, appealing to a narrower audience or being confined to specific folkloric traditions. It is important to note that during this period, the dominant themes explored often focused on the more general ideas Áine embodies, resulting in higher literary mentions of “Aine”.

Although “Sidhe” is less prominent than “Áine,” its presence, nonetheless, underscores the enduring appeal of the Sidhe as a symbol within Irish mythology. The Sidhe, often associated with beauty, the Otherworld, and the sea, embody the magical and captivating elements of femininity, showcasing the charm and power of women within the rich tapestry of Irish culture. Any slight increase in the usage of “Sidhe” during the later part of the examined period could indicate a renewed interest in these elements, and a reflection of an ongoing appreciation for Irish mythology.

The limited usage of “Étaín” in the dataset, compared to “Aine” and “Sidhe”, suggests that while Étaín remains a significant character within Irish mythology, her narrative may not have penetrated mainstream literature or popular culture as extensively as those of other figures. This limited representation could indicate that the themes embodied by Étaín, such as love and transformation, were perhaps less prioritized in the examined publications than themes of nature exemplified by “Áine”.

The disparate settings in which the mythological figures examined in this study appear, as illustrated in Figures 1 and 2, underscore their enduring cultural significance and the diverse interpretations that have flourished within folklore. This variability likely reflects the influence of localized beliefs, historical exigencies, and the inherently dynamic nature of storytelling, all of which continue to shape our contemporary understanding of these compelling figures.

Therefore, a deeper exploration of these narratives has the potential to yield profound insights into societal values and shared cultural memories, revealing how mythologies adapt to address contemporary challenges while preserving their core thematic elements. This ongoing process enhances our appreciation for cultural heritage. It highlights the importance of preserving and transmitting these narratives to future generations, ensuring that their inherent lessons and moral frameworks remain relevant in an increasingly complex and rapidly evolving world.

Moreover, engaging with these stories through diverse media, such as literature, film, and artistic expression, can amplify their appeal and accessibility, opening avenues for new audiences to connect with timeless wisdom in innovative and engaging ways. Such multifaceted engagement fosters intercultural dialogue, promoting shared humanity while celebrating the rich diversity inherent in global storytelling traditions. By embracing these varied expressions, we pay homage to the past, stimulate creativity, foster critical thinking, and cultivate a more inclusive and enriching narrative landscape for the future. This can provide a new platform for interpreting and exploring these figures.

Enduring Significance: Positive Female Mythological Figures in Contemporary Contexts

The figures of Áine, Sidhe, Étaín, and Airmid from Irish mythology are frequently invoked in contemporary culture, reflecting their enduring influence and continued symbolic power. These figures persist as cultural memory components and undergo reinterpretation and adaptation processes that reflect evolving societal values and aesthetic sensibilities.

Áine, for instance, has transcended her mythological origins to become a popular given name in Ireland, underscoring the cultural resonance and contemporary adaptation of this figure. In Irish lore, Áine is traditionally associated with summer, fertility, and abundance. In modern literature, art, and popular culture, she frequently symbolizes feminine power and the vitality of nature. Examining her mythological roots provides valuable insight into how ancient symbols are reimagined and repurposed within contemporary contexts.

The Sidhe (also known as the Aos Sí), or “the fairy folk,” represent a central and enduring aspect of Irish folklore and Celtic heritage. They are frequently referenced in contemporary discussions pertaining to folklore, fantasy literature, and cultural identity, demonstrating the timeless fascination with mythical beings and the supernatural realm. In modern storytelling, the Sidhe serve as potent symbols of the mysterious and otherworldly, influencing narratives centered on themes of heritage, nature, and the uncanny.

Étaín, another prominent figure in Irish mythology, is celebrated for her beauty and her narrative of love, loss, and ultimate transformation. In contemporary interpretations, Étaín is often viewed through a feminist lens, symbolizing resilience, personal growth, and the complexities of female agency. Her narrative provides a rich source for exploring themes of love, loss, and identity, resonating with modern audiences who seek narratives of empowerment and self-discovery.

Airmid, the goddess of healing and herbalism, embodies the knowledge of traditional herbal medicine and the inherent restorative power of the natural world. She is frequently associated with wisdom, nurturing, and the healing arts, symbolizing the enduring value of holistic health practices. Today, Airmid’s legacy is reflected in contemporary discussions surrounding wellness, sustainable living, and the revival of natural healing modalities.

However, while these figures are widely celebrated and adapted in modern interpretations of Celtic mythology, some scholars caution that contemporary adaptations may, at times, oversimplify or romanticize their complexities, potentially diluting the depth and nuances of their original narratives (Lai, 2011). This critical perspective suggests that while these mythological figures retain their symbolic power, their modern reinterpretations should be approached with a critical awareness of the potential for preservation and distortion.

Conclusion

This study has explored the dualistic representations of femininity in Irish mythology through corpus-based analysis, examining the construction, perpetuation, and reinterpretation of female mythologemes across time. By categorizing mythological figures into positive and negative archetypes, this research elucidates how cultural narratives shape and reflect prevailing societal perceptions of gender roles, thereby revealing the complex interplay between mythology and social constructs.

These findings contribute substantively to the broader academic discussion surrounding mythology's function as a cultural lens through which gender identities are constructed, negotiated, and contested. As demonstrated by the linguistic trends analyzed in this study, mythology should not be regarded as a static repository of historical beliefs but rather as a dynamic and evolving framework that reflects ongoing cultural transformations and societal renegotiations of meaning.

Future research could extend this analysis through a cross-cultural comparison of female mythologemes, exploring the extent to which similar dualistic representations manifest across diverse mythological traditions. Furthermore, examining the role of digital media platforms in the revival, reinterpretation, or even the commodification of these figures would provide valuable insights into the contemporary significance and evolving dynamics of mythological archetypes. The integration of computational linguistics methodologies with feminist literary analysis offers a particularly promising avenue for further exploring the complex intersections of language, culture, and mythology.

In conclusion, this study underscores the enduring impact of female mythologemes in shaping cultural narratives, influencing gender ideologies, and informing contemporary cultural discourse. By bridging corpus linguistics and mythological studies, this research highlights the multifaceted ways language preserves and reinvents mythological archetypes, thereby ensuring their continued relevance and adaptability within the ever-evolving landscape of contemporary society.

References

- Abdallah, M.A. (2013) A method and system for implementing recovery from speculative forwarding miss-predictions / errors resulting from load store reordering and optimization. (in English)
- Almeida, F.J., Obeng, P. (2020) Siddi marriage: Re-signifying contract, transactions, and identities. *South Asian History and Culture*. <https://doi.org/10.1080/19472498.2020.1831722> (in English)
- Angela, R.I. (2017) A “New Irish Woman” emerges: Subverting femininity in Maeve Kelly’s *A Life of Her Own*. *Journal of Irish Studies*. P. 104-114 (in English)

- Beck, N. (2009) Goddesses in Celtic religion: Cult and mythology – A comparative study of ancient Ireland, Britain, and Gaul. (in English)
- Besse, M. (2011) Familie, Genealogie und Ursprungsmythen in der älteren deutschen Literatur. (in English)
- Butler, J. (2008) Symbolic and social roles of women in death rituals in traditional Irish society. *Women, Pain and Death: Rituals and Everyday Life on the Margins of Europe and Beyond*. P. 108-121. (in English)
- Cooke, M. (2016) *Gender in mythology: The role of mythological women in cultural traditions*. Oxford University Press. (in English)
- Davey, M.E. (2010) “She had to start thinking like a man”: Women writing bodies in contemporary Northern Irish fiction. *Journal of Irish Studies*. <https://doi.org/10.24162/EI2010-2261> (in English)
- Ellis, P. (1994) *The Chronicles of the Celts: New tellings of their myths and legends*. (in English)
- Elsley, S.J. (2012) *Images of the witch in nineteenth-century culture*. (in English)
- Fairclough, N. (1992) *Discourse and social change*. Polity Press. (in English)
- Kadeřávková, T. (2022) Depictions of female sovereignty in Irish mythology. *Filozoficko-přírodovědecká fakulta*. (in English)
- Karaseva, A.A. (2023) Linguistic and cultural features of nominating negative female images in epics. *Filologiči i Kul'tura*. (in English)
- Kelly, E.P. (2022) *Áine*. *Journal of Irish Mythology*, 18(3). P. 42-59. (in English)
- Kenna, R., Thompson, C., Carmody, I., Dwyer, B., Curley, D., McCarthy, M., Bowes, N., MacCarron, P., Platini, T., Yose, J. (2023) The extraordinary story of Sinann – the inspirational figure who gave her name to Ireland’s longest river – and how she arose as one of Ireland’s resilient female icons. <https://doi.org/10.48550/arxiv.2308.02544> (in English)
- Kodumal, J., Aiken, A. (2005) *Banshee: A scalable constraint-based analysis toolkit*. (in English)
- Kravets, O., Maclaran, P., Stevens, L. (2020) Reclaiming the crone: Reimagining old age and feminine power. *Advances in Consumer Research*, 48. P. 1106-1111. (in English)
- Lai, M. (2011) *Mythological representations of women in Celtic narratives*. University of Edinburgh Press. (in English)
- Lévi-Strauss, C. (1994) *Myth and meaning*. Routledge. (in English)
- Loomis, R.S. (1945) Morgain La Fee and the Celtic goddesses. *Speculum*, 20(2). P. 183-203. (in English)
- Lotman, Y. (1970) *The structure of the artistic text*. University of Michigan Press. (in English)
- Lysaght, P. (1996) *The Banshee: The Irish supernatural death-messenger*. (in English)
- Magoulick, M.J. (2022) *The goddess myth in contemporary literature and popular culture: A feminist critique*. University Press of Mississippi. (in English)
- Malone, L. (2024) Old faces, new perspectives: A critical examination of the mother and crone in *Cartoon Saloon’s Irish folklore trilogy*. *Quarterly Review of Film and Video*. P. 1-17. (in English)
- McDonald, R. (2005) *Irish literature: Tradition and modernity*. (in English)
- Müller, K. (2023) *Corpus linguistics and mythology: A computational approach to cultural narratives*. Cambridge University Press. (in English)
- Nuttall, D. (1998) Witch and priest juxtaposed: Two figures from Irish tradition. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, (9). P. 34-40. (in English)
- O’Donoghue, M.V. (2016) *Fios na mban: The role of women in death and burial customs in post-famine Ireland*. (in English)
- O’Donoghue, J. (1997) *Anam Cara: A book of Celtic wisdom*. (in English)
- Ocampo-Gooding, S.I. (2012) *The Sheela-na-gig: An inspirational figure for contemporary Irish art*. (in English)
- Radulescu, A. (2014) Archetypal feminine figures in fairy tales: A study in archetypal psychology. *Journal of Research in Gender Studies*. (in English)
- Rubert, M. (2012) *Linguistic and cultural transmission in Irish mythology*. Dublin University Press. (in English)
- Sarabi, Z., Killian, E., Blanco, E., Palmer, A. (2019) A corpus of negations and their underlying positive interpretations. *Joint Conference on Lexical and Number Processing*. (in English)
- Selivanova, O., Rubert, M., Müller, K. (2023) *Linguistic patterns in mythological storytelling: A cognitive-semiotic approach*. Cambridge University Press. (in English)
- Shufelt, C.A. (2007) *Something wicked this way comes: Constructing the witch in contemporary American popular culture*. (in English)
- Šefčíková, B.K. (2021) *Ireland as a woman: Female depictions of Ireland in nationalist literature*. (in English)
- White, H. (2024) *Reimagining the witch: Contemporary narratives of feminine power and resistance*. Oxford University Press. (in English)
- Woodfield, J. (2011) *Morrigan: Goddess of war, fate, and sovereignty in Irish mythology*. (in English)
- Xianglin, L. (2010) *Mythological gender constructs in early European and Asian folklore*. Oxford University Press. (in English)

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 27.02.2025.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 25.06.2025.

Асем Аленовна Касымова^{1*}, Диана Мұхтарқызы Түзелбаева², Алия Матаевна Жумагулова³

^{1*}автор-корреспондент, философия докторы (PhD), Шәкәрім университеті, Қазақстан, Семей қ.,
ORCID: 0000-0002-8783-888X E-mail: assemzere.ak@gmail.com

²докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-9941-1445 E-mail: tuzelbaeva.diana@gmail.com

³филология ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім университеті, Қазақстан, Семей қ.,
ORCID: 0000-0001-5535-0030 E-mail: semey1978@mail.ru

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЛЕКСИКА

Аңдатпа. Мақала бүгінгі таңда адамдардың өзара ақпарат алмасуы мен коммуникативтік кеңістігі болып табылатын әлеуметтік желілердегі ұлттың тілі мен мәдениетін сабақтастыра көрсететін лингвомәдени құндылықтардың насихатталу мәселелеріне арналып отыр. Зерттеудің негізгі мақсаты – сандық платформалар арқылы ұлттық кодтың тасымалдаушысы болып табылатын ақпаратты тарату және ұсыну ерекшеліктерін анықтау. Жұмыстың эмпирикалық негізі ретінде Instagram, Telegram, Facebook, TikTok және YouTube сияқты әлеуметтік желілер таңдалды. Талдауда сандық кеңістікте кеңінен ұсынылған мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, жұмбақтар, шешендік өнер үлгілері сияқты ауызша ауыз әдебиеті элементтерінің лингвомәдени ерекшелігіне назар аударылады. Зерттеу ұлттың рухани мұрасын әлеуметтік желі арқылы жеткізу тиімділігін, оның қазіргі жағдайдағы өзектілігін, «әлемнің тілдік бейнесін» қалыптастырудағы маңызын түсінуге бағытталған. Зерттеу әдістемесі әлеуметтік желілерде ұлттық-мәдени ақпаратты пайдалану ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік беретін бақылау және салыстырмалы талдау әдістеріне негізделген. Технологияның қарыштап дамып келе жатқанын ескерсек, мұндай контентті цифрлық ортада дұрыс және мақсатты түрде ұсыну қолданушылардың қабылдауы мен дүниетанымына әсер етіп, ұлттың тіліне, мәдениетіне, діліне деген құрметті қалыптастыруға ықпал ететіні сөзсіз. Цифрлық даму жағдайында ақпараттық мазмұнға жүйелі талдау жүргізу әдіснамалық зерттеулер жүргізуге негіз қалайды. Әлеуметтік желілер тілін лингвомәдени аспектіде қарастыру терең теориялық және қолданбалы зерттеулерге мүмкіндіктер ашатын өзекті ғылыми бағыт болып табылады. Медиaplatformаларды ұтымды пайдалану, ақпаратты визуализациялау және сандық контентті сыни қабылдау дағдыларын дамыту практикалық маңызға ие.

Тірек сөздер: әлеуметтік желі; мақал-мәтелдер; жұмбақтар; нақыл сөздер; ұлттық код; әлемнің тілдік бейнесі; менталитет

Қаржыландыру көзі: Мақала AP19680032 «Әлеуметтік желідегі лексиканың құрылымдық-семантикалық және лингвомәдени аспектілері» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Касымова А.А., Түзелбаева Д.М., Жумагулова А.М. Әлеуметтік желілердегі лингвомәдени лексика. *Tiltanym*, 2025. №2 (98). 140-152-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-140-152>

**Асем Аленовна Касымова^{1*}, Диана Мухтаровна Тузельбаева²,
Алия Матаевна Жумагулова³**

^{1*}автор-корреспондент, доктор философии (PhD), Университет Шакарима,
Казахстан, г. Семей, ORCID: 0000-0002-8783-888X E-mail: assemzere.ak@gmail.com

²докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-9941-1445 E-mail: tuzelbaeva.diana@gmail.com

³кандидат филологических наук, Университет Шакарима, Казахстан, г. Семей,
ORCID: 0000-0001-5535-0030 E-mail: semey1978@mail.ru

ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ ЛЕКСИКА В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ

Аннотация. Статья посвящена вопросам популяризации лингвокультурных ценностей, отражающих взаимосвязь языка и культуры нации в пространстве социальных сетей, которые в современных условиях выполняют функции коммуникации и информационного обмена между людьми. Основной целью исследования является выявление особенностей распространения и репрезентации информации, являющейся носителем национального кода, через цифровые платформы. В качестве эмпирической базы работы были выбраны такие социальные сети, как Instagram, Telegram, Facebook, TikTok и YouTube. В фокусе анализа – лингвокультурная специфика элементов устного народного творчества, таких как пословицы, афоризмы, загадки, образцы ораторского искусства, широко представленных в цифровом пространстве. Исследование направлено на осмысление эффективности трансляции духовного наследия нации посредством социальных медиа, его актуальности в современных условиях, а также значимости в формировании «языковой картины мира». Методология исследования опирается на методы наблюдения

и сравнительного анализа, позволяющие выявить особенности употребления национально-культурной информации в социальных сетях. Учитывая стремительное развитие технологий, становится очевидным, что корректная и целенаправленная подача подобного контента в цифровой среде влияет на восприятие и мировоззрение пользователей, способствует формированию уважения к языку, культуре и менталитету нации. Проведение системного анализа информационного контента в условиях цифровизации открывает новые перспективы для методологических изысканий. Рассмотрение языка социальных сетей в лингвокультурном аспекте представляет собой актуальное научное направление, открывающее возможности для углубленных теоретических и прикладных исследований. Особое значение приобретает рациональное использование медиаплатформ, визуализация информации и развитие навыков критического восприятия цифрового контента.

Ключевые слова: социальная сеть; пословицы; загадки; афоризмы; национальный код; языковая картина мира; менталитет

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках грантового проекта AP19680032 «Структурно-семантические и лингвокультурные аспекты лексики в социальных сетях».

Для цитирования: Касымова А.А., Тузельбаева Д.М., Жумагулова А.М. Лингвокультурная лексика в социальных сетях. *TiltanyM*, 2025. №2 (98). С. 140-152. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-140-152>

Assem Kassymova^{1*}, Diana Tuzelbayeva², Aliya Zhumagulova³

^{1*}Corresponding author, Doctor of Philosophy (PhD), Shakarim University, Kazakhstan, Semey,
ORCID: 0000-0002-8783-888X E-mail: assemzere.ak@gmail.com

²Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-9941-1445 E-mail: tuzelbaeva.diana@gmail.com

³Candidate of Philological Sciences, Shakarim University, Kazakhstan, Semey,
ORCID: 0000-0001-5535-0030 E-mail: semey1978@mail.ru

INGUISTIC AND CULTURAL VOCABULARY IN SOCIAL NETWORKS

Abstract. The article explores the promotion of linguocultural values that reflect the interrelation between language and national culture within the realm of social media, which today serves as a primary space for communication and information exchange. The primary objective of this study is to investigate how content that embodies elements of the national cultural code is disseminated and represented across digital platforms. The research focuses on several popular social networking services, including Instagram, Telegram, Facebook, TikTok, and YouTube, which serve as empirical data sources. At the center of the analysis lies the linguocultural specificity of oral folk heritage – proverbs, aphorisms, riddles, and rhetorical expressions – that are actively reproduced in online environments. The study aims to assess the effectiveness of transmitting the nation’s spiritual heritage through social media, its relevance in the digital age, and its role in shaping a national linguistic worldview. The research methodology is grounded in observational and comparative analysis, allowing for a nuanced examination of how nationally significant cultural-linguistic content is utilized in social media contexts. Given the rapid advancement of technology, the accurate and purposeful dissemination of such content significantly shapes users’ perceptions, influences their cultural awareness, and fosters respect for the language, mentality, and heritage of the nation. A systematic analysis of information flow in the digital landscape opens new methodological avenues for scholarly inquiry. Examining the language of social media through the lens of linguocultural studies constitutes a timely and promising research direction. It enables both theoretical insights and practical applications, particularly in relation to the effective use of media platforms, the visual representation of cultural information, and the cultivation of critical digital literacy.

Keywords: social network; proverbs; riddles; aphorisms; national code; linguistic picture of the world; mentality

Source of financing: This article was prepared within the framework of the grant project AP19680032 «Structural-semantic and linguocultural aspects of vocabulary in social networks».

For citation: Kassymova, A., Tuzelbayeva, D., Zhumagulova, A. Linguistic and Cultural Vocabulary in Social Networks. *TiltanyM*, 2025, No. 2 (98). P. 140-152. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-140-152>

Кіріспе

Виртуалды әлемдегі әлеуметтік желілер қолданысы күн санап жаңаруда. Әлеуметтік желілер тек ақпарат беру немесе қарым-қатынас құралы ғана емес, заманауи қажеттіліктерді өтей алатын қызметтері арқылы да танылып отыр. Бүгінгі әлеуметтік желілердегі ақпараттардың берілуі желі қолданушыларының жасы мен жынысы, кәсібі мен қызметіне де байланысты екені белгілі. Қандай әлеуметтік желі болмасын ұлт дүниетанымының көріністері, ұлттық мұралар, киімдер, музыка, тағамдар, ұлттық мінез көріністері, қонақжайлылық, үлкенді сыйлау, мейірімділік сынды қасиеттерді насихаттау визуалды-аудиалды, мәтіндік контенттер арқылы беріліп жүр. Әлеуметтік желілерде белсенділік танытатын блогерлердің ұлттық құндылықтарды насихаттауының

ақпараттық, танымдық қызметтерінен өзге жарнамалық сипаты да басым көрінеді.

Ұлт болашағы – жастарды отаншылдыққа тәрбиелеуде әлеуметтік желілер арқылы берілетін ақпараттардың ықпалы зор. Осы ретте Президент Қасым-Жомарт Тоқаев ұлттық құндылықтарды әлемге насихаттау керектігін Ұлттық құрылтайдың төртінші отырысында баса айтқан болатын (www.akorda.kz). Осыған орай желі пайдаланушыларының жас ерекшелігін ескере отырып, танымдық қабілеттерін арттыру, тіл мен мәдениеттің өзара сабақтастығын көрсетудің қажеттілігі зор.

Мәселен, халық ауыз әдебиеті мұралары болып табылатын мақал-мәтелдер, жұмбақтар, шешендік сөздер, нақыл сөздерді әлеуметтік желілер арқылы насихаттау – тек ақпарат беру ғана емес, когнитивті тұрғыдан да ықпал ету құралы. Ақпараттарды визуалды және аудиалды әдістер арқылы жүзеге асыру – желі қолданушысы үшін оның тиімділігін арттыра түседі.

Материал және әдістер

Мақалада интернет желісіндегі ұлттық тіл мен мәдениетімізді танытатын лингвомәдени құндылықтардың насихатталу мәселелерін қарастыру шетелдік және отандық зерттеушілердің тұжырымдамаларын негізге ала отырып, жүзеге асырылды. Мақаланың теориялық негіздемесін әзірлеуде Э.Сепир, В.Гумбольдтың ғылыми теориясына сүйене отырып, шетелдік ғалымдардан: Г.Брутян, Е.Горошко, Д.Кристал, Л.Компанцева, В.Лутовинова, О.Митина, В.Петренко, И.Правилова, Ф.Хейлиген, Л.Шифман, қазақ зерттеушілерінен: Ә.Қайдар, Л.Құрманбекова, Д.Дина, К.Сарекенова, Қ.Маликов, М.Мақилқызы сынды ғалымдардың зерттеу нәтижелері мен тұжырымдары негізінде ғылыми талдау жүзеге асырылды.

Әлеуметтік желі арқылы беріліп отырған, ұлттық код тетігі болып табылатын ақпараттар көрінісінің насихатталуына талдау жасау үшін зерттеуде Instagram, Telegram, Facebook, TikTok, YouTube әлеуметтік желілеріндегі мысалдар нысанға алынды. Зерттеудің эксперименттік кезеңінде эмпирикалық деңгейдегі санау, бақылау, өлшеу, сипаттау әдістері негізге алынды. Ал интернет-лексиканың теориялық қырын айқындауда теориялық деңгейдің гипотетикалық, логикалық (талдау, синтез, индукция, дедукция, аналогия) әдістері қолданысқа түсті.

Әдебиетке шолу

Бүгінгі қоғамда әлеуметтік желі кедергісіз, ашық түрде байланыс орнату құралы деп сипатталады. Заманауи қарым-қатынастың басым бөлігі осы интернет арқылы, ақпарат алмасу негізінде жасалып отырғандығы мәлім. Әлеуметтік желі, блог, чаттар қазіргі кезде жанды қарым-қатынасты алмастыра алады. Тіптен интернет адамды өзіне тәуелді ету мүмкіндігіне де ие болып отыр. Бүгінгі әлеуметтік желі пайдаланушысы әлемнің өзіндік ерекше «желілік бейнесін» жасайды. «Желілік бейне» жасау дегенде, ең алдымен «тілдік бейне» ұғымы еске түседі. Қай кезеңде болмасын, мейлі ол виртуалды, желілік әлемде болсын адам қоршаған дүниені танудағы өз білімін сөздер арқылы бекітеді. Осы білімнің жиынтығы «әлемнің тілдік бейнесі» деп аталады.

Әлемнің тілдік бейнесі – адамның әлемді тануының негізі, әрі оның тілдегі көрінісі. «Әлемнің тілдік бейнесі» ұлт менталитеті мен мәдениетімен тығыз байланысты. Әлемнің тілдік бейнесі – тіл арқылы әлемді көру тәсілі. Оны интернет әлемімен байланыста қарастырамыз. Өйткені, «әлемнің тілдік бейнесі» біріншіден, адамдардың өмір сүру жағдайлары, материалдық әлемі, санасы мен мінез-құлқын анықтайды, екіншіден, адам әлемді негізінен ана тілінің формалары, оның семантикасы мен грамматикасы арқылы қабылдайды, бұл ойлау мен мінез-құлқын құрылымын анықтайды. Неміс ғалымы В.Гумбольдт әлемнің тілдік бейнесін түсіндіруде «халық рухы» ұғымының қолданысын, оның ұлт тілі қалыптасуындағы қызметін ерекше атап өтеді (Гумбольдт, 1985: 220).

Халықтың тарихы, талғамы, танымы мен болмысын бейнелейтін таңбалық жүйе – мәдениеттің айқын көрінісі. Тіл мен мәдениеттің арақатынасы тіл мен ойлаудың өзара байланысын аңғартса, мәдени мұраны ұрпақтан ұрпаққа жеткізуге де зор ықпал етеді. Бұл орайда әлеуметтік желінің де маңыздылығы мен қажеттілігін де атап өтуге болады.

Бүгінгі «әлемнің тілдік бейнесі» ұғымын интернет тілі, интернеттегі өзара байланыс, интернеттегі мәдени орта ұғымдарымен байланысты қарастыру байқалады. Тұлғаның үнемі қалыптасуында интернет – жаңа байланыс арнасы ғана емес, сондай-ақ ол қарым-қатынастың барлық қырын қамтитын жаңа әлеуметтік мәдени орта деп түсіндіріледі. Мұндағы тілдік орта дегеніміз – қоғам мүшелерінің тілдік санасының қалыптасуына ықпал ететін, тілдік жүйенің жай-

күйі мен сол тілді қолданудың қоғамдық-тілдік тәжірибесі, тілдің қоғамдағы болмысына, дамуы мен қызмет етуіне әсер ететін экономикалық, идеологиялық, мәдени, әлеуметтік-психологиялық, этнопсихологиялық факторлар жиынтығы.

Әр халықтың ұлттық ерекшеліктерін басқалармен тек салыстыра талдау арқылы білуге болады. Әр этностың өз «ұлттық бейнесі» болатындықтан, әр этномәдени ортақтық тілдік орта ерекшелігін көрсетеді. Тілдік орта (тілдің өмір сүру ортасы) терминіне Э.Сепир географиялық және әлеуметтік факторларды (дін, мораль, қоғамның саяси ұйымдасу формалары, өнер) жатқызады (Сепир, 1993: 274). Тіл алдымен қатынас құралы және адамдардың тіршілік ету ортасы болғандықтан, «әлемнің тілдік бейнесін» адамдардың өзара қатысымдық мақсаттарына қарай, дүниеге көзқарасын, қарым-қатынас өрістерін және сөйлеу әрекеттерін жанды сөйлеу тіліне негізделген мәтінсіз, көркем әдебиетсіз, түрлі стильдегі ақпаратсыз зерттеу мүмкін емес.

Әлемнің тілдік бейнесіндегі ұлттық-мәдени ерекшеліктер мен ондағы стереотиптердің рөлін талдай отырып, кез келген этностың «әлем бейнесі» туралы пайымы сол этнос мүшесі қолданған сөздер мен сөйлемдерден, сол этнос өмірі мен тіршілігінен алынған мәтіндердің мазмұнынан көрінеді.

Зерттеуші А.К. Брутян әлемнің тілдік бейнесі – бұл сыртқы және ішкі бейне туралы барлық ақпарат, сөйлеу тілдері, ондағы ең басты мағлұмат сөздер мен сөз тіркестерінің бойына жинақталатынын атап көрсетеді (Брутян, 1973: 114)

«Әлемнің тілдік бейнесі» ұғымының ұлт менталитетімен тығыз байланыста қарастырылуы маңызды болмақ. Ол қоғамдағы мәдениеттің көрінісі «әлемнің ішкі бейнесінің» образын танытатын менталитетпен тікелей байланысты. Діл (менталитет) терминіне берілген түрлі анықтамалардың бірнешеуін келтіре кетсек: Менталитет – бір этникалық топқа жататын адамдардың күнделікті санасына тән дүниенің үлгісі» (Митина, 1994: 54).

Сонымен, менталитет – жеке адамға немесе әлеуметтік топқа тән ойлау тәсілі, психикалық дағдылар мен рухани көзқарастар жиынтығы. Шын мәнінде, «әлемнің тілдік бейнесі» тілде бейнеленетін халықтың менталитетінің көрінісі. Бүгінде менталитет пен тіл арақатынасын зерттеу тіл біліміндегі негізгі бағыттардың бірі болып отыр. Тіл халық менталитетін, ой-өрісін түсіну кілті болса, тіл арқылы ұлттық сипат, ұлттық мінез ерекшеліктерін тануға болатыны айқын.

Ұсынылып отырған мақала аясында бақылау және өзара салыстыру жүргізу әдістері арқылы әлеуметтік желілердегі (Instagram, Telegram, Facebook, TikTok, YouTube) түрлі ақпарат беру формалары арқылы ұлттық құндылықтардың көрінісі мен насихатталуындағы көрсеткіштерге назар аударып, оның сандық қоғамдағы маңыздылығы мен қажеттілігін анықтау міндет етіп қойылды. Мұның көрінісі төмендегі кесте арқылы ұсынылды.

Кесте 1 – Ұлттық құндылықтардың насихатталуының әлеуметтік желілердегі көрсеткіші
 Таблица 1 – Показатель популяризации национальных ценностей в социальных сетях
 Table 1 – Indicator of the Promotion of National Values on Social Networks

Әлеуметтік желі атауы	Парақша атауы	Жарияланым	Жазылушылар
Instagram	@qazaq _ gril	1483	492000
	@elzhan.qazaq.brand	625	51400
	@qarapaiym _ tarih	114	1273
	@erkenur _ kz	957	51900
	@olensoz _ kz	699	379000
	@sultankhan _ kazakhstan	1668	923000
	@kazakh.food _	196	42030
Telegram	@ulttyq _ murager	723	827000
	Qazaqiya		473
	Қазақ әдебиеті		2004
	Салт-дәстүр сөйлейді		4516

1-кестенің жалғасы / Продолжение Таблицы 1 // Continuation of Table 1

Facebook	Ұлттық спорт түрлері қауымдастығы		1100
TikTok	Үерассыл_ринатұлы		51300
	kenjebekovaa		680800
YouTube	QazVision		15000
	BILIM QAZYNA		14100

Кестеден аңғарғанымыздай, адамдардың желілер әлеміне еніп ықпалдасуы, тікелей қатыстылығы түрлі білім саласындағы зерттеушілердің, атап айтқанда, тіл білімі ғалымдарының да айрықша назарын аудартуда. Себебі адамдардың тілдік қатынасын зерттеуде лингвистикада жаңа серпін бар екені байқалады. Осы кезге дейін лингвистика гуманитарлық контекст аясында қарастырылса, қазіргі таңда тіл мен сөйлеу философия, әлеуметтану, психологияның да бір бөлшегі бола алады.

Осындай бағыттағы шетелдік және отандық зерттеулер қатарында әлеуметтік желі лингвистикасы: Е.И. Горошко «Лингвистика интернета: формирование дисциплинарной парадигмы» (Горошко, 2007), Л.Ф. Компанцева «Интернет-лингвистика: когнитивно-прагматический и лингвокультурологический подходы» (Компанцева, 2008), О.В. Лутовинова «Лингвокультурологические характеристики виртуального дискурса» (Лутовинова, 2009), интернет дискурс ерекшеліктері мен тілдік манипуляция мәселелері L.Shifman (Shifman, 2013,) D.Crystal (Crystal, 2011) т.б. авторлардың зерттеу еңбектерінде қарастырылған. Сонымен қатар интернет кеңістігіндегі ұлттық маркерлерге қатысты пікірлерін білдірген зерттеушілер: И.Привалова (Privalova, 2019), F.Heylighen (Heylighen, 1992).

Отандық тіл білімінде де интернет тілі мен әлеуметтік желілердегі ақпараттардың берілуі, ұлттық құндылықтардың насихатталуы, орфография, сөз әдебі мәселелері т.б. аясында жасалған зерттеу жұмыстары бар. Атап айтқанда, М.М. Маликқызының «Әлеуметтік желілердегі сөйлеу қызметінің прагматикасы және функциясы» атты диссертациялық еңбегінде қазақ әдеби тілі мен интернет коммуникация, әлеуметтік желі тілі және қазіргі қазақ әдеби тілінің нормалары, әлеуметтік желілердегі тілдік ортаның жалпы сипаты мен ерекшеліктері т.б. мәселелері қарастырылды (Маликқызы, 2023). Сонымен қатар жекелеген зерттеулерде интернет-мем және олардың түрлері туралы сөз етіледі (Курманбекова, 2023: 142). Әлеуметтік желілердің жасөспірімдердің рухани дамуына әсері, оң және теріс ықпалы, әлеуметтік желілерді білім беруде пайдалану мүмкіндіктері сынды өзге де тақырыптардағы зерттеулер баршылық.

Нәтижелер және талқылау

Бүгінгі әлеуметтік желі коммуникациясындағы «тілдік бейне» ұлттық құндылықтарды дәріптеу мақсатын да назарда ұстайтыны байқалады. Мәселен бірнеше әлеуметтік желіге назар аударсақ:

Instagram желісінде визуалды және аудиалды контентке негізделген, яғни, ұлттық құндылықтардың концептілік аясын қамтитын ұлттық киімдер, ұлттық тағамдар, ұлттық өнер т.б. инстапарақшалардың бірнешеуін кездестіруге болады.

Instagram – визуалды және аудиалды мазмұнға негізделген әлеуметтік желілердің бірі ретінде ұлттық мәдениетті дәріптеуде тиімді платформаға айналып отыр. Бұл желіде ұлттық құндылықтардың концептілік аясын қамтитын бірқатар инстапарақшалар халықтың мәдени санасын нығайтуға және жас ұрпаққа ұлттық болмысты жеткізуге ықпал етуде. Мәселен, @olensoz_kz атты парақша ұлттық поэзияны дәріптеумен қатар, дәстүрлі сөз өнері мен мәдени кодтарды визуалды бейнелермен ұштастырады. Бұл парақшада ұлттық нақыштағы фондар, шежірелік деректер, фольклор элементтері және жыр жолдары көркем әрленген бейнематериалдар арқылы ұсынылады. 632 жарияланым және 350 мыңға жуық оқырман бұл мазмұнның сұранысқа ие екенін көрсетеді. Сол сияқты, @sultankhan_kazakhstan тәрізді парақшаларда қазақтың ұлттық киімдерінің түрлері мен аймақтық ерекшеліктері кеңінен көрсетіледі. Бұл парақшалар тек эстетикалық функция атқарып қана қоймай, ұлттық киімнің мағынасы мен тарихын сипаттайтын түсіндірме мәтіндер мен бейнелер арқылы танымдық міндетті де орындайды. Тағы бір мысал

ретінде, @kazakh.food парақшасын атауға болады. Мұнда ұлттық тағамдар: бауырсақ, ет тағамдары, қымыз, шұбат секілді ас түрлері бейнежазбалармен, дайындалу жолы және шығу тарихымен бірге беріледі. Бұл – дәстүрлі аспаздық мәдениетті насихаттаудың бір жолы ретінде танылып отыр. Сонымен қатар @ulttyq_murager тәрізді мәдени мұраны сақтауға арналған парақшаларда домбыра, қобыз, сазсырнай сияқты ұлттық аспаптар, олардың қолданылу дәстүрі, музыкалық үндері мен тарихи мәні туралы контенттер ұсынылады. Мұндай парақшаларда қысқа видеолар, танымдық посттар мен интерактивті викториналар арқылы ұлттық өнерге деген қызығушылық қалыптасады. Жалпы алғанда, Instagram платформасындағы мұндай парақшалар ұлттық болмысты заманауи тәсілмен жеткізудің үлгісі болып табылады. Олар визуалды және аудиалды контентті тиімді қолдану арқылы ұлттық құндылықтардың концептілік өрісін кеңейтіп, жастардың мәдени танымын арттыруға оң әсерін тигізіп отыр.

Қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында мессенджерлер тек коммуникация құралы ғана емес, сонымен қатар лингвомәдени кодтарды сақтау мен трансляциялаудың тиімді тетігіне айналып отыр. Соның ішінде WhatsApp желісі – отбасылық, туыстық және қоғамдық деңгейдегі мәдени ақпарат алмасудың кеңінен таралған алаңы. Аталған платформаның ерекшелігі – тұйық, сенімді әлеуметтік топтар арасында ақпараттың жылдам әрі бейресми түрде таралуы. WhatsApp желісінде ұлттық құндылықтар бірнеше форматта көрініс табады:

1. *Құттықтау мәтіндері мен ұлттық нақыштағы тілектер.* Бұл форматта пайдаланушылар туған күн, той, мереке сынды оқиғаларға орай қазақтың дәстүрлі тілегін, мақал-мәтелдерін, бейнелі сөз тіркестерін пайдалана отырып, құттықтау хаттарын таратады. Мысалы: «*Жасың құтты болсын! Жүз жасаған абыз қариялардың жасын берсін!*» тәрізді тілектер дәстүрлі танымға негізделіп, рухани жалғастық құралы ретінде қолданылады.

2. *Ұлттық салт-дәстүрлерге қатысты кеңестер мен танымдық мәтіндер.* Отбасы, бала тәрбиесі, неке, той өткізу, жаназа рәсімдері секілді өмірлік кезеңдерге байланысты қазақ халқының ұлттық дәстүрлерін сақтау жөнінде ақыл-кеңестермен алмасу кең тараған. Мұндай мәтіндер көбіне үлкендер тарапынан «younger generation»-ге бағытталып, WhatsApp топтарында таратылады.

3. *Діни-рухани мазмұндағы аудио және бейнематериалдар.* Рамазан айы, Құрбан айт, жұма күні сияқты діни мерекелер қарсаңында ұлттық таныммен үндесетін мазмұндағы уағыздар, құран аяттары, насихаттық аудиолар жиі таратылады. Бұл материалдарда ұлттық дүниетанымға сай ұғымдар – сабыр, шүкіршілік, үлкенге құрмет, отбасындағы жауапкершілік секілді құндылықтар көрініс табады.

4. *Қазақтың салт-дәстүрлерін түсіндіретін шағын бейнероликтер.* Мысалы, қыз ұзату, бесікке салу, тұсаукесер рәсімдері туралы қысқа, танымдық бейнематериалдар арқылы жастар арасында ұлттық дәстүрге деген қызығушылық қалыптасады. Мұндай видеолар көбіне ана тілінде, қарапайым әрі тартымды стильде дайындалып, топтық чаттарда кеңінен тарайды.

5. *Ұрпақаралық байланысты нығайтатын шағын оқиғалар немесе естеліктер.* Ата-әже мен немерелер арасындағы ұлттық тәрбие дәстүрлері, отбасылық естеліктер, шежірелік ақпараттар аудиожазба немесе мәтін форматында сақталып, отбасы мүшелері арасында таралады. Бұл үрдіс ауызша дәстүрді цифрлық форматта сақтауға септігін тигізеді. Осылайша, WhatsApp платформасы формалды емес, бірақ ұлттық мазмұнды сақтайтын және тарататын маңызды цифрлық алаң ретінде сипатталады. Ол лингвомәдени құндылықтарды күнделікті коммуникация процесінде табиғи түрде жаңғыртып, ұрпақаралық сабақтастықты қамтамасыз етеді.

Сандық коммуникацияның қарқынды дамуы қазіргі таңда ұлттық мәдениетті дәріптеудің жаңа форматтарын қалыптастыруда. Бұл тұрғыда Telegram платформасы — қоғамдық пікірге ықпал ететін, тез тарайтын және мақсатты аудиторияға бағытталған ақпараттық арналар арқылы ұлттық кодтарды сақтау мен таратудың ықпалды құралдарының бірі болып отыр. Telegram-дағы ұлттық бағыттағы контент тақырыптық тұрғыда құрылып, ұлттық рухани мұраны, салт-дәстүрлерді, тарихи-мәдени танымды жаңа формада ұсынуға бағытталған. Мысалы:

1. «*Ұлы дала мұрасы*» *Telegram* арнасы. Бұл арнада қазақ халқының тарихи жадына, материалдық және рухани мәдениетіне қатысты танымдық материалдар жүйеленген. Мысалы, арнада киелі жерлер, ежелгі түркі жазбалары, қазақ хандары мен батырлары жайлы деректер, шежірелік ақпараттар, ұлттық киім үлгілері мен этнографиялық суреттер тұрақты түрде

жарияланып тұрады. Әрбір жарияланым тарихи деректермен негізделіп, фотосуреттер мен қысқа аудиоматериалдармен толықтырылады. Мәтіндерде көне сөздер, терминдер, ұлтқа тән тілдік-мәдени бірліктер жиі кездеседі. Бұл – ұлттық тарихи таным мен тілдік мұраны қатар жаңғыртудың тиімді жолы.

2. *«Ұлттық рух» Telegram арнасы.* «Ұлттық рух» арнасы ұлттық тәрбие философиясын, қазақы болмысты дәріптеуге бағытталған. Арнада ұлттық этика, отбасы құндылықтары, қазақы тәрбие, ұлт зиялыларының қанатты сөздері, ғибратты әңгімелер, дін және руханият тақырыбындағы материалдар кеңінен таратылады. Мәселен, Жүсіп Баласағұн, Абай, Шәкәрім, Мағжан, Мұхтар Әуезов еңбектерінен алынған үзінділер, олардың ұлттық дүниетанымға қатысты ой-тұжырымдары терең талданып беріледі. Сонымен қатар халық мақал-мәтелдері мен шешендік сөздер бейнемәтіндер түрінде ұсынылады. Бұл арнаның мазмұны көбінесе қазақ тілінде жүргізіледі, мұнда тілдік нормалар мен мәдени коннотациялар сақталып, оқырманның ұлттық идентификациясына тікелей әсер етеді.

3. *Қоғамдық сипаттағы топтар мен арналардың ықпалы.* Telegram желісіндегі ұлттық бағыттағы топтар тек ақпарат таратумен шектелмей, интерактивті пікір алмасу алаңына айналып отыр. Мысалы, кейбір арналарда пікір қалдыру функциясы арқылы қолданушылар ұлттық мәселелерге қатысты ойлары мен тәжірибелерімен бөліседі. Бұл – заманауи цифрлық коммуникация мен дәстүрлі мәдениеттің синтезі болып саналады. Telegram желісіндегі ұлттық мазмұнды арналар – тек ақпарат көзі ғана емес, сонымен қатар ұлттық сана мен мәдени бірегейлікті қалыптастыратын құралға айналды. «Ұлы дала мұрасы», «Ұлттық рух» секілді арналар қазақ халқының тарихы мен мәдениетін цифрлық кеңістікте жүйелі насихаттап, ұлттық құндылықтарды ұрпақ санасына заманауи форматта жеткізуде маңызды рөл атқаруда. Мұндай платформалар ұлттық кодтың үзілмей, үздіксіз трансляциялануына, сондай-ақ лингвомәдени сабақтастықтың сақталуына септігін тигізеді.

XXI ғасырдың үшінші онжылдығында TikTok платформасы жастар аудиториясы арасында ең ықпалды әрі жылдам таралатын медиа алаңға айналды. Бұл платформада ұлттық мәдениет пен дәстүрлі құндылықтарды заманауи стильде жеткізуге мүмкіндік беретін жаңа тәсілдер қалыптасуда. Қысқа форматтағы, визуалды-креативті бейнероликтер арқылы ұлттық болмысты насихаттау – TikTok-тың басты ерекшелігі ретінде танылып отыр.

1. *Ұлттық билерді орындау және трендке айналдыру.* TikTok-та ұлттық би элементтерін заманауи стильде орындау арқылы қазақтың мәдени пластын заманауи аудиторияға жақындату мүмкіндігі кең. Мысалы, қазақтың «Келіншек», «Қара жорға» сияқты билері TikTok-тың би челлендж форматында қайта жаңғырып отыр. Бұл форматта жастар тек қимылдарды қайталап қана қоймай, бейне астарында музыка, ұлттық киім элементтері мен фондық визуал арқылы мәдени кодтарды қабаттастыра ұсынады. Мұндай видеолар миллиондаған қаралым жинап, ұлттық бидің танымалдығын арттыруға, сонымен қатар қазақ болмысының ерекшелігін жаһандық аудиторияға көрсетуге ықпал етеді. Бұл үрдіс – ұлттық өнерді репрезентациялаудың креативті әдісі ретінде қарастырылады.

2. *Ұлттық тағамдарды насихаттау: «фуд-контент» үлгісі.* TikTok-та кеңінен таралған тағы бір бағыт – ұлттық тағамдардың дайындалу жолын бейнероликтер арқылы көрсету. Бауырсақ, қымыз, бешбармақ, шелпек сынды дәстүрлі ас мәзірлері TikTok-тағы бейнеформат арқылы жас ұрпаққа ұсынылуда. Бұл роликтерде тағамның тарихы, символдық мәні және ұлттық тұрмыстағы орны да баяндалады. Қысқа әрі тартымды формат ұлттық тағамдарды заманауи көрерменнің талғамына бейімдеп жеткізуге жол ашады. Сонымен қатар TikTok-та ұлттық ас дайындау үрдісін отбасылық тәрбиемен, ананың орны мен дәстүр сабақтастығымен байланыстыратын мағынасы терең роликтер де кездеседі.

3. *Тарихи тұлғалар туралы ақпараттық бейнероликтер.* TikTok-та Абай Құнанбайұлы, Әл-Фараби, Абылай хан, Бауыржан Момышұлы секілді тарихи тұлғалар жайлы қысқа ақпараттық видеолардың үлесі артып келеді. Бұл форматта тұлғаның өмір жолы, еңбегі, нақыл сөздері мен тарихи қызметі небәрі 30-60 секунд ішінде көрерменге таныстырылады. Мұндай видеолар инфографика, көркем бейне, және тікелей баяндау арқылы ұсынылып, білім беру мен танымдық қызметті қатар атқарады. Бұлар жастардың тарихи санасын жаңғыртып, ұлт мақтаныштарын жаңа медиада қайта танытуға септігін тигізеді. TikTok – ұлттық құндылықтарды жаңа форматта ұсынуға

мүмкіндік беретін әлеуетті медиа кеңістік. Қысқа, бейнелі, әрі интерактивті мазмұн арқылы платформада ұлттық билер, тағамдар, тарихи тұлғалар секілді негізгі мәдени нышандар насихатталып, кең аудиторияны қамтуда. Бұл үрдіс – ұлттық кодтың цифрлық репрезентациясының жаңа көрінісі және креативті лингвомәдени трансляцияның сәтті үлгісі ретінде бағаланады.

YouTube платформасы – ұзақ форматтағы бейнемазмұн арқылы терең мағыналы ақпарат жеткізуге қолайлы медиа кеңістік. Бұл платформада ұлттық құндылықтарды жүйелі түрде насихаттауға бағытталған түрлі форматтағы видеоконтент кеңінен таралып отыр. Әсіресе деректі фильмдер, шеберлік сағаттары мен мотивациялық бейнероликтер арқылы ұлттық мәдениет пен тарихи жадыны жаңғыртуға, жастардың сана-сезімін тәрбиелеуге мол мүмкіндік бар.

1. *Қазақ мәдениеті мен дәстүрлері туралы деректі фильмдер.* YouTube-тағы деректі фильмдер тарихи-мәдени тақырыптарды тереңінен қамтумен ерекшеленеді. Мәселен, «Qazaq History», «Қазақстан» телеарнасының ресми арнасы және «TarihTalk» сынды платформаларда қазақ халқының шығу тегі, көшпелі өркениет, ру-тайпалық құрылым, ислам дінінің енуі және этнографиялық дәстүрлер туралы сапалы деректі фильмдер жарияланады. Мұндай фильмдерде архивтік деректер, ғалымдардың сараптамалары, заманауи визуалды технологиялар қолданыла отырып, ұлттық тарих ғылыми-публицистикалық тұрғыда көрерменге жеткізіледі. Мазмұны терең, бейнелеу тілі бай бұл фильмдер әсіресе мектеп оқушылары мен университет студенттері үшін құнды танымдық ресурс болып табылады.

2. *Ұлттық қолөнер мен тұрмыстық дәстүрлерге арналған шеберлік сабақтары.* YouTube платформасында ұлттық қолөнер түрлеріне (киіз басу, ою-өрнек салу, кестелеу, ағаш оймыштау, күміс өңдеу т.б.) арналған шеберлік сағаттары жиі кездеседі. Мысалы, «Qazaq Craft», «Шебердің шеберханасы», «Kazakh Artisans» сынды арналарда дәстүрлі киіз үй жасау процесі, уық, кереге, шаңырақ құрастыру жолдары, киіз басу технологиясы тікелей көрсетіледі. Бұл сабақтар тек технологиялық үдерісті ғана емес, сонымен қатар шеберлердің ауызекі баяндауындағы мәдени-аңыздық негіздерді, қолөнердің символикалық мәнін де қамтиды. Яғни, бейнежазбалар арқылы материалдық мәдениет пен рухани таным қатар ұсынылады.

3. *Тарихи тұлғалар туралы танымдық-визуалды контент*

YouTube-тағы танымдық видеолар тарихи тұлғалардың өмірі мен еңбегін заманауи жастарға ұғынықты форматта ұсынуға бағытталған. Абай Құнанбайұлы, Шоқан Уәлиханов, Қаныш Сәтбаев, Әлихан Бөкейхан, Бауыржан Момышұлы сияқты тұлғалар жайлы деректі-танымдық бейнероликтер кеңінен таралған. Мұндай видеолар анимация, инфографика, тарихи реконструкциялар және иллюстрациялық материалдармен толықтырылып, аудитория қызығушылығын арттырады. Олар тұлғаның өмірбаянын баяндаумен қатар, ұлттық рух пен патриотизм идеясын да насихаттайды.

4. *Жастарға арналған мотивациялық бейнероликтер.* Соңғы жылдары YouTube желісінде ұлттық болмысқа негізделген мотивациялық видеоконтенттің үлесі артуда. Бұл бейнероликтер жастарға бағытталған, қысқа әрі әсерлі сюжеттерден тұрады. Мысалы, «Ұлт болашағы – білімді ұрпақ», «Ата дәстүр – асыл мұра», «Өз тіліңді ұмытпа!» сынды роликтерде ұлттық құндылықтармен қатар, заманауи жетістікке жетудің ұлттық негіздері көрсетіледі. Мотивациялық спикерлердің баяндамалары, ұлттық нақыштағы видеоклиптер мен деректі-поэтикалық бейнероликтер арқылы жастардың ұлттық идентификациясы мен рухани әлеуеті нығая түседі. YouTube платформасындағы ұзақ форматтағы контенттер – ұлттық құндылықтарды кешенді әрі терең деңгейде танытудың тиімді арнасы. Деректі фильмдер тарихи-танымдық сана қалыптастырса, шеберлік сабақтары – қолөнер мен тұрмыстық мұраны жандандырады. Ал мотивациялық және танымдық бейнероликтер – жастардың ұлттық болмысын заманауи көзқараспен қабылдауына жол ашады. Осылайша, YouTube желісі ұлттық руханият пен мәдениеттің цифрлық репрезентациясының кеңістігіне айналып отыр.

Қазіргі ақпараттық дәуірде интернет тек ақпарат алмасу мен коммуникация құралы ғана емес, сонымен қатар ұлт мәдениетін, тілдік дәстүрді, рухани құндылықтарды сақтау мен жаңғыртудың маңызды кеңістігіне айналды. Осы тұрғыда лингвистикалық мәдениет интернет дискурсында ерекше рөлге ие болып отыр. Лингвомәдениеттің маңызды өзегі – халық ауыз әдебиеті мұралары, оның ішінде мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, жұмбақтар сияқты тілдік бірліктер

– қазіргі интернет-коммуникацияда қайта жаңғырып, кең қолданылып келеді.

Мақал-мәтелдер – қазақ халқының ғасырлар бойы жинақтаған өмірлік тәжірибесі мен даналық ойының көрінісі. Олар ұлттың дүниетанымы, мінез-құлқы, моральдық құндылықтары мен тарихи жадысын бейнелейтін ықшам әрі мағыналы формалар арқылы беріледі. Сондықтан да мақал-мәтелдер ұлттың рухани коды ретінде маңызды қызмет атқарады. Қазіргі таңда әлеуметтік желілерде (Instagram, Facebook, TikTok, Telegram, WhatsApp) мақал-мәтелдердің қолданылу аясы артып келеді. Олар түрлі форматта – мәтіндік посттар, цитаталар, бейнежазбалар, мотивациялық роликтер, тіпті мем және сторителлинг формасында да ұсынылуда. Мысалы, Instagram платформасындағы @ruhani_mura немесе @qazaq_quotes парақшаларында қазақ мақалдарына негізделген посттар жасалып, жастар арасында танымалдылыққа ие болуда. Мақал-мәтелдердің цифрлық ортадағы қызметі бірнеше бағытта көрініс табады:

- тәрбиелік қызметі – ұлттық тәрбиенің мазмұнын жеткізуде мақалдар кеңінен қолданылады: «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің», «Сөз анасы – құлақ» сияқты мәтіндер бала тәрбиесінде жиі қолданылады;

- мотивациялық-функционалдық қызметі – TikTok және Reels форматтарында халық даналығы негізінде жастарға бағытталған қысқа мотивациялық видеолар таратылады;

- семантикалық ықшамдық – интернет-коммуникацияның тез әрі қысқа болуына байланысты мақал-мәтелдердің ықшам құрылымы тиімді қолданылады;

- ұлттық бірегейлікті нығайту құралы – мақал-мәтелдер арқылы ұлттық таным мен тарихи жадыны сақтау жүзеге асады.

Мақал-мәтелдердің интернетте кең таралуы – қазақтың лингвомәдени мұрасының заман талабына бейімделуінің көрінісі. Бұл үрдіс ұлттың рухани сабақтастығын сақтауға, сондай-ақ жастарды ана тілінің көркемдік табиғатымен сусындатуға ықпал етеді. Этнолингвистиканың негізін қалаушы ғалым Ә.Қайдар: «Тілдің лексика-семантикалық қорын дамытып, байытуға, этнос туралы небір құнды дерек-мағлұматтармен толықтырып, мазмұн, тақырып ауқымын кеңейтіп, мән-мағынасын тереңдете түсетін тілдегі дереккөздерді этнолингвистикалық арналар деп атап, әрбір мақал мен мәтелдің бойына этнос болмысына, оның рухани, заттық (материалдық) мәдениетіне, дүниетанымына, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сеніміне т.б. қатысты бай информация жинақталғанын ескерсек, олардың этнос болмысын танып-білуге қосар үлесі зор» – деп мақал-мәтелдің жалпы қазақ дүниетанымындағы рөлінің зор әрі маңызды екендігін айтады (Қайдар, 1998).

Мақал-мәтелдерді танымдық-прагматикалық жақтан зерттеген Б.Дина олардың үш түрлі қызметі (коммуникативтік, эстетикалық, кумулятивтік) туралы былай дейді: «Мақал-мәтелдер, біріншіден, коммуникативті оралымдар болғандықтан, коммуникация процесінде қолданылатын қатынас құралының ең құнарлы да өнімді түрі болып саналады. Екіншіден, мақал-мәтелдер тіліміздің ең бір көркемдегіш құралы ретінде мәтін тілін жандандыру, оқырманға белгілі бір жағдайды хабарлай отырып, әсер ету үшін де қолданылады. Үшіншіден, мақал-мәтелдер – бүкіл бір халықтың рухани қазынасын бойына жинақтап сақтайтын, ұлттық рухтың табы сіңген рухани дүние» (Дина, 2002 :18).

Қазақ дүниетанымында сан ғасырлар бойы дамып, қалыптасып, халықтың күнделікті тұрмысы мен мәдениетімен астасып, алтын қорына енген мақал-мәтелдер ғаламның тілдік бейнесін жасауда негізгі нысан болып табылады. Сол орайда әлеуметтік желіде мақал-мәтелдер қатарының берілуіне назар аударсақ:

Әлеуметтік желіде мақал-мәтелдерді қолдануды насихаттау мақсатында Инстаграмм арқылы жүргізіліп отырған «Maqalshy_adam» сынды парақшаны байқауға болады. Парақшаға тіркелуге шақырудың өзі ерекше: *Парақшаның бастапқы бетінде ұлттың сөз қазынасы «Мақал-мәтелдер» парақшасына қош келдіңіздер! Бізге тіркелген адамға қыдыр дарып, бақ қонсын!*

Мәселен, парақшаның негізгі бетінде берілген мақалға орай тіркелуге шақыру да өзара мәндес мақалдармен беріліп отырады.

Нар тәуекел ер ісі – *«Тәуекелге бел буып, біздің әлеуметтік желідегі парақшамызға тіркеліңіз!»*

Ақ сөз ащы болады, ғайбат сөз тәтті болады – *Ащы болса да бізге тіркеліп қойыңыздар!*
Кең киім тозбайды, кеңесті ел азбайды – *Тозғың келмесе, бізге тіркеліп қой бауырым!*

Өрлі болғанша арлы бол! – *Арлы болсаңыз бізге тіркеліп қойыңыз!*

Аталы сөзге арсыз ғана жауап қайтарады – *Сөзге тоқтаған халықпыз ғой. Бізге тіркеліп қойсаңыздар, достар!*

Сонымен қатар уақыт өзгерісіне орай бүгінгі күнді сипаттап отырған адамға қатысты мақал-мәтелдер де топтастырып беріледі. Бұлар әлеуметтік желі пайдаланушыларының мақал-мәтелдері деп ұсынылған: *Боранды күні қасқыр мен блогер құтырады; Жаза-жаза блогер боларсың; Жалғыз админнің шаңы шықпас; Постын көріп, достығын ал; Білегі күшті бірді жығады, блогы күшті мыңды жығады.*

Әрбір лингвистикалық мәдениеттің өзіндік құндылықтар ауқымы болады, олар тарихи сипатқа ие (құндылықтар – өзгеруі мүмкін) және лингвистикалық мәдениет синергиясында (өзін-өзі ұйымдастыру) өте маңызды рөл атқарады. Тілдегі бейнелену дәрежесі бойынша құндылықтар жалпыадамзаттық, ұлттық, таптық, топтық, отбасылық, жеке тұлғалық болуы мүмкін. Тілдің құндылық-семантикалық кеңістігі «құндылықтар» деп аталатын арнайы лингвомәдени категорияға негізделген.

Ұлттық құндылықтарды насихаттау бағытындағы Инстаграмм әлеуметтік желісіндегі айтыскер ақын Жандарбек Бұлғақов жүргізетін @olensoz_kz парақшасын атауға болады. 350 мың оқырманы бар парақшада 632 жарияланым бар. Парақшаның ерекше, назар аудартатын бөлігі – «Жаттап ал». Онда өткен ғасырларда өмір сүрген тұлғалардың өсиет-нақыл сөздері берілген. Мысал келтіре кетсек:

*Сынама хас батырды жаралы да,
Сынама хас сұлуды қаралы да
Өзіңе өзге қамқор болсын десең,
Басқаның қарап үйрен қабағына.*

(Қара өлен)

Тағы бір жазбасында:
*Ырысты болар балаңды,
Мал баққаннан танисың.
Кедей болар балаңды,
Көп жатқаннан танисың.*

*Ұры болар балаңды,
Түн қатқаннан танисың.
Шешен болар балаңды,
Тіл қатқаннан танисың.*

*Епті болар балаңды,
Ым қаққаннан танисың.
Сараң болар балаңды,
Зар қаққаннан танисың.*

(Кенен ата)

Бүгінде адамның ой-өрісін, алғырлығын, білімін сынау мақсатында нақты бір зат немесе құбылысты тұспалдап сипаттайтын шағын әдеби жанр түріне жататын жұмбақтың да қолданысы назар аудартады. Ғалымдар жұмбақтың шығуын тыйым сөздермен және табумен байланыстырады. Өткен дәуірлерде адамдар айналадағы өктем күштерден сақтанғандықтан, өзара шартты сөздермен, астарлы тіркестермен тілдескен.

Сонымен қатар кейінгі кезде жұмбақтардағы дәстүрлі тақырыптардың арнасы оқу-білім, ғылым мен техника дамуына байланысты толыға түсті. Әлеуметтік желіде осындай жұмбақтар кездесіп отырады. Көп ретте суретті қатарлар арқылы берілген жұмбақтар жиі кездеседі. Интернет желісінен алынған осындай бір жұмбаққа назар аударсақ:

Жұмбақ шешкен адамға 8756 теңге сыйлық!

Өткен ғасырдың басында шығып тұрған қазақтың бір басылымында Байбатыр Ержан деген авторы мынадай жұмбақ жасырған екен:

Бала көтеріп тұрған бір қатынға біреу:

- Бұл көтеріп тұрған бала өзіңізге қай жағынан жақын болады? – деп сұрағанда қатын:

- Баламның баласы, байымның інісі деп жауап береді. Бұл қалай?

Жұмбақтың шешуі былай берілген: Секе, мұның жауабын Бейімбет Майлин шешкен еді.

Жұмбақ «Айқап» журналында жарияланған деп кері байланыс берілген.

Қазақ тіліндегі паремологиялық, фразеологиялық қордан ұлт өмірінің менталдық таным ерекшелігі мен тұрмыс-тіршілігінің мәдениеті байқалады. Әсіресе, фразеологизмдердің ойды бейнелі, суретті етіп жеткізудегі орасан тілдік қуатын пайдалану, жетілдіре түсу қазіргі жастар тілінде орын алмаған. Әр ұлттың өзіндік ұлттық танымын танытатын стереотиптері оның ғасырлар бойы қалыптасқан мақал-мәтелдері мен фразеологизмдерінде сақтаулы. Сондай-ақ тілдегі көркем де бейнелі сөз орамдары – фразеологизмдер әдеби тілдің байлығы және тіл мен сөйлеу мәдениетінің көрсеткіші.

Жылдар бойы бойы қалыптасып, ғасырлар бойы қолданыстан түспей келе жатқан тұрақты тіркестер қазіргі жазба әдебиетте және қалың көпшіліктің сөйлеу мәдениетінде қандай ерекшеліктермен көзге түседі деген сұрақ қашан да өзекті болмақ. Әлем бейнесін тіл арқылы бейнелеуде тұрақты тіркестердің – фразеологизмдердің маңызы ерекше.

Сондай-ақ шешендік өнерге баулитын @sozine_sen, шешендік өнер, дауыс қою сынды авторлық ораторлық курстардың да ұлттық-дүниетанымдық сипаты танылады. Жалпы бүгінгі интернеттік коммуникацияның медиамәдени аспектілеріне шешендік сөз өнері тұрғысынан сараптама жасауға талпыныс байқалады.

Қазіргі жаһандану мен ақпараттандыру заманында адамдар арасындағы қарым-қатынас сиреді, тіптен алшақтап барады. Жедел дамып кеткен әлеуметтік желілер тасқынында адамдар сөз мәнісі мен мазмұнына көңіл аудару қажет. Бүгінгі әлеуметтік желінің бір қыры – онда сөз мәдениеті мәселесінің де өткір көтерілуі. Бұл жайттың астарында маңызды әлеуметтік-мәдени үрдістер жатқанын ескеруіміз қажет деп есептейміз.

Қорытынды

Қандай кезеңде болмасын тіл мәдениетпен бір бүтін тұтастық құрып, ажырамас бірлікте болады. Сондықтан ұлттық тіл мен мәдениеттің бір-біріне өзара ықпалы, әсері ғылыми тұрғыдан лингвомәдениеттану саласындағы зерттеулерге жол ашады. Әрі мұндай зерттеулер қатары күн сайын түрлі аспектіде қарастырылып келе жатқаны байқалады. Мәселен, лингвомәдени бірліктер аясы мен оның насихатталуында технология заманының мүмкіндіктерін пайдаланудың да тиімді тұстары байқалады. Қоғамның әлеуметтік желідегі қарым-қатынасы тек ақпарат беру ғана емес, тұлғаның танымдық қабілетін арттыру бағыттарына да негізделіп отырғандығы белгілі. Бұл желі пайдаланушылары үшін оң нәтижелер береді әрі маңызды болмақ.

Дегенмен әлеуметтік желіні пайдалануға қатысты сыни пікірлер де кездеседі. Оң нәтижелерге жетуде атқаратын тұстары да бар екенін ескеру қажет. Оған бүгінде жиі айтылып жүрген әлеуметтік желі мәдениеті, сауаттылық мәселелерінің басты назарда болуы құптарлық. Адамдар арасындағы коммуникация әрбір халық пен ұлттың этностық қарым-қатынас ерекшеліктерімен өзгешеленеді. Мұндай қатынас интернет дискурсындағы диалогте де көрініс береді. Дегенмен кез-келген дискурста, мейлі ол желі арқылы байланыста да болсын, әр ұлттың өзіндік менталиті, соған орай сөйлеу ерекшеліктері байқалады. Бұл тұста да қазақ сөз мәдениетінің, сөз әдебінің қалыптасу заңдылықтарын естен шығармаған абзал. Қандай ортада болмасын сөйлеу жағдайында қалыптасқан ережелер ескерілмесе бұл сауатсыздыққа, сөз сараңдығына алып келетіні белгілі.

Сонымен, ХХІ ғасыр басындағы жаңа ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы әрі жылдам енуі адам өмірінің өзгеруіне, қарым-қатынас жасауына ықпал ететін маңызды факторларға айналып отырғанын баса айтқан жөн. Демек, бүгінгі адамзат баласы «ақпараттық қоғамда өмір сүруде» деген тұжырым да еш күмән тудырмайды. Адамдардың желілер әлеміне еніп өзара ықпалдасуы, тікелей қатыстылығы түрлі білім саласындағы зерттеушілер мен тіл білімі ғалымдарының да айрықша назарын аударып отырғанын зерттеулерге бағам жасау арқылы көз жеткіздік. Әрі адамдардың тілдік қатынасын зерттеуде лингвистикада жаңа серпін бар екендігі байқалады. Бүгінгі тілдік қатынастың басым бөлігі әлеуметтік желіде болғандықтан, оның ұлт мәдениеті мен тілін, ұлттық құндылықтарды насихаттаудағы тиімділігі, жас буынды ұлтжандылыққа тәрбиелеуге ықпал ететінін ерекше атап айтуға болады.

Әдебиеттер

- Брутян Г.А. Язык и картина мира // НДВШ. Философские науки. – 1973. – №1. – С. 107-114.
- Горошко Е.И. Лингвистика Интернета: формирование дисциплинарной парадигмы // Жанры и типы текста в научном и медийном дискурсе. – Орел: Картуш, 2007. – Вып. 5. – С. 223-237.
- Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – Москва: Прогресс, 1985. – 450 с.
- Дина Д.Б. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық-прагматикалық аспектісі. – Астана, 2002. – 135 б.
- Компанцева Л.Ф. Интернет-лингвистика: когнитивно-прагматический и лингвокультурологический подходы. – Луганск: Знание, 2008. – 528 с.
- Курманбекова З.Р., Саркенова Қ.Қ, Маликов Қ.Т. Интернет-мем және олардың түрлері // ЕНУ Хабаршысы. Филология сериясы. – Астана. – 2023. – №1. – 142-151-бб.
- Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998.
- Лутовинова О.В. Лингвокультурологические характеристики виртуального дискурса: дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2009. – 519 с.
- Маликқызы М.М. Әлеуметтік желілердегі сөйлеу қызметінің прагматикасы және функциясы: философия докторы ... дис. – Алматы, 2023. – 169 б.
- Митина О.С., Петренко В.Ф. Психосемантическое исследование политического менталитета // Общественные науки и современность. – 1994. – №6. – С. 52–54.
- Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – Москва: Прогресс, 1993. – 656 с.
- <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-ulityk-kuryltaydyn-tortinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-14242>
- Crystal D. Internet Linguistics: A Student Guide. London – N. Y.: Routledge Taylor & Francis Group, 2011. – 191 p.
- Heylighen F. Selfish Memes and the Evolution of Cooperation // Journal of Ideas. 1992. Vol. 2. – P. 202-209.
- Privalova I.V., Shaidullina A.R., Zheltukhina M.R., Grinberg T.E., Caselles C. Coerced loss of national colorings – linguistic issues of virtual team communication // XLinguae. 2019. №1. – P. 151-164.
- Shifman L. Memes in a Digital World: Reconciling with a Conceptual Troublemaker // Journal of Computer Mediated Communication. 2013. Vol.18. – P. 362-377.

References

- Brutjan, G.A. (1973) Jazyk i kartina mira. NDVSh. Filosofskie nauki. №1. S. 107-114. [Brutyuan, G.A. (1973) Language and worldview. NDV. Philosophical sciences. №1. P. 107-114.] (in Russian)
- Crystal, D. (2011) Internet Linguistics: A Student Guide. London – N. Y.: Routledge Taylor & Francis Group, 191 p. (in English)
- Dina, D.B. (2002) Qazaq tilindegi maqal-matelderding tanyndyq-pragmatikalyyq aspektisi. Astana, 135 b. [Dina, D.B. (2002) Cognitive-pragmatic aspect of Proverbs and sayings in the Kazakh language. Astana, 135 p.] (in Kazakh)
- Goroshko, E.I. (2007) Lingvistika Interneta: formirovanie disciplinarnoj paradigmy. Zhanry i tipy teksta v nauchnom i medijnom diskurse. Orel: Kartush. Vyp. 5. S. 223-237. [Goroshko, E.I. (2007) Internet Linguistics: the formation of a disciplinary paradigm. Genres and types of text in scientific and media discourse. Orel: Kartush. Iss. 5. P. 223-237.] (in Russian)
- Gumbol`dt, V. (1985) Jazyk i filosofija kul`tury. Moskva: Progress, 450 s. [Gumboldt, V. (1985) Language and cultural philosophy. Moscow: Progress, 450 p.] (in Russian)
- Heylighen, F. (1992) Selfish Memes and the Evolution of Cooperation. Journal of Ideas. Vol. 2. P. 202-209. (in English)
- <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-ulityk-kuryltaydyn-tortinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-14242>
- Kompanceva, L.F. (2008) Internet-lingvistika: kognitivno-pragmaticheskij i lingvo kul`turologicheskij podhody. Lugansk: Znanie, 528 s. [Kompantseva, L.F. (2008) Internet Linguistics: cognitive-pragmatic and linguocultural approaches. Lugansk: Znanie, 528 p.] (in Russian)
- Lutovinova, O.V. (2009) Lingvo-kul`turologicheskie harakteristiki virtual'nogo diskursa: dis. ... kand. filol. nauk Volgograd, 519 s. [Lutovinova, O.V. (2009) Linguistic and cultural characteristics of virtual discourse: dis. ... Candidate of Philological Sciences. Volgograd, 519 p.] (in Russian)
- Malikqyzy, M.M. (2023) Aleumettik zhelilerdegi soileu qyzmetining pragmatikasy zhane funkciyasi: filosofija doktory ... dis. Almaty, 169 b. [Malikkyzy, M.M. (2023) Pragmatics and function of speech activity in social networks: dis. ... of Doctor of Philosophy. Almaty, 169 p.] (in Kazakh)
- Mitina, O.S., Petrenko, V.F. (1994) Psihosemanticheskoe issledovanie politicheskogo mentaliteta. Obshhchestvennyye nauki i sovremennost`. №6. S. 52-54. [Mitina, O.S., Petrenko, V.F. (1994) A psychosemantic study of political mentality. №6. P. 52-54.] (in Russian)
- Privalova, I.V., Shaidullina, A.R., Zheltukhina, M.R., Grinberg, T.E., Caselles, C. (2019) Coerced loss of national colorings – linguistic issues of virtual team communication. XLinguae. №1. P. 151-164. (in English)
- Qaidar, A. (1998) Qazaq tilining ozekti maseleleri. Almaty: Ana tili. [Qaidar, A. (1998) Actual problems of the Kazakh language. Almaty: Ana tili.] (in Kazakh)
- Qurmanbekova, Z.R., Sarekenova, K.K, Malikov, K.T. (2023) Internet-mem zhane olardyng turleri. ENU Habarshysy. Filologija serijasy. Astana. №1. B. 142-151. [Kurmanbekova, Z.R., Sarekenova, K.K, Malikov, K.T. (2023) Internet memes and their types. ENU Khabarshy. Philology series. Astana. №1. P. 142-151.] (in Kazakh)

Sepir, E. (1993) Izbrannye trudy po jazykoznaniju i kul'turologii. Moskva: Progress, 656 s. [Sepir, E. (1993) Selected works on linguistics and cultural studies. Moscow: Progress, 656 p.] (in Russian)

Shifman, L. (2013) Memes in a Digital World: Reconciling with a Conceptual Troublemaker. Journal of Computer Mediated Communication. Vol. 18. P. 362-377. (in English)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 17.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 25.06.2025.

© Касымова А.А., Түзелбаева Д.М., Жумагулова А.М., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

Meerim Ryspakova^{1*}, Aigul Tursunova²

^{1*}Corresponding author, Doctoral student, I. Arabaev Kyrgyz State University, Kyrgyzstan, Bishkek,
ORCID: 0000-0001-5689-1365 E-mail: meerim.ryspakova@gmail.com

²Doctoral student, I. Arabaev Kyrgyz State University, Kyrgyzstan, Bishkek,
ORCID: 0000-0003-4483-2581 E-mail: aygulya2380@gmail.com

“UNIVERSAL DEPENDENCIES” FOR SYNTACTIC ANALYSIS OF THE KYRGYZ LANGUAGE: CURRENT STATE AND PROSPECTS

Abstract. Kyrgyz, a Turkic language with over 4.4 million speakers concentrated primarily in Kyrgyzstan and adjacent regions of Central Asia, faces a significant disparity in computational linguistic resources compared to languages with similar or even smaller speaker populations. Despite its status as a government language and cultural cornerstone, Kyrgyz remains underrepresented in the digital linguistic landscape. This investigation examines the application of the Universal Dependencies (UD) framework – an annotation system engineered to facilitate cross-linguistic syntactic comparability – to the structural complexities of Kyrgyz. We endeavor to identify optimal annotation strategies that faithfully represent Kyrgyz-specific syntactic phenomena while adhering to the principled constraints of the UD paradigm. The establishment of standardized syntactic resources for Kyrgyz carries dual significance: it advances linguistic typology by incorporating data from an underrepresented language family, while simultaneously laying groundwork for practical natural language processing applications crucial for Kyrgyz speakers’ participation in the digital sphere. Our methodological approach encompasses rigorous analysis of nascent Kyrgyz treebanks, comparative evaluation of annotation strategies employed for genetically related Turkic languages, and systematic examination of four fundamental annotation challenges: the representation of Kyrgyz’s defective copula system, the classification of multifunctional grammatical particles, the annotation of constructions with implicit heads, and the demarcation between inflectional and derivational morphology in this highly agglutinative language. Our analysis reveals that achieving the dual objectives of linguistic fidelity and cross-linguistic consistency necessitates judicious adaptation of UD guidelines to accommodate Kyrgyz-specific structures. We advance unified annotation solutions that preserve the integrity of Kyrgyz linguistic patterns while facilitating meaningful cross-linguistic comparison. This research not only contributes substantively to computational resources for Kyrgyz but also establishes annotation principles with broader applicability to typologically similar agglutinative languages. The practical implications extend to enhanced guidelines for Kyrgyz treebank development, which will consequently improve parser accuracy and catalyze the development of essential language technology tools for Kyrgyz speakers.

Keywords: Kyrgyz language; Universal Dependencies; syntactic annotation; treebanks; Turkic languages; computational linguistics

For citation: Ryspakova, M., Tursunova, A. “Universal Dependencies” for Syntactic Analysis of the Kyrgyz Language: Current State and Prospects. *Tiltanyim*, 2025. No. 2 (98). P. 153-167.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-153-167>

Мээрим Рыспакова^{1*}, Айгүл Түрсүнова²

^{1*} автор-корреспондент, докторант, И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті,
Қырғызстан, Бішкек қ., ORCID: 0000-0001-5689-1365 E-mail: meerim.ryspakova@gmail.com

² докторант, И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті,
Қырғызстан, Бішкек қ., ORCID: 0000-0003-4483-2581 E-mail: aygulya2380@gmail.com

ҚЫРҒЫЗ ТІЛІН СИНТАКСИСТІК ТАЛДАУ ҮШІН «ӘМБЕБАП ТӘУЕЛДІЛІКТЕР»: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ

Аңдатпа. Қырғыз тілі – түркі тілдер тобына жататын, негізінен Қырғызстан мен Орталық Азияның іргелес аймақтарында шоғырланған 4,4 миллионнан астам сөйлеушісі бар қырғыз тілі тіл иелерінің саны ұқсас немесе одан да аз тілдермен салыстырғанда есептеуіш лингвистикалық ресурстарда айтарлықтай теңсіздікке тап болып отыр. Мемлекеттік тіл және мәдени тірек ретіндегі мәртебесіне қарамастан, қырғыз тілі цифрлық лингвистикалық ландшафтыда әлі де жеткіліксіз қамтылған. Бұл зерттеу Әмбебап тәуелділіктер шеңберін (Universal Dependencies, UD) – тіл аралық синтаксистік салыстыруды қамтамасыз ету үшін әзірленген аннотация жүйесін қырғыз тілінің құрылымдық ерекшеліктеріне қолдануды қарастырады. Біз UD парадигмасының негізгі шектеулерін сақтай отырып, қырғыз тіліне тән синтаксистік құбылыстарды шынайы көрсететін оңтайлы аннотация стратегияларын анықтауға тырысамыз. Қырғыз тілі үшін стандартталған синтаксистік ресурстарды құру екі жақты маңызға ие: ол жеткіліксіз ұсынылған тіл тобынан деректерді қосу арқылы лингвистикалық типологияны алға жылжытады және сонымен бірге қырғыз тілінде сөйлейтіндердің цифрлық салаға қатысуы үшін маңызды табиғи тілді өңдеуші қолданбалар үшін негіз

калайды. Біздің әдіснамалық тәсіліміз жаңадан пайда болған қырғыз тілінің синтаксистік корпустарын мұқият талдауды, генетикалық жақын түркі тілдеріне қолданылатын аннотация стратегияларын салыстырмалы бағалауды және төрт негізгі аннотация мәселелерін жүйелі зерттеуді қамтиды: қырғыз тілінің ақаулы көмекші етістік жүйесін көрсету, көп функциялы грамматикалық бөлшектерді жіктеу, жасырын негізгі элементтері бар конструкцияларды аннотациялау және осы жоғары агглютинативті тілдегі сөз түрлендіруші және сөзжасамдық морфологияның аражігін ажырату. Біздің талдауымыз лингвистикалық дәлдік пен тілдер арасындағы сәйкестіктің қос мақсаттарына жету үшін қырғыз тіліне тән құрылымдарға UD нұсқауларын шебер бейімдеу қажет екенін көрсетеді. Біз қырғыз лингвистикалық үлгілерінің тұтастығын сақтай отырып, тілдер арасында мағыналы салыстыруға мүмкіндік беретін бірыңғай аннотация шешімдерін ұсынамыз. Бұл зерттеу қырғыз тілі үшін есептеу ресурстарына елеулі үлес қосып қана қоймай, типологиялық ұқсас агглютинативті тілдерге кеңінен қолданылатын аннотация принциптерін де белгілейді. Практикалық салдарлар қырғыз синтаксистік корпустарды дамыту үшін жетілдірілген нұсқауларды қамтиды, бұл өз кезегінде парсер дәлдігін жақсартып, қырғыз тілінде сөйлейтіндер үшін маңызды тілдік технологиялық құралдарды әзірлеуді жеделдетеді.

Тірек сөздер: қырғыз тілі; Әмбебап тәуелділіктер; синтаксистік аннотация; синтаксистік корпустар; түркі тілдері; компьютерлік лингвистика

Сілтеме жасау үшін: Рыспақова М., Тұрсұнова А. Қырғыз тілін синтаксистік талдау үшін «Әмбебап тәуелділіктер»: қазіргі жағдайы және болашағы. *Tiltanym*, 2025. №2 (98). 153-167-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-153-167>

Мээрим Рыспақова^{1*}, Айгүл Турсунова²

^{1*} автор-корреспондент, докторант, Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева, Кыргызстан, г. Бишкек, ORCID: 0000-0001-5689-1365 E-mail: meerim.ryspakova@gmail.com

² докторант, Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева, Кыргызстан, г. Бишкек, ORCID: 0000-0003-4483-2581 E-mail: aygulya2380@gmail.com

«УНИВЕРСАЛЬНЫЕ ЗАВИСИМОСТИ» ДЛЯ СИНТАКСИЧЕСКОГО АНАЛИЗА КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА: ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация. Кыргызский язык, принадлежащий к тюркской языковой семье и насчитывающий более 4,4 миллиона носителей, сосредоточенных преимущественно в Кыргызстане и прилегающих регионах Центральной Азии, сталкивается со значительным неравенством в вычислительных лингвистических ресурсах по сравнению с языками, имеющими сходную или даже меньшую численность носителей. Несмотря на статус государственного языка и культурной основы, кыргызский язык остается недостаточно представленным в цифровом лингвистическом ландшафте. Данное исследование рассматривает применение фреймворка Универсальных Зависимостей (Universal Dependencies, UD) – системы аннотирования, разработанной для обеспечения межъязыковой синтаксической сопоставимости – к структурным особенностям кыргызского языка. Мы стремимся определить оптимальные стратегии аннотирования, которые достоверно отражают специфические для кыргызского языка синтаксические явления, соблюдая при этом принципиальные ограничения парадигмы UD. Создание стандартизированных синтаксических ресурсов для кыргызского языка имеет двойное значение: оно продвигает лингвистическую типологию, включая данные из недостаточно представленной языковой семьи, и одновременно закладывает основу для практических приложений обработки естественного языка, критически важных для участия носителей кыргызского языка в цифровой сфере. Наш методологический подход включает тщательный анализ новых кыргызских синтаксических корпусов, сравнительную оценку стратегий аннотирования, применяемых для генетически родственных тюркских языков, и систематическое исследование четырех фундаментальных проблем аннотирования: представление дефективной системы связей кыргызского языка, классификацию многофункциональных грамматических частиц, аннотирование конструкций с имплицитными главными элементами и разграничение между словоизменительной и словообразовательной морфологией в этом высоко агглютинативном языке. Наш анализ показывает, что достижение двойных целей лингвистической точности и межъязыковой согласованности требует разумной адаптации руководящих принципов UD для размещения специфических для кыргызского языка структур. Мы предлагаем унифицированные решения по аннотированию, которые сохраняют целостность кыргызских лингвистических моделей, одновременно способствуя значимому межъязыковому сравнению. Это исследование не только вносит существенный вклад в вычислительные ресурсы для кыргызского языка, но и устанавливает принципы аннотирования с более широким применением к типологически схожим агглютинативным языкам. Практические последствия включают в себя улучшенные рекомендации для разработки кыргызских синтаксических корпусов, что, в свою очередь, повысит точность парсера и ускорит разработку важных инструментов языковых технологий для носителей кыргызского языка.

Ключевые слова: кыргызский язык; Универсальные зависимости; синтаксическое аннотирование; синтаксические корпуса; тюркские языки; компьютерная лингвистика

Для цитирования: Рыспақова М., Турсунова А. «Универсальные зависимости» для синтаксического анализа кыргызского языка: текущее состояние и перспективы. *Tiltanym*, 2025. №2 (98). С. 153-167. (на англ. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-153-167>

Introduction

Language technology has transformed how we interact with information, yet this transformation has been uneven across the world's languages. While speakers of major languages like English, Spanish, or Chinese benefit from robust computational tools enabling everything from machine translation to voice assistants, millions of speakers of languages like Kyrgyz find themselves on the wrong side of the “digital language divide” (Kornai, 2013). This gap is not merely technical but has profound implications for cultural preservation, educational access, and economic opportunity in an increasingly digital world.

The Universal Dependencies (UD) project represents a significant initiative to address this imbalance by creating a standardized framework for syntactic annotation across diverse languages. By establishing consistent guidelines, UD enables both linguistic research and the development of natural language processing applications for previously under-resourced languages. For Kyrgyz and other Turkic languages with rich agglutinative morphology and distinctive syntactic patterns, adapting these guidelines presents unique challenges that require careful consideration of linguistic features not typically encountered in Indo-European languages.

Kyrgyz, an official language of Kyrgyzstan with approximately 4.4 million speakers across Central Asia, currently has limited computational resources compared to languages with similar or even smaller speaker populations. The language currently has only one small UD treebank containing 781 sentences (Benli, 2023), with a second, more comprehensive treebank under development (Kasieva et al., 2023). These initial efforts have revealed several areas where standard UD guidelines require thoughtful adaptation to accommodate Kyrgyz linguistic structures.

The agglutinative nature of Kyrgyz, where complex words are formed through the sequential addition of morphemes to stems, creates particular challenges for tokenization and dependency representation within the UD framework. Features such as null-headed clauses, case-like derivational suffixes, and multifunctional particles don't fit neatly into UD's categories, which were initially developed with Indo-European languages in mind. Similarly, the defective copula system in Kyrgyz presents annotation challenges not encountered in languages with more typical copular verbs.

Materials and methods

In this paper, we examine these challenges through the lens of both linguistic theory and practical implementation, proposing solutions that balance descriptive accuracy with cross-linguistic consistency. Our goal is to contribute to the advancement of Kyrgyz language resources and support the development of natural language processing applications for this important but underresourced language, while also providing insights that may be valuable for the annotation of other Turkic and typologically similar languages.

The development of robust UD resources for Kyrgyz is not merely an academic exercise. It has potential applications in machine translation, information retrieval, educational technology, and digital preservation of cultural heritage. By addressing the specific challenges encountered in Kyrgyz annotation, we contribute to the broader goal of making language technology more inclusive and representative of linguistic diversity.

Literature review

The application of Universal Dependencies to Turkic languages has progressed unevenly over the past decade, with significant variation in both the quantity and maturity of available resources. This uneven development reflects broader patterns in the allocation of research attention and funding across languages, but it also provides a valuable comparative perspective for work on Kyrgyz.

Turkish, with its relatively large speaker population (approximately 88 million worldwide) and economic importance, has received the most attention, with multiple treebanks now available (Sulubacak et al., 2016; Çöltekin et al., 2022). The IMST treebank, converted from an earlier dependency formalism, contains over 5,600 sentences, while the BOUN treebank offers nearly 9,800 sentences with broader domain coverage. These resources have been instrumental in developing parsing tools and other applications, but their approaches to specific syntactic structures don't always transfer well to other Turkic languages due to structural differences and divergent annotation choices.

Kazakh, which is closely related to Kyrgyz and shares many structural features, has an established treebank (Tyers et al., 2015; Washington et al., 2015; Makazhanov et al., 2015) containing approximately 1,078 sentences. This resource has provided valuable insights for Kyrgyz annotation, particularly in

handling constructions common to both languages. Additional Turkic languages with UD resources include Tatar (Taguchi, 2022) with 148 sentences, Uyghur (Aili et al., 2018) with 3,456 sentences, and Yakut (Merzhevich et al., Gerardi et al., 2022) with 299 sentences, each contributing to our understanding of how UD can be applied across this language family.

The diversity of approaches within these treebanks poses both opportunities and challenges. As Tyers et al. (2017) noted in their assessment of UD guidelines for Turkic languages, while there are areas of cross-linguistic consistency, significant divergences exist between treebanks even for closely related languages. They highlighted several unresolved issues including tokenization practices, methods for distinguishing core arguments, approaches to complex predicates, and treatment of copulas – all of which remain relevant in current work on Kyrgyz.

Recent theoretical work has also contributed important insights for Turkic UD annotation. A study by Washington et al. (2022) examined non-finite verb forms in Turkic languages, demonstrating that these forms exhibit syncretism rather than multifunctionality – a finding with important implications for syntactic annotation. By showing that forms previously analyzed as having multiple grammatical functions actually represent distinct homophonous morphemes with specific functions, this work helps clarify the appropriate treatment of verbal forms that are central to Turkic syntax.

The most recent contribution to this field is an examination of pronominalised locative expressions across Turkic languages by Washington et al. (2023), which directly addresses one of the most challenging construction types for UD annotation. Their comparison of approaches across treebanks highlights the need for greater consistency while respecting language-specific structures.

Kyrgyz Language Resources

Computational resources for Kyrgyz have developed gradually but remain limited compared to many languages with similar numbers of speakers. This situation reflects broader patterns in language technology development, where factors beyond speaker population - including economic resources, research infrastructure, and digital literacy - strongly influence resource availability.

A significant milestone in Kyrgyz computational linguistics was the creation of a finite-state morphological transducer by Washington et al. (2012), which now covers over 15,000 stems and provides the foundation for morphological analysis in syntactic parsing. Originally developed as part of the Apertium machine translation project, this open-source resource has become an essential component of Kyrgyz NLP tools. However, as the authors themselves noted, the transducer requires further extension to fully handle complex verbal constructions, derivational morphology, and other phenomena relevant to syntactic analysis.

The first dependency-annotated corpus of Kyrgyz emerged from Thompson's (2021) thesis analyzing syntactic structure and parallelism in Kyrgyz proverbs. Though small in scale, focusing on 85 proverbs, this dataset provided valuable insights into the application of dependency grammar to Kyrgyz and contributed to initial Kyrgyz UD resources. The analysis highlighted the relationship between syntactic parallelism and parataxis, a common feature in proverb structure, and demonstrated the feasibility of applying UD annotation to Kyrgyz.

Building on this foundation, Dzhumaliev et al. (2023) explored challenges in syntactic annotation for Kyrgyz within the UD framework, proposing adapted terminology and outlining manual annotation procedures. Their work emphasized the need for Kyrgyz-specific annotation guidelines to address phenomena not fully covered by general UD documentation, while maintaining cross-linguistic compatibility.

The most substantial text resource for Kyrgyz is the Manas-UdS corpus, created through collaboration between Kyrgyz-Turkish Manas University and Saarland University (Kasieva et al., 2020) with approximately 2 million words drawn from literary works and news sources, this corpus provides the raw textual data from which sentences for syntactic annotation are sampled. While relatively small compared to corpora for major languages, it represents a significant achievement given the limited digitized resources previously available for Kyrgyz.

Musazhanova et al. (2023) documented early efforts in syntactic annotation using UD for Kyrgyz, demonstrating that many grammatical categories of Kyrgyz have not yet been fully explored within the UD framework. Their work highlighted significant gaps in computational linguistics for Kyrgyz and established groundwork for future research on annotated corpus development. The paper emphasized that

syntactic annotation requires not only technical knowledge but also deep understanding of Kyrgyz grammatical structures, some of which don't have clear counterparts in the languages for which UD was initially developed.

These resources collectively provide a foundation for Kyrgyz computational linguistics, but significant work remains to develop robust tools comparable to those available for more resourced languages. The development of comprehensive UD treebanks represents an important step in this direction, potentially enabling the creation of parsers, machine translation systems, and other applications that can benefit Kyrgyz speakers.

Results and discussions

Current State of Kyrgyz UD Resources

The landscape of Kyrgyz UD resources is still in its early stages of development, lagging behind many languages with comparable or even smaller speaker populations. This reflects a broader pattern in computational linguistics, where resource development often correlates with factors like economic development, research infrastructure, and digital presence, rather than simply with speaker population.

The first publicly available Kyrgyz UD treebank, UD_Kyrgyz-KTMU (Benli, 2023), contains 781 sentences with 7,451 tokens. The corpus primarily draws on news headlines and selected excerpts from novels and news websites, providing limited genre diversity. While this represents an important first step in Kyrgyz UD development, its modest size and narrow domain coverage restrict its usefulness for comprehensive linguistic analysis or training robust parsers.

To put this in perspective, the smallest Turkish treebank contains over 16,000 tokens, while the largest exceeds 175,000 tokens. Even the Tatar treebank, representing a language with fewer speakers than Kyrgyz, contains 2,280 tokens across 148 sentences. This disparity highlights the significant room for growth in Kyrgyz computational resources.

A detailed examination of the UD_Kyrgyz-KTMU treebank reveals inconsistencies in annotation that reflect the challenges of applying UD guidelines to Kyrgyz. For example, the treatment of copula constructions varies across sentences, with some instances analyzing subject agreement morphemes as features of the subject, while others treat them as separate syntactic elements. Similarly, particles and other “small words” receive inconsistent analyses, sometimes as coordinating conjunctions and sometimes as adverbs, without clear linguistic motivation for the distinction.

These inconsistencies, while understandable in a pioneering resource, create challenges for users of the treebank and highlight the need for more systematic annotation guidelines specific to Kyrgyz. They also underscore the importance of cross-linguistic consistency in annotation practices, particularly for closely related languages like Kyrgyz and Kazakh, where researchers might reasonably expect similar constructions to receive similar analyses.

Developing Resources

A more comprehensive Kyrgyz UD treebank is currently under development (Kasieva et al., 2023), building upon earlier work by Thompson (2021) and incorporating sentences from the Manas-UdS corpus. This new resource currently contains approximately 2,456 tokens across 332 sentences, with samples chosen to represent diverse syntactic constructions rather than being limited to short, simple sentences.

The annotation process for this treebank employs the UD Annotatrix tool (Tyers et al., 2018), which provides validation feedback and supports customization of guidelines for language-specific features. This web-based interface facilitates collaborative annotation and real-time validation, helping ensure compliance with UD structural guidelines while allowing for Kyrgyz-specific adaptations where necessary.

A team of researchers and students at Kyrgyz-Turkish Manas University have performed the annotations, with careful attention to inter-annotator agreement – which exceeded 90% by the completion of the process, suggesting good reliability. This collaborative approach helps ensure both linguistic accuracy and consistency across annotations, although it also introduces the challenge of maintaining consistent practices across a team with varying levels of expertise.

Unlike the existing treebank, this developing resource pays particular attention to challenging syntactic structures like null-headed clauses and copula constructions, with explicit guidelines for their treatment. The annotation team has worked to reconcile linguistic accuracy with UD constraints,

sometimes developing creative solutions for structures that don't fit neatly into the UD framework.

This developing treebank aims to provide more comprehensive coverage of Kyrgyz syntactic phenomena than existing resources. Future iterations plan to expand coverage to include scientific articles, spoken dialogues, and social media text, which will capture a broader range of linguistic features and registers. This domain diversity is crucial for developing NLP applications that can handle real-world language use rather than being limited to formal written text.

The development of this new treebank represents an important step forward for Kyrgyz computational linguistics, but challenges remain. The resource is still small by international standards, and expanding it to a size sufficient for robust parser training will require significant additional effort. Moreover, some fundamental questions about the appropriate treatment of Kyrgyz-specific constructions within the UD framework remain open, as we discuss in the following section.

Key Annotation Challenges

The application of Universal Dependencies to Kyrgyz has revealed several challenging areas that require careful consideration. In this section, we examine four key issues that have emerged during annotation efforts, exploring both their linguistic dimensions and the practical challenges they pose for UD annotation.

Copula Tokenization

Copular constructions, which express equational or attributive relationships without using a full lexical verb, present interesting challenges for syntactic annotation across languages. In Kyrgyz, as in many Turkic languages, these constructions employ strategies that differ significantly from those of Indo-European languages, making their representation within the UD framework particularly challenging.

In non-past tense constructions, Kyrgyz typically expresses the copula through subject agreement morphemes attached directly to the predicate:

(1) *Мен сенин үйүңдөмүн.* men senin üy-(I)η-DÖ-MIn. I your house-POSS.2SG-LOC-COP.NPST.1SG 'I'm at your house.'

For past tense constructions, Kyrgyz employs forms of a defective verb *э* that appears as a separate orthographic word:

(2) *Мен сенин үйүңдө элем.* men senin üy-(I)η-DÖ ele-m. I your house-POSS.2SG-LOC COP.PST.DIR-1SG "I was at your house."

The challenge here lies in representing these structurally similar constructions consistently within the UD framework, despite their different surface realizations. The non-past construction involves what appear to be person/number inflections on a non-verbal predicate, while the past tense uses what appears to be a separate auxiliary verb.

Kasieva et al. (2023) propose an elegant solution to this dilemma by treating non-past copula subject agreement morphemes as cliticized forms of the defective copula verb, assigning them the lemma *э* and POS tag AUX. Under this analysis, both constructions involve the same copula verb, but in non-past forms, it appears as a clitic rather than a separate word. This approach offers several advantages: it creates consistency between the analysis of non-past and past forms, prevents having to assign multiple person/number markers to a single noun, and enables these morphemes to be appropriately labeled as copulas.

From a linguistic perspective, this approach aligns with the understanding that these constructions are functionally equivalent despite their different surface forms. It also reflects the historical development of these morphemes, which likely originated as cliticized forms of the copula verb, even if contemporary speakers may not consciously perceive them as such.

This approach differs significantly from that used by Benli (2023) in the existing Kyrgyz UD treebank, where subject-agreement morphemes on non-verbal predicates are analyzed simply as person features of the subject, sometimes misclassifying them as verbs. Benli also treats forms of *эле* as compound:svc dependents of non-verbal predicates, while analyzing complements of *бол-* forms (which can function similarly to copulas) as amod dependents. This inconsistency creates challenges for users of the treebank and complicates the development of computational tools.

While the solution proposed by Kasieva et al. (2023) introduces some complexity in tokenization, requiring the segmentation of what appears in writing as a single word, it provides greater consistency and more accurately represents the linguistic structure of these constructions. This trade-off between

tokenization complexity and linguistic accuracy is characteristic of many annotation challenges in morphologically rich languages like Kyrgyz.

“Small Words” Annotation

The annotation of grammatically versatile “small words” presents another significant challenge in Kyrgyz UD development. These words often serve multiple functions depending on context and don’t fit neatly into the standard part-of-speech categories outlined in UD guidelines. Their appropriate analysis requires careful consideration of both their function in specific contexts and the overall consistency of the annotation scheme.

The word *da* in Kyrgyz serves as a particularly illustrative example of this challenge, with at least five distinct functions identified in corpus analysis:

1. Post-predicate “modal particle” indicating a statement whose truth is considered evident to the interlocutor but is being asserted to explain something else
2. Conditional intensifier, appearing after conditional clauses and roughly equivalent to English “even if”
3. General contrastive intensifier, modifying various phrase types and similar to English “even”
4. General conjoining adverb, comparable to English “also” or “too”
5. Correlative conjunction, used in pairs to express “both ... and”

These functions, while semantically related, involve different syntactic relationships. The first function operates at the discourse level, while the others modify or connect specific elements within the sentence. This functional diversity creates challenges for UD annotation, which requires assigning a single part of speech and dependency relation to each token.

Benli (2023) adopts a one-size-fits-all approach, annotating *da* consistently as a coordinating conjunction (CCONJ) with a mark dependency relation. However, as Kasieva et al. (2023) convincingly argue, this analysis contradicts UD guidelines in two ways: coordinating conjunctions should join constituents without subordination, while the mark relation is reserved for subordinating clauses. Moreover, this uniform treatment fails to capture the functional distinctions between different uses of *da*.

After examining similar particles in other Turkic languages and considering UD practices for comparable elements in other languages, Kasieva et al. (2023) suggest a more nuanced approach: treating the first use (modal particle) as PART with a discourse relation to the root, while classifying the intensifier/emphasis uses (functions 2-5) as ADV with an advmod:emph relation to the modified word. This solution better captures the syntactic behavior of these forms and aligns with UD practices for similar constructions in other languages.

This approach exemplifies a key principle in UD annotation: prioritizing syntactic function over superficial form. By analyzing *da* differently depending on its role in the sentence, rather than assigning it a uniform analysis based on its orthographic form, we create a more linguistically accurate representation of its behavior.

Similar challenges arise with other frequently used words that don't fit neatly into traditional part-of-speech categories. For example, *ane* (“only, just”) appears in various contexts and modifies different parts of speech, from nouns to verbs to entire clauses. Kasieva et al. (2023) propose treating it as ADV with an advmod:emph dependency, similar to the intensifier uses of *da*. This analysis captures its function as a modifier while acknowledging its special status as an emphasizer.

The words *bar* and *жок* present a different issue. In most contexts, they translate into English using verbal constructions (“there is/are” and “there isn’t/aren’t”), which might suggest analyzing them as verbs. However, their behavior in copular constructions and ability to be modified by typical adjective modifiers suggests they function as adjectives with meanings closer to “present” and “absent”. By analyzing them as adjectives rather than verbs, we more accurately represent their syntactic behavior in Kyrgyz, even if this creates some divergence from how their translation equivalents might be analyzed in other languages.

The word *керек*, which forms “need to” expressions, is often misanalyzed as a verb due to its English translation. However, in Kyrgyz, it doesn’t accept verbal morphology and distributes more like an adjective. Kasieva et al. (2023) analyze it as ADJ with a literal meaning of “needed” or “necessary”, taking either clausal subjects (csubj) or nominal subjects (nsubj). This approach prioritizes the word’s distribution in Kyrgyz over cross-linguistic translation equivalence, a principle central to sound linguistic

analysis.

These analyses highlight the importance of basing annotations on the syntactic behavior of words in Kyrgyz rather than translation equivalents in other languages. While this may sometimes create apparent divergences in how similar meanings are represented across languages, it results in a more accurate representation of Kyrgyz syntax and aligns with the UD principle of prioritizing syntactic function over semantics in dependency assignment.

Null-headed Clauses

Turkic languages, including Kyrgyz, feature several constructions involving null or empty heads – phrases that function as if they had a lexical head, even though none is overtly present. These constructions pose particular challenges for UD annotation, which generally assumes that each syntactic relationship involves overt lexical items. Null-headed constructions in Kyrgyz require creative adaptation of UD principles to accurately represent their structure while remaining within the framework’s constraints.

Substantivized verbal adjectives

In Kyrgyz, verbal adjectives can be “substantivized” – that is, used nominally – when they modify a noun that isn’t overtly expressed but is understood through nominal morphology attached to the verbal adjective. These constructions form headless relative clauses, often translated into English with expressions like “the one(s) who...” or “the thing(s) that...”:

(3) *Колуң менен кылганды, мойнуң менен тартасың.* qol-(I)η menen qıl-GAn-NI moyun-(I)η menen tart-E-sIη. hand-POSS.2SG with make-VADJ-ACC neck-POSS.2SG with pull-NPST-2SG “You will pull with your neck what you make with your hands.”

In this example, *кылганды* (qıl-GAn-NI, “make-VADJ-ACC”) functions as a headless relative clause, referring to something that is made without explicitly naming it. The verbal adjective *кылган* (qıl-GAn, “make-VADJ”) would normally modify a noun, but here it stands alone with accusative case marking, indicating that it serves as the direct object of the main verb.

This construction poses a dilemma for UD annotation: should it be treated as a clausal complement (ccomp) because of its verbal origin, or as a nominal object (obj) because of its function in the sentence? The standard UD analysis of headless relative clauses would suggest treating the verbal adjective as the head of a nominal phrase, but this doesn’t fully capture the understood relationship between the verbal adjective and an implicit nominal head.

Although UD guidelines discourage adding null nodes to represent missing elements, Kasieva et al. (2023) propose a compromise approach: treating these constructions as nominal objects or subjects rather than clausal complements. This approach indicates that the verb is not the head of these phrases but rather modifies an understood nominal head, better reflecting their syntactic behavior. The verbal adjective’s POS is maintained as VERB with the feature VerbForm=Part, but its dependency relation (obj, nsubj, etc.) reflects its nominal function in the sentence.

This solution represents a pragmatic compromise between linguistic accuracy and UD constraints. It captures the nominal function of these constructions while maintaining information about their verbal origin, allowing for both appropriate syntactic analysis and potential recovery of the full structure with an understood head.

Substantivized relativized locative expressions

Kyrgyz uses the locative case suffix *-DA* adverbially, while a derived form *-DAGI* functions attributively. This attributive form can also occur with an empty head, functioning as a nominal:

(4) *Макул, анда китеп текчесиндегилер кайда эле?* maqul anda kitep tekçe-(s)In-DAGI-LAr qayda ele? okay then book shelf-POSS.3-LOC.ATTR-PL where were? “Okay, then where were the ones on the bookshelf?”

Here, *текчесиндегилер* (tekçe-(s)In-DAGI-LAr, “shelf-POSS.3-LOC.ATTR-PL”) refers to items located on the bookshelf without explicitly naming them. The attributive locative suffix *-DAGI* would normally connect a locative phrase to a head noun, but here it appears with plural marking, indicating that it functions as a substantivized expression referring to multiple items.

This construction presents an even more complex challenge for UD annotation than substantivized verbal adjectives. The form contains information about both the location (the bookshelf) and the located items (the understood head), with morphological features (plurality, case) applying to the understood head

rather than the overt noun.

To handle these forms, Kasieva et al. (2023) propose a more radical solution: splitting them into two subtokens, explicitly adding an empty head to the dependency graph and assigning it the features of the understood head of the phrase. The relation between these elements is annotated as *nmod:poss*, with the noun carrying *-DAGI* morphology as the dependent.

This approach does require some deviation from standard UD tokenization practices, which generally avoid splitting orthographic words except at clitic boundaries. However, it provides the most complete representation of the linguistic structure, allowing both elements – the locative phrase and the understood head – to participate appropriately in syntactic relationships.

Substantivized genitive expressions

Kyrgyz forms substantivized genitive expressions with the suffix *-NIKI*, which functions similarly to English “s” in phrases like “John’s” (meaning “John’s possession” without specifying what is possessed). An example would be:

(5) *Мен Асаныкын көрдүм.* men Asan-NIKI-n kör-DI-m. I Asan-GEN.SUBST-ACC see-PST.DIR-1SG “I saw Asan’s (possession).”

This construction, like the substantivized locative, contains information about both a possessor (Asan) and an understood possessed item, with morphological features (accusative case) applying to the possessed item rather than the possessor.

Kasieva et al. (2023) propose handling these forms similarly to substantivized *-DAGI* constructions, by splitting tokens to represent the two participants and their relationship. This creates consistency in the treatment of similar null-headed constructions while accurately representing the syntactic structure.

These approaches to null-headed clauses aim to capture the underlying syntactic relationships in a way that's both linguistically accurate and compatible with UD principles, though they inevitably involve some compromise between theoretical elegance and practical implementation. The solutions represent a thoughtful adaptation of UD guidelines to the specific challenges posed by Kyrgyz syntax, demonstrating how the framework can be extended to accommodate typologically diverse languages.

Inflection versus Derivation

The boundary between inflection and derivation represents a classic challenge in morphological analysis, with implications for syntactic annotation. This distinction becomes particularly relevant in Kyrgyz for several noun suffixes that traditional grammar doesn't classify as case suffixes but which function similarly in many contexts. These include *-LUU* (ornative, “having X”), *-sIz* (abessive, “without X”), *-DAy* (semblative, “like X”), and *-çA* (adverbial, “in the manner of X”).

From a morphological perspective, these suffixes share characteristics with both inflectional and derivational morphology. Like case suffixes, they are highly productive, can attach to virtually any noun, and don't significantly change the lexical meaning of the base. However, like derivational morphemes, they can change the part of speech of the base and create forms that function differently syntactically from the base noun.

Consider the following example:

(6) *Адам катасыз болбос.* adam qata-sIz bol-BAs. person error-ABE be-NEG.FUT.IDF “A person won't be without errors.”

Here, *катасыз* (qata-sIz, 'error-ABE') functions as a predicative adjective meaning “errorless” or “without errors”. From an English perspective, this might suggest analyzing *-sIz* as a derivational suffix creating an adjective from a noun. However, from a Kyrgyz perspective, this suffix behaves more like a case marker, appearing in regular paradigmatic opposition with other case forms.

Kasieva et al. (2023) identify three possible approaches to analyzing these suffixes:

1. Treating them as deriving adjectives or adverbs from nouns (a derivational analysis);
2. Analyzing them as case marking, extending the standard inventory of cases (an inflectional analysis);
3. Treating them as cliticized postpositions (a syntactic analysis).

After considering the advantages and disadvantages of each approach, they opt primarily for the third solution – treating these morphemes as separate syntactic elements despite their integration into a single orthographic word with their host. This approach aligns with analyses of similar elements in related languages and preserves the productivity of these elements while distinguishing them from true case

suffixes. It does, however, introduce some complexity in tokenization and may seem counterintuitive from the perspective of native speakers, who perceive these as single words.

This solution contrasts with Benli (2023), who uses a mixed approach in the existing Kyrgyz UD treebank, sometimes treating these forms as derived words with varying POS tags and sometimes as inflected forms of the base noun. This inconsistency creates challenges for users of the treebank and complicates the development of computational tools.

The inflection/derivation boundary represents a fundamental challenge in morphological analysis, with no perfect solution for forms that exhibit characteristics of both. The approach proposed by Kasieva et al. (2023) represents a thoughtful compromise that prioritizes syntactic clarity while acknowledging the hybrid nature of these forms. It also creates greater consistency with analyses of similar constructions in related Turkic languages, facilitating cross-linguistic comparison and multilingual application development.

Proposed Solutions and Future Directions

Unified Approaches for Kyrgyz UD Annotation

Based on our analysis of the challenges in Kyrgyz UD annotation, we propose several unified approaches that balance linguistic accuracy with practical implementation and cross-linguistic consistency. These recommendations aim to create a solid foundation for future treebank development while addressing the specific needs of Kyrgyz syntactic representation.

For *copula tokenization*, we recommend treating non-past copula subject agreement morphemes as cliticized forms of the defective copula verb (ə), with AUX as their POS tag. This approach provides the most linguistically accurate and consistent analysis across tense forms, capturing the parallel between non-past forms where the copula appears as a morpheme (e.g., *үйүңдөмүн* “I am at your house”) and past forms where it appears as a separate word (e.g., *үйүңдө элем* “I was at your house”). While this approach does require subword tokenization, which adds complexity to processing, the linguistic benefits outweigh this disadvantage, particularly for a morphologically rich language where subword segmentation is often necessary anyway.

For “*small words*” like *да*, *эле*, *бар*, *жок*, and *керек*, we advocate for a function-based approach that prioritizes capturing their true syntactic behavior rather than forcing them into categories based on translation equivalents or surface form. For *да*, this means distinguishing between its discourse particle function (PART with discourse relation) and its intensifier/emphatic uses (ADV with advmod:emph relation). For words like *бар* and *жок*, despite their translation into English using verbal constructions, we recommend analyzing them as adjectives based on their syntactic distribution in Kyrgyz. This approach creates greater consistency within the treebank and with analyses of similar elements in related languages.

For *null-headed clauses*, we recommend using subtoken analysis for complex forms with *-DAGI* and *-NIKI* to provide the most complete representation of the linguistic structure. While this approach deviates somewhat from standard UD tokenization practices, it allows both the overt and understood elements to participate appropriately in syntactic relationships. For substantivized verbal adjectives, we recommend treating them as nominal dependents (obj, nsubj, etc.) rather than clausal ones (ccomp, csubj), reflecting their function in the sentence while maintaining information about their verbal origin. These approaches balance descriptive adequacy with practical implementation within UD constraints.

For the *inflection/derivation distinction*, we suggest treating productive “case-like” suffixes such as *-LUU*, *-sIz*, *-DAy*, and *-çA* as cliticized postpositions. This solution strikes a balance between capturing their productivity and distinguishing them from core case suffixes, while also creating consistency with analyses of similar elements in related languages. While this approach does increase tokenization complexity, it provides the most accurate representation of the syntactic relationships involved.

These recommendations aim to create a consistent annotation framework for Kyrgyz that can serve as a foundation for future treebank development. By addressing the specific challenges posed by Kyrgyz syntax, they contribute to the broader goal of making UD truly universal while respecting linguistic diversity.

Cross-Linguistic Consistency

One of the central goals of the Universal Dependencies project is to enable cross-linguistic comparison and multilingual application development. To this end, consistency in annotation practices

across Turkic language treebanks is essential, particularly for closely related languages like Kyrgyz and Kazakh where many constructions have direct parallels.

Washington et al. (2023) emphasized the need for unified approaches to annotation challenges shared across Turkic languages, such as pronominal locative expressions formed with *-ki* (equivalent to Kyrgyz *-GI*). Their comparative study of annotation approaches across treebanks highlighted significant inconsistencies even within the same language, creating challenges for cross-linguistic research and tool development.

For Kyrgyz, achieving cross-linguistic consistency requires careful consideration of how similar constructions are analyzed in related languages, particularly Kazakh. The solutions proposed in this paper aim to align with best practices in other Turkic language treebanks while respecting Kyrgyz-specific features. For example, our approach to copula tokenization parallels that used in Kazakh, while our treatment of “small words” draws on insights from both Kazakh and Turkish annotations.

At the same time, true cross-linguistic consistency doesn't mean identical treatment of superficially similar constructions. Languages may differ in how specific forms behave syntactically, and annotation should reflect these differences. For example, while the Turkish *-ki* and Kyrgyz *-GI* are etymologically related, their syntactic distribution differs in ways that may justify different annotation approaches.

As treebanks for more Turkic languages are developed, maintaining this balance between consistency and language-specific accuracy will be increasingly important. Regular communication between annotation teams working on different languages, shared documentation of challenging constructions, and periodic reviews of cross-linguistic consistency will all be valuable in achieving this goal.

Expanding Kyrgyz UD Resources

The current state of Kyrgyz UD resources represents just the beginning of what's needed for comprehensive language technology support. Future work should focus on several key areas:

1. *Expanding treebank size and diversity:* Current Kyrgyz treebanks remain small by international standards; increasing the number of annotated sentences and diversifying the text genres will improve resource robustness. A minimum target of 10,000 tokens would provide a more solid foundation for parser training, while 50,000+ tokens would enable development of more accurate parsing models. This expansion should be guided by corpus linguistics principles to ensure representative coverage of linguistic phenomena.

2. *Domain coverage:* Including scientific texts, spoken dialogues, social media content, and other genres will ensure broader coverage of linguistic phenomena and better support for real-world applications. Each domain introduces unique syntactic patterns and vocabulary; for example, social media text often features code-switching, colloquialisms, and non-standard syntax that aren't represented in formal written genres. A truly comprehensive treebank should sample across these registers.

3. *Enhanced documentation:* Detailed documentation of annotation decisions and language-specific guidelines will facilitate consistent annotation practices and make resources more accessible to new researchers. This should include explicit discussion of challenging constructions like those analyzed in this paper, with clear examples and justifications for annotation choices. Ideally, this documentation would be integrated with the treebank itself, allowing users to easily understand the rationale behind specific annotation decisions.

4. *Tool development:* Creating accurate dependency parsers for Kyrgyz based on expanded treebanks will enable larger-scale processing of Kyrgyz texts and support applications like machine translation and information extraction. Initial parser development could use existing multilingual models like UDPipe or Stanza, fine-tuned on Kyrgyz data, while more sophisticated models could be developed as data availability increases. Evaluation should consider both standard parsing metrics and performance on the specific challenging constructions identified in this paper.

5. *Parallel resources:* Developing parallel treebanks with other languages, particularly other Turkic languages, will support contrastive studies and multilingual applications. A Kyrgyz-Kazakh parallel treebank would be particularly valuable given the close relationship between these languages, while Kyrgyz-English resources would support machine translation development. These parallel resources should maintain consistent annotation across languages while respecting language-specific structures.

These efforts will require sustained collaboration between linguists, computer scientists, and Kyrgyz language specialists. Institutional support from universities, research organizations, and language technology initiatives will be essential for making significant progress. While developing these resources represents a substantial investment, the potential benefits for Kyrgyz language technology, education, and cultural preservation make it worthwhile.

The expansion of Kyrgyz UD resources should be viewed not as an isolated effort but as part of a broader movement to make language technology more inclusive and representative of linguistic diversity. By addressing the specific challenges of Kyrgyz annotation within the UD framework, we contribute to the development of truly universal approaches to computational linguistics that can accommodate the full range of human languages.

Conclusion

This paper has examined the current state and future prospects of Universal Dependencies resources for the Kyrgyz language, focusing on the specific challenges posed by Kyrgyz morphosyntactic structures within the UD framework. Despite being a national language with millions of speakers, Kyrgyz remains underresourced in computational linguistics, with limited treebank data and parsing tools compared to languages with similar speaker populations.

The analysis of key annotation challenges – copula tokenization, “small words”, null-headed clauses, and the inflection/derivation distinction – highlights areas where standard UD guidelines require thoughtful adaptation to accommodate Kyrgyz linguistic structures. The solutions proposed by researchers working on Kyrgyz UD treebanks represent creative compromises between linguistic accuracy and cross-linguistic consistency, demonstrating how the UD framework can be extended to typologically diverse languages.

These challenges are not merely technical issues but reflect fundamental questions about linguistic representation and the balance between language-specific accuracy and cross-linguistic comparability. By addressing them in a principled way, we contribute not only to Kyrgyz computational linguistics but also to the broader development of the UD framework as a truly universal tool for syntactic annotation.

The recommendations in this paper aim to provide a solid foundation for future Kyrgyz UD development, creating consistency in annotation practices while respecting the unique features of Kyrgyz syntax. By proposing unified approaches to challenging constructions, we hope to facilitate the expansion of Kyrgyz treebanks and the development of more accurate parsing tools for this important but underresourced language.

As work progresses on Kyrgyz UD resources, continued collaboration between linguists specializing in Kyrgyz and those working on other Turkic languages will be essential. This cooperation will ensure that the resulting resources are both linguistically accurate and maximally useful for computational applications, while also contributing to the broader goal of consistent annotation across related languages.

The development of robust UD resources for Kyrgyz will have significant practical implications beyond linguistic research. It will enable the creation of parsing tools, machine translation systems, and other NLP applications that can benefit Kyrgyz speakers in education, information access, and digital communication. In an increasingly digital world, access to language technology has become an important aspect of educational and economic opportunity; by expanding Kyrgyz language resources, we contribute to addressing digital linguistic inequality.

Furthermore, consistent annotation practices across Turkic languages will enhance the value of these resources for typological studies and multilingual processing. By developing approaches that work not just for Kyrgyz but potentially for all Turkic languages, we contribute to a more comprehensive understanding of this important language family and its computational representation.

In conclusion, while significant challenges remain in the development of comprehensive UD resources for Kyrgyz, the progress made so far demonstrates the feasibility of adapting the UD framework to this typologically distinct language. By continuing to build on this foundation with expanded treebanks, improved annotation guidelines, and more sophisticated computational tools, we can help ensure that Kyrgyz speakers benefit fully from advances in language technology while also enriching our understanding of linguistic diversity within universal frameworks.

Acknowledgments

We gratefully acknowledge the foundational work of researchers at Kyrgyz-Turkish Manas University, Swarthmore College, Saarland University, and other institutions in developing initial UD resources for Kyrgyz. Particular thanks go to Aida Kasieva, Gulnura Dzhumalievna, Anna Thompson, Murat Jumashov, Bermet Chontayeva, and Jonathan Washington for their pioneering work on Kyrgyz syntactic annotation within the UD framework. Their meticulous attention to the complexities of Kyrgyz syntax has laid the groundwork for all subsequent work in this area.

We also recognize the valuable contributions of the annotators and students who have participated in creating these resources and helped advance our understanding of Kyrgyz syntax within the UD framework. Their patience and careful attention to detail in working through complex annotation decisions has been essential to the development of high-quality resources.

The Universal Dependencies community as a whole deserves recognition for creating and maintaining a framework that can accommodate the diversity of human languages while facilitating cross-linguistic comparison. The openness of this community to discussing language-specific challenges and extending the framework where necessary has been crucial for its application to typologically diverse languages like Kyrgyz.

References

- Aili, M., Mushajiang, W., Yibulayin, T., Liu, K.A. (2018) Universal dependencies for Uyghur. Proceedings of the Third International Workshop on Worldwide Language Service Infrastructure and Second Workshop on Open Infrastructures and Analysis Frameworks for Human Language Technologies (WLSI/OIAF4HLT2016). P. 44-50. (in English)
- Benli, İ. (2023) UD_Kyrgyz-KTMU: Universal Dependency treebank for Kyrgyz. GitHub repository: https://github.com/UniversalDependencies/UD_Kyrgyz-KTMU (in English)
- Çöltekin, Ç., Doğruöz, A., Çetinoğlu, Ö. (2022) Resources for Turkish natural language processing: A critical survey. *Language Resources and Evaluation*. (in English)
- Dzhumalievna, G.K., Kasieva, A.A., Musazhanova, S.J. (2023) Adaptacija terminov vjeb-projekta universal'nye zavisimosti na kyrgyzskij jazyk. *Bulleten` of KRSU*. 23(6): 71-75. [Dzhumalievna, G.K., Kasieva, A.A., Musazhanova, S.J. (2023) Adaptation of Web Project Terms for Universal Dependencies in the Kyrgyz Language. *Bulletin of KRSU*. 23(6): 71-75]. <http://doi.org/10.36979/1694-500X-2023-23-6-71-75> (in Russian)
- Kasieva, A., Knappen, J., Fischer, S., Teich, E. (2020) A new Kyrgyz corpus: sampling, compilation, annotation. Poster presented at: 42. Jahrestagung der Deutschen Gesellschaft für Sprachwissenschaft. Hamburg, Germany. (in English)
- Kasieva, A., Dzhumalievna, G., Thompson, A., Jumashov, M., Chontayeva, B., Washington, J. (2023) Issues of Kyrgyz syntactic annotation within the Universal Dependencies framework. In *Proceedings of the XI International Conference on Computer Processing of Turkic Languages (TurkLang 2023)*. (in English)
- Kornai, A. (2013) Digital Language Death. *PLoS ONE* 8(10): e77056. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0077056> (in English)
- Makazhanov, A., Sultangazina, A., Makhambetov, O., Yessenbayev, Z. (2015) Syntactic Annotation of Kazakh: Following the Universal Dependencies Guidelines. A report. In *Proceedings of the 3rd International Conference on Computer Processing in Turkic Languages (TurkLang 2015)*. P. 338-350. (in English)
- Merzhevich, T., Ferraz Gerardi, F. (2022) Introducing YakuToolkit. Yakut treebank and morphological analyzer. In *Proceedings of the 1st Annual Meeting of the ELRA/ISCA Special Interest Group on Under-Resourced Languages*. P. 185-188. (in English)
- Musazhanova, S.J., Kasieva, A.A., Dzhumalievna, G.K. (2023) Sintaksicheskaja annotacija kyrgyzskogo jazyka na osnove novosozdannogo korpusa. *Vestnik Issyk-Kul'skogo universiteta*. 54: 140-148. [Musazhanova, S.J., Kasieva, A.A., Dzhumalievna, G.K. (2023) Syntactic Annotation of the Newly-Created Kyrgyz Corpus. *Bulletin of the Issyk-Kul University*. 54: 140-148.] (in Russian)
- Nivre, J., de Marneffe, M.C., Ginter, F., Goldberg, Y., Hajič, J., Manning, C.D., McDonald, R., Petrov, S., Pyysalo, S., Silveira, N., Tsarfaty, R., Zeman, D. (2016) Universal Dependencies v1: A Multilingual Treebank Collection. In *Proceedings of LREC*. P. 1659-1666. (in English)
- Sulubacak, U., Gokirmak, M., Tyers, F., Çöltekin, Ç., Nivre, J., Eryiğit, G. (2016) Universal Dependencies for Turkish. In *Proceedings of COLING. The 26th International Conference on Computational Linguistics: Technical Papers*. P. 3444-3454. (in English)
- Taguchi, C. (2022) UD Tatar-NMCTT: Universal Dependency corpus for Tatar. GitHub repository: https://github.com/UniversalDependencies/UD_Tatar-NMCTT. (in English)
- Thompson, A. (2021) Syntactic Parallelism and Structure in Kyrgyz Proverbs. Bachelor's thesis. Bryn Mawr College, Pennsylvania. (in English)
- Tyers, F., Washington, J. (2015) Towards a free/open-source universal-dependency treebank for Kazakh. In *Proceedings of the 3rd International Conference on Computer Processing in Turkic Languages (TurkLang 2015)*. P. 276-289. (in English)
- Tyers, F., Washington, J., Çöltekin, Ç., Makazhanov, A. (2017) An assessment of Universal Dependency annotation

guidelines for Turkic languages. In Proceedings of the Fifth International Conference on Turkic Language Processing (TurkLang). P. 276-297. (in English)

Tyers, F., Sheyanova, M., Washington, J. (2018) UD Annotatrix: An annotation tool for Universal Dependencies. In Proceedings of the 16th International Workshop on Treebanks and Linguistic Theories (TLT). P. 10-17. (in English)

Washington, J.N., Ipasov, M., Tyers, F.M. (2012) A finite-state morphological transducer for Kyrgyz. In Proceedings of the Eighth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'12). P. 934-940. (in English)

Washington, J., Tyers, F., Salimzianov, I. (2022) Non-finite verb forms in Turkic exhibit syncretism, not multifunctionality. *Folia Linguistica* 56(3): 693-742. <https://doi.org/10.1515/flin-2022-2045> (in English)

Washington, J., Çöltekin, Ç., Akkurt, F., Chontayeva, B., Eslami, S., Dzhumaliyeva, G., Kasiyeva, A., Kuzgun, A., Marşan, B., Taguchi, C. (2023) Strategies for the Annotation of Pronominalised Locatives in Turkic Universal Dependency Treebanks. ArXiv preprint. (in English)

Әдебиеттер

Джумалиева Г.К., Касиева А.А., Мусажанова С.Дж. Адаптация терминов веб-проекта универсальные зависимости на кыргызский язык // Вестник КРСУ. – 2023. – 23(6): 71-75. <http://doi.org/10.36979/1694-500X-2023-23-6-71-75>

Мусажанова С.Ж., Касиева А.А., Джумалиева Г.К. Синтаксическая аннотация кыргызского языка на основе вновь созданного корпуса // Вестник Иссык-Кульского университета. – 2023. – 54: 140-148.

Aili, M., Mushajiang, W., Yibulayin, T., Liu, K.A. (2018) Universal dependencies for Uyghur. Proceedings of the Third International Workshop on Worldwide Language Service Infrastructure and Second Workshop on Open Infrastructures and Analysis Frameworks for Human Language Technologies (WLSI/OIAF4HLT2016). P. 44-50. (in English)

Benli, İ. (2023) UD_Kyrgyz-KTMU: Universal Dependency treebank for Kyrgyz. GitHub repository: https://github.com/UniversalDependencies/UD_Kyrgyz-KTMU (in English)

Çöltekin, Ç., Doğruöz, A., Çetinoğlu, Ö. (2022) Resources for Turkish natural language processing: A critical survey. *Language Resources and Evaluation*. (in English)

Kasieva, A., Knappen, J., Fischer, S., Teich, E. (2020) A new Kyrgyz corpus: sampling, compilation, annotation. Poster presented at: 42. Jahrestagung der Deutschen Gesellschaft für Sprachwissenschaft. Hamburg, Germany. (in English)

Kasieva, A., Dzhumaliyeva, G., Thompson, A., Jumashv, M., Chontaeva, B., Washington, J. (2023) Issues of Kyrgyz syntactic annotation within the Universal Dependencies framework. In Proceedings of the XI International Conference on Computer Processing of Turkic Languages (TurkLang 2023). (in English)

Kornai, A. (2013) Digital Language Death. *PLoS ONE* 8(10): e77056. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0077056> (in English)

Makazhanov, A., Sultangazina, A., Makhambetov, O., Yessenbayev, Z. (2015) Syntactic Annotation of Kazakh: Following the Universal Dependencies Guidelines. A report. In Proceedings of the 3rd International Conference on Computer Processing in Turkic Languages (TurkLang 2015). P. 338-350. (in English)

Merzhevich, T., Ferraz Gerardi, F. (2022) Introducing YakuToolkit. Yakut treebank and morphological analyzer. In Proceedings of the 1st Annual Meeting of the ELRA/ISCA Special Interest Group on Under-Resourced Languages. P. 185-188. (in English)

Nivre, J., de Marneffe, M.C., Ginter, F., Goldberg, Y., Hajič, J., Manning, C.D., McDonald, R., Petrov, S., Pyysalo, S., Silveira, N., Tsarfaty, R., Zeman, D. (2016) Universal Dependencies v1: A Multilingual Treebank Collection. In Proceedings of LREC. P. 1659-1666. (in English)

Sulubacak, U., Gokirmak, M., Tyers, F., Çöltekin, Ç., Nivre, J., Eryiğit, G. (2016) Universal Dependencies for Turkish. In Proceedings of COLING. The 26th International Conference on Computational Linguistics: Technical Papers. P. 3444-3454. (in English)

Taguchi, C. (2022) UD Tatar-NMCTT: Universal Dependency corpus for Tatar. GitHub repository: https://github.com/UniversalDependencies/UD_Tatar-NMCTT. (in English)

Thompson, A. (2021) Syntactic Parallelism and Structure in Kyrgyz Proverbs. Bachelor's thesis. Bryn Mawr College, Pennsylvania. (in English)

Tyers, F., Washington, J. (2015) Towards a free/open-source universal-dependency treebank for Kazakh. In Proceedings of the 3rd International Conference on Computer Processing in Turkic Languages (TurkLang 2015). P. 276-289. (in English)

Tyers, F., Washington, J., Çöltekin, Ç., Makazhanov, A. (2017) An assessment of Universal Dependency annotation guidelines for Turkic languages. In Proceedings of the Fifth International Conference on Turkic Language Processing (TurkLang). P. 276-297. (in English)

Tyers, F., Sheyanova, M., Washington, J. (2018) UD Annotatrix: An annotation tool for Universal Dependencies. In Proceedings of the 16th International Workshop on Treebanks and Linguistic Theories (TLT). P. 10-17. (in English)

Washington, J.N., Ipasov, M., Tyers, F.M. (2012) A finite-state morphological transducer for Kyrgyz. In Proceedings of the Eighth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'12). P. 934-940. (in English)

Washington, J., Tyers, F., Salimzianov, I. (2022) Non-finite verb forms in Turkic exhibit syncretism, not multifunctionality. *Folia Linguistica* 56(3): 693-742. <https://doi.org/10.1515/flin-2022-2045> (in English)

Washington, J., Çöltekin, Ç., Akkurt, F., Chontayeva, B., Eslami, S., Dzhumaliyeva, G., Kasiyeva, A., Kuzgun, A., Marşan, B., Taguchi, C. (2023) Strategies for the Annotation of Pronominalised Locatives in Turkic Universal Dependency

Trebanks. ArXiv preprint. (in English)

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 16.03.2025.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 25.06.2025.

© Ryspakova, M., Tursunova, A., 2025

© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2025

Ақмарал Бейсенқұлқызы Пиязбаева^{1*}, Аман Мәделханұлы Абасилов²^{1*} автор-корреспондент, докторант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,

Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-9180-8010 E-mail: akmaral.piyazbayeva@gmail.com

² филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті,

Қазақстан, Қызылорда қ., ORCID: 0000-0003-4660-454X E-mail: aman_abasilov@mail.ru

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ КИНОСЫНЫҢ ТІЛІ:
ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР**

Андатпа. Мақалада қазіргі қазақ киносы тілінің әлеуметтік лингвистикалық ерекшеліктері сараланып, қазақ тілінің кино индустриясындағы көрінісі мен рөлі ғылыми тұрғыдан сипатталады. Зерттеу мақсаты – қазақ киносының тіліне тән аралас тілдік құрылымдар (код араластыру, сленг, жаргон, пиджиндену, креолизация) мен олардың ұлттық тіл саясатына, қазақ тілінің қоғамдық беделіне ықпалын анықтау. Кино тілінің тілдік нормалардан ауытқуы тіл тазалығына, аудиториямен эмоционалды байланысқа және жастардың тілдік идентификациясына тікелей әсер етеді. Мақалада комедиялық және драмалық жанрдағы жиырмадан астам фильм тілдік корпус ретінде қарастырылып, олардың ішіндегі код ауыстыру жағдайлары, грамматикалық құрылым бұзылулары, лексикалық гибридтер мен бейпіл сөздердің үлесі контент-талдау арқылы нақтыланды. Мақаланың өзектілігі: қазақ киносы ұлттық мәдениеттің маңызды бөлігі болып табылады. Оның тілдік қолданыстары көрерменнің тілді қабылдауына және қазақ тілінің дамуына тікелей әсер етеді. Қазіргі замандағы жаһандану үрдісі мен шетелдік мәдени ықпалдың күшеюі ұлттық тілдің сақталуы мен дамуында жаңа мәселелерді туындатып отыр. Осы орайда қазақ киносының тілі тек шығармашылық құрал емес, сонымен бірге тіл саясаты мен мәдениетті сақтаудың негізгі элементі ретінде қарастырылады. Мақала нәтижелері кино саласындағы сценаристер, режиссерлер мен тіл мамандары үшін пайдалы бола алады. Қазақ киносындағы тілдік қолданыстарды талдау нәтижелері қазақ тілінің мәртебесін көтеру, оны сақтау және дамыту стратегияларын әзірлеуде қолданылуы мүмкін. Сондай-ақ бұл зерттеу қазақ киносына қызығушылық танытатын студенттер мен зерттеушілер үшін оқу материалы ретінде пайдалы болмақ. Бұл зерттеу қазақ тілінің кино арқылы жаңғыру мүмкіндігін арттыруға, сондай-ақ тілді идеологиялық және мәдени репрезентация құралы ретінде дамытуға бағытталады.

Тірек сөздер: кинематография; қазақ киносы; жаргон; арго; сленг; пиджиндену; креолдану**Қаржыландыру көзі:** Мақала ЖТН BR24993133 «Қазақ тілін лингвосинергетикалық, лингвоэкологиялық, лингводидактикалық аспектіде зерттеу және оның оқу мәтіні лингвистикалық негіздерін әзірлеудегі қызметі» атты мақсатты-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.**Сілтеме жасау үшін:** Пиязбаева А.Б., Абасилов А.М. Қазіргі қазақ киносының тілі: әлеуметтік лингвистикалық мәселелер. *Tiltanym*, 2025. №2 (98). 168-182-бб.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-168-182>**Ақмарал Бейсенқұлқызы Пиязбаева^{1*}, Аман Мәделханұлы Абасилов²**^{1*} автор-корреспондент, докторант, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-9180-8010 E-mail: akmaral.piyazbayeva@gmail.com² кандидат филологических наук, доцент, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Казахстан, г. Кызылорда, ORCID: 0000-0003-4660-454X E-mail: aman_abasilov@mail.ru**ЯЗЫК СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСКОГО КИНО:
СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ**

Аннотация. В статье рассматриваются социолингвистические особенности языка современного казахского кино, а также научно обоснована роль казахского языка в кинематографической индустрии. Цель исследования – выявить характерные для казахского кино смешанные языковые структуры (код-свитчинг, сленг, жаргон, процессы пиджинизации и креолизации) и определить их влияние на национальную языковую политику и общественный престиж казахского языка. Отклонения от языковых норм, зафиксированные в кинопродукции, напрямую затрагивают чистоту языка, эмоциональную связь с аудиторией и языковую идентификацию молодежи. В качестве корпуса проанализировано более двадцати комедийных и драматических фильмов; с помощью контент-анализа уточнены частота код-свитчинга, нарушения грамматических конструкций, наличие лексических гибридов и обценной лексики. Актуальность темы определяется тем, что казахское кино является важной частью национальной культуры, а его языковые практики непосредственно влияют на восприятие языка зрителями и на развитие самого казахского языка. В условиях глобализационных процессов и усиливающегося иностранного культурного влияния сохранение и развитие национального языка сталкивается с новыми вызовами. Поэтому язык казахского кино

рассматривается не только как творческий инструмент, но и как ключевой элемент языковой политики и сохранения культурного наследия. Полученные результаты могут быть полезны сценаристам, режиссёрам и лингвистам, работающим в сфере кино. Анализ языковых практик казахского кинематографа способствует выработке стратегий повышения статуса казахского языка, его сохранения и развития. Исследование также может служить учебным материалом для студентов и исследователей, интересующихся казахским кино, и направлено на расширение возможностей языкового обновления через кинематограф, а также на использование языка как идеологического и культурного средства репрезентации.

Ключевые слова: кинематография; казахское кино; жаргон; аргот; сленг; пиджинизация; креолизация

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта целевого финансирования с ИРН BR24993133 «Исследование казахского языка в лингвосинергетическом, лингвоэкологическом, лингводидактическом аспектах и разработка лингвистических основ учебного текста».

Для цитирования: Пиязбаева А.Б., Абасилов А.М. Язык современного казахского кино: социолингвистические проблемы. *Tiltanyum*, 2025. №2 (98). С. 168-182. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-168-182>

Akmaral Piyazbayeva^{1*}, Aman Abasilov²

^{1*}Corresponding author, Doctoral Student, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-9180-8010 E-mail: akmaral.piyazbayeva@gmail.com

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda, ORCID: 0000-0003-4660-454X E-mail: aman_abasilov@mail.ru

THE LANGUAGE OF MODERN KAZAKH CINEMA: SOCIOLINGUISTIC ISSUES

Abstract. This article examines the sociolinguistic features of the language used in contemporary Kazakh cinema and provides a scholarly rationale for the role of the Kazakh language within the film industry. The aim of the study is to identify the mixed linguistic structures characteristic of Kazakh cinema (such as code-switching, slang, jargon, pidginization, and creolization) and to determine their impact on national language policy and the public prestige of the Kazakh language. Deviations from linguistic norms recorded in cinematic works directly affect language purity, emotional connection with the audience, and the linguistic identification of youth. More than twenty comedic and dramatic films were analyzed as part of the language corpus, and a content analysis was conducted to determine the frequency of code-switching, grammatical inconsistencies, lexical hybrids, and the presence of obscene language. The relevance of this study lies in the fact that Kazakh cinema constitutes a significant component of national culture, and its language practices have a direct impact on how the language is perceived by audiences and on the development of the Kazakh language itself. In the context of globalization and increasing foreign cultural influence, the preservation and advancement of the national language face new challenges. Therefore, the language of Kazakh cinema is considered not only a creative medium but also a crucial tool for language policy and the preservation of cultural heritage. The findings of the study may be useful for screenwriters, directors, and linguists working in the field of cinema. The analysis of linguistic practices in Kazakh filmmaking can inform strategies to enhance the status of the Kazakh language, as well as its preservation and development. Additionally, the research may serve as educational material for students and scholars interested in Kazakh cinema and is aimed at expanding opportunities for linguistic revitalization through cinema, while also advancing the use of language as a means of ideological and cultural representation.

Keywords: cinematography; Kazakh cinema; jargon; argot; slang; pidginization; creolization

Funding source: The article was prepared within the framework of the targeted funding project with IRN BR24993133 «Study of the Kazakh language in linguosynergetic, lingvoecological, and linguodidactic aspects and the development of linguistic foundations for educational texts».

For citation: Piyazbayeva, A., Abasilov, A. The Language of Modern Kazakh Cinema: Sociolinguistic Issues. *Tiltanyum*, 2025, No. 2 (98). P. 168-182. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-168-182>

Кіріспе

Кино – ұлттық болмыс пен мәдениеттің көрінісі ретінде тілдің әлеуметтік қызметін арттыратын қуатты құрал. Қазіргі қазақ киносында шынайылықты арттыру мақсатында аралас тілдік элементтер жиі қолданылады. Мұндай үрдістер тілдік нормалардың бұзылуына және қазақ тілінің мәртебесіне қауіп төндіруі мүмкін. Осыған байланысты мақалада қазақ кино тіліне тән әлеуметтік лингвистикалық құбылыстарды талдауға талпыныс жасалып отыр. Тілдің қоғамдық өмірдегі, соның ішінде бұқаралық ақпарат құралдары мен мәдени салада, әсіресе кино өнерінде атқаратын рөлі зор. Кино – қоғамның рухани айнасы, ұлттың өзін-өзі тануы мен танытуының құралы. Осы тұрғыдан алғанда, кинодағы қазақ тілінің қолданылу деңгейі мен көрінісі ұлттық болмыс пен тіл саясатының өзара байланысын көрсетеді, себебі кино индустриясы – тілдің

таралуына, танымал болуына және жастар арасында беделінің артуына зор ықпал ете алады. Әр елдің өзінің ұлттық болмысы, терең тарихы, ғұрып-салты, діни ұстанымы, әлеуметтік-экономикалық жіктелісі бар болғандықтан, кинодағы қазақ тілі – ең алдымен ұлттың рухани тәуелсіздігі мен тілдік дербестігін нығайтудың басты тетіктерінің бірі, бұл мәдениет пен ұлттық болмысты сақтау және тарату жолы. Қазақ тілі тек тұрмыстық қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар көркемдік, мәдени, идеологиялық және стратегиялық ресурс ретінде дамуы тиіс. Ал қазақ киносы қоғамның айнасы ретінде халықтың тілі, дәстүрі, менталитеті мен құндылықтары туралы көрерменге танымдық білім бере алуы керек. Сондықтан да кино – ең бірінші кезекте бизнестің емес, ұлттық ұстаным миссиясын атқаруы қажет, оның ұлтқа тигізер пайдасы, ұрпаққа берер тәлімі басты назарда тұру керек. Әсіресе, қазіргі кезде қазақ қоғамы шетелдік сериалдарды қызыға тамашалап, жастардың санасын өзге елдің мәдениеті баурап жатқан уақытта, ұлттық киноның дамуына назар аударудың маңызы күннен-күнге артып келеді. Осыған байланысты қазіргі қазақ киносындағы қазақ тілінің қолданылу ерекшеліктерін зерттеу, оның әлеуметтік лингвистикалық ықпалын анықтау, тілдік қолданыстардың қазақ қоғамындағы мәдени және ұлттық идентификацияға әсерін бағалау маңызды болып отыр.

Қазақ тілі қазіргі қазақстандық кинода маңызды рөл атқарады, ол тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ұлттық бірегейліктің символы ретінде де көрінеді. «Қыз Жібек» (1970) пен «Томирис» (2019) сияқты фильмдерде қазақ тілі тарихи және мәдени тамырларды айқындап, көрерменмен эмоционалдық байланыс қалыптастыра алды. Ана тілінің қолданылуы қазақ халқының дәстүрлерін, фольклорын және дүниетанымын шынайы жеткізуге көмектесті. Тарихи және драмалық фильмдерде тіл көбіне дәстүрлі музыкамен және көрнекі элементтермен қатар қолданылады, бұл мәдени контексті күшейтеді. Бұл әсіресе жаһандану дәуірінде маңызды, себебі тілдік ерекшелікті сақтау – басты міндеттердің бірі. Қазақ тілінің маңыздылығына қарамастан, кинода оның қолданылуы бірқатар қиындықтарға тап болуда. Біріншіден, қазақстандық фильмдердің бюджеттік шектеулері халықаралық нарыққа сапалы локализация жасауға кедергі келтіреді, оның ішінде аударма мен субтитрлерде біршама қиындықтар бар. Екіншіден, кейбір көрермендер, әсіресе қалалықтар, орыстілді контентке артықшылық береді, бұл продюсерлерді тілдік тепе-теңдікті сақтауға мәжбүрлейді. *«Қазақ тілінде кино түсіру – қиындық тудырады, бірақ бұл біздің болмысымызды сақтау үшін аса қажет»*, – дейді режиссер Әділхан Ержанов (Ержанов, 2021).

Тағы бір мәселе – күрделі драмалық рөлдерге сай қазақ тілін еркін меңгерген кәсіби актерлердің жетіспеушілігі, бұл кейде диалогтердің қарапайымдануына немесе дубляж қолдануға әкеліп, фильмнің шынайылығын төмендетуі мүмкін. Дей тұрғанмен де ХХІ ғасырда қазақ тілі қазақстандық кинода әртүрлі жанрларда, драмадан бастап тарихи эпопеяларға, комедия мен жастар сериалдарына дейін кеңінен қолданылуда. «Рэкетир» (2007), «Побег из аула» (2011) және «Патруль» (2024) т.б. сияқты фильмдерде қазақ тіліндегі диалогтер жиі кездеседі, бұл оларды жергілікті көрерменге түсінікті әрі қолжетімді етеді. Сонда кино өнері бұл тек фильм түсіру өндірісі ғана емес, ол – кез келген ұлттың бет-бейнесі, өмір сүру салты мен ойлау жүйесі, ұлттық мәдениеттің жаршысы. Кино өнері қазір қаласақ та, қаламасақ та кітапқа, газет-журналдарға қарағанда әлеуметті қамтуы жағынан жоғары болып отыр. Киноның осындай жалпы көпшіліктік сипатынан оның адамның сана-сезіміне, психологиясына, ой-өрісі мен дүниетанымына әсер етуінің қарқындылығын көреміз, демек кино дұрыс мақсатта пайдаланылса, ұлтты біріктіретін құралға, ал бұрыс мақсатта – атом бомбасынан да қатерлі қаруға айналады. Сондықтан ұлттық кино өнеріне, оның ішінде қазақ киносының тіліне бей-жай қарауға болмайды.

Мақалада қазіргі қазақ киносының тілдік ерекшеліктеріне, қазақ тілінің кино өнеріндегі қызметіне, ондағы үлесіне қатысты әлеуметтік лингвистикалық мәселелерді талдау, қазіргі қазақ киносының тілдік жағдайын (сапасын) жақсарту (көтеру) бойынша режиссерлерге, сценаристерге және тіл мамандарына нақты ұсыныстар беру міндеті қойылды. Қазақ киносының тілін зерттеу арқылы оның ұлттық мәдениетті сақтаудағы рөлін анықтау, қазақ тілі нормаларының сақталу деңгейін бағалау және кинематографиядағы тіл қолданысының қазіргі қазақ қоғамына тигізер ықпалын айқындау мақсаты көзделді. Сонымен қатар қазақ киносы тіліндегі шұбарлану (орыс тілінің, жаргондардың немесе өзге тіл элементтерінің шамадан тыс қолданылуы) мәселесін талдауға, бұл құбылыстың қазақ тілі мен қазақ мәдениетіне әсерін, қостілділіктің (қазақ және орыс

тілдерінің аралас қолданылуы) ықпалын бағалауға талпыныс жасалды. Осы міндеттерді орындау арқылы мақала қазақ киносы тілінің қазіргі ахуалын ғылыми негізде зерттеуге және тіл тазалығын сақтау мәселесін шешуге бағытталған ұсынымдарды әзірлеуге үлес қосады деп сенеміз.

Қазіргі қазақ киносының тілдік ерекшелігі мен тіл тазалығын зерттеу тек кинематография саласына ғана емес, жалпы қазақ тілінің дамуына да үлкен үлес қосады. Бұл зерттеулер тіл мәдениетін сақтап қана қоймай, оны жаңа деңгейге көтеруге, қоғамның тілге деген құрметін арттыруға мүмкіндік береді. Тілдік ерекшеліктерді зерттеу арқылы кинодағы лексикалық, грамматикалық және стильдік қолданыстарды сөз ету мақаланың ғылыми-теориялық маңызын құрайды.

Материал және әдістер

Мақалаға материал ретінде қазақтілді «Мұқағали» (жанры: тарихи драма), «Ұлы дала таңы» (жанры: тарихи фильм), «Қанатты қыз» (жанры: драма), «Махабат пен ғадауат» (жанры: драма), «Біздің сынып» (драма), «Бөлек шығайық» (жанры: комедия), «Хотя бы кинода 3» (комедия), «Родной» (комедия), «Жол» (комедия), «СОСО&JANBO» (жанры: комедия, криминал, мелодрама), «Сәлем, папа» (комедия, боевик), «Кеттік, бәрін таста» (комедия), «Келінжан» (комедия), «Сакура» (мелодрама), «Дәстүр» (ужастик), «Бақыт» (драма), «Жездуха» (комедия), «Бизнес по-казахски» (комедия) фильмдері және олардың дубляждары, сонымен қатар орыстілді «Шекер. Последний шанс» (криминал), «5:32» (детектив, триллер, криминал) фильмдері пайдаланылды. Оған себеп: берілген фильмдердің жанрлық әртүрлілігі мен олардағы қазақ тілінің қолданылуы, тіл тазалығы, тілдік қолданыстардың қазақ қоғамына, оның ұлттық бірегейлігіне әсерін талдау тілтанымдық тұрғыдан ғана емес, мәдениет пен тілдік саясат тұрғысынан да маңызды мәселе. Бұл – көрермендерге фильмдердің мазмұны мен диалогтерінде қолданылған тіл сауаттылығы мен әдептілігін бағалауға мүмкіндік беретін фактор.

Мәселен, «Бөлек шығайық» (жанры: комедия), «Хотя бы кинода 3» (комедия), «Родной» (комедия), «Жол» (комедия), «Кеттік, бәрін таста» (комедия), «Келінжан» (комедия), «Жездуха» (комедия), «Бизнес по-казахски» (комедия) сынды комедиялық жанрдағы фильмдер тіл тазалығын сақтау тұрғысынан еркіндікке жол берген. Мұнда жаргондар, боқтық сөздер, ауызекі сөйлеу тілінің элементтері кездеседі. Көркемдік мақсатта фильмдерде кейіпкерлердің сөйлеу ерекшеліктері сақталуы әбден мүмкін, алайда мұндай сөздер фильмнің негізгі аудиториясына түсінікті, әрі қабылдауға қолайлы болуы қажет.

«СОСО&JANBO», «Шекер. Последний шанс», «5:32» криминалдық жанрда түсірілген фильмдерде кейіпкерлердің диалогтерінде қатал, шынайы криминал әлемнің бейнесін ашу мақсатында дөрекі, бейпіл, қылмыстық субмәдениет өкілдері арасында қалыптасқан және көбіне сырттан келгендерге түсініксіз ерекше сөздер мен фразалар, түрмедегі өмірдің, қатынастардың, жазылмаған ережелер мен иерархияның көрінісі болып табылатын жаргон сөздер қолданылған. Дегенмен бұл көркемдік элементті асыра пайдаланбау маңызды.

Мақаланың талдау нысаны болып отырған барлық фильмдерде екі тілде сөйлейтін кейіпкерлер, оның ішінде қазақ және орыс тілінде сауатсыз, аралас тілде «шала қазақ» тілінде сөйлейтін диалогтер өте көп. Жалпы қазіргі қазақ фильмдерінде қазақ және орыс тілдерінің аралас қолданылуы кең таралған құбылыс. Бұл қостілділік – Қазақстандағы тарихи-мәдени және әлеуметтік жағдайдың көрінісі. Дегенмен оның фильмдердегі рөлі күрделі және жан-жақты талдауды қажет етеді. Аралас тілді немесе «шала қазақ» тілін қолданған жағдайда оның көрерменге әсерін және қазақ тілі мен орыс тілінің теңгерімін ескеру керек деп ойлаймыз. Қазақ тіліндегі диалогтерге орысша сөздер мен конструкциялар араласқан жағдайда, олар көркемдік сапаны төмендетіп, эстетикалық тұрғыда қабылдануға қиындық туғызады. Қазақ тілі мен мәдениеті толық жеткізілмеген жағдайда фильм ұлттық болмыстан алшақтайды, қазақ тілі екінші орында қалып қояды. Фильм дубляждан өткен болса, оның тілдік сапасы, мәдени ерекшеліктерді беру деңгейі жоғары ма әлде түпнұсқалық мағынадан ауытқулар бар ма – осыны ескеру қажет. Дубляж сапасын жетілдіру үшін кәсіби аудармашылар мен актерлерді пайдалану маңызды. Қазақ тіліндегі фильмдерде қазақы болмыс пен ұлттық мәдениетті дұрыс жеткізу үшін, тіл мамандарынан кеңес алу қажет деп есептейміз. Екі тілде түсірілген фильмдерде қазақ тілінің мәртебесін көтеру үшін қазақ тіліндегі диалогтерді күшейтуге көңіл бөлу ұсынылады. Тіл тазалығына назар аудару – фильмдердің сапасы мен аудитория алдындағы беделін арттырудың

маңызды қадамы.

Мақалада берілген теориялық материалды зерттеу және баяндау барысында жалпы ғылыми әдіс – әдеби шолу, яғни тіл білімі мен кинотану саласындағы заманауи зерттеулерді қарастыру әдісі қолданылды. Практикалық материалды талдау барысында: контент-талдау – қазақ кинофильмдеріндегі диалогтер мен монологтерді зерттеу; салыстырмалы әдіс – қазақ киносындағы қазақ және орыс тілді мәтіндердегі тілдік ерекшеліктерді салыстыру мен контекстуалдық талдау әдістері де қолданылды.

Әдебиетке шолу

Ұлттық кинематографияның дамуының мәселелері мен заңдылықтары қазақстандық зерттеушілердің назарынан тыс қалған жоқ. Қазақстандық өнертанушы ғалымдар шығармашылық индустрияларды дамыту контекстінде мемлекет пен киноиндустрияның өзара әрекетін, қазақстандық кинематографияның қалыптасу тарихы мен оның қазіргі кезеңдегі рөлін, кинематографияға заманауи технологияларды енгізудің рөлі мен мәселелерін, қазіргі фильм үшін киномузыканың маңыздылығын т.б. зерттеп келеді, көптеген ғылыми-танымдық еңбектер жарыққа шықты. Қазақстандағы кино бизнесі мен кино нарығының қалыптасу кезеңдері Г.О. Абикееваның мақаласында терең зерттелген. Автордың пікірінше, «Қазақстандық кинематография мәдени индустрия ретінде 2005 жылы кино прокаты жанданып, фестивальдер үшін ғана емес, ең алдымен, көрермендер үшін фильмдер түсіріле бастаған кезден бастап қалыптаса бастады» (Абикеева, 2022). Зерттеушінің ойынша, соңғы онжылдықта Қазақстанның креативті экономикасының толыққанды саласы ретінде кино индустриясы қалыптасып, дамыды. Автордың деректері бойынша, «Егер 2000-жылдары қазақстандық киноның прокаттағы үлесі бар болғаны 1-3% болса, 2019 жылға қарай, пандемия басталғанға дейін, отандық фильмдердің кассалық жиыны барлық картиналар прокатының 30%-ын құрады».

Қазақстан киносы – ұлттық мәдениет пен тарихтың маңызды аспектісі. Қазіргі қазақстандық кинодағы тілдік репрезентация мәселелері де зерттеушілер назарынан тыс қалмады. А.Е. Қайырбекова, А.Н. Смагулова, Т. Байбатшаева, М. Молдасаев, А. Қожанова, А. Шәрипова, Н. Қан, Г. Мұрат, Г. Алғазина, Ш. Жолдасбаева, А. Сүлейменова сынды ғалымдардың еңбектерінде кинодағы көптілділік, сленг, арго және бейресми тілдік құрылымдар кеңінен талданды.

Бұл мәселелер тек қазақстандық емес, шетелдік лингвистер мен кинотанушылардың да зерттеу нысанына айналды. Мәселен, Norman Fairclough (1995) өз еңбектерінде тіл мен билік арасындағы қатынасты медиалық дискурста, соның ішінде кино тілінде де зерттейді. Ол кино тілін идеологиялық құрал ретінде қарастырып, әлеуметтік теңсіздіктер мен мәдени доминанттарды қалайша тіл арқылы жеткізуге болатынын сипаттайды (Fairclough, 1995). Andrew Higson (2000) «The Limiting Imagination of National Cinema» атты мақаласында ұлттық киноның тілдік және мәдени репрезентацияларын зерттейді. Оның пікірінше, тіл – ұлттық киноның негізгі айқындаушы белгілерінің бірі және көп жағдайда ұлттық бірегейлік осы тілдік ерекшеліктер арқылы танылады (Higson, 2000). Jane Hodson (2014) «Dialect in Film and Literature» атты еңбегінде аймақтық диалектілер мен әлеуметтік вариациялардың кинодағы көрінісін саралап, олардың көрермен қабылдауына әсерін сипаттайды (Hodson, 2014). Бұл әсіресе қазақстандық контексте, қазақ және орыс тілдерінің қатар қолданылуымен байланысты маңызды. Allan Bell (2001) тілдік стиль мен аудитория арасындағы байланысқа ерекше көңіл бөледі. Оның зерттеулерінде медиа мен кино тілінің көрерменге бағытталған стратегиялық құрылымы талданады (Bell, 2001). Бұл қазіргі заманғы кинодағы сленг, арго мен код-ауыстыру сияқты құбылыстарды түсіндіруге мүмкіндік береді. Кинодағы пиджин және креол тілдері туралы зерттеулер John Holm (2000) еңбектерінде кеңінен сипатталған. Ол бұл тілдердің постотарлық контексте қолданылуын, олардың әлеуметтік мәртебесі мен мәдени код ретіндегі рөлін көрсетеді (Holm, 2000). Бұл құбылыс Қазақстандағы урбанизация мен мәдени интерференция жағдайында өзекті. Deborah Cameron (2000) кино тілін гендерлік және әлеуметтік рөлдер тұрғысынан зерттейді. Ол әйел және ер кейіпкерлердің сөйлеу стилі, тілдік нормалар мен стереотиптерді кино арқылы қайта өндіру мәселесін көтереді (Cameron, 2000). Мұндай зерттеу Қазақстанда гендерлік репрезентацияға қатысты лингвистикалық зерттеулерге негіз бола алады.

Сонымен қатар мақаланың теориялық негізін кинотеория саласындағы еңбектер (Ю.М. Лотман, Д. Вертов), кинотекст теориясы (П.Ю. Богдановская, Г.Г. Слышкин және т.б.), сондай-ақ

саясат пен кинематографияның өзара байланысын зерттеген еңбектер (М.М. Лоло және Л.О. Тернова, О.Е. Гришин және А.А. Еманов, А.А. Коробов және С.А. Серебряков және т.б.) қалады.

Нәтижелер және талқылау

Кино – тіл мен мәдениеттің тоғысар тұсы. Қазақ тілінің кино кеңістігінде қолданылу ерекшеліктерін зерттеу – ұлттық тіл саясатының, мәдени репрезентацияның және лингвистикалық идентификацияның негізгі көріністерін саралауға мүмкіндік береді. Кино туындыларындағы тілдік қолданыс – көрермен мен кейіпкер, автор мен қоғам арасындағы көпдеңгейлі қарым-қатынасты жүзеге асыратын көпқабатты дискурстық кеңістік. Бұл кеңістікте тіл эстетикалық, тарихи және әлеуметтік қызметтерді қатар атқарады. Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, кино тілінің құрылымы диалог пен монолог, фонетикалық экспрессия, лексикалық таңдау және синтаксистік құрылымдар арқылы жүзеге асады. Ал әлеуметтік лингвистикалық жағынан қазақ тілінің кино дискурсында қолданылуы оның әлеуметтік мәртебесін де көрсетеді. Кино – тілдің өміршеңдігін қамтамасыз ететін маңызды медиалық орта. Тілдің балалар, жастар және ересектер арасындағы қолданылу аясының кеңеюі – қазақ тілінің функционалдық домендерге енуінің белгісі. Мәселен, дубляждалған мультфильмдер (Frozen II, Toy Story, Encanto) арқылы балалардың қазақ тіліне деген эмоционалдық байланысы қалыптасады. Сонымен қатар көркем фильмдер арқылы қазақ тілі қоғамдық дискурстың барлық деңгейлеріне енеді: поэтикалық (Мұқағали), саяси-тарихи (Ұлы дала таңы), әлеуметтік-мәдени.

Қазіргі кезеңде қазақ тілінде түсірілген бірқатар көркем және деректі фильмдер ұлттық тілдік ортаның нығаюына, қазақ тілінің қоғамдық беделін арттыруға және тілдік идеологияны жаңғыртуға елеулі ықпал етіп отыр. Бұл құбылысты тек мәдени немесе көркемдік құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар социолінгвистикалық феномен ретінде де қарастыру қажет.

Мұндай фильмдердің қатарына ақын Мұқағали Мақатаевтың өмірі мен шығармашылығына арналған, түпнұсқасы қазақ тілінде түсірілген «Мұқағали» (2021) атты тарихи-драмалық фильмді; қазақ хандығының құрылу тарихы мен Абылай хан дәуірін бейнелейтін «Ұлы дала таңы» (2022) атты тарихи фильмді; әлемдік деңгейдегі спортшы қыз жайлы, түпнұсқасы қазақ тілінде түсірілген «Қанатты қыз» (2020) атты мотивациялық драманы; қазақ қоғамының түрлі әлеуметтік мәселелерін қазақ тілінде ашып көрсеткен «Махабат пен ғадауат» (2022) фильмін; диалогтерінің басым бөлігі қазақ тілінде түсірілген, қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді көтерген қазіргі заман жастары туралы «Біздің сынып» (2023) драмалық фильмін атауымызға болады. Бұл фильмдер қазақ тілінің көркем, функционалдық және коммуникативтік әлеуетін көрерменге нақты түрде ұсынды. Фильмдердің түпнұсқасының қазақ тілінде болуы олардың мемлекеттік тіл мәртебесіне практикалық қолдау көрсететін мәдени өнімге айналуына себеп болды. «Мұқағали» (реж. Б.Шәріп, 2021) фильмінде тіл тек коммуникация құралы ғана емес, рухани-эстетикалық тәжірибе мен ұлттық поэтикалық дүниетанымды жеткізу құралы ретінде көрініс табады. Мұқағалидың ішкі монологтері мен диалогтеріндегі метафоралар, эпитеттер, инверсиялар мен поэтикалық синтаксис қазақ тілінің көркемдік деңгейін жоғары дәрежеде көрсетеді. Бұл көркемдік құралдар «поэтикалық дискурс» (Jakobson, 1960) белгісі ретінде тілдің эмоционалдық және идеологиялық салмағын күшейтті. «Ұлы дала таңы» (реж. А. Сатаев, 2022) тарихи эпосында қазақ тілі архетиптік және мәдени кодтарды жаңғыртушы ретінде қолданылды. «Жарлық», «хан», «жасақ», «ақ киіз» сияқты лексемалар тарихи мәдениетке тән терминологияны кино дискурсына енгізе отырып, когнитивтік тіл модельдерін іске қосты. Бұл құбылыс тілдің «мәдени когнитивтік кеңістікті» модельдеу мүмкіндігін көрсетеді. Сонымен қатар фильм тарихи тілді қайта өңдеп, заманауи көрерменнің қабылдауына бейімдеді, бұл үдеріс ғылымда «лингвомәдениеттанымдық трансформация» (Wierzbicka, 1997) деп сипатталады. «Біздің сынып», «Махабат пен ғадауат» фильмдерінде тіл – әлеуметтік стратификация мен мәдени нормаларды көрсететін индикатор. Диалогтерде жиі қолданылатын бейресми тілдік құрылымдар (сленг, жаргон элементтері), ауызекі сөйлеу формалары, сөйлемдердің қысқа әрі экспрессивті берілуі қазіргі қазақ жастарының әлеуметтік бейнесін сомдайды. Бұл құбылыстарды Пьер Бурдьенің «тілдік капитал» (linguistic capital) ұғымы арқылы түсіндіруге болады: тіл қоғамда әлеуметтік топтар арасындағы айырмашылықты айқындайтын символдық ресурс ретінде әрекет етеді (Bourdieu, 1991). Кейбір фильмдерде қазақ тілімен қатар орыс тілінің де қолданылуы – кәсіптік феноменінің көрінісі. Алайда бұл код-ауыстыру (code-switching) тілдік ассимиляция емес, белгілі бір әлеуметтік рөлді, қарым-қатынас

жағдайын немесе эмоциялық реңкті нақтылауға қызмет етеді. Бұл құбылысты Джошуа Фишман (Fishman, 1972) «тілдік домен» (domain of language use) теориясы деп атады. Оның айтуынша, әр тіл белгілі бір әлеуметтік контексте қызмет етеді. Осы теорияға сәйкес қазақ тілінің көркем фильмдерде жетекші орын алуы – оның формалды, көркем және институционалды домендерге енгенін көрсетеді. Қазақ тілінің кинодағы көрінісі – тек тілдік емес, сонымен қатар идеологиялық мәселе. Бұл тіл тек қатынас құралы ғана емес, ұлттық бірегейлікті, тарихи жадыны және мәдени мұраны жеткізуші рөл атқарады. Әсіресе, «Мұқағали» және «Ұлы дала таңы» фильмдері қазақ тілін идеологиялық тұрғыдан «рухани мәдени код» ретінде бекітті.

Қазіргі жаһандану жағдайында тілдік жүйелер арасындағы өзара әрекеттестік тереңдеп, әртүрлі тілдердің тоғысуынан пиджиндер мен креол тілдері сияқты аралас тілдік құбылыстар пайда болуда. Бұл үдерістер тек тіл білімінің ғана емес, сонымен қатар мәдениеттану, социолінгвистика және кинотану салаларының да назарын аударуда. Қазақ киносының тілі ұлттық танымды көрсететін көркемдік құрал болумен қатар, қазіргі заманғы сөйлесім түрлерін бейнелейтін өмір айнасы да болып отыр. Осыған байланысты қазіргі қазақ киноларындағы қазақ және орыс тілдерін аралас қолдану, жаргондар мен сленгтердің жиі кездесуі бір топ көрерменге реалистік көрініс болса, енді бір тобына қазақ тілінің тазалығын бұзатындай әсер қалдырады. Мұндағы соңғы топтың алаңдауы мен жан айқайы өте орынды. Өйткені көптеген кино және телебағдарламалардағы жаргон, сленг және аралас тіл (қазақ-орыс) қолданыстары жастардың сөйлеу тілінде көрініс тауып, қазақ тілінің бірегейлігі мен тазалығына кері әсер етуі мүмкін. Мұндай жағымсыз әсерлер қазақ тілін үйреніп жатқан басқа да тұлғалардың тілдік дағдыларына теріс ықпал етеді, себебі кино индустриясы тілдердің араласуын жылдамдататын маңызды алаңға айналып отыр. Сондықтан қазіргі қазақ киносында қолданылып жатқан аралас тіл (қазақ-орыс) пиджиндену және креолдану үдерістеріне себеп болады. Пиджиндену <pidginization> және креолдану <creolization> әлеуметтік лингвистика саласында тілдік араласулардың бір түрі ретінде қарастырылады және бұл үдерістер нақты әлеуметтік, саяси және мәдени факторлар әсерінен туындайды. Осы мақалада әлемдік тілдік араласу контекстінде кино тіліндегі пиджин және креолизация үдерістері қарастырылып, Derek Bickerton (Bickerton, 1981), Salikoko Mufwene (Mufwene, 2001), Michel DeGraff (DeGraff, 2005), Peter Bakker (Bakker, 1997) сынды көрнекті зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып, бұл құбылыстардың ғылыми тұрғыдан мәні ашылды.

Тілдің пиджиндену үдерісі. Пиджин – бастапқыда әртүрлі тіл иелерінің өзара байланысуы нәтижесінде пайда болатын қарапайымдалған аралық тіл. Derek Bickerton (1981) өзінің әйгілі «Roots of Language» еңбегінде пиджиндерді құрылымдық тұрғыдан жеңілдетілген жүйелер ретінде сипаттап, олардың балалары арасында креол тілге айналу үдерісін тілдің эволюциялық дамуымен байланыстырған (Bickerton, 1981). Бұл тұжырымдама Bickerton-ның «биологиялық тілдік моделімен» (bioprogram hypothesis) тікелей ұштасып жатыр. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігінде пиджин тілге көптілді аумақта қарым-қатынас жасау қажеттігі нәтижесінде пайда болған аралас тілдің түрі деген анықтама берілген (Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі, 2020). Пиджин тіл көбіне жеңілдетілген грамматикалық құрылым мен қарапайым сөздік қорды иеленеді және сөздердің семантикалық мәндері шектеледі. Пиджиннің әлеуметтік мәртебесін толыққанды тілдің (ана тілінің) мәртебесімен және оның бай жүйелілік құрылымымен салыстыруға келмейді. Пиджин тіл деп белгілі бір жағдаятпен ғана шектелген коммуникативтік қызмет атқаратын және сөйлеушілерінің ешқайсысына ана тілі болып саналмайтын қосалқы тілді айтады. Тарихи қалыптасуы жағынан пиджиндер көпшілігінде этносаралық қарым-қатынаста екінші тіл ретінде Жерорта теңізінің ірі қала-порттарында, алуан тілді жұмысшылар қызмет ететін Африка, Америка, Ямайка аралындағы қалаларда және өндірістік аудандарда пайда болған. Пиджин тілдің пайда болу көзіне көбінесе қытай, ағылшын, француз, испан, португал және басқа да еуропа тілдері мен жергілікті этнос тілдері жатады (Абасилов, 2016).

Тілдің креолдану үдерісі. Креолизация – пиджин тілінің ана тілі ретінде қабылданып, күрделеніп, толыққанды тілдік жүйеге айналуы. Salikoko Mufwene (2001) «The Ecology of Language Evolution» атты еңбегінде тілдердің пайда болуы мен дамуын экологиялық модель арқылы түсіндіреді (Mufwene, 2001). Ол креолизация үдерістерінің колониялық және постколониялық контекстерде қалай жүзеге асқанын көрсетіп, тілдік араласудың әлеуметтік және

тарихи себептерін саралайды. Michel DeGraff (2005) креол тілдерінің лингвистикалық жағынан «қарапайым» емес екенін, керісінше, күрделі синтаксистік құрылымдарға ие бола алатынын дәлелдеген (DeGraff, 2005). Оның еңбектері креол тілдерге қатысты стигматизацияны жоққа шығарып, оларды толыққанды тілдер ретінде қарастыруды ұсынады. Peter Bakker (1997) әсіресе пиджин мен креол тілдердің пайда болуын контакт-лингвистика шеңберінде талдайды (Bakker, 1997). Бір сөзбен айтқанда, креол тіл пиджинге өте ұқсас. Дегенмен бұл екеуінің арасында айтарлықтай маңызды ерекшеліктер бар. Пиджин тіл – әлеуметтік субстратқа ие, яғни ол саудаға, қала жағдайына және көші-қонға байланысты өз сөйлеушілері бар тіл, бірақ ол этникалық тіл емес, ешқандай халықтың, ұлттың ана тілі болып табылмайды. Ал креол тіл – керісінше, бірінші кезекте белгілі бір этникалық қауымдастық тіліне айналады. Басқаша айтқанда, бүтіндену, ынтымақтасу үдерісінде пиджин тіл негізінде жаңадан пайда болған этнос тілі (Абасилов, 2016). Креол тіл өзінің пайда болуын пиджиннен бастап, біртіндеп өздігінен дамып жетіліп, ана тілі дәрежесіне (көпшілігінде пиджинтілді тұтынушылардың екінші ұрпағы үшін) көтерілуі мүмкін. Сондай-ақ әр түрлі тілдік ортада этносаралық, тіпті ұлтаралық тіл қызметін атқаруы да мүмкін (Теоретические проблемы социальной лингвистики, 1981).

Кино тілінде де пиджин мен креолизацияға ұқсас үдерістер байқалады. Көпұлтты және көптілді көрермендерге бағытталған фильмдерде жиі қолданылатын гибриді тілдік құрылымдар – пиджин элементтерінің көрінісі. Мысалы, ағылшын тілінің қарапайым грамматикалық құрылымдарына өзге тілдердің лексикасы қосылып, жаңа форма түзіледі. Бұл кино көрерменіне интернационалдық қолжетімділікті қамтамасыз етеді. Сонымен қатар кейбір мультимәдениеттік сериалдар мен фильмдерде бұл элементтер жүйелі түрде қолданылып, тұрақты тілдік нормаға айнала бастайды – бұл құбылыс креолизацияға ұқсас. Креолдану барысында тілдің лексикалық құрамы мен грамматикасы тұрақталады, бірақ олар аралас және бейресми түрде болады.

Қазіргі қазақ киносында пиджин тілдің кеңінен қолданылуы, әсіресе жастар арасында, олардың сөйлеу стиліне әсер етіп, тілдік нормалардың бұзылуына және сөйлеу тілі креол тілінің сипатына жақындауына алып келеді, себебі кино мен веб-сериалдар – тілдік инновациялардың басты қайнар көзі. Танымал телехикаялар мен бейнеблогтардағы тілдік үлгілер жасөспірімдер мен жастар арасында трендке айналып, сөйлеу мәдениетінің бір бөлігіне енеді. Бұл үлгілер көбінесе эмоцияны, иронияны, сарказмды жеткізу үшін қолданылады. Әсіресе, орыс тілді YouTube және TikTok контенті арқылы енген тіркестер қазақтілді жастар арасында да бейімделіп, трансформацияланып отыр.

Арго. Жаргон. Сленг. Арго мен жаргон терминдері француз тілінен алынған, ал сленг ағылшын сөзі. Бұл терминдер көбінесе бір-бірімен синоним ретінде жұмсала береді. Жаргон – тұрақты жеке әлеуметтік топтың ауызекі қолданыстағы сөйлеу түрі. Бұл топтағы адамдар қызметіне, қоғамдағы орнына, жасына қарай ұйымдасады. Жалпы халық тілінен жаргон айрықша лексикасымен, фразеологизмдерімен және сөзжасамдық тәсілдерімен ерекшеленеді. Жаргондық лексиканың үлкен бөлігі – бұрын өмір сүрген әлеуметтік топтардың «мұрасы». Бір жаргоннан басқа жаргонға өту кезінде сөздің мағынасы өзгеріске ұшырауы мүмкін. Жаргонның лексикалық қоры басқа тілдерден толықтырылып отырады. Мысалы, «чувак» – сыған тілінде – бала, жігіт деген мағынаны береді. Кейде сөздердің көпшілігі тұлғалық өзгеруден пайда болады. Мысалы, «баскет» – баскетбол, «телик» – теледидар. Жаргонның әзілді не тұрпайы-вулгарлы болуы әлеуметтік топқа байланысты: топ қоғам үшін ашық болса (жастар тобы), жаргон «ұжымдық ойын» ретінде сипатталады. Ал жабық топта жаргон «бөтен» немесе «өз» адамдарын білу үшін қолданылады. Кейде жаргон құпиялылық (конспирация) құралы ретінде пайдаға асады. Жаргон сөздер өте жылдам өзгеріп отырады. Айталық, ХХ ғасырдың 50-60 жылдары ақшаны – «тугрик» (моңғолша), «рупия» (үндіше) десе, 70-жылдары – «монета», «мани». 80-жылдары – «бабки», 90-жылдары – «жапуста», «бакси», «кэш» деп атады. Жаргондарды зерттеу – әлеуметтік лингвистиканың міндеті. Кейде жаргон термині қате сөйлеуге қатысты да қолданылады. Сондықтан оны кейде «студенттер тілі» сияқты сөз тіркестерімен немесе жоғарыда айтқанымыздай «арго», «сленг» сияқты терминдермен де алмастырады. *Арго* – бір немесе бірнеше табиғи тілдердің өзгерген элементтерінен құралған, кейбір шектеулі кәсіби әлеуметтік топтардың айрықша тілі, жаргонның бір түрі. Арго қоғамнан ерекшелену мақсатымен, сөздердің құпиялылығын сақтау үшін қолданылады. «Арго» терминдері көбінесе қылмыстық топтар

арасында болады. Мысалы, ұрылардың аргосы сыған, неміс, орыс т.б. тілдердің сөздерінен жасалған аргоның өзіндік грамматикасы болмайды (А. Абасилов, 2016).

Көптілділік және кино тілі. Кино – тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесуінің ең жарқын формаларының бірі. Әсіресе көптілді елдерде кино тілі әлеуметтік, этнолингвистикалық теңгерімді сақтау, бірлік пен әртүрлілікті қатар ұсыну құралы ретінде қолданылады.

Мысалы, Францияда кино тілі негізінен француз тілінде ұсынылады. Конституциялық деңгейде француз тілі ресми тіл ретінде бекітілгенімен, бретон, окситан, баск, эльзас секілді аймақтық тілдер бар. Дегенмен кино өндірісінде бұл тілдер сирек пайдаланылады. Француз киносы тілдік біртұтастықты ұстануға бейім, алайда иммигранттар тақырыбына арналған фильмдерде араб, африкалық тілдер мен пиджиндер эпизодтық деңгейде кездеседі. Бұл – тілдік гетерогенділіктің көрінісі емес, көбінесе әлеуметтік шеттегу феноменін айшықтау амалы.

Ал Үндістан – әлемдегі ең күрделі тілдік кеңістіктердің бірі. Үнді киноиндустриясы бірнеше аймақтық орталықтарға бөлінген: хинди (Болливуд), тамил (Колливуд), телугу (Толливуд), маратхи, бенгали және басқалар. Әрбір аймақ өз тілінде өнім ұсына отырып, кейде фильм ішінде бірнеше тілді қатар қолданады. Код-аргументтік ауысулар, гибриді диалогтер, субтитрлер арқылы көптілділік қолдау табады (Bickerton, 1981). Бұл – пиджиндік ерекшеліктерді жүйелі креолизацияға айналдырмағанымен, көркем тілді функционалды түрде қолданудың үлгісі.

Нигерияда ресми тіл – ағылшын тілі болса да, елде 500-ден астам тіл қолданылады. Кино өндірісінде – әсіресе Нолливудта – ағылшын пиджин тілі кең таралған. Бұл тіл урбанизацияланған, әртүрлі этностарға түсінікті қарапайым формада ұсынылады. Нигерия пиджинін Derek Bickerton мен Salikoko Mufwene сынды ғалымдар креолизацияның нақты мысалы ретінде қарастырған (Mufwene, 2001). Сонымен қатар йоруба, игбо, хауса секілді жергілікті тілдер де фильмдерде белсенді көрініс табады, бұл тілдік теңдіктің нышаны ретінде бағаланады.

Қазақстан кино саласында қазақ және орыс тілдері қатар қолданылады. Кеңестік кезеңде орыс тілі басымдыққа ие болса, қазіргі тәуелсіздік жағдайында қазақ тілінің үлесі артуда. Жастарға арналған фильмдер мен телехикаяларда қазақ тіліне енген ағылшын, орыс сөздері мен сленгтер арқылы бейресми пиджин белгілері байқалады. Бұл – қазақ тілінің синтаксисі негізінде өзге тілдік элементтердің араласуымен көрініс табатын ерекше модель. Мысалы, «сумка көтеріп жүрмін», «пранк жасап көрдік» тәрізді сөйлемдерде қазақ морфологиясы мен шет тілдік лексемалар бірігіп, аралық сөйлеу формасын тудырады. Бұл – креолизацияға толық айналмағанымен, гибриді кино тілінің қалыптасып жатқанын көрсетеді.

Мұндай құбылысты зерттеу тілді оқыту мен тіл саясатына қатысты жаңа тәсілдерді қажет етеді, себебі кино – тілдік өзгерістердің катализаторы. Франция тілдік біртектілікке ұмтылса, Үндістан мен Нигерия көптілділікті бейнелеуде икемділік танытады. Қазақстанда бұл екі бағыт тоғысып, бірегей модель қалыптасуда: бір жағынан мемлекеттік тіл – қазақ тілі нығаю үстінде, екінші жағынан, заманауи жастар мәдениеті мен медиа әсерінен гибриді сөйлеу формалары кино тіліне енуде. Болашақта бұл үрдістер қазақ тілінің әлеуетін кеңейте түсіп, жаңа көркемдік және әлеуметтік деңгейлерге жетелей алады.

Код-ауыстыру және тілдік гетерогендік. Қазақстандық кино саласында тілдік араласу тенденциялары байқалады. Кейбір фильмдерде қазақ тілімен қатар орыс тілінің де қолданылуы – кәсіптік феноменнің көрінісі. Алайда бұл код-ауыстыру (code-switching) тілдік ассимиляция емес, белгілі бір әлеуметтік рөлді, қарым-қатынас жағдайын немесе эмоциялық реңкті нақтылауға қызмет етеді. Қазақ және орыс тілдерінің қатар қолданылуы, ағылшын тіліндегі сленг пен терминдердің енуі – кино тілінде бейресми пиджин формаларының қалыптасуына әкелуде. Жастарға бағытталған сериалдарда қазақ тілінің синтаксисіне бейімделген ағылшын немесе орыс сөздерінің жиі қолданылуы – қазақ тіліне тән креолизация белгілерінің бір көрінісі. Бұл құбылыстардың артықшылығы ретінде тілдің икемділігін, заманауилығын және аудиториямен тығыз байланысты қамтамасыз ететін құрал екенін атауға болады. Алайда бұл үдерістер қазақ тілінің жүйелілігіне қауіп төндіруі мүмкін деген алаңдаушылық та бар. Сондықтан бұл құбылысты ғылыми тұрғыдан бағалап, тілдік нормаларды сақтау мен жаңғыртудың тепе-теңдігін табу маңызды.

Сөзімізді жүйелей келе, қазіргі қазақ киноларында жиі ұшырасатын жоғарыда аталған тілдің өмір сүруінің бейәдеби түрлеріне төмендегідей әлеуметтік лингвистикалық сипаттамалар беруге

болады:

1. *Лексикалық код араластыру.* Қазақ кино тілінде қазақ және орыс тілдері арасындағы код араластыру жиі кездеседі. Бұл сөздерді орыс тілінен тікелей алу немесе қазақ тілінің сөздік қорын өзгертіп пайдалану арқылы көрінеді. Мысалы, қазіргі қазақ киноларындағы диалогтерде *«Келесі аптада встречаемся»*, *«Бәрі окей»* сияқты сөйлемдер жиі кездеседі. Мұнда *«встречаемся»* және *«окей»* сөздері қазақ тіліндегі баламаларынан гөрі жеңіл әрі жылдам қабылданатын орыс тілінен тікелей енген лексикалық элементтер ретінде қолданылып тұр. Енді сөзіміз дәлелді болуы үшін қазіргі қазақ кино тіліндегі аралас тілдің мысалдарына кезек берейік:

Кино атауы: «Бөлек шығайық»

Жанры: комедия

Режиссёрі: Нұржан Еркінұлы

Продюсері: Медет Қалыбеков, Нұржан Еркінұлы

Басты рөлдерде: Сабира Ақатай, Мадина Ақатай, Қарагөз Тілеубекова, Рамазан Амантай

Операторы: Сәтбек Бақыт

Композиторы: Назарбек Оразбеков

Ұзақтығы: 95 минут

Тілі: қазақша

Шыққан жылы: 2023

- *Салфеткалардан аққу жасадым.*

- *Мынау точно аққу ма? Себя не в своей тарелке сезініп тұрған сияқты ғой. И пойдёт.*

- *Привет, Жансая! Қалайсың? Че делаешь?*

- *Прикольно, посуда сұрапсыңдар ғой. Өзімнің форфор ыдыстарымды элитный ЖК-мнан бүгін комфорт плюспен арнайы сендерге алып келдім. Можете не благодарить!*

- *Есть такое, вообще мен сендерге риза боламын.*

- *Бұл ерунда. Жарыстың көкесі беишбармақтан кейін болады.*

- *Өзім бәрін үйреттім. Қазір шүкір! Бірақ енді анда-санда маневрлерім болып тұрады.*

- *Сол ақшаға доставкамен тамақ алдырасыңдар ма?*

Кино атауы: «РОДНОЙ»

Жанры: комедия

Режиссёрі: Бақыт Осмонканов

Продюсерлері: Еламан Есентаев, Нұрбек Асылбеков, Тимур Кошмуратов

Операторы: Азамат Дулатов

Композиторы: Назарбек Оразбеков

Тілі: қазақша

Шыққан жылы: 2023

- *Кел, бері қара! Айттым ғой саған запаска жоқ деп. Сен асықтырмағанда жаңағы ямаға түспей уже бетонкада кетіп бара жататын едік.*

- *Е, красавчик, родной! Қатынды қалай көндірдің?*

- *Родной, сразу солай айтпайсың ба?*

- *А че мен қарсымын ба не? Хотя бы өміріңде бір рет иә десең болады ғой.*

- *Енді сүндетке недавно отырды, түсінесің ғо. Или түсінбейсің ба?*

- *Квартира кімге қалады екен? Білгеннен кейін ватсаптағы анау обидий чатқа жазып жіберем.*

- *Сендер стрессовать еттіңдер. Біздер стрессовать еттік.*

Түсіндірме: екі мысалда да код араластырудың мұндай үлгілері сөйлеушілерге жеңіл көрінгенімен қазақ тілінің лексикалық бірегейлігіне нұқсан келтіреді. Осылайша қазақ тіліне орыс тілінің сөздері еніп, олардың баламаларын қолдану сирей береді.

2. *Грамматикалық қарапайымдылық.* Пиджиндену үдерісі сияқты кинода қолданылатын аралас тілде грамматикалық құрылымдардың қарапайымдылығы байқалады. Мысалы, толық сөйлемдер қысқартылып, грамматикалық ережелер жеңілдетіледі. Мысалы, *«Мен барып келдім домой»* немесе *«Ол кетті магазинге»* сияқты сөйлемдерде орыс тілінің синтаксистік құрылымы қазақ тіліне ықпал етеді. Мұнда *«домой»* және *«магазинге»* сөздері қазақ тілінің грамматикалық жүйесіне кірмей, тікелей аударылмай қолданылып отыр.

Кино атауы: «Хотя бы кинода 3»

Жанры: комедия

Режиссёрі: Дастан Садманов

Продюсерлері: Нұрсұлтан Садманов, Дастан Садманов

Операторы: Жандос Жобалай

Композиторы: Абай Акбаев

Тілі: қазақша

Шыққан жылы: 2024

- *Минуточку внимания, жігіттер!*

- *Ақ Қайрош өзіне берілген срогын достойно, золотой отырып кеткелі жатыр бостандыққа. Воля құтты болсын! Красавчик!*

- *Уже ма не? Мына торт пен шай ішіп кету керек еді.*

- *План жоқ, сол, семьяға оралсам ба деймін. Мамам ауырып қалды. Больницада жатыр.*

Түсіндірме: мұндай қарапайым және тікелей аударылған құрылымдар грамматикалық қарапайымдылықты тудырып, қазақ тілінің күрделі синтаксистік жүйесін елемеуге әкеледі, нәтижесінде аралас тіл грамматикасы қазақ тіліне тән қалыпты норманы бұзады.

3. *Синтаксистік гибридтілік.* Аралас тілде орыс тілінің синтаксисі қазақ тіліне бейімделіп, сөйлем құрылымдары өзгереді. Мысалы, сөздердің орын тәртібі орыс тілінің әсеріне бейімделеді. Мысалы, «*Ол айтты, что біз кездесеміз*» немесе «*Маған керек, чтобы сен келдің*» сияқты сөйлемдерде орыс тілінің грамматикалық құрылымы қазақ тіліне бейімделген.

Түсіндірме: Бұл сөйлемдерде орыс тілінің синтаксисі сақталып, тек кейбір сөздер қазақ тіліне аударылған. «*Что біз кездесеміз*» және «*чтобы сен келдің*» құрылымдары қазақ тіліндегі жалғаулардың орнына орыс тілінің логикалық құрылымын қолданады. Мұндай құрылымдар сөйлемдегі сөздер байланысының табиғатын бұзып, қазақ тілінің синтаксистік бірегейлігін әлсіретеді.

4. *Фонетикалық бейімделу.* Қазақ және орыс тіліндегі сөздердің дыбыстық ерекшеліктері өзара ықпалдасып, бір-біріне фонетикалық түрде бейімделіп айтылады. Бұл көбіне сөздердің бастапқы мәнін бұзып, тілді креол тілге жақындатады. Мысалы, диалогтегі орысша сөздерге қазақ тілінің дыбысталу элементтері араласқан сөйлеу үлгілері: «*Сыразу барып келем*» (орыс тіліндегі «*сыразу*» сөзінің қазақ тіліне тікелей фонетикалық бейімделуі) немесе *Издес (здесь) тұрамын*» сияқты сөз тіркестері.

Кино атауы: «ЖОЛ»

Жанры: комедия

Режиссёрі: Бақыт Кадер

Продюсері: Жахан Утарғалиев

Операторы: Шерхан Тансықбаев

Композиторы: Абай Акбаев

Тілі: қазақша

Шыққан жылы: 2023

- *Шеф? Мына шакалдардың қалай оңай құтылып жүргенін енді түсіндім.*

- *Көзіме упражнения жасап отырмын.*

- *Әлі ұйықтамағансыңдар ма не? Жоға, сыпалыня бос емес, тамақ ішіп отырмыз.*

- *Ай, подкаблук. Маманы тастап өзің кетейін деп тұрсың ба?*

- *Кешке күшті тамақ жасап қойыңыз. «Кывыны» (квартираны деген сөз) жуамыз.*

- *Да, представляете?! Біреусі құлағым естімейді деді.*

- *Инвалид деп айтпа оған! А то обижусь.*

- *Смело прикол ұстай бершиш. Сосын если что шаршасаң айт, дальше өзім айдап барамын.*

Түсіндірме: мұндай аралас қолданыстарда қазақ тілінің дыбысталу ерекшеліктері орыс тіліндегі сөздерге еніп, олардың фонетикалық табиғатын өзгерттеді. Бұл аралас тілге тән фонетикалық бейімделу, пиджин тілдерінде кездесетін фонетикалық қарапайымдылықты көрсетеді.

Жаргон, аргó және сленгтердің аралас қолданылуы. Қазіргі қазақ киноларында жастардың сөйлеу тілінде «*крутой*», «*тусовка*», «*прикол*», «*реально*» сияқты орыс тілінен енген жаргондар

жиі қолданылады. Мысалы, «*Ол реально крутой жігіт екен*» немесе «*Біз тусовкаға барамыз*» деген сөйлемдер.

Кино атауы: СОСО&JANBO

Жанры: комедия, криминал, мелодрама

Режиссёрі: Ернар Нурғалиев

Продюсері: Жанболат Найзабеков, Қанат Сатимбеков

Операторы: Еркебұлан Қуанышбаев

Композиторы: Ержан Серикбаев

Тілі: қазақша

Шыққан жылы: 2023

- *В смысле «жан»?*

- *Ерзат, туған братан зой біздің. Қалай танымайсыңдар.*

- *Нағыз родной братишкасымын зой мен.*

- *Сен не құлақтан теуіп тұрсың. Қаз келемін. Шустрыйсың ба не?*

- *5 жыл деген не? 5 секундта өте салады. Не переживай!*

- *Мына машинені железно бір жерден теуіп кеттің зой.*

- *Жұмыс жасадым 5 жыл. Таксовать еттім, вахтада істедім, охранада істедім. Ал мынау менің любимый бөлдем. Зонада талай шулатқанбыз.*

- *Түріне қарасаң қрыса сияқты зой.*

Түсіндірме: Жаргондар мен сленгтер жастар арасында тез қабылданып, күнделікті сөйлеу тіліне енеді. Бұл сөздер орыс тілі арқылы еніп, қазақ тілінің өзіне тән сөздік қоры мен стилистикалық деңгейіне сәйкес келмейді, сондықтан да олар тілді пиджинденуге жақындатады. Тілді қарапайым, қолжетімді ету мақсатында қолданылатын бұл жаргондар қазақ тілінің бай әрі бейнелі құрылымын сақтауға кедергі келтіреді.

Осындай тілі ала шұбар кинолардың қатарына: «Шекер. Последний шанс» – жанры: криминал, режиссері: Дархан Түлегенов; «5:32» – жанры: детектив, триллер, криминал, режиссері: Алишер Утев; «Салем, папа» – режиссері: Д. Тасменбеков, жанры: комедия, боевик; «Кеттік бәрін таста» – жанры: комедия, режиссері: Сержан Серікбаев, Самат Сыржанов; «Келінжан» – жанры: комедия, режиссері: Ернар Нұрғалиев; «Сакура» – жанры: мелодрама, режиссері: Санжар Омаров; «Дәстүр» – жанры: ужастик, режиссері: Қуаныш Бейсек; «Бақыт» – жанры: драма, режиссері: Асқар Ұзабаев; «Жездуха» – жанры: комедия, режиссері: Ернар Нұрғалиев; «Бизнес по казахски» – жанры: комедия, режиссері: Жеңісхан Момышев т.б. жатқызуға болады.

Бұл кинолардың әлеуметтік әсері – қазақ киносы мен телебағдарламаларындағы аралас тілдің қолданылуы қоғамның әртүрлі топтарына, әсіресе жастарға әсер етіп, олардың сөйлеу мәдениетін өзгертеді. Жастар арасында аралас тілдің қалыптасуы нәтижесінде қазақ тілінің пиджинденуі мен креолдануына, яғни, лингвистикалық нормалардан ауытқу, тілдің бастапқы таза үлгісін сақтау қиындайды. Бұл қазақ тілінің бірегейлігін жоғалту қаупін туындатады.

Түсіндірме: Уақыт өте келе, мұндай аралас тіл жастардың ана тілі ретінде орнығады. Бұл жағдай креол тіліне тән сипаттарға әкелуі мүмкін, себебі аралас тіл ұрпақтан-ұрпаққа қолданылған сайын ана тілі рөлін атқарып, тілдің бастапқы құрылымы өзгеріске ұшырайды. Осылайша, қазақ тілі өзінің таза нұсқасынан алыстап, күрделі тілдік нормаларын жоғалтуы мүмкін.

Жоғарыдағыларды түйіндей айтқанда, қазіргі кинодағы аралас тіл пиджиндену және креолдану үдерістеріне ұқсас қасиеттерге ие болуы, оның жастардың тілдік мәдениетіне әсер ету қаупін туындатады. Мұндай әсер тілдік нормалардың бұзылуына, сөйлеу мәдениетінің төмендеуіне, ана тілінің бірегейлігінен айырылуына себеп болуы мүмкін. Сондықтан тіл тазалығын сақтау мақсатында қазақ киносы мен телебағдарламаларына тілдік реттеу жүргізу, шығармашылыққа қатысатын мамандарды тілдік мәдениетке үйрету маңызды.

Қорытынды

Қазіргі отандық фильмдер қазақ тілінің әлеуметтік және мәдени кеңістіктегі қызметін жаңаша форматта ұсына отырып, тілдің репрезентациялық, когнитивтік және символдық мүмкіндіктерін толық пайдалануда. Қазақ тілі кино кеңістігінде тек коммуникация құралы ретінде ғана емес, ұлттық сана, мәдени жад, тарихи таным мен қазіргі заман құндылықтарын бейнелеуші маңызды символдық ресурс ретінде қалыптасып келеді. Кино тілін талдау – тілдің көркемдік,

әлеуметтік және идеологиялық мүмкіндіктерін зерделеуге жол ашады. Бұл бағыттағы зерттеулер қазақ тілінің жаһандық медиамәдениеттегі орнын айқындауға және тіл саясатына жаңа импульс беруге сеп болады.

Қазіргі қазақ киносы тілінің социолінгвистикалық ерекшеліктерін зерттей отырып, қазақ тілінің кино индустриясындағы рөлін, оның қоғамдық қабылдану үдерісіне ықпалын анықтауға болады. Қазақ киносының тілі – көркем шығармашылық құралы ғана емес, қоғамдық сана мен ұлттық идеологияны қалыптастыратын маңызды фактор. Мақалада талданған 20-дан астам фильм негізінде жүргізілген әлеуметтік лингвистикалық және статистикалық талдау нәтижелері бүгінгі қазақ кино тілінің көпқырлы әрі қайшылықты сипатқа ие екенін көрсетеді. Зерттелген фильмдердің ішінен 12-сінде (60%) қазақ және орыс тілдерінің араласуы жиі байқалды. Мәселен, «Біздің сынып» (2023) фильмінде код-ауыстырудың 48 жағдайы тіркелді. Аралас құрылымдардың көпшілігі сөйлемшілік деңгейде кездеседі: «*Айттым же, не надо было встречаться*», «*Мен вообще түсінбей қалдым*» сияқты сөйлемдерде қазақ тілі мен орыс тілі элементтері грамматикалық тұрғыда үйлеспей қолданылады. Бұл код-ауыстырудың құрылымдық интерференция (structural interference) тудыруына себеп болады. «Хотя бы кинода» (2022) фильмінде код-свитчингтің 53 мысалы анықталды, олардың 65%-ы ауызекі диалогтерде тіркелді. Мұндағы басты мәселе – сөйлем құрылымының бұзылуы: «*Болды уже*», «*Кешір, но мен сенікі емеспін*» сияқты сөйлемдерде орыс тіліндегі сөз тіркестер қазақ тілі грамматикасымен сәйкес келмейді. Сонымен қатар лексикалық гибридтер жиі қолданылған: *прикол ұстап тұр, нормально гой, типо сондай* т.б. Жалпы зерттеу барысында код ауыстыру құрылымдары бойынша – 316 тіркес анықталса, грамматикалық құрылымдарға талдау барысында келесі заңдылықтар анықталды: грамматикалық құрылым бұзылуы – 127 сөйлем; фонетикалық деформация – 38 жағдай; жаргон / арго / сленг – 91 сөз / тіркес; сөйлем мүшелерінің орын тәртібі бұзылған – 77 жағдай; етістік жалғауларының орыс тілі жүйесімен сәйкессіздігі – 44 мысал тіркелді.

Осы тілдік ауытқушылықтар көркем тілдің беделіне, тыңдаушының қабылдауына, әсіресе жастардың сөйлеу дағдысына теріс әсер етеді. Жасөспірімдер киноны тілдік үлгі ретінде қабылдайтынын ескерсек, мұндай лингвистикалық құбылыстар ұлттық тілдік санаға зиян келтіруі ықтимал.

Ұсыныстар:

1. Сценарий тіліне қойылатын талаптар: сценарий жазу кезеңінде әдеби тіл нормаларын сақтау міндетті болуы тиіс, әсіресе, жастар мен балаларға арналған фильмдерде жаргон, сленг, код араластыруды шектеу қажет. Код-свитчинг қолданылған жағдайда, кейіпкердің әлеуметтік рөлімен нақты негізделуі керек. Балалар мен жасөспірімдерге арналған контентте бейәдеби лексиканы шектеу қажет. Сценарийлердің тілдік гигиенасына мониторинг жасап тұру ұсынылады.
2. Дубляж сапасын бағалау критерийлері: аударма мен түпнұсқа сәйкестігі (семантикалық дәлдік). Қазақша дыбысталған диалогтің грамматикалық және стилистикалық тазалығы. Фонетикалық сәйкестік: интонация, екпін, дыбысталудың табиғилығы.
3. Лингвистикалық кеңесші міндеті: әрбір киножобада тіл мамандарының (лингвист, стилист, әдеби редактор) қатысуы міндетті болуы керек. Бұл мамандар сценарий мен диалогтерді алдын ала сараптап, қажет жағдайда тілдік түзетулер енгізуі қажет.
4. Кино мамандарына тілдік курс ұйымдастыру: сценаристер мен режиссерлерге арналған «әдеби тіл және кино тілінің ерекшеліктері» тақырыбындағы қысқа мерзімді оқыту курстары ұйымдастыру ұсынылады. Бұл кәсіби лексика мен стильдік нормаларды дұрыс қолдануға ықпал етеді.
5. Ұлттық тіл саясаты шеңберінде кино тіліне мониторинг жүйесін енгізу: мәдениет және ақпарат министрлігі тарапынан қазақ киносының тілдік сапасына жыл сайын сараптама жасалып, арнайы қорытындылар мен ұсынымдар жарияланып тұруы тиіс.
6. Көркемдік пен шынайылықтың үйлесімі: қазіргі кино тілінде қазақтың мақал-мәтелдері, идиомалар, диалектизмдер стилистикалық өңдеумен берілсе, бұл ұлттық мәдени кодтың сақталуына мүмкіндік береді.
7. Қостілді фильмдерде: қазақ тіліндегі диалогтердің көлемі $\geq 70\%$ болуын қамтамасыз ету. Қосымша субтитр және дубляж нұсқасында таза қазақша баламаларға артықшылық беру.
8. Пиджиндену белгілері бар тіркестерді әдеби баламаларымен алмастыру: «окей» →

«жақсы», «прикол» → «қызық» т.б.

Қорытындылай келе, қазіргі қазақ киносының тілін ғылыми негізде талдап, жүйелі ұсыныстар әзірлеу – қазақ тілінің қоғамдық мәртебесін нығайтуға ықпал ететін маңызды қадам. Кино – тек өнер саласы ғана емес, тіл мен ұлттық рухты насихаттайтын қуатты құрал. Сондықтан қазақ тілінің кино кеңістігіндегі сапасын арттыру – тіл болашағын қамтамасыз етудің бір тетігі.

Әдебиеттер

- Абасилов А. Әлеуметтік лингвистика. Оқу құралы/ А. Абасилов. – Алматы: Palitra Press, 2016. – 250 б.
- Абикеева Г.О. Кино как ведущая креативная индустрия Казахстана // Central Asian Journal of Art Studies. – 2022. – №1. – С. 54-66.
- Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов. 2-басылымы, өңделген / Э.Д. Сүлейменова, Н.Ж. Шәймерденова, Ж.С. Смағұлова, Д.Х. Ақанова. – Алматы, 2020. – 400 б.
- Ержанов Ә. Отрицательные отзывы настраивают на борьбу. The Village Kazakhstan. (2021, 24 қараша). [Электронды ресурс] Дата обращения: 22 мая 2021. <https://www.the-village-kz.com/village/city/city-interview/9345-rezhisser-adilhan-erzhanov-otritsatelnye-otzyvy-nastravayut-na-borbu>
- Теоретические проблемы социальной лингвистики. – Москва: Наука, 1981. – С. 301-312.
- Bakker, P. A Language of Our Own: The Genesis of Michif, the Mixed Cree-French Language of the Canadian Métis. Oxford University Press, 1997.
- Bell, A. Back in style: Reworking audience design. In P. Eckert & J. R. Rickford (Eds.), Style and sociolinguistic variation. P. 139-169). Cambridge University Press, 2001.
- Bickerton, D. Roots of Language. Karoma Publishers, 1981.
- Bourdieu, P. Language and symbolic power (J. B. Thompson, Ed.; G. Raymond & M. Adamson, Trans.). Cambridge: Polity Press, 1991.
- Cameron, D. Performing gender identity: Young men's talk and the construction of heterosexual masculinity. In S. Sarangi & M. Coulthard (Eds.), Discourse and social life (P. 80-94). London: Longman, 2000.
- DeGraff, M. Linguists' most dangerous myth: The fallacy of Creole Exceptionalism. Language in Society, 34(4), 2005. P. 533–591.
- Fairclough, N. Media discourse. London: Edward Arnold, 1995.
- Fishman, J.A. The sociology of language: An interdisciplinary social science approach to language in society. Rowley, MA: Newbury House, 1972.
- Higson, A. The limiting imagination of national cinema. In M. Hjort & S. Mackenzie (Eds.), Cinema and nation. P. 57–68. London: Routledge, 2000.
- Hodson, J. Dialect in film and literature. London: Palgrave Macmillan, 2014.
- Holm, J. An introduction to pidgins and creoles. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Mufwene, S.S. The Ecology of Language Evolution. Cambridge University Press, 2001.
- Wierzbicka, A. Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. Oxford: Oxford University Press, 1997.

References

- Abasilov, A. (2016) Aleumettik lingvistika. Oqu quraly/ A.Abasilov. Almaty: Palitra Press, 2016. 250 b. [Abasilov, A. (2016) Sociolinguistics. Textbook / A. Abasilov. Almaty: Palitra Press, 2016. 250 p.] (in Kazakh)
- Abikeeva, G.O. (2022) Kino kak vedushhaja kreativnaja industrija Kazahstana. Central Asian Journal of Art Studies. 2022. №1. S. 54-66. [Abikeyeva, G.O. (2022) Cinema as the Leading Creative Industry of Kazakhstan. Central Asian Journal of Art Studies. 2022. №1. P. 54-66.] (in Russian)
- Aleumettik lingvistika terminderining sozdigi (2020) Slovar' sociolingvisticheskikh terminov. 2-basylymy, ongdalgen / Je.D. Sulejmenova, N.Zh. Shajmerdenova, Zh.S. Smagulova, D.H. Aqanova. Almaty, 2020. 400 b. [Dictionary of Sociolinguistic Terms (2020) 2nd edition, revised / E.D. Suleimenova, N.Zh. Shaimerdenova, Zh.S. Smagulova, D.Kh. Akanova. Almaty, 2020. 400 p.] (in Kazakh)
- Bakker, P. (1997) A Language of Our Own: The Genesis of Michif, the Mixed Cree-French Language of the Canadian Métis. Oxford University Press. (in English)
- Bell, A. (2001) Back in style: Reworking audience design. In P. Eckert & J. R. Rickford (Eds.), Style and sociolinguistic variation. P. 139-169. Cambridge University Press. (in English)
- Bickerton, D. (1981) Roots of Language. Karoma Publishers. (in English)
- Bourdieu, P. (1991) Language and symbolic power (J. B. Thompson, Ed.; G. Raymond & M. Adamson, Trans.). Cambridge: Polity Press. (in English)
- Cameron, D. (2000) Performing gender identity: Young men's talk and the construction of heterosexual masculinity. In S. Sarangi & M. Coulthard (Eds.), Discourse and social life. P. 80-94. London: Longman. (in English)
- DeGraff, M. (2005) Linguists' most dangerous myth: The fallacy of Creole Exceptionalism. Language in Society, 34(4). P. 533-591. (in English)
- Erzhanov, A. (2021) Otricatel'nye otzyvy nastravajut na bor'bu. The Village Kazakhstan. [Elektronnyy resurs] Data

- obrashhenija: 22 maja 2021. [Yerzhanov, A. (2021) Negative reviews set you up for a fight. The Village Kazakhstan. [Electronic resource] Accessed on: May 22, 2021.] <https://www.the-village-kz.com/village/city/city-interview/9345-rezhisser-adilhan-erzhanov-otritsatelnye-otzyvy-nastravayut-na-borbu> (in Russian)
- Fairclough, N. (1995) Media discourse. London: Edward Arnold. (in English)
- Fishman, J.A. (1972) The sociology of language: An interdisciplinary social science approach to language in society. Rowley, MA: Newbury House. (in English)
- Higson, A. (2000) The limiting imagination of national cinema. In M. Hjort & S. Mackenzie (Eds.), Cinema and nation. P. 57-68. London: Routledge. (in English)
- Hodson, J. (2014) Dialect in film and literature. London: Palgrave Macmillan. (in English)
- Holm, J. (2000) An introduction to pidgins and creoles. Cambridge: Cambridge University Press. (in English)
- Mufwene, S.S. (2001) The Ecology of Language Evolution. Cambridge University Press. (in English)
- Teoreticheskie problemy social'noj lingvistiki (1981). Moskva: Nauka. S. 301-302. [Theoretical Problems of Social Linguistics (1981). Moscow: Nauka. P. 301-312.] (in Russian)
- Wierzbicka, A. (1997) Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. Oxford: Oxford University Press. (in English)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 27.01.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 25.06.2025.

© Пиязбаева А.Б., Абасилов А.М., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

Еркін Бекжанұлы Бесіров^{1*}, Айман Әбділдәқызы Жаңабекова²

^{1*} автор-корреспондент, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-2291-9654 E-mail: erkin.besirov@mail.ru

² филология ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-6199-7444 E-mail: aiman_miras@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫ МӘТІНДЕРІНІҢ ЖИІЛІК СӨЗДІГІН ҚҰРАСТЫРУДАҒЫ ОМОНИМДЕРДІ ЫҚТИМАЛДЫҚ-СТАТИСТИКАЛЫҚ ӘДІСПЕН АЖЫРАТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілінің ұлттық корпусына негізделген жиілік сөздігін құрастыру барысында омонимдерді ықтималдық-статистикалық әдіспен ажырату технологиясы жан-жақты сипатталады. Зерттеу мақсаты – бірдей жазылып, бірақ мағынасы мен грамматикалық қызметі әртүрлі болатын сөздерді (омонимдерді) автоматты түрде дәл ажырату жолдарын айқындау. Қазақ тілінің агглютинативті табиғатына тән морфологиялық күрделілік омонимдерді тану мен өңдеуде елеулі қиындықтар туғызады. Осы мәселені шешу мақсатында тілдік деректер автоматты морфологиялық анализатор арқылы өңделіп, сөздердің леммалық нысандары мен сөз таптары белгіленді. Алайда талдаудың дәлдігін арттыру үшін омонимдерді мәнмәтін негізінде саралап, ықтималдық үлестері арқылы нақты мағынасына сай үлестіретін арнайы кесте жасалды. Мақалада жиілік сөздікті құрастыру кезеңдері, қолданылған алгоритмдер мен мәтіндік стильдер сипатталады. Нақты мысалдар арқылы омонимдердің түрлі сөз таптарында қолданылу жиілігі салыстырылып, сандық мәліметтер негізінде мағыналық үлгілер жасалды. Бұл әдістеме арқылы жиілік реестрінде омонимдердің ықтимал мағыналық үлес салмағы есептеліп, олардың тілдік қолданыстағы үлгілері айқындалды. Жиілік көрсеткіштер мен мәнмәтіндік деректердің ұштасуы тілдік мазмұнның тереңірек танылуына ықпал етеді. Ұсынылған технология омонимдерді автоматты түрде тану мен топтастыруды жетілдіру арқылы жиілік сөздіктер сапасын арттыруға, тіл үйрету құралдарын тиімді әзірлеуге, сондай-ақ жасанды интеллектіге негізделген лингвистикалық жүйелерді құруға айтарлықтай мүмкіндік береді. Сонымен қатар бұл тәсіл лингвостатистика, семантикалық модельдеу, білім беру саласындағы цифрлық құралдар мен корпус ресурстарын интеграциялау секілді бағыттарда кеңінен қолдануға әлеуетті. Зерттеу нәтижелері қазақ тіл білімінің корпус лингвистикасы, қолданбалы лингвистика және цифрлы лексикография бағыттарында тың әдістемелік үлгі ұсынады.

Тірек сөздер: омоним; жиілік сөздік; ықтималдық-статистикалық әдіс; автоматты морфологиялық анализатор; корпус; мәнмәтін

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің AP19676197 «Абай шығармаларының квантитативтік бейнесі: жиілік сөздік әзірлеу және лингвостатистикалық талдау» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Бесіров Е.Б., Жаңабекова А.Ә. Қазақ тілінің ұлттық корпусы мәтіндерінің жиілік сөздігін құрастырудағы омонимдерді ықтималдық-статистикалық әдіспен ажырату технологиясы. *Tiltanym*, 2025. №2 (98). 183-193-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-183-193>

Еркин Бекжанович Бесиров^{1*}, Айман Абдилдаевна Жанабекова²

^{1*} автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-2291-9654 E-mail: erkin.besirov@mail.ru

² доктор филологических наук, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-6199-7444 E-mail: aiman_miras@mail.ru

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗЛИЧЕНИЯ ОМОНИМОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ВЕРОЯТНОСТНО-СТАТИСТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ ПРИ СОСТАВЛЕНИИ ЧАСТОТНОГО СЛОВАРЯ ТЕКСТОВ НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье подробно рассматривается технология различения омонимов с использованием вероятностно-статистических методов при составлении частотного словаря, основанного на текстах национального корпуса казахского языка. Объектом исследования являются слова, совпадающие по написанию, но различающиеся по значению и грамматической функции. Агглютинативная природа казахского языка создает определённые трудности в распознавании и обработке омонимов. Для решения этой проблемы использован автоматический морфологический анализатор, с помощью которого были лемматизированы слова и определены их части речи. В то же время, для повышения точности анализа разработана специальная таблица распределения значений омонимов на

основе контекстуального анализа и вероятностных оценок. В статье изложены этапы построения частотного словаря, алгоритмы обработки и структура корпусов по стилям. На конкретных примерах сравнивается частотность омонимов в разных грамматических категориях, и на основе статистических данных формируются семантические модели. Совмещение частотных показателей и контекстной информации обеспечивает более точную интерпретацию языковых единиц. Предложенная технология значительно улучшает качество частотных словарей, способствует разработке эффективных учебных материалов по казахскому языку, а также открывает перспективы для применения в лингвистических системах на базе искусственного интеллекта. Кроме того, данный метод актуален для лингвостатистики, семантического моделирования и цифровых образовательных ресурсов. Результаты исследования представляют собой инновационную методологию в области корпусной и прикладной лингвистики, а также цифровой лексикографии.

Ключевые слова: омоним; частотный словарь; вероятностно-статистический метод; автоматический морфологический анализатор; корпус; контекст

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования AP19676197 Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему: «Квантитативная картина произведений Абая: разработка частотных словарей и лингвостатистический анализ».

Для цитирования: Бесиров Е., Жанабекова А.А. Технология различения омонимов с использованием вероятностно-статистических методов при составлении частотного словаря текстов Национального корпуса казахского языка. *TiltanyM*, 2025. №2 (98). С. 183-193. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-183-193>

Yerkin Bessirov^{1*}, Aiman Zhanabekova²

^{1*}Corresponding author, Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-2291-9654 E-mail: erkin.besirov@mail.ru

²Doctor of Philological Sciences, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-6199-7444 E-mail: aiman_miras@mail.ru

TECHNOLOGY OF DISTINGUISHING HOMONYMS USING PROBABILISTIC AND STATISTICAL METHODS IN COMPILING A FREQUENCY DICTIONARY OF TEXTS OF THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The article presents a comprehensive overview of a probabilistic-statistical method for distinguishing homonyms in the process of compiling a frequency dictionary based on the Kazakh National Corpus. The research focuses on words that share identical written forms but differ in meaning and grammatical function. The agglutinative structure of the Kazakh language introduces significant challenges in the accurate recognition and classification of homonyms. To address this, an automatic morphological analyzer was employed to lemmatize word forms and assign appropriate parts of speech. In addition, a specialized probabilistic distribution table was developed to disambiguate homonyms based on contextual analysis and frequency estimation. The article details the stages of constructing the frequency dictionary, the applied algorithms, and the stylistic diversity of the corpus texts. Comparative examples demonstrate the frequency of homonyms across different grammatical categories, enabling the creation of semantic usage models supported by statistical data. The integration of frequency indicators with contextual analysis contributes to more precise interpretation of lexical units. The proposed technology enhances the accuracy and reliability of frequency dictionaries, facilitates the development of effective Kazakh language learning materials, and provides a foundation for applications in AI-based linguistic systems. Moreover, the approach holds promise for linguostatistics, semantic modeling, and the integration of corpus resources into digital education. The results of the study offer an innovative methodological framework for corpus linguistics, applied linguistics, and digital lexicography in the context of the Kazakh language.

Keywords: homonym; frequency dictionary; probabilistic-statistical method; automatic morphological analyzer; corpus; context

Source of financing: The article was prepared within the framework of the grant project AP19676197 of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the theme: “The quantitative image of Abay's works: development of frequency dictionaries and linguostatistical analysis”.

For citation: Bessirov, Ye., Zhanabekova, A. Technology of Distinguishing Homonyms Using Probabilistic and Statistical Methods in Compiling a Frequency Dictionary of Texts of the National Corpus of the Kazakh Language. *TiltanyM*, 2025. No. 2 (98). P. 183-193. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-183-193>

Кіріспе

Қазіргі заманда тіл білімінде статистикалық және ықтималдық әдістерді пайдалану кеңінен таралып келеді. Бұл үрдіс, әсіресе, түркі тілдері мен қазақ тілін зерттеу саласында өзекті бола бастады. Үндіеуропа тіл білімінде ертеректе кең қолданыс тапқан бұл әдістер түркітануға, оның ішінде қазақ тіл біліміне ХХ ғасырдың 60-жылдарынан бастап ене бастады. Мұндай тәсілдер

тілдің құрылымдық ерекшеліктерін, әсіресе агглютинативті жүйенің заңдылықтарын зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар бұл әдістер тілдің ішкі логикасын ашуда, сөздердің қолдану жиілігін есептеуде, грамматикалық құрылымдардың статистикалық үлгілерін құруда да ерекше маңызға ие. Бұл бағыттағы зерттеулер қазіргі тіл біліміндегі цифрлық ресурстарды дамыту, семантикалық өріс пен синтаксистік байланыстарды зерделеу сияқты өзекті мәселелермен тығыз байланысты болып отыр.

Қазақ тіл білімінде жиілік сөздіктерін құрастыру ісі 1970-жылдары қарқын ала бастады. Бұл бағытта Қ. Бектаевтың жетекшілігімен А.Қ. Жұбанов, С. Мырзабеков, А. Белботаев, Ә. Ахабаев сынды зерттеушілер еңбектенді. Осы кезеңде «Абай тілі сөздігінің жиілік сөздігі» (Абай тілі сөздігі, 1968), «М. Әуезовтің 20 томдық шығармалар мәтінінің жиілік сөздіктері» (Бектаев, 1995) сияқты іргелі ғылыми туындылар жарық көрді. Сонымен қатар ертегі мәтіндері, публицистикалық және ғылыми стильдегі мәтіндер, оның ішінде математика саласына қатысты терминдер негізінде жасалған жиілік сөздіктер де тіл білімінің дамуына зор үлес қосты. Алайда бұл бағыттағы жұмыс 1990-жылдардан кейін бәсеңдеп, біршама уақыт тоқтап қалды.

2016 жылы А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Қолданбалы лингвистика» бөлімі профессор А.Қ. Жұбановтың бастамасымен бұрынғы еңбектерді біріктіріп, жанрлық-стильдік тұрғыдан кең ауқымды мәтіндерді қамтитын «Қазақ тілінің жиілік сөздігін» (Жұбанов, 2016) жарыққа шығарды. Бұл сөздік оқу-әдістемелік, тіл үйрету және лингвистикалық талдау мақсатында кеңінен қолданылып келеді. Сонымен қатар бұл еңбекте жиілік көрсеткіштер негізінде тіл үйренушіге маңызды лексикалық бірліктерді іріктеу мүмкіндігі де қарастырылған. Зерттеушілер жиілік деректерін негізге ала отырып, сөздердің тілдегі белсенділігі мен функционалдық маңызын айқындауға талпыныс жасады.

Жиілік сөздіктерді белгілі бір жазушы шығармашылығына арнап жасау да маңызды зерттеу бағыты болып саналады. Қазақ тілінде осы тұрғыдағы ең ірі еңбектердің бірі – М. Әуезовтің 20 томдық шығармалары негізінде жасалған жиілік сөздік. Сонымен қатар «Абай тілі сөздігі» (Абай тілі сөздігі, 1968) тек жиілік мәліметтермен шектелмей, түсіндірме сөздік қызметін де атқарады. Бұл сөздікте Абай шығармаларында қолданылған сөздер қанша рет кездесетіні туралы статистикалық мәліметтер қамтылған. Бұдан бөлек Қ. Бектаев, А. Белботаев, Қ. Молдабековтің авторлығымен шыққан Ғ. Мүсіреповтің «Кездеспей кеткен бір бейне» повесіне арналған жиілік сөздік (Бектаев, 1973) те қазақ тіліндегі маңызды зерттеулер қатарына жатады.

Қазақ тіліндегі жиілік сөздіктер тек ғылыми зерттеулер үшін ғана емес, тіл үйрету, оқыту әдістемелерін әзірлеу және лингвистикалық талдау жұмыстарында да маңызды рөл атқарады. Олар сөздердің қолданыс жиілігін анықтауға, мәтіндердің құрылымын талдауға, белгілі бір кезеңдегі тілдік өзгерістерді зерттеуге көмектеседі. Сондықтан жиілік сөздіктерді құрастыру ісі алдағы уақытта да өзектілігін жоғалтпай, әрі қарай жалғасын табуы тиіс.

Алайда жиілік сөздіктерді құру барысында кездесетін ең өзекті қиындықтардың бірі – омонимдерді дұрыс ажырату. Омонимдер бірдей жазылып, бірдей дыбысталады, бірақ мүлде әртүрлі мағынаға ие болатын сөздер болғандықтан, олардың мәтіндік мәнмәтінде дұрыс интерпретациялануы аса маңызды. Омонимдерді дұрыс ажырату қамтамасыз етілмесе, бұл жиілік талдаудың дәлдігіне, лексикалық қордың статистикалық сипаттамаларына және жалпы зерттеу нәтижелерінің сапасына теріс әсер етуі мүмкін.

Заманауи технологиялар мен ықтималдық-статистикалық әдістер омонимдерді ажыратудың тиімді құралдарын ұсынады. Бұл тәсілдер сөздердің мәнмәтіндік ерекшеліктерін, грамматикалық байланыстарын және мағыналық реңктерін ескере отырып, олардың нақты мағынасын анықтауға мүмкіндік береді. Мәтіндер корпусында осы әдістерді қолдану зерттеудің дәлдігін арттырып қана қоймай, автоматтандырылған талдау жүйелерін жаңа деңгейге көтереді.

Қазіргі уақытта мемлекеттік тілдің қолдану аясын кеңейту және оның тиімділігін арттыру мақсатында қолданбалы ғылыми жобаларға ерекше назар аударылуда. Осы бағытта А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ұжымы шығарған «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігін» (2016) әбден айтуға болады. Себебі бұл жиілік сөздік мемлекеттік тілді оқыту үдерісінде маңызды рөл атқаратын лексикалық минимумдарды қалыптастыру үшін арнайы жасалды. Сөздіктің мазмұнын негізінен мектеп оқулықтарындағы мәтіндер құрады, олардың жалпы көлемі 7 миллион сөзқолданыстан тұрды, бұл – айтарлықтай ауқымды тілдік

дереккөз. Осындай көлемге сәйкес қамтылған сөздік бірліктердің саны да едәуір артты. Жиілік сөздіктерді құрастыру барысында сөздерді түбірлік негізде жүйелеу біршама оңай болғанымен, олардың белгілі бір грамматикалық категорияларға тиесілігін анықтау маңызды лингвистикалық міндет болып табылады. Осы тұрғыда жиілік сөздікте сөз таптарын белгілеу кезінде бірқатар қиындықтар туындады. Әсіресе, бұл мәселе омоним сөздер мен омографтардың әртүрлі мағыналарына байланысты күрделене түсті. Осыған қарамастан, ғалымдар жиілік сөздікті өңдеп, оны тіл үйрету үдерісінде барынша тиімді әрі нәтижелі қолдануға тырысты.

2023-2024 жылдары Тіл білімі институтының «Қолданбалы лингвистика» бөлімінің мамандары қазақ тілінің цифрлы кеңістіктегі белсенді сөздік қорын анықтау мақсатында 30 миллионнан астам сөзқолданысты қамтитын «Қазақ тілінің ұлттық корпусы мәтіндерінің жиілік сөздігін» (<https://docs.google.com>, 2025) құрастырды. Бұл еңбек – отандық лингвистикадағы ең ірі сандық жоба болып табылады және осы зерттеудің негізін қалайды. Жоба шеңберінде омонимдерді ажырату үшін ықтималдық-статистикалық модель енгізіліп, олардың мәнмәтіндік сипаты негізінде саралау әдісі жасалды. Осы әдістеменің қазақ тіл білімінде алғаш рет қолданылып отырғаны – зерттеудің ғылыми жаңалығы мен өзектілігін дәлелдейді.

Материал және әдістер

Зерттеу материалы ретінде «Абай Құнанбайұлының шығармаларының академиялық толық жинағы» (Абай шығармаларының академиялық толық жинағы, 2020) алынды. Бұл жинақ үш томнан тұрады және жалпы 51207 сөзқолданысын қамтиды. Зерттеу барысында осы еңбек негізінде алынған мәтіндер цифрлық өңдеуге дайындалып, жүйелік-құрылымдық, сипаттамалы, тарихи және лингвостатистикалық әдістер қолданылды. Алғашқы кезеңде жинақтағы үш томдағы мәтіндерің сапасын қамтамасыз ету үшін OCR нәтижелері тексеріліп, UTF-8 форматында стандартизацияланды. Мәтіндер құрылымдық блоктар – өлеңдер, қара сөздер және проза фрагменттері бойынша топтастырылып, жанрлық және стилдік ерекшеліктеріне қарай іріктелді. Бұл топтастыру контекстуалдық факторларды есепке ала отырып, кейінгі талдау кезеңдерінде жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді.

Жүйелік-құрылымдық және сипаттамалы әдістер аясында әрбір мәтіндік блоктың лингвистикалық өлшемдері зерттелді: тақырыптық және семантикалық құрылымдар, стилистикалық элементтер мен олардың жиілік көрсеткіштері айқындалды. Өлең мен қара сөздерде кездесетін нақты форма мен мазмұн бірліктері жан-жақты сараланып, араб, парсы және шағатай кірме сөздердің терминологиялық, философиялық және мәдени-тарихи айырмашылықтары сипатталды. Бұл сатыда талдаудың сапалық аспектісі басым болатынына қарамастан, жиілік мәндерін кейінгі лингвостатистикалық талдауға енгізу мақсатында мәнмәтіндік мазмұндық ерекшеліктер жүйелі түрде тіркелді.

Тарихи әдіс қолданысы Абай шығармаларының алғашқы нұсқалары мен қазіргі академиялық редакциялары арасындағы айырмашылықтарды анықтауға бағытталды. 1909 жылы Петербургте жарық көрген тұңғыш жинақ нұсқасы мен 2020 жылғы академиялық жинақтағы мәтіндердің салыстырмалы талдауы редакциялық түзетулер мен диахроникалық өзгертулерді көрсету үшін жүзеге асырылды. Бұл сатыда мәтіндік өзгерістерді анықтау үшін әрбір бөліктің редакциялық хроникасы қаралды және ескі кітаби лексиканың қолданылу мәнмәтініне әсері бағаланды (Абай шығармаларының академиялық толық жинағы, 2020: 3). Сондай-ақ тарихи мәнмәтінді ескеру барысында сол кезеңдегі тілдік дәстүрлер мен әдеби норма жағдайындағы өзгерістер талданып, кірме сөздердің қабылдану ерекшеліктері зерттелді.

Лингвостатистикалық талдау негізгі әдіснамалық тәсіл ретінде мәтіндегі сөз формаларының жиілігін сандық тұрғыдан бағалауды қамтамасыз етті. Мәтіндер токенизацияланып, морфологиялық талдау жүргізілді. Сөз формалары леммаларға бөлініп, сөз таптары бойынша санатталды. Осы деректер негізінде жиілік кестелері құрылып, әрбір лемма мен сәйкес сөз формасының кездескен саны анықталды. Қорытынды жиілік нәтижелері Excel немесе ұқсас кестелік редакторда өңделіп, жоғары және орта деңгейдегі жиіліктерге қатысты мәнмәтіндер талдауға енгізілді.

Нәтижелерді интерпретациялау барысында лингвостатистикалық және сапалық талдау әдістері қолданылды. Интерпретациялық кезеңде алынған жиілік деректері мен мәнмәтіндік мағыналық ерекшеліктер әдеби-тарихи ортамен салыстырылды. Бұл Абай шығармаларының

тілдік жағынан инновациялық және мәдени-тарихи маңызының терең бейнесін ашады.

Әдебиетке шолу

Омоним (гр. *homos* – біркелкі, оғұма – есім) – шығуы жағынан да, мағына жағынан да басқа-басқа, айтылуы және жазылуы бірдей сөздер (<https://kk.wikipedia.org>, 2025).

Қазіргі таңда компьютерлік лингвистика саласындағы қолданбалы зерттеулердің нәтижелілігі қолжетімді лингвистикалық ресурстарға, әсіресе лексикографиялық еңбектердің сапасы мен қолданысына тікелей байланысты. Соңғы уақытта орыс тіліндегі омонимдерге арналған сөздіктердің жарық көруі белсенді түрде артып келеді. Мысалы, Н.П. Колесниковтың (Колесников, 1980) құрастырған сөздігінде лексикалық омонимдерден бөлек, омоформалар мен омофондар, сондай-ақ омографтар жүйеленген. О.С. Ахманова (Ахманова, 1957) мен О.М. Ким (Ким, 1983) еңбектерінде функционалдық омонимдердің ерекшеліктері қарастырылса, Н.Аношкина (Аношкина, 2000) өзінің интернет-қорында грамматикалық омонимдердің кең көлемдегі жинағын жасауға тырысқан. Ал Т.Ю. Кобзарева (Кобзарева, 2002) өз зерттеулерінде функционалдық омонимдердің 58 түрін ғылыми негізде жіктеп, сипаттап көрсеткен.

Қазақ тіліндегі омонимдерді алғаш рет арнайы зерттеу нысанасына айналдырып, жан-жақты саралаған ғалым – К. Аханов. Омоним мәселесін сондай-ақ Ғ. Мұсабаев (Мұсабаев, 2014), І.Кеңесбаев (Кеңесбаев, 1975), М. Белбаева (Белбаева, 1988) т.б. ғалымдар да зерттеген. К. Аханов омонимдердің таптастырылымында олардың мағыналық жақтарын да, грамматикалық формаларын да ескеріп, құрылымдық ерекшеліктеріне қарай таптастырып, үш үлкен топқа бөледі: лексикалық омонимдер; лексика-грамматикалық омонимдер; аралас омонимдер (Аханов, 1962).

Қазақ тіл білімінде мектеп мұғалімдеріне арналған омонимдер сөздігін алғашқылардың бірі болып М. Белбаева жасап шыққан. Бүгінде «Қазақ тілінің омонимдер сөздігі» осы бағыттағы бірегей еңбектердің бірі саналады (Белбаева, 1988).

Ю.Г. Зеленков, И.В. Сегалович, В.А. Титов секілді Яндекс ғалымдары морфологиялық омонимдерді ажыратудың ықтималдылық әдісін (Зеленков, Сегалович, Титов, 2005) қарастырған.

Нәтижелер және талқылау

Жиілік сөздік қазақ тілінің әртүрлі стильдік қабаттарын толық қамтуы үшін зерттеу материалы ретінде поэзиядан бастап публицистикалық, көркем проза, ғылыми, іскери, сөйлеу және оқулық мәтіндері іріктеліп алынды. Жалпы көлемі 31105791 сөзқолданыстан тұрады. Мұндай кең ауқымды қазақ тілінің ұлттық корпусы, нақты қолданылу жағдайын сипаттауға және сөзформалардың стильдік ерекшеліктерін бір-бірімен салыстыра зерттеуге мүмкіндік береді. *Бірінші кезеңде* сандық өңдеуге дайындау барысында OCR-ден алынған нәтижелер мен электронды нұсқалар тексеріліп, UTF-8 форматында стандартизация жасалды. *Екінші кезеңде* сөзформалар тізбесін (сөздігін) түзу үшін алынған мәтіндерді цифрлардан, орыс сөздерінен, қате қолданыстардан тазарту жұмыстары атқарылды. *Үшінші кезеңде* сөзформалар тізбесі леммаға (түбірге) келтіріліп, оларға сөз таптары қойылды. *Төртінші кезеңде* әліпбилі сөзформалар жиілік сөздігі өңделіп, жиілікті-әліпбилі, кері-әліпбилі түрлері жасалды.

Әр кезеңде қолданылатын әдістер бір-бірін толықтырып, жиілік сөздіктің тілдік практикаға дәл сәйкес келуін және зерттеу нәтижелерінің сенімділігін қамтамасыз етеді. Жиілік сөздік жасауда мәтіндегі сөзформаларды морфологиялық анализатор көмегімен автоматты түрде түбірге келтіріп, яғни сөзформаларды түбір мен қосымшаға бөліп, сөз табына қойдыруға болады. Автоматты морфологиялық анализатор жұмысы екі тілдік база арқылы жұмыс істейді: бірі – қазақ тіліндегі түбір (негізгі және туынды) сөздер тізімі және түрленім (словоизменительные) қосымшалар тізімі. Осы ресурстар арқылы морфологиялық анализатор сөзформалардың түбірін тауып, оларға сөз табын қойып береді. Автоматты анализатор жұмысында да омонимдерді тануда қиындық туындайды. Анализатор да жоғарыда берілген «қара» сөзінің қарады, қараған, қараса т.б. формаларын қосымшаларына қарап, етістік екендігін ажыратады. Өйткені *-са*, *-ды*, *-ған* жұрнақтарының етістік тұлғалары екенін табады. Мұндағы *-ды* қосымшасы табыс септік жалғауымен омоформа болғанмен, қара сөзіне *-на* варианты жалғанбағандықтан, табыс септігі емес екенін біліп, бұндағы *-ды*-ның жіктік жалғауының *3-жағы* деп табады. Демек, автоматты анализатор да бағдарламаға берілген тілдік деректер арқылы сөздерге талдау жасай алады. Алайда автоматты талдауда да қолмен талдаудағыдай, омонимнің түбір тұлғада тұрғандарының қай мағынада тұрғаны мен қай сөз табы екенін ажырату қиын. Омонимдерді автоматты ажырату

мәселесі әлем тілдерінде де толыққанды жасалмаған. Қазақ тілінде қазіргі кезде А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мамандары жасанды интеллектіге мәнмәтінді түсінуге оқыту үшін лингвистикалық омонимдердің мәнмәтіндік базасын жасап жатыр.

Жиілік сөздік сөзтізбесіндегі (реестрі) түбір сөздердің барлығы бірдей орфографиялық нормаға сәйкес келе бермейді. Өйткені корпусқа салынған мәтіндердің авторлық қолданыстары да кездеседі. Жергілікті сөздер, сөйлеу тілінің элементтері, орфографиялық бейнормада жазылған сөздер кездеседі. Бұндай авторлық ерекшеліктерді жиілік сөздік сөзтізбесінен алып тастамадық. Себебі бұндай ерекшеліктер қалың көпшіліктің тәжірибесінде қалай қолданыс тауып жатыр деген сұраққа жауап бермек. Мәселен, кейбір сөздерді бөлек не бірге жазу мәселесі, фонетикалық варианттарды қолданудағы әртүрлілік – бұлардың бәрі нормалану үдерісінде кездесетін қалыпты жағдайлар. Төменде жиілік сөздік реестріне қандай сөздер алынғанын көрсетпекпіз:

- мәтінде кездесетін сөзформалар (түрленген сөздер) түбір сөзге келтірілді, бұл ретте сөзформалар лемма мен қосымша шегі бойынша бөлініп, сөзтізбеге тек түбірлер (негізгі және туынды) ғана алынды. Сөзтізбедегі сөздер дені негізінен әдеби тіл нормаларына сәйкес келеді;

- қазақша баламасы бола тұра, мәтіндерде жиі кездесетін, көп қолданылатын орыс сөздері де сөзтізбеде берілді. Мысалы: *папа, мама, пиджак, пинцет, посылка, помещик, пикник* т.б.;

- қазақша баламасы жоқ немесе баламасы көп қолданылмайтын орыс / термин (техникалық, әркери) сөздер сөзтізбеге алынды. Мысалы: генерал, полковник, рейка, рулетка, рычаг т.б.;

- сөзтізбеге белгілі бір сала бойынша кең қолданыстағы термин сөздер алынды;

- сөзтізбеден жалқы есімдер (кісі есімдері, жер-су атаулары) алынып тасталды;

- сөйлеу тілінің элементтері сөзтізбеге алынды. Мысалы: *өлең-мөлең, өкпе-сөкпе, су-му, сүт-пүт* т.б.;

- түрлі дыбыстық өзгерістермен жазылып жүрген фонетикалық варианттар алынды. Мысалы: *ойбой-өйбөй-ойыбой-өйбүй; қане-кәне-қані* т.б.;

- жергілікті сөздер де сөзтізбеде берілді;

- кейбір грамматикалық формаларда тұрғанмен, уақытша трансформацияланып (заттанып, сынданып) тұрған сөздер де сөзтізбеге алынды. Мысалы: *өзгеретіндік, өлтіруші, өскендік, пішініндей, өлердегі* т.б.;

- қазақ тіліне етене еніп кеткен немесе діни мәтіндерде, сондай-ақ көпшілік қолданысында жиі кездесетін араб-парсы тілінен енген кірме сөздер сөзтізбеге алынды;

- мәтіндерде сындырылып қолданылған сөздер сөзтізбеге сол күйінде берілді. Мысалы: *пашпырт, кепке, казет, каменес, кампеске, кәртішке, кінешке, лектір, пәкет* т.б.;

- етіс тұлғалы етістіктер түбірге келтірілмеді, етіс формаларымен түрленген нұсқада алынды.

Жиілік сөздік құрастырудың үшінші кезеңінде сөзформаларды түбірге келтіру мен сөздерге сөз табын қою автоматты морфологиялық анализатор арқылы жүзеге асырылды. Автоматты талдаудан кейін сөзтізбедегі сөз түбірлері мен оларға қойылған сөз табы мұқият тексерілді.

Келесі кезеңдегі күрделі мәселе – омоним ажырату жұмысы статистикалық зерттеулердегі ықтималдық теориясына негізделді. Ізделген сөз бойынша конкордансқа шыққан мысалдардағы омонимдердің семантикасына қарай (қай мағынада қолданылып тұрғанына қарай) пайызы анықталып, жиілік саны есептеліп шығарылды.

Сөзтізбені тазалау, омонимдерді ажырату мәселесі шешілген соң: 1) әліпбилі жиілік сөздіктен; 2) жиілікті-әліпбилі; 3) кері-әліпбилі түрлері алынды.

Жиілік сөздіктер жасауда реестрлік бірліктерді өңдеуде омоним сөздердің жиілігін анықтау қиындық тудырады. Омонимдердегі қиындықты айтпас бұрын жалпы жиілік сөздік құрастыру үдерісін сипаттап өтпекпіз. Жиілік сөздіктер жасау технологиясында үдеріс төмендегі ретпен жүреді:

1. Ең алдымен, жиілік сөздіктің әліпби ретімен тұратын Әліпбилі-жиілікті сөзформалар сөздігі жасалады. Сөзформа дегеніміз – жиілік сөздік алынатын мәтіндегі түбір және түрленген формада тұрған барлық сөздер. Сөзформа тізімі түбір тұлғада тұрған сөздерден әрине көп болады. Өйткені сөзформада сөздер түрленген тұлғаларымен бірге алынады, яғни түбір формаға келтірілмейді.

2. Сөзформалар тізімі жасалғаннан кейін сөз жиілігін (негізгі түбір және туынды түбір) анықтау үшін, сөзформалар түбірге, яғни леммаға келтірілу керек және сөздерге сөз таптары

қойылуы керек. Үлкен көлемді мәтіндерден бұндай жұмысты қолмен атқару, әрине, қиын. Солай бола тұра, ХЛ-файлдағы сөзформалар тізімінен «қолдап» бірдей сөзформалар тобын бір сөзге келтіре отырып, санын қосып отыру және сөз табын қою арқылы жүзеге асыру тәсілі бар және бұл тәсіл 2016 жылы А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында «Жалпы білім берудегі жиілік сөздікті» құрастыру кезінде қолданылған болатын. Қолмен *лемматизациялау* (леммаға, түбірге келтіру) және сөз табын қоюда қолмен істеу ұзақ уақытты алғанмен, сөзформадағы бірлік түрленіп, яғни қосымшалары көрініп тұрғандықтан, олардың қандай сөздің түрленімі екенін, түбірі қай сөз табы екенін білуге болады. Бұл әсіресе омонимдерді тануда маңызды. Мысалы, *қарады, қараса, қараған* т.б. сөзформаларды «қара» етістігінің түрленім екенін қосымшаларына қарап анықтай аламыз. Алайда «қара» сөзі мәтінде бұйрық райда тұрып (сен бері қара) қолданылуы мүмкін. Мұндайда ХЛ-файлдағы сөзформалар тізімінде сөздер мәнмәтінсіз (мәтінсіз) бірінің астына бірі әліпби ретімен тізімделіп тұратындықтан, «қара» сөзінің етістік *қара* ма әлде сын есім *қара* ма екені түсініксіз болып, анықталмай қалады. Міне, осындағы «қара» сын есімі мен «қара» етістігі – омонимдер. Қолмен сөз табын қоюда да осындай тұлғалары бірдей, еш қосымша жалғанбаған (түрленбеген) сөздердің қай мағынада тұрғанын, қай сөз табына жататынын мәнмәтінсіз ажырата алмаймыз.

Негізгі корпус мәтіндерінің жиілік сөздігі материалы 30 миллион сөзқолданыстан тұратын көлемді мәтін болғандықтан, сөзформаларды түбірге келтіру, сөз табын қою жұмысы автоматты морфологиялық анализатор арқылы жасалды. Жоғарыда айтқанымыздай, автоматты талдауда бағдарлама түбір тұлғадағы омонимдерді танымайтын (ажыратпайтын) болғандықтан, бағдарлама бірдей тұлғада тұрған сөздердің жиілігін қосып жазады немесе екі сөз табы ретінде көрсетіп, сол санды екеуіне де жазады. Мысалы,

жүз/зт – 14259

жүз/ет – 14259

Автоматты талдау барысында бірдей тұлғада тұрған омонимдерді ажырата алмай, жиілікті екі мағынаға да бірдей санмен белгілейтін жағдайлар жиі кездеседі. Мысалы, «жүз» формасы зат есім (жүз/зт) және етістік (жүз/ет) ретінде 14 259 рет ретінде тіркелсе, бұл автоматты талдау жүйесінің мәнмәтіндік мағынаны ескермей, барлық «жүз» түрленімдерін екі мағынаға да толық қосудан туындайды. Мұндай жағдайда жиілік сөздіктің сапасы мен дәлдігін қамтамасыз ету үшін қосымша кезеңдерде омонимдерді статистикалық және мәнмәтіндік талдау арқылы ажырату қажет.

Алдымен, әрбір омоним кандидат үшін корпус ішінде оның мәнмәтіндерін жинақтау жүзеге асырылады. Автоматты талдау нәтижесінде «жүз» деген түбірдің жиілігі 14 259 рет тіркелген соң, сол формаға сәйкес барлық конкорданс жолдары (мәнмәтіндік фрагменттер) шығарылады. Әр мәнмәтіндік фрагментте «жүз» форма қандай мағынада (зат есім ретіндегі «жүз» мәнінде, мысалы сандық «100» немесе «бет, жүз» мағынасы, немесе етістік ретіндегі «жүзу» мәнінде) қолданылғаны сараланады. Мәнмәтіндік талдау үшін бірнеше қадам ұсынылады:

Мәнмәтіндік үлгілерді іріктеу. Корпус конкордансынан алынған барлық мәнмәтіндік фрагменттерді толығымен қарап шығу практикалық тұрғыдан ауыр: олар саны өте көп болады. Сондықтан кездейсоқ таңдау немесе стратификацияланған үлгі (қабаттарға бөлінген) іріктеу әдісін қолдану қажет. Мысалы, «жүз» омониміндегі 14 259 мәнмәтіннің ішінен кездейсоқ 500–1000 таңбалы үлгілерді таңдап, оларды жан-жақты талдау үшін қолдануға болады. Мәтін көлемі одан да үлкен болса, стратификация (қабаттарға бөлу) мәнмәтіндердің жанрлық стильдеріне (поэзия, проза, публицистика және т.б.) қарай да жасалуы мүмкін.

Мәнмәтінді аннотациялау (мануалды белгілеу). Іріктелген үлгілерді тіл мамандары немесе сарапшылар мәнмәтінге қарай талдап, «жүз» формасының нақты мағынасын белгілеу қажет. Әр мәнмәтіндік фрагментте омонимнің мағынасы анықталған соң, зат есім (мысалы, «жүз жыл», «жүз адам», «жүзгілеу» емес) немесе етістік (мысалы, «өзенде жүз», «жүзуге шығу») ретінде қолданылғанын белгілеп отырады. Осыдан кейін әр мағынаға тиесілі үлгілердің саны есептеледі. Төменде ұсынылған кесте омонимдердің корпус ішіндегі жиілік-статистикалық талдау нәтижелерін жинақтайды. Әрбір жол бір омонимдік леммаға (түбір сөзге) сәйкес келіп, сол сөздің корпус ішіндегі жалпы кездескен санынан бастап, ықтималдық-статистикалық әдіспен сөз таптары (зат есім, сын есім, етістік және т.б.) бойынша бөлінген үлестері мен нақты жиілік

мәндерін көрсетеді.

№	Омоним	Корпустың саны	зт.	немесе кейбір	сы.	са.	ет.	үс.	шл.	еп.	ес.	мд.	од.	Саны, %	зт.	жалпы есім	сы.	са.
3	Абзап	3020	0,1	0,9										1	302	2718	0	0
4	ағарған	135	0,1				0,9							1	14	0	0	0
5	Ақар	1450	0,4	0,6										1	580	870	0	0
6	аз	32153			0,7		0,3							1	0	0	22507	0
7	аза	407	0,8				0,2							1	326	0	0	0
8	азайту	1601	0,1				0,9							1	160	0	0	0
9	азамат	14967	0,9	0,1										1	13470	1497	0	0
10	азаматша	71	0,8					0,2						1	57	0	0	0
11	азатты	378	0,8		0,2									1	302	0	76	0
12	азат	1826		0,1	0,9									1	0	183	1643	0
13	ай	70571	0,4						0,6					1	28228	0	0	0
14	айбар	293	0,8	0,2										1	234	59	0	0
15	айда	6898	0,3				0,6		0,1					1	2069	0	0	0
16	айдар	1080	0,7	0,3										1	756	324	0	0
17	айдау	701	0,4				0,6							1	280	0	0	0
18	айдай	1484	0,9										0,1	1	1336	0	0	0
19	айқас	2092	0,8		0,1		0,1							1	1674	0	209	0
20	айлық	4358	0,2		0,8									1	872	0	3486	0
21	айт	89052	0,2				0,7						0,1	1	17810	0	0	0
22	айтыс	13030	0,4				0,6							1	5212	0	0	0
23	айыр	4755	0,2		0,1		0,7							1	951	0	476	0
24	ақ	132551			0,6		0,1							1	0	0	79531	0
25	ақтабан	478	0,2		0,8									1	96	0	382	0
26	ақша	15891	0,7		0,3									1	11124	0	4767	0
27	ағылты	3783	0,6		0,4									1	2270	0	1513	0
28	ал	439496			0,1		0,7		0,2					1	0	0	43950	0
29	алаң	12034	0,3					0,6			0,1			1	3610	0	0	0
30	алапат	773	0,2		0,8									1	155	0	618	0
31	албырт	612			0,9		0,1							1	0	0	551	0
32	алпы	2979	0,2		0,8									1	596	0	2383	0
33	алда	7481					0,7	0,2					0,1	1	0	0	0	0
34	алмас	7911	0,3				0,7							1	2373	0	0	0
35	алу	32942	0,1			0,9								1	3294	0	0	29648
36	алып	62281			0,003		0,997							1	0	0	187	0
37	аналық	1033	0,1	0,001	0,999									1	103	1	929	0
38	анар	498	0,3	0,7										1	149	349	0	0
39	анықтау	3427			0,2									1	0	0	685	0
40	аңғар	3849	0,2											1	770	0	0	0

Сурет 1 – Омонимдер жиілігін анықтаудың ықтималды-есептеуіш кестесі
 Рисунок 1 – Вероятностно-вычислительная таблица определения частоты омонимов
 Figure 1 – Probability-calculating table for determining the frequency of homonyms

Бұл бағдарламада омоним болып келетін немесе тұлғасы бірдей сөздердің жалпы, яғни омоним сөздердің екеуіне де ортақ саны жазылады. Келесі бағандарда қазақ тіліндегі сөз таптары жеке-жеке бағандарға беріледі. Соңында есептеуіш берілген.

Бұндағы омоним сөз Негізгі корпустан ізделіп, корпустағы саны бойынша қойылады. Саны алынғаннан кейін, орындаушы корпустан омоним сөздің қай мағынада тұрғаны жиі кездесетінін, жалпы шыққан мысалдың қанша пайызын құрайтынын конкордансқа шыққан мысалдар бойынша анықтайды. Мысалы, Негізгі корпуста «айқас» омоним сөзі 1561 рет кездескені автоматты түрде шықты делік, осы санды омонимдерді ықтималды-статистикалық әдіспен анықтау кестесіне жазамыз. Ендігі кезекте корпустан осы сөздің қай мағынада қолданылғаны қаншалықты кездесетінін мысалдар легіне көз жүгірте отырып анықтаймыз. Біздің анықтауымызша, зат есім ретінде мысалдардың 0,49 пайызын құрады, ал сын есім 0,02 пайыз, етістік мәнінде де 0,49 пайыз құрады. Осы пайыздық көрсеткішті кестеге жазамыз. Осы пайыздық көрсеткіштер бойынша есептеуіш «айқас» сөзінің зат есім ретінде – 765, сын есім ретінде – 31, етістік мәнінде – 765 рет кездескенін шығарды. Сол сияқты «ажар» омонимі Негізгі корпуста 1450, рет кездесе, кісі атауы ретінде мәнінде көбірек қолданылып, 0,6 пайызын құрады, ал бет, әлпет мәнінде 0,4 пайызды құрады. Бұдан есептеуіш бағдарлама «ажар» сөзінің кісі есімі ретінде – 580 рет, бет-әлпет мәнінде – 870 рет қолданғаны туралы ықтимал санды шығарды. «Албырт» омоним сөзі Негізгі корпуста 404 рет кездесе, сын есім ретінде Негізгі корпустан конкордансқа шыққан мысалдардың 0,9 пайызын, ал етістік мәнінде 0,1 пайызын құрады. Есептеуіш есебі бойынша, «албырт» сөзінің сын есім ретінде 364 рет, етістік ретінде 40 рет қолданылғаны шығарылды. Сондай-ақ «ерін» омоним сөзі Негізгі корпуста 3740 рет кездесе, белгілі болғандай, зат есім ретінде 0,88 пайызын құрады, ал етістік мәнінде 0,12 пайызын құрады. Есептеуіш есеп бойынша, «ерін» сөзінің зат есім ретінде 3291 рет, етістік ретінде 449 рет қолданылғаны белгілі болды. «Жаз» омоним сөзі Негізгі корпуста 41247 рет кездесе, конкордансқа шыққан мысалдарда зат есім ретінде 0,1 пайызын құраса, ал

етістік мәнінде 0,9 пайызын құраған. Пайыздық есептеуіш бағдарлама бойынша, «жаз» сөзі зат есім ретінде 4125 рет, етістік ретінде 37122 рет қолданылғаны туралы ықтимал санды шығарды. Тағы да «жалын» омоним сөзі Негізгі корпуста 5221 рет кездесе, біздің анықтауымыз бойынша, зат есім ретінде мысалдардың 0,85 пайызын құрады, ал етістік мәнінде 0,15 пайыз құрады. Осы пайыздық есептеуіш көрсеткіш бойынша «жалын» сөзінің саны зат есім ретінде 4438 рет, етістік ретінде 783 рет қолданылғаны белгілі болды. «Жеңіл» омоним сөзі Негізгі корпуста 9009 рет кездесе, сын есім ретінде Негізгі корпуста конкордансқа шыққан мысалдардың 0,9 пайызын, ал етістік мәнінде 0,1 пайызын құрады. Есептеуіш есебі бойынша, «жеңіл» сөзінің сын есім ретінде 8108 рет, етістік ретінде 901 рет қолданылғаны шығарылды. «Жүз» омоним сөзі Негізгі корпуста 41778 рет кездесе, белгілі болғандай, зат есім ретінде 0,57 пайызын, ал сан есім ретінде 0,1 пайыз құраса, етістік мәнінде 0,42 пайызын құрады. Бұдан есептеуіш бағдарлама «жүз» сөзінің зат есім ретінде 23813 рет, сан есім ретінде 418 рет, етістік мәнінде 17547 рет қолданылғаны шығарылды. Кездескен омонимдерді «Excel» бағдарламасында мынадай кестемен беруге болады:

№	Омоним	Корпустағы саны	зт.	сн.	са.	ет.	үс.	шл.	ел.	ес.	од.	Саны, %	зт.	сн.	са.	ет.	үс.	шл.	ел.	ес.	од.
1	жүз	14259	0,5		0,4	0,1						0,5	7130	0	5704	1426	0	0	0	0	0
2	айқас	1561	0,49	0,02		0,49						1	765	31	0	765	0	0	0	0	0
3	ажар	548	0,4	0,6								1	219	329	0	0	0	0	0	0	0
4	албырт	404		0,9		0,1						1	0	364	0	40	0	0	0	0	0
5	ерін	3740	0,88			0,12						1	3291	0	0	449	0	0	0	0	0
6	жаз	41247	0,1			0,9						1	4125	0	0	37122	0	0	0	0	0
7	жалын	5221	0,85			0,15						1	4438	0	0	783	0	0	0	0	0
8	жеңіл	9009		0,9		0,1						1	0	8108	0	901	0	0	0	0	0
9	жүз	41747	0,57		0,1	0,42						1	23813	0	418	17547	0	0	0	0	0

Сурет 2 – Омонимдер жиілігін анықтаудың ықтималды-статистикалық кестесі

Рисунок 2 – Вероятностно-статистическая таблица определения частоты омонимов

Figure 2 – Probabilistic-statistical table for determining the frequency of homonyms

Міне, Негізгі корпус мәтіндерінің жиілік сөздігіндегі омонимдердің ықтимал жиілігін анықтау осындай әдіспен анықталды. Омонимдерді ажырату жұмысы Әліпбилі-жиілік сөздік бойынша жасалды. Өйткені омоним сөздердің реестрде бір жерде тұрғаны ыңғайлы болды. Осы әдіспен жиілік реестрінде барлық омонимдердің ықтималды жиілігі шығарылғаннан кейін, Әліпбилі-жиілік сөздік Жиілікті-әліпбилі түрі бойынша жасалды. Бұдан кейін де жалпы сөздердің жиілігі мен оның ішінде омонимдердің жиілігі бойынша сандық мәліметтер тілші сараптамасына салынып, сандық деректердің шынайылығы тексерілді.

Омонимдерді ажыратудың жоғарыда берілген ықтималды статистикасы дәл сандық дерек бермегенмен, көлемді мәтіндер бойынша (жалпы картина) көрудің тиімді тәсілі екені анықталып отыр.

Қорытынды

Жиілік сөздіктер тіл қолдану ерекшеліктерін сандық тұрғыдан сипаттауда және практикалық міндеттерді шешуде маңызды лингвистикалық құрал болып табылады. Олар жиілік мәліметтерін жинақтау арқылы минимум сөздіктерді құрастыруға, екінші тілді меңгеру мен оқыту үдерісінде статистикалық әдістерді қолдануға мүмкіндік береді. Яғни, жиілік деректер негізінде оқулықтар мен оқу материалдарын әзірлеушілер лексикалық қорды тиімді орналастырып, грамматикалық құрылымдар мен мазмұндық категорияларды жүйелі оқытуға жәрдемдеседі. Сонымен қатар жазба және сөйлеу тілдеріндегі сөздердің қолданылу жиілігін зерттеу әдістері тіл құрылымының грамматикалық және стилистикалық ерекшеліктерін нақтыландыра отырып, мәтіндерді тілдік жағынан оңтайландыруға және аударма үдерісін жеңілдетуге ықпал етеді. Осылайша, жиілік сөздіктер тіл үйренушілерге қажетті ақпаратты сұрыптап ұсыну және сөйлеу мәнерін дамыту жөнінде практикалық көмек көрсетеді.

Лингвистикалық зерттеулер тұрғысынан жиілік сөздіктер статистикалық мәліметтер алу мен жаңа сөзжасам жүйелерін талдау үшін құнды ресурс болып табылады. Олар қазақ тіліндегі лексикалық бірліктердің таралу дәрежесін анықтап қана қоймай, басқа түркі тілдерімен немесе

шет тілдермен салыстыратын типологиялық зерттеулерде де маңызды дереккөз рөлін атқарады. Әсіресе өзге ұлт өкілдеріне арналған қазақ тілі оқулықтарын әзірлеу кезінде, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Қазақ тілінің ұлттық корпусы мәтіндерінің жиілік сөздігі» сияқты ресурстар оқыту үдерісіне қажетті лексикалық жиіліктерді нақты негізде ұсынады. Бұл оқулықтардағы лексикалық минимумдарды анықтау, сөйлеу және жазба дағдыларын қалыптастыру үшін бағыт-бағдар беру барысында жиілік деректер негізіндегі әдістемелерді пайдалану тиімдірек нәтижелер береді.

Жиілік сөздіктерді құрастыруда омонимдерді ықтималдық-статистикалық әдістермен ажырату технологиясы теориялық және практикалық зерттеулерде шешуші мәнге ие. Омонимдердің мәтіндегі нақты мағыналарын мәнмәтіндік үлестірімдер арқылы статистикалық тұрғыдан есептеу жиілік реестрлерді дәл әрі сапалы қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл мәтіндердегі мағыналық байланыстарды, грамматикалық және семантикалық ерекшеліктерді жан-жақты қамтып, нәтижесінде жиілік сөздіктердің ақпараттық толықтығын арттырады. Сонымен қатар алынған статистикалық үлестірулер негізінде тілдік модельдерді жетілдіру, мәтінді автоматты талдау жүйелерін дамыту және лексикалық деректерді мәшинелік оқыту әдістерімен өңдеу мүмкіндіктері кеңейеді. Демек, омонимдерді ажыратудың ықтималдық-статистикалық тәсілі жасанды интеллект саласындағы тілдік деректерді автоматты түрде талдауға негіз бола отырып, гуманитарлық зерттеулермен қатар компьютерлік лингвистикада да өзекті міндеттерді шешуге септігін тигізеді.

Жинақтай келгенде, жиілік сөздіктердің қолданылуы тіл оқыту мен лингвистикалық зерттеулерде, сондай-ақ тілдік модельдер мен автоматтандырылған жүйелерді дамытуда практикалық және теориялық маңызға ие. Омонимдерді ықтималдық-статистикалық әдістер арқылы ажырату технологиясы жиілік реестрлердің дәлдігі мен сапасын арттырып, тіл білімінің әр түрлі аспектілеріндегі статистикалық талдаулар мен модельдеуді жүйелі түрде жетілдіруге мүмкіндік тудырады.

Әдебиеттер

- Абай тілі сөздігі. – Алматы, 1968. – 734 б.
- Абай шығармаларының академиялық толық жинағы. Том 1, 2, 3. – Алматы: Жазушы, 2020. – 604, 524, 488 бб.
- Аношкина Н.Г. Омонимия в русском языке. – Омск: Изд-во ОмГПУ, 2000. – 118 с.
- Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: Қазақтың мемл. оқу-педагогика баспасы, 1962. – 299 б.
- Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – Москва: Гос. учебно-пед. изд., 1957. – 294 с.
- Бектаев Қ.Б. Ғ.Мүсіреповтің «Кездеспей кеткен бір бейне» повесі тілінің алфавитті-жиілік сөздігі/ Қ.Б. Бектаев, А. Белботаев, Қ. Молдабеков жб. // Қазақ тексінің статистикасы: «Статистика-лингвистикалық зерттеу мен автоматтандыру» тобы еңбектерінің III шығуы. – Алматы, 1973. – 519-542-бб.
- Бектаев Қ.Б., Жұбанов А.Қ., Мырзабеков С., Белботаев А.Б. М.О. Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің жиілік сөздіктері. – Алматы-Түркістан, 1995. – 346 б.
- Белбаева М. Қазақ тілінің омонимдер сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1988. – 192 б.
- Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2016. – 1472 б.
- Жұбанов А., Жаңабекова А., Карбозова Б., Қожахметова А. Қазақ тілінің жиілік сөздігі. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2016. – 665 б.
- Зеленков Ю.Г., Сегалович И.В., Титов В.А. Вероятностная модель снятия морфологической омонимии на основе нормализующих подстановок и позиций соседних слов // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии. Труды международного семинара «Диалог-2005». – Москва: Наука, 2005. – 616 с.
- Кеңесбаев І. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика / Қазақ ССР Жоғары және арнаулы орта білім министрлігі бекіткен. 2-ші басылуы. – Алматы: Мектеп, 1975. – 304 б.
- Ким О.М. Омонимия на уровне частей речи на современном английском языке: материалы к спецкурсу Омонимия на уровне частных речи в современном русском языке: материалы к спецкурсу. – Ташкент: Ташкентский гос. университет им. В.И. Ленина, 1983. – 68 с.
- Кобзарева Т. Ю., Афанасьев Р. Н. Универсальный модуль предсинтаксического анализа омонимии частей речи в русском языке на основе словаря диагностических ситуаций // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии. Труды международного семинара «Диалог-2002». Т. 2. – Протвино: 2002. – С. 258-268.
- Колесников Н.П. Словарь омонимов русского языка. – Москва: Русский язык, 1980. – 302 с.
- Мұсабаев Ғ.Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б. ISBN 978-601-7172-39-8.
- Google Docs (n.d.) URL: https://docs.google.com/spreadsheets/d/1ZtdK2xCBvXTXVp1ImiaKLCVh-zZ4mjJ_OSyuxrQGdtA/edit?gid=0#gid=0 [Accessed: 10 June 2025]. (online resource)
- wikipedia.org/ [Қолданылуы: 2025 жылғы 10 маусым]. (интернет-ресурсы)

References

- Abai shygarmalarynyng akademijalyq tolyq zhinagy. Tom 1, 2, 3. Almaty: Zhazushy, 2020. 604, 524, 488 bb. [Full academic collection of Abai's works. Volume 1, 2, 3. Almaty: Zhazushy, 2020. 604, 524, 488 pp.] (in Kazakh)
- Abai tili sozdigi. (1968) Almaty, 734 b. [Abai language dictionary. (1968) Almaty, 734 p.] (in Kazakh)
- Ahanov, K. (1962) Til bilimine kirispe. Almaty: Qazaqtyng meml. oqu-pedagogika baspasy, 299 b. [Akhanov, K. (1962) Introduction to Linguistics. Almaty, 299 p.] (in Kazakh)
- Ahmanova, O.S. (1957) Ocherki po obschey i russkoj leksikologii. Moskva: Gos. uchebno-ped. izd., 294 s. [Akhmanova, O.S. (1957) Essays on general and Russian lexicology. Moscow: State Educational and Pedagogical Publishing House, 294 p.] (in Russian)
- Anoshkina, N.G. (2000) Omonimija v russkom jazyke. Omsk: Izd-vo OmGPU, 118 s. [Anoshkina, N.G. (2000) Homonymy in the Russian language. Omsk: Publishing house of OmGPU, 118 p.] (in Russian)
- Bektaev, Q.B., Belbotaev, A., Moldabekov, Q. (1973) G. Musirepovting "Kezdespei ketken bir beine" povesi tilining alfavitni-zhiilik sozdigi. Qazaq teksining statistikasy: «Statistika-lingvistikalıq zertteu men avtomattandyru» tobynyng III shyguy. Almaty. B. 519-542. [Bektayev, K.B., Belbotayev, A., Moldabekov, K. (1973) Alphabetical-frequency dictionary of the language of G.Musirepov's story "An Unmet Image". Statistics of Kazakh texts: Works of the group "Statistical-linguistic research and automation". Issue III. Almaty. P. 519-542.] (in Kazakh)
- Bektaev, Q.B., Zhubanov, A.Q., Myrzabekov, S., Belbotaev, A.B. (1995) M.O. Auezovting 20 tomдық shygarmalar teksterining zhiilik sozdikteri. Almaty-Turkistan. 346 b. [Bektayev, Q.B., Zhubanov, A.K., Myrzabekov, S., Belbotayev, A.B. (1995) Frequency dictionaries of the 20-volume works of M.O.Auezov. Almaty-Turkistan. 346 p.] (in Kazakh)
- Belbaeva, M. (1988) Qazaq tilining omonimder sozdigi. Almaty: Mektep, 192 b. [Belbayeva, M. (1988) Dictionary of homonyms of the Kazakh language. Almaty: Mektep, 192 p.] (in Kazakh)
- Google Docs (n.d.) URL: https://docs.google.com/spreadsheets/d/1ZtdK2xCBvXTXVp1ImiaKLCVh-zZ4mjJ_OSyuxrQGdtA/edit?gid=0#gid=0 [Accessed: 10 June 2025]. (online resource)
- Kengesbaev, I. (1975) Qazirgi qazaq tili: leksika, fonetika. 2-basylymy. Almaty: Mektep, 304 p. [Kenesbayev, I. (1975) Modern Kazakh language: lexicon, phonetics. 2nd edition. Almaty: Mektep, 304 p.] (in Kazakh)
- Kim, O.M. (1983) Omonimija na urovne chastej rechi na sovremennom anglijskom jazyke: materialy k speckursu. Tashkent: Tashkentskij gosudarstvennyj univ. imeni V. I. Lenina, 68 s. [Kim, O.M. (1983) Homonymy at the level of parts of speech in modern English: materials for the special course. Tashkent: Tashkent State Univ. named after V.I. Lenin, 68 p.] (in Russian)
- Kobzareva, T.Yu., Afanas'ev, R.N. (2002) Universal'nyj modul' predsintaksicheskogo analiza omonimii chastej rechi v russkom jazyke na osnove slovarja diagnosticheskix situacij. Komp'juternaja lingvistika i intellektual'nye tehnologii. Trudy mezhdunarodnogo seminaru «Dialog-2002». T. 2. Protivino. S. 258-268 [Kobzareva, T.Yu., Afanasyev, R.N. (2002) Universal module of pre-syntactic analysis of parts of speech homonymy in Russian based on the dictionary of diagnostic situations. Computational Linguistics and Intellectual Technologies. Proceedings of the international seminar «Dialogue-2002». V. 2. Protvino. P. 258-268.] (in Russian)
- Kolesnikov, N.P. (1980) Slovar' omonimov russkogo jazyka. Moskva: Russkij jazyk, 302 s. [Kolesnikov, N.P. (1980) Dictionary of homonyms of the Russian language. Moscow: Russian Language, 302 p.] (in Russian)
- Musabaev, G.G. (2014) Qazaq til biliminin maseleleri. Almaty: Abzal-Ai, 640 p. ISBN 978-601-7172-39-8. [Musabayev, G.G. (2014) Issues of Kazakh linguistics. Almaty: Abzal-Ai, 640 p.] (in Kazakh)
- Wikipedia (n.d.) URL: <https://kk.wikipedia.org/> [Accessed: 10 June 2025]. (online resource)
- Zelenkov, Yu.G., Segalovich, I.V., Titov, V.A. (2005) Veroyatnostnaja model' snijatija morfologicheskoy omonimii na osnove normalizujushchih podstanovok i pozicij sosednih slov. Komp'juternaja lingvistika i intellektual'nye tehnologii. Trudy mezhdunarodnogo seminaru «Dialog-2005». Moskva: Nauka, 616 s. [Zelenkov, Yu.G., Segalovich, I.V., Titov, V.A. (2005) Probabilistic model for resolving morphological homonymy based on normalizing substitutions and positions of neighboring words. Computational Linguistics and Intellectual Technologies. Proceedings of the international seminar "Dialogue-2005". Moscow: Nauka, 616 p.] (in Russian)
- Zhalpy bilim berudegi qazaq tilining zhiilik sozdigi. (2016) Almaty: Daur, 1472 b. [Frequency dictionary of the Kazakh language in general education. (2016) Almaty: Daur, 1472 p.] (in Kazakh)
- Zhubanov, A., Zhangabekova, A., Karbozova, B., Qozhahmetova, A. (2016) Qazaq tilining zhiilik sozdigi. Almaty: Qazaq tili baspasy. 665 b. [Zhubanov, A., Zhanabekova, A., Karbozova, B., Kozhakhmetova, A. (2016) Frequency dictionary of the Kazakh language. Almaty: Kazakh Language Publishing House, 665 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 12.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 25.06.2025.

© Бесіров Е.Б., Жаңабекова А.Ә., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

Бактыгуль Валерьевна Нургожина^{1*}, Бакытжан Масалимовна Кадырова²
^{1*} докторант, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,
 Казахстан, г. Павлодар, ORCID: 0000-0002-7450-3204 E-mail: bahyt_81@inbox.ru
² кандидат филологических наук, доцент, профессор,
 Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,
 Казахстан, г. Павлодар, ORCID: 0000-0002-5952-8219 E-mail: masalim70@mail.ru

КОНТРАКТ КАК ТИП ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО ТЕКСТА: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Статья посвящена лингвистическому анализу контрактных текстов различных типов – трудовых, государственных, международных и бизнес-контрактов – с целью выявления факторов, влияющих на точность и эффективность интерпретации контрактных обязательств. В рамках исследования рассматриваются лексические, синтаксические и морфологические особенности текстов, функционирующих в деловом дискурсе. Лингвистический анализ осуществлялся на разных уровнях языковой системы: рассматривались лексемы, терминологические устойчивые сочетания, грамматические структуры (включая модальные и страдательные формы), а также типичные синтаксические схемы, свойственные контрактному дискурсу. Установлено, что при наличии общих черт (клишированность, терминологическая насыщенность, формализованность синтаксиса) каждый тип контракта обладает определёнными вариативными характеристиками, отражающими специфику профессиональной и правовой сферы его применения. Научная новизна работы заключается в сопоставительном анализе контрактов разной институциональной принадлежности на едином методологическом основании с выявлением инвариантных и дифференцирующих языковых признаков. Результаты исследования позволяют сделать вывод о том, что структура и языковое оформление контрактов обусловлены как типовыми особенностями делового стиля, так и прагматическими задачами сторон, отражёнными в контрактных положениях. Полученные данные могут быть использованы в прикладной юридической лингвистике, при составлении и адаптации контрактных документов, а также в образовательной практике при подготовке специалистов в области деловой и правовой коммуникации.

Ключевые слова: контрактный текст; лингвистический анализ; терминология; синтаксический уровень; языковые средства

Для цитирования: Нургожина Б.В., Кадырова Б.М. Контракт как тип институционального текста: лингвистический анализ на материале русского языка. *Tiltanyum*, 2025. №2 (98). С. 194-210.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-194-210>

Бактыгуль Валерьевна Нургожина^{1*}, Бакытжан Масалимовна Кадырова²
^{1*} докторант, С. Торайгыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
 Қазақстан, Павлодар қ., ORCID: 0000-0002-7450-3204 E-mail: bahyt_81@inbox.ru
² филология ғылымдарының кандидаты, доцент, профессор,
 С. Торайгыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Қазақстан, Павлодар қ.
 ORCID: 0000-0002-5952-8219 E-mail: masalim70@mail.ru

КЕЛІСІМШАРТ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ МӘТІН ТҮРІ РЕТІНДЕ: ОРЫС ТІЛІ МАТЕРИАЛЫ НЕГІЗІНДЕГІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада еңбек, мемлекеттік, халықаралық және бизнес-келісімшарттар сияқты әртүрлі типтегі келісімшарт мәтіндеріне лингвистикалық талдау жасау арқылы келісімшарттық міндеттемелерді түсіндірудің дәлдігі мен тиімділігіне әсер ететін факторларды анықтау көзделеді. Зерттеу барысында іскерлік дискурс аясында қолданылатын мәтіндердің лексикалық, синтаксистік және морфологиялық ерекшеліктері қарастырылды. Лингвистикалық талдау тіл жүйесінің әртүрлі деңгейлерінде жүргізілді: лексемалар, терминологиялық тұрақты тіркестер, грамматикалық құрылымдар (модальдық және етіс формаларын қоса алғанда), сондай-ақ келісімшарттық дискурста жиі кездесетін синтаксистік модельдер талданды. Жалпы ерекшеліктердің (клише, терминологиялық қанықтылық, синтаксистік формалдылық) болуына қарамастан, әр келісімшарт түрі кәсіби және құқықтық саланың ерекшеліктерін бейнелейтін вариативті тілдік белгілерге ие екені анықталды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы институционалдық сипаты әртүрлі келісімшарттардың тілдік ерекшеліктерін бірінғай әдістемелік негізде салыстырмалы түрде талдау арқылы инвариантты және айырмашылық тудыратын тілдік сипаттамаларды анықтауда жатыр. Зерттеу нәтижелері келісімшарт құрылымы мен тілдік ресімделуі тек іскерлік стильдің жанрлық ерекшеліктерімен ғана емес, сонымен қатар келісімшарттағы ережелерде көрсетілген тараптардың прагматикалық мақсаттарымен де айқындалатынын көрсетеді. Аталған деректер қолданбалы құқықтық лингвистикада,

келісімшарттық құжаттарды құрастыру мен бейімдеуде, сондай-ақ іскерлік және құқықтық коммуникация саласындағы мамандарды даярлау бойынша білім беру үдерісінде пайдаланылуы мүмкін.

Тірек сөздер: келісімшарттық мәтін; лингвистикалық талдау; терминология; синтаксистік деңгей; тілдік құралдар

Сілтеме жасау үшін: Нургожина Б.В., Кадырова Б.М. Келісімшарт институционалдық мәтін түрі ретінде: орыс тілі материалы негізіндегі лингвистикалық талдау. *Tiltanym*, 2025. №2 (98). 194-210-бб. (орыс тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-194-210>

Baktygul Nurgozhina^{1*}, Bakytzhan Kadyrova²

^{1*} Doctoral student, Toraighyrov University, Kazakhstan, Pavlodar
ORCID: 0000-0002-7450-3204 E-mail: bahyt_81@inbox.ru

² Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Professor,
Toraighyrov University, Kazakhstan, Pavlodar,
ORCID: 0000-0002-5952-8219 E-mail: masalim70@mail.ru

CONTRACT AS A TYPE OF INSTITUTIONAL TEXT: A LINGUISTIC ANALYSIS BASED ON RUSSIAN LANGUAGE MATERIAL

Abstract. The article is devoted to a linguistic analysis of various types of contract texts – including employment, state, international, and business contracts – with the aim of identifying factors that influence the accuracy and effectiveness of interpreting contractual obligations. The study examines lexical, syntactic, and morphological features of texts functioning within the framework of business discourse. The linguistic analysis was conducted at different levels of the language system: lexemes, stable terminological expressions, grammatical structures (including modal and passive forms), and typical syntactic patterns characteristic of contractual discourse were considered. It was established that, despite the presence of common features (clichéd expressions, terminological density, formalized syntax) each contract type exhibits specific variable characteristics that reflect the particularities of the professional and legal domain in which it operates. The scientific novelty of the research lies in the comparative analysis of contracts with different institutional functions based on a unified methodological framework, with the identification of both invariant and differentiating linguistic features. The results of the study demonstrate that the structure and linguistic design of contracts are determined not only by the stylistic features of business communication but also by the pragmatic objectives of the parties, as reflected in the contractual provisions. The findings can be applied in applied legal linguistics, in the drafting and adaptation of contract documents, as well as in educational settings – particularly in the training of professionals in the field of business and legal communication.

Keywords: contract text; linguistic analysis; terminology; syntactic level; language means

For citation: Nurgozhina, B., Kadyrova, B. Contract as a Type of Institutional Text: a Linguistic Analysis Based on Russian Language Material. *Tiltanym*, 2025. No. 2 (98). P. 194-210. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-194-210>

Введение

Феномен дискурса привлекает внимание множества научных дисциплин, включая философию, литературоведение, семиотику, социальную психологию и, в первую очередь, лингвистику, а именно когнитивную лингвистику, лингвокультурологию, психолингвистику и прагмалингвистику. Исследование профессиональной коммуникации стало предметом интенсивного научного интереса только в последние десятилетия. В зарубежной лингвистике вопросы, связанные с языком в контексте бизнеса, организационной культуры и деловой переписки, занимают ключевое место в научных исследованиях с 1970-х годов XX века, в то время как казахстанские лингвисты начали активно заниматься данной проблематикой преимущественно в 1990-е годы XX столетия.

Актуальность исследования лингвистических характеристик контрактных текстов в последние годы значительно возрастает в связи с растущим значением юридической и деловой документации в условиях глобализованного мира. При этом остаются недостаточно изученными такие аспекты, как когнитивные механизмы восприятия юридических текстов, прагматические стратегии речевого воздействия в контрактной коммуникации, а также особенности синтаксической и модальной организации контрактов в кросс-культурном контексте. Особенно заметен дефицит комплексных лингвистических исследований в странах постсоветского пространства, включая Казахстан, Россию и другие государства Центральной Азии, где правовая система активно развивается, а юридическая документация часто представляет собой гибрид советской, национальной и международной традиций. Это создаёт необходимость

лингвистического осмысления трансформаций контрактного дискурса, возникающих в условиях правовой интеграции и цифровизации.

Контракты, как основной инструмент регулирования правовых и деловых отношений, требуют от языка высокой точности, прозрачности и юридической обоснованности. Современные исследования, такие работы как Д.В. Яковенко (Яковенко, 2021), Х. Ван (Ван, 2021), Н.К. Яшина (Яшина, 2022), О.В. Магировская (Магировская, 2024), подчеркивают важность комплексного подхода к контрактному языку, включая использование корпуса текстов и цифровых методов анализа для выявления закономерностей в структуре и семантике контрактов. Однако традиционный подход, основанный лишь на описательном лингвистическом анализе, уступает в технологичности новым методологиям, включающим корпусную лингвистику, цифровой анализ и кросс-культурные исследования.

В частности, современная дискурсивная лингвистика активно использует цифровые инструменты для анализа больших массивов текстов, что позволяет значительно углубить понимание языковых и прагматических особенностей контрактных документов. Исследования показывают, что в последние годы наблюдается тенденция к изменению языковых и структурных норм в контрактных текстах, обусловленная цифровыми технологиями и глобализацией. Также важным аспектом является внимание к кросс-культурным различиям, которые становятся особенно актуальными в международной деловой практике, где различия в юридических системах и языковых подходах могут создавать сложности при интерпретации контрактов.

Таким образом, современное изучение контрактного языка требует не только лингвистического анализа, но и учета новых технологических трендов, включая использование цифровых инструментов и анализ кросс-культурных аспектов, что подтверждается последними исследованиями в области юридической лингвистики.

Так, целью данной статьи является рассмотрение и анализ лингвистических особенностей контрактов с целью выявления факторов, влияющих на точность и эффективность интерпретации контрактных обязательств.

Материалы и методы

В исследовании применялись следующие лингвистические методы: контент-анализ, когнитивный и прагмалингвистический подходы, качественный анализ языковых единиц на лексическом, грамматическом и синтаксическом уровнях.

Контракт – это не только юридический документ, но и форма коммуникации, в которой используются четкие и однозначные языковые средства для выражения прав и обязательств сторон. В Республике Казахстан, как и в других странах, контрактная деятельность является важной составляющей бизнеса и экономики, и требует детального лингвистического анализа.

Контракт представляя собой один из наиболее актуальных жанров бизнес-дискурса, остаётся недостаточно исследованным. Композиционно-структурные, лексико-семантические и лингво-прагматические особенности данного явления составляют предмет научного исследования, требующего более детального анализа и внимания, поскольку данный жанр бизнес коммуникации часто рассматривается либо фрагментарно, либо в сочетании с другими жанрами делового дискурса, что, безусловно, подчёркивает актуальность контракта как объекта лингвистического исследования. Особое внимание в нашем исследовании уделяется тому, как выбор языковых средств зависит от вида контракта и его назначения.

В данной статье в качестве материалов для исследования использованы текстовые образцы контрактов, заключённых в различных сферах деятельности, включая контракты в сфере услуг и поставок, а также внутренние договоры организаций.

Методологической основой исследования является комплексный подход, включающий методы контент-анализа и лингвистического анализа текста. При этом применяются инструменты когнитивной лингвистики и прагмалингвистики для выявления семантических и прагматических характеристик, а также специфики синтаксической структуры контрактов. Анализ проводится на уровне различных языковых единиц – лексем, устойчивых терминологических сочетаний, грамматических конструкций (включая модальные и пассивные формы), а также синтаксических моделей, характерных для юридического дискурса.

В качестве материала для исследования были использованы тексты 21 контракта,

включающих трудовые, международные, государственные и бизнес-контракты. Контракты были составлены на русском языке, а также в двуязычном формате – на русском языке с переводом на казахский язык, международный контракт – на русском языке с переводом на английский язык. Все тексты были представлены в электронном виде. Документы датируются периодом с 2015 по 2020 годы, поскольку более свежие контракты в открытом доступе в интернете отсутствуют, а также не предоставляются директорами индивидуальных предприятий. Часть материалов была получена из открытых источников, в то время как контракты, заключённые индивидуальными предпринимателями, были предоставлены для анализа непосредственно директорами с их письменного согласия. В исследовании использовались контракты, оформленные Товариществом с ограниченной ответственностью «Encoders» (г. Алматы), Индивидуальным предпринимателем «Ажар» (г. Семей) и Индивидуальным предпринимателем Башировым А.К. (г. Алматы) и др.. Анализу подвергались следующие структурные компоненты контрактов: «Предмет и общая сумма», «Ответственность сторон», «Форс-мажор», «Внесение изменений», «Расторжение» и «Решение спорных вопросов». Методологической основой послужил качественный лингвистический анализ, направленный на выявление типичных языковых формул, речевых клише и терминологических особенностей в указанных разделах. В результате систематизации были определены общие тенденции и лингвистические особенности контрактов.

Таким образом, в данной статье рассматривается и анализируется, как зависит выбор языковых средств от видов контрактов, используемых в Казахстане, с применением лингвистического анализа.

Обзор литературы

Теоретико-литературный обзор, направленный на анализ существующих исследований в области лингвистики контрактного и делового дискурса с целью выявления научной базы и обоснования актуальности исследования.

Проблематика развития дискурса в контексте научной картины мира исследуется как зарубежными, так и отечественными лингвистами. Анализ теоретической литературы и специализированных источников позволил оценить степень изученности различных лингвистических аспектов контракта как основного жанра делового дискурса, а также углубить понимание и раскрытие сущности исследуемого объекта. Так, нами были рассмотрены работы Т.А. Ван Дейка (Teun A. van Dijk, 2008), Ю.А. Черноусовой (Черноусова, 2012), С.К. Ережеповой (Ережепова, 2002), Г.Г. Буркитбаевой (Буркитбаева, 2005), А.А. Аймолдиной (Аймолдина, 2014) и другие. Всё это дает возможность для исследования и получения теоретического фундамента в рамках изучаемой проблемы.

В своих научных работах Черноусова Ю. А. формулирует и подтверждает гипотезу о том, что контрактам присуща рамочно-содержательная композиция. Рамочная часть включает информационную составляющую (информативно-фактическую часть), направленную на установление и поддержание контакта, что особенно характерно для контрактов, оформленных в виде письма, и включает начальные и конечные реквизиты сторон, а также клише и этикетные формулы. Содержательная часть контракта – это последовательная цепочка предложений, абзацев, глав, разделов, выполняющие обобщающую функцию, которая выражается в решении проблемы в той или иной микроситуации.

Исследователи международных и внешнеторговых соглашений многократно отмечали, что коммуникативно-целевые особенности этих документов – это образцы оптимизации их композиционной структуры. Так, В.Ю. Дорошенко считает, что «...такие основные коммуникативные функции контрактов, как фиксация и сообщение информации об определенных коммерческих операциях, законодательно-предписывающая функция, функция социального заказа определяют их композиционные особенности» (Дорошенко, 1995). Ссылаясь на выдвинутое им предположение, автор выделяет два основных вида композиции: внешнюю, которая представляет собой деление на структурные части (главы, параграфы), т.е. формальный аспект, и внутреннюю – структуру содержания, т.е. содержательный аспект (Дорошенко, 1995).

Обзор современных работ лингвистов, изучающих этот сложный языковой феномен, показывает, что данная проблема привлекает внимание ученых с самых разных аспектов:

- с точки зрения лингвистических особенностей, прагматических и прагмалингвистических

проявлений (Дорошенко, 1995);

- когнитивных аспектов (Безнаева, 2008);

- стратегии понимания и интерпретации текстов профессионального общения (Teun A. van Dijk, 2008).

Говоря о более узком направлении – бизнес-дискурсе, то на сегодняшний день теоретические исследования в данной области известны труды таких ученых-лингвистов как Ф. Баргиела-Чиаппини, М. Чарльз.

В современной лингвистической науке нет единого мнения о самом понятии «бизнес-дискурса». Так, во многих зарубежных источниках авторы выделяют несколько терминов, описывающих типы взаимодействий (интеракций) и использования языка в сфере деловых отношений, такие, как «workplace discourse» («дискурс рабочего места»), «institutional discourse» («институциональный дискурс»), а также «professional discourse» («профессиональный дискурс») и «business discourse» («деловой дискурс»). В последнее время наблюдается переосмысление данных определений, и некоторые исследователи пытаются разграничить эти понятия (П. Дрю и Дж. Хэритэддж, Ф. Барджиэла-Чиаппини, А. Коэстэр). К примеру, «workplace discourse» и «institutional discourse» понимаются как более широкие понятия, часто используемые в литературе как взаимозаменяемые. П. Дрю и Дж. Хэритэддж рассматривают «институциональный диалог» («institutional talk») в качестве общения, которое относится к выполнению поручений («task-related»), где «как минимум, один из участников данного общения является представителем официальной организации», что также актуально и для «workplace discourse» (Макаров, 2003).

В последние годы увеличивается интерес отечественных лингвистов к вопросам профессиональной коммуникации в современном деловом обществе ввиду роста и расширения внешнеэкономических связей субъектов рыночной экономики нашей страны.

Одной из масштабных работ по изучению делового дискурса на сегодняшний день является диссертационное исследование Г.Г. Буркитбаевой. Ученый утверждает, что бизнес-дискурс следует понимать, как подвид профессионального дискурса, используемого в сфере бизнеса. Существенной характеристикой, определяющей специфику делового дискурса, являются цели, направленные на достижения взаимовыгодных соглашений по обсуждаемым деловым вопросам (Буркитбаева, 2005).

Анализ изученной научной литературы позволил сформировать комплексное представление о степени разработанности проблематики, связанной с изучением языка контрактов, как в зарубежной, так и в отечественной лингвистике. Было установлено, что в мировой научной практике юридический и деловой дискурс, включая контрактную коммуникацию, исследуется преимущественно с позиций юридической лингвистики, когнитивной прагматики и дискурс-анализа. В то же время в казахстанской лингвистике данное направление остаётся недостаточно разработанным: исследования, посвящённые бизнес-дискурсу, ограничиваются, как правило, общими характеристиками официально-делового стиля, без детального рассмотрения конкретных жанров, таких как контракты. Особенно ощущается дефицит работ, направленных на анализ контрактов, используемых в сфере казахстанского предпринимательства, с точки зрения их лингвистической структуры, прагматической направленности и семантических особенностей.

В связи с этим была выявлена научная необходимость в проведении специализированного исследования, сосредоточенного на текстах контрактов в пределах казахстанского бизнес-дискурса. Представляется актуальным лингвистический анализ ключевых характеристик контрактных текстов – таких как структура, типовые речевые клише, особенности терминологии, прагматические стратегии взаимодействия сторон - в условиях двуязычной правовой среды. Подобный подход не только восполнит существующие пробелы в отечественной лингвистике, но и создаст основу для более точного понимания механизмов юридической коммуникации в контексте казахстанской языковой и деловой действительности.

Результаты и обсуждения

Выявление и обобщение лингвистических характеристик контрактных текстов, демонстрирующих взаимосвязь их институциональной функции и содержательной специфики.

Язык бизнес-дискурса – это совокупность специфичных лексических, грамматических и прагматических средств, которые используются для достижения целей делового общения. В его

рамках общение осуществляется с целью заключения сделок, установления деловых отношений и выполнения юридических обязательств. Контракт является одним из наиболее распространенных жанров в рамках бизнес-дискурса. Контракты могут варьироваться в зависимости от целей, сторон и сферы применения, что, в свою очередь, обуславливает использование различных языковых средств.

Так, можно выделить несколько основных видов контрактов, которые активно используются в бизнес-дискурсе. К ним относятся:

1. Трудовой контракт – «Письменное соглашение между работником и работодателем, в соответствии с которым работник обязуется лично выполнять определенную работу (трудовую функцию), соблюдать трудовой распорядок, а работодатель обязуется предоставить работнику работу по обусловленной трудовой функции, обеспечить условия труда, предусмотренные настоящим Кодексом, законами РК и иными нормативными правовыми актами РК, коллективным договором, актами работодателя, своевременно и в полном размере выплачивать работнику заработную плату» (Трудовой кодекс Республики Казахстан, 2015).

2. Международный контракт – «Международное соглашение, заключенное Республикой Казахстан с иностранным государством (иностранными государствами) или с международной организацией (международными организациями) в письменной форме и регулируемое международным правом независимо от того, содержится такое соглашение в одном документе или в нескольких связанных между собой документах, а также независимо от его конкретного наименования» (Словарь бухгалтера, 2025).

3. Бизнес-контракт – это юридически обязательное соглашение между двумя или более сторонами, в котором фиксируются условия взаимных обязательств, правила взаимодействия и финансовые параметры сделки, направленные на регулирование их деловых отношений (авт.)

Каждый из этих видов контрактов имеет свою специфику, которая определяет, какие языковые средства будут использованы в процессе их составления и заключения. На основе текстовых образцов вышеупомянутых видов контрактов будет проведено исследование зависимости выбора языковых средств от их видов. Для упрощения восприятия анализа, результаты представлены в виде таблицы. Первым объектом анализа выступит трудовой контракт.

Таблица 1 – Цели, участники и языковые средства трудового контракта: функциональная характеристика

Кесте 1 – Еңбек шартының мақсаттары, қатысушылары және тілдік құралдары: функционалдык сипаттамасы

Table 1 – Objectives, Participants and Linguistic Means of the Employment Contract: Functional Characteristics

Характеристики контракта	Примеры из текстовых образцов контрактов
Цель	установить права и обязанности сторон, определить условия труда и ответственности
Участники	работник и работодатель
Языковые средства - на уровне лексики	1) использование клишированных выражений и языковых штампов: <i>трудовая функция, штатное расписание, выплата заработной платы, трудовой отпуск, условия безопасности труда, в соответствии с трудовым законодательством Республики Казахстан;</i> 2) использование специфических терминов: характерны термины юридического характера (<i>права, обязанности, трудовые обязанности, компенсационные выплаты, согласительная комиссия, коллективный договор, дисциплинарные меры, обязательное социальное страхование</i>); 3) использование денотативных значений слов: <i>работник, работодатель, кодекс, договор, закон, безопасность.</i>

Продолжение Таблицы 1 / 1-кестенің жалғасы / Continuation of Table 1

- на уровне морфологии	<p>1) преобладание имен существительных;</p> <p>2) отглагольных существительных (<i>выполнение, соблюдение, осуществление, заключение, изменение, дополнение</i>);</p> <p>3) конкретные имена существительные (<i>работник, акт, кодекс, забастовка, документ</i>);</p> <p>4) имена существительные с суффиксом <i>-тель-</i> (<i>законодательство, руководитель, работодатель, представитель</i>);</p> <p>5) глаголы в форме настоящего времени (<i>имеет, регулирует, принимает</i>);</p> <p>6) глаголы в неопределенной форме (инфинитив) (<i>требовать, участвовать, выполнять, соблюдать</i>);</p> <p>7) наличие модальных глаголов (<i>работник обязан, может устанавливаться, должен привлекаться, не должны превышать, обязан возместить</i>);</p> <p>8) сложные слова (<i>работодатель, своевременно, трудоспособность, законодательство, санитарно-гигиенический, гражданско-правовой</i>).</p>
- на уровне синтаксиса	<p>1) простые предложения (<i>Работодатель принимает Работника на должность _____. Работник имеет право на безопасность и охрану труда. Перерыв предоставляется с _____ до _____ часов.</i>);</p> <p>2) предложения с однородными членами (<i>Режим рабочего времени и время отдыха работников, условия обеспечения трудовой дисциплины, иные вопросы регулирования трудовых отношений, устанавливаются в Правилах трудового распорядка. ...осуществлять регистрацию, учет и анализ несчастных случаев и профессиональных заболеваний на производстве.</i>);</p> <p>3) предложения, осложненные причастным оборотом (<i>Работник имеет право на возмещение вреда, причиненного здоровью в связи с исполнением трудовых обязанностей. Работник обязан применять и использовать по назначению средства индивидуальной и коллективной защиты, предоставляемые работодателем Споры, возникающие между Сторонами в процессе выполнения условий настоящего Договора, разрешаются по взаимному согласию Сторон согласительными комиссиями.</i>)</p>

Трудовой контракт представляет собой один из наиболее распространенных видов соглашений, заключаемых на территории Казахстана. Его основная цель заключается в установлении прав и обязанностей сторон, а также в определении условий труда и ответственности. Как следует из представленных данных, трудовые контракты характеризуются высокой степенью формулировочной точности, направленной на предотвращение спорных ситуаций. Это достигается путём использования чётких и однозначных выражений, исключающих эмоциональную окраску и субъективные оценки, что способствует сохранению строгости и юридической корректности текста контракта, а также точному применению юридических терминов. Такой выбор языковых средств на всех уровнях языка способствует ясности восприятия содержания трудового контракта и облегчает его понимание будущим работником.

В ходе проведённого лингвистического анализа 15 трудовых контрактов было установлено наличие ряда общих языковых и структурных характеристик, отражающих специфику. Во всех проанализированных документах неизменно используются клишированные выражения, характерные для данной категории текстов, такие как: *трудовая функция, штатное расписание, выплата заработной платы, трудовой отпуск*.

Также обязательным компонентом содержания каждого контракта является специализированная юридическая терминология, включающая такие лексемы, как: *права, обязанности, трудовые обязанности, компенсационные выплаты, согласительная комиссия, коллективный договор, дисциплинарные меры, обязательное социальное страхование*.

Кроме того, всем рассмотренным трудовым контрактам присуще широкое использование простых синтаксических конструкций, способствующих однозначному толкованию положений документа. Типичными примерами таких конструкций являются: *Работодатель принимает Работника на должность _____; Работник имеет право на безопасность и охрану труда*.

Таким образом, выявленные языковые особенности свидетельствуют о стандартизованности трудовых контрактов и о стремлении к формализации, точности и юридической однозначности изложения.

После трудового контракта наибольшей популярностью пользуется государственный контракт, который регулирует полномочия сторон в сфере закупки и поставки продукции для государственных нужд. В следующей таблице будет рассмотрено, как языковые средства, используемые в государственном контракте, отличаются от таковых в трудовом контракте (Юридическая компания «АС и Партнеры», 2025).

Таблица 2 – Цели, участники и языковые средства государственного контракта: функциональная характеристика

Кесте 2 – Мемлекеттік келісімшарттың мақсаттары, қатысушылары және тілдік құралдары: функционалдық сипаттамасы

Table 2 – Objectives, Participants and Linguistic Means of the State Contract: Functional Characteristics

Характеристики контракта	Примеры из текстовых образцов контрактов
Цель	выполнение государственных заказов
Участники	государственные органы, частные или государственными компании
Языковые средства	
- на уровне лексики	1) использование клишированных выражений и языковых штампов (<i>Законодательство Республики Казахстан, техническая спецификация, акт приема-передачи, срок хранения, юридическая сила</i>); 2) использование специфических терминов: характерны термины юридического и экономического характера (<i>финансовая обязанность, выплата неустойки, метод отгрузки, счет-фактура, сертификат качества, банковская гарантия, форс-мажор, обстоятельства непреодолимой силы</i>); 3) использование денотативных значений слов (<i>товар, поставщик, дефект, оплата, письмо, телеграмма, факс, экземпляр, печать</i>).
- на уровне морфологии	1) преобладание имен существительных; 2) отглагольных существительных (<i>подписание, совершение, исполнение, обеспечение, увеличение, предъявление</i>); 3) конкретные имена существительные (<i>сертификат, банк, поставщик, заказчик</i>); 4) слова разных частей речи с префиксом <i>не-</i> (<i>неисполнение, ненадлежащее исполнение, несвоевременное представление, несоответствующий условиям</i>); 5) глаголы в форме настоящего времени (<i>порукает, оплачивает, обязуется, гарантирует, составляет</i>); 6) глаголы в неопределенной форме (инфинитив) (<i>принять, производить, требовать, принимать</i>); 7) наличие модальных глаголов (<i>не должна превышать, должен обеспечить, не должен раскрывать, не должен передавать</i>); 8) сложные слова (<i>счет-фактура, прием-передача, односторонний, разночтения, законодательство</i>).
- на уровне синтаксиса	1) простые предложения (<i>Производство оплаты считается осуществленным с момента списания денежных средств с расчетного счета Заказчика.</i>); 2) предложения, осложненные причастным оборотом (<i>Поставщик обязуется поставить Товар до места поставки, указанного в Приложении №1 к Договору. Заказчик вправе осуществлять иные обязательства, предусмотренные Договором.</i>); 3) сложные предложения (СПП и ССП) с причастным оборотом (<i>Поставщик гарантирует, что Товар, поставленный в рамках Договора, является новым и неиспользованным, соответствующим установленным параметрам безопасности и санитарным нормам, не будет иметь дефектов, связанных с материалом или работой, при нормальном использовании поставленного Товара в условиях, обычных для страны Заказчика. Если Товар, по результатам проведенного технического контроля и/или испытаний, не соответствует Технической спецификации или иным требованиям, установленным для такого рода товара, Заказчик вправе отказаться от него, а Поставщик обязуется произвести замену несоответствующего Товара соответствующим, в сроки, установленные Заказчиком.</i>)

Таблица демонстрирует, что языковые средства, используемые в государственном контракте, значительно отличаются от таковых, характерных для трудового контракта, рассмотренного ранее.

Нами были проанализированы пять государственных контрактов, что позволило выявить специфические лингвистические особенности, присущие данной разновидности документации. Одной из характерных черт языкового оформления государственных контрактов является наличие в их текстах не только юридической, но и экономической терминологии. Среди наиболее употребительных лексических единиц (терминов) отмечаются такие наименования, как *финансовая обязанность, выплата неустойки, метод отгрузки, счёт-фактура, сертификат качества, банковская гарантия, форс-мажор, обстоятельства непреодолимой силы*. Это отражает специфику контрактов, связанных с обеспечением материально-финансовых обязательств между сторонами.

Синтаксическая структура государственных контрактов отличается повышенной степенью сложности по сравнению с трудовыми контрактами. В частности, наблюдается активное использование осложнённых синтаксических конструкций, включающих причастные обороты, а также предложения с однородными членами. В то время как в текстах трудовых договоров около 80% составляют простые предложения, в государственных контрактах более половины объёма занимают предложения, осложнённые различными синтаксическими элементами. Данное различие обусловлено необходимостью более детализированного, комплексного изложения условий выполнения контрактных обязательств.

Несмотря на различия на синтаксическом уровне, тексты трудовых и государственных контрактов демонстрируют определённую степень морфологического сходства. Для обеих разновидностей характерно активное использование глаголов в форме инфинитива (*принять, производить, требовать, принимать*), широкое применение отглагольных существительных (*выполнение, соблюдение, осуществление, заключение, изменение, дополнение*), а также наличие модальных глагольных конструкций, выражающих обязанность, возможность или запрет (*обязан, может устанавливаться, не должен передавать*). Указанные морфологические особенности отражают императивный характер речевых актов, реализуемых в рамках делового дискурса.

Таким образом, в государственном контракте языковые средства выполняют функцию обеспечения юридической и экономической точности при формулировке условий выполнения государственного заказа. Здесь особое внимание уделяется языковой структуре, которая должна подчеркивать компетентность сторон как в юридической, так и в экономической сфере. С помощью таких средств обеспечивается ясность в описании требований, сроков, условий оплаты и других значимых аспектов контракта. Язык такого контракта направлен на демонстрацию юридической грамотности сторон, а также на обеспечение прозрачности и законности процесса выполнения государственного заказа, что исключает возможные правовые и финансовые риски.

Проанализировав трудовой и государственный контракты, а также выявив их особенности в использовании языковых средств, далее следует рассмотреть, какие языковые средства характерны для международного контракта. Основной функцией последнего является регулирование транснациональных отношений, что обуславливает особенности его языкового оформления.

Таблица 3 – Цели, участники и языковые средства международного контракта: функциональная характеристика

Кесте 3 – Халықаралық келісімшарттың мақсаттары, қатысушылары және тілдік құралдары: функционалдық сипаттамасы

Table 3 – Objectives, Participants and Linguistic Means of the International Contract: Functional Characteristics

Характеристики контракта	Примеры из текстовых образцов контрактов
Цель	регулирование транснациональных отношений
Участники	стороны, находящиеся в разных странах

Продолжение Таблицы 3 / 3-кестенің жалғасы / Continuation of Table 3

Языковые средства	
- на уровне лексики	<p>1) использование клишированных выражений и языковых штампов (<i>согласование сторон, сопроводительные документы, техническая документация, гарантийный срок</i>);</p> <p>2) использование специфических терминов: характерны термины юридического и экономического характера (<i>номенклатура, инвойс, базис поставки, просрочка, авансовые платежи, сертификат качества, Торговая палата</i>);</p> <p>3) использование англицизмов и международных терминов (<i>инвойс, форс-мажор, эмбарго</i>);</p> <p>4) использование денотативных значений слов (<i>аванс, упаковка, ящик, акт, дефект</i>).</p>
- на уровне морфологии	<p>1) преобладание имен существительных;</p> <p>2) отглагольных существительных (<i>оповещение, изменение, подписание, исполнение, согласование</i>);</p> <p>3) конкретные имена существительные (<i>сертификат, факс, реквизит</i>);</p> <p>4) глаголы в форме настоящего времени (<i>уплачивается, осуществляется, оплачивает, возвращает</i>);</p> <p>6) глаголы в неопределенной форме (инфинитив) (<i>отказаться, подтвердить, уведомить, отгрузить, сообщить</i>);</p> <p>7) наличие модальных глаголов (<i>должны обеспечивать, должны быть отмаркированы, должны быть составлены</i>).</p>
- на уровне синтаксиса	<p>1) простые предложения (<i>Все платежи по настоящему контракту осуществляются в долларах США банковским переводом</i>);</p> <p>2) простые предложения с однородными членами (перечисление): (<i>Внешняя и внутренняя упаковка должны обеспечивать защиту от порчи, повреждений и атмосферных воздействий</i>);</p> <p>3) предложения, осложненные причастным оборотом (<i>Поставщик обязуется поставить Товар до места поставки, указанного в Приложении №1 к Договору. Заказчик вправе осуществлять иные обязательства, предусмотренные Договором.</i>);</p> <p>4) сложные предложения (СПП) с причастным оборотом (<i>Если в течение гарантийного срока Товар, поставленный Продавцом, проявит дефекты или несоответствие условиям Контракта, Продавец обязан устранить дефект или заменить дефектные компоненты за свой счет \ СПП с придаточным условия + причастный оборот</i>). <i>Для Товара, обеспеченного гарантийным периодом, претензии по качеству могут быть выдвинуты и в течение месяца после истечения гарантийного срока при условии, что Покупатель обнаружил дефекты в течение гарантийного срока. \ СПП с придаточным условия + причастный оборот</i></p>

Необходимо отметить, международный контракт составляется на двух и более языках в зависимости от государств, представляющих стороны соглашения. При этом английский язык часто выступает в качестве основного языка при составлении международных контрактов, обеспечивая универсальность и доступность документа для всех участников. Проанализированный образец международного контракта демонстрирует использование языковых средств, соответствующих более высокому уровню оформления и подписания соглашений, по сравнению с трудовым и государственным контрактами. Стороны контракта активно оперируют англицизмами и международными терминами, что свидетельствует о глубоком знании профессиональной лексики. Документ составлен с учётом того, что одна из сторон является представителем другой страны, что обуславливает необходимость использования нейтрального и универсального языка для обеспечения взаимопонимания между различными юридическими системами.

Анализ двух международных контрактов, включённых в корпус исследования, позволил установить, что на лексическом уровне тексты данной категории сохраняют общие черты с трудовыми и государственными контрактами, а именно – активное использование юридической и экономической терминологии. Вместе с тем, в международных контрактах наблюдается специфическое лексическое наполнение, обусловленное их трансграничным характером: в

текстах широко представлены термины международного права и англицизмы, такие как *инвойс*, *форс-мажор*, *эмбарго* и др., что отражает специфику контрактного взаимодействия между субъектами различных правовых систем.

Синтаксическая организация международных контрактов демонстрирует как сходство с трудовыми и государственными контрактами, так и ряд отличительных черт. Так, хотя простые предложения продолжают использоваться в деловом дискурсе данного типа, их удельный вес в общем синтаксическом объёме невелик. На первый план выходят предложения, осложнённые однородными членами и причастными оборотами, что способствует более точному и детальному описанию договорных условий.

Особенностью международных контрактов, выявленной в ходе анализа, является активное применение сложных подчинённых конструкций, в том числе с придаточными условиями и включёнными в них причастными оборотами. Характерным примером подобной синтаксической модели может служить следующее высказывание: *Если в течение гарантийного срока Товар, поставленный Продавцом, проявит дефекты или несоответствие условиям Контракта, Продавец обязан устранить дефект или заменить дефектные компоненты за свой счёт.* Данное предложение представляет собой сложноподчинённую конструкцию с придаточным условием и включённым причастным оборотом, что свидетельствует о более высоком уровне синтаксической сложности, типичном для международных контрактов.

Итак, международные контракты требуют использования языковых средств, которые могут эффективно регулировать отношения между сторонами, представляющими различные юридические и культурные традиции. В этих контрактах акцент сделан на универсальных терминах и стандартах, которые позволяют минимизировать юридические и культурные барьеры, обеспечивая при этом эффективное выполнение обязательств на международном уровне. Язык международных контрактов должен учитывать специфику законодательства различных стран и быть достаточно гибким, чтобы охватывать возможные различия в интерпретации условий и обязательств. Завершим наше исследование анализом бизнес-контракта. Рассмотрим, как в данном контексте языковые средства отражают и обеспечивают выполнение основной функции бизнес-контракта, а именно: фиксацию условий взаимных обязательств, установление правил взаимодействия и определение финансовых параметров сделки.

Бизнес-контракт, будучи одним из наиболее распространённых жанров бизнес-дискурса, является не только юридическим документом, но и формой коммуникации, в которой используются четкие и однозначные языковые средства для выражения прав и обязательств сторон. В Республике Казахстан, как и в других странах, контрактная деятельность является важной составляющей бизнеса и экономики, и требует детального лингвистического анализа. Язык бизнес-контракта отражает не только юридическую точность, но и особенности культурных, экономических и юридических реалий той или иной страны. В рамках исследования акцентируем внимание на анализе основных языковых конструкций и их функциональных характеристик.

Таблица 4 – Цели, участники и языковые средства бизнес-контракта: функциональная характеристика

Кесте 4 – Бизнес-келісімшарттың мақсаттары, қатысушылары және тілдік құралдары: функционалдық сипаттамасы

Table 4 – Objectives, Participants and Linguistic Means of the Business Contract: Functional Characteristics

Характеристики контракта	Примеры из текстовых образцов контрактов
Цель	фиксация условий взаимных обязательств, установление правил взаимодействия и определение финансовых параметров сделки
Участники	стороны, находящиеся в зависимых\независимых отношениях (от характера данных отношений контракты бывают классическими, неоклассическими и отношенческими)

Продолжение Таблицы 4 / 4-кестенің жалғасы / Continuation of Table 4

<p>Языковые средства</p> <p>- на уровне лексики</p>	<p>1) использование клишированных выражений и языковых штампов (<i>Законодательство Республики Казахстан, акт приема-передачи, товарищество с ограниченной ответственностью, срок выполнения</i>);</p> <p>2) использование специфических терминов: характерны термины юридического и экономического характера (<i>счет-фактура, безналичный платеж, исходные коды, метод BLUP, функционирование программного продукта, нормативно-правовые акты РК</i>);</p> <p>3) использование денотативных значений слов (<i>дефект, суд, акт, плательщик, счет, продукт</i>).</p>
<p>- на уровне морфологии</p>	<p>1) преобладание имен существительных;</p> <p>2) отглагольных существительных (<i>подписание, перечисление, испытание, функционирование, выполнение, обнаружение</i>);</p> <p>3) конкретные имена существительные (<i>предмет, акт, реквизит</i>);</p> <p>4) глаголы в форме настоящего времени (<i>включает, оплачивает, уведомляет, направляет</i>);</p> <p>6) глаголы в неопределенной форме (инфинитив) (<i>требовать, осуществлять, проверять, обеспечить</i>);</p> <p>7) наличие модальных глаголов (<i>обязан предоставить, не может выполнить</i>).</p>
<p>- на уровне синтаксиса</p>	<p>1) простые предложения (<i>Правообладателем результатов выполненных Услуг является Заказчик. После выполнения Услуг согласно Приложению 1 к настоящему Договору Исполнитель письменно уведомляет Заказчика о завершении Услуг.</i>);</p> <p>2) простые предложения с однородными членами (перечисление): (<i>Все приложения, изменения и дополнения к настоящему Договору действительны лишь в том случае, если они оформлены в письменной форме, подписаны и скреплены печатями обеих Сторон.</i>);</p> <p>3) предложения, осложненные причастным оборотом (<i>Исполнитель обязан выполнять все сопутствующие работы, необходимые для исполнения обязательств по настоящему Договору.</i>);</p> <p>4) сложные предложения (СПП) с причастным оборотом (<i>Исполнитель обязан своевременно уведомлять Заказчика об обстоятельствах, которые могут оказать влияние на качество выполненных Услуг или привести к невозможности их выполнения в срок\ СПП с придаточным определительным\).</i> Если Исполнитель не может выполнить часть или полностью выполнить Работу в сроки, предусмотренные настоящим Договором или указанные Заказчиком, Заказчик вправе требовать от Исполнителя уплаты неустойки в размере 1% (один) процент от общей суммы Договора, предусмотренной пунктом 2.1. \ СПП с придаточным условия + причастный оборот\).</p>

Для бизнес-контракта характерно использование юридических и экономических терминов, а также специфической лексики и профессионализмов, отражающих особенности сферы деятельности, в рамках которой заключается соглашение. В данном случае речь идет о терминах, связанных с программным обеспечением и техническим сопровождением. Проанализировав языковые средства бизнес-контракта по основным параметрам, можно заключить, что данный тип соглашения эффективно выполняет свою основную функцию – фиксацию условий взаимных обязательств, установление правил взаимодействия и определение финансовых параметров сделки. Используемые языковые средства наглядно иллюстрируют, как точно и детально прописаны все положения контракта, включая обязательства сторон, с особым акцентом на финансовую составляющую, которая выделена жирным шрифтом для обеспечения её значимости и ясности.

В рамках настоящего исследования были проанализированы семь бизнес-контрактов, в результате чего сформулированы следующие лингвистические наблюдения. На лексическом уровне, как и в международных контрактах, прослеживается активное использование клишированных выражений, типичных для официально-делового стиля. Среди них следует отметить такие устойчивые словосочетания, как *акт приёма-передачи, товарищество с ограниченной ответственностью, срок выполнения*. Кроме того, лексический состав обогащён

юридической и экономической терминологией, включая такие единицы, как *счёт-фактура*, *безналичный платёж*.

Примечательно, что в проанализированных контрактах одной стороной соглашения выступает компания, осуществляющая деятельность в сфере программного обеспечения и технической поддержки. Это обусловило включение в текст специализированной терминологии, связанной с данной профессиональной областью, в частности: *исходные коды*, *метод BLUP*, *функционирование программного продукта* и др. Таким образом, наблюдается тенденция к тематическому варьированию лексического состава в зависимости от профиля деятельности участников контрактных отношений.

Синтаксическая организация бизнес-контрактов во многом коррелирует со структурой международных контрактов. Преобладают сложноподчиненные предложения, в частности конструкции с придаточными определительными и условными, а также с включёнными причастными оборотами. Простые предложения встречаются в ограниченном количестве. Примерами характерных синтаксических моделей являются следующие конструкции:

- *Исполнитель обязан своевременно уведомлять Заказчика об обстоятельствах, которые могут оказать влияние на качество выполненных Услуг или привести к невозможности их выполнения в срок* (сложноподчинённое предложение с придаточным определительным);

- *Исполнитель не может выполнить часть или полностью выполнить Работу в сроки, предусмотренные настоящим Договором или указанные Заказчиком, Заказчик вправе требовать от Исполнителя уплаты неустойки в размере 1% (один процент) от общей суммы Договора, предусмотренной пунктом 2.1* (сложноподчинённое предложение с придаточным условия и причастным оборотом).

Таким образом, синтаксические и лексические особенности бизнес-контрактов демонстрируют интеграцию традиционных элементов делового стиля с лексикой, отражающей специфику профессиональной сферы сторон соглашения, что указывает на адаптивный характер языковых средств в контрактной коммуникации. Такой стиль оформления позволяет подробно охарактеризовать все ключевые аспекты сделки, однако предъявляет высокие требования к точности формулировок, что требует особого внимания при составлении текста.

Таблица 5 – Сравнительная характеристика лингвистических признаков трудовых, государственных, международных и бизнес-контрактов

Кесте 5 – Еңбек, мемлекеттік, халықаралық және бизнес-келісімшарттардың лингвистикалық белгілерін салыстырмалы сипаттау

Table 5 – Comparative Characteristics of Linguistic Features in Employment, State, International and Business Contracts

Параметр анализа	Трудовой контракт	Государственный контракт	Международный контракт	Бизнес-контракт
Количество проанализированных документов	7	5	2	7
Лексика (общие элементы)	Клишированные выражения (<i>трудовая функция, штатное расписание, отпуск</i>); юридические термины	Юридические и экономические термины (<i>выплата неустойки, счёт-фактура, банковская гарантия, форс-мажор</i>)	Юридические и международные термины, англицизмы (<i>инвойс, эмбарго, форс-мажор</i>)	Клишированные выражения (<i>акт приёма-передачи</i>), юридические и экономические термины (<i>безналичный платёж</i>), спец. терминология (напр., <i>исходный код</i>)
Лексика (специфика)	Стандартизированные формулы	Финансово-правовая терминология	Международные правовые реалии; терминология внешнеэкономической деятельности	Профилированная лексика в зависимости от сферы деятельности (ИТ, услуги и т.д.)

Продолжение Таблицы 5 / 5-кестенің жалғасы / Continuation of Table 5

Синтаксис	Преобладают простые предложения (около 80%)	Осложнённые предложения с причастными оборотами и однородными членами (более 50% текста)	Частое использование СПП с придаточными условия и определениями, включение причастных оборотов.	Часто встречаются СПП с условными и определительными придаточными, предложения с причастными оборотами
Морфология (общие черты)	Инфинитивы, отглагольные существительные, модальные конструкции	Инфинитивы, отглагольные существительные, модальные конструкции	Инфинитивы, отглагольные существительные, модальные конструкции	Инфинитивы, отглагольные существительные, модальные конструкции

В результате проведённого лингвистического анализа текстов различных типов контрактной документации – трудовых, государственных, международных и бизнес-контрактов – были выявлены как инвариантные, так и вариативные языковые характеристики, обусловленные функциональной спецификой, институциональной принадлежностью и предметной направленностью соответствующих текстов.

На лексическом уровне во всех рассмотренных типах контрактов наблюдается устойчивое присутствие клишированных выражений, а также юридической и экономической терминологии, что является свидетельством жанровой нормативности и стандартизации официально-делового дискурса. В то же время, для международных контрактов характерна интеграция англицизмов и международных правовых терминов (*инвойс, эмбарго, форс-мажор*), отражающих специфику межгосударственного взаимодействия. Бизнес-контракты, в свою очередь, демонстрируют тенденцию к включению специализированной терминологии, обусловленной профессиональной деятельностью сторон соглашения (например: *исходные коды, метод BLUP, функционирование программного продукта в контексте ИТ-сферы*).

Синтаксический уровень анализируемых текстов позволяет проследить динамику от простых конструкций к более сложным синтаксическим моделям. Если в трудовых контрактах преобладают простые повествовательные предложения, то в государственных, международных и бизнес-контрактах значительно возрастает удельный вес сложноподчинённых предложений, в том числе с придаточными условия и определениями, а также с включением причастных оборотов и однородных членов. Подобные синтаксические структуры обеспечивают эксплицитную фиксацию условий исполнения обязательств, прав и ответственности сторон.

На морфологическом уровне все проанализированные тексты демонстрируют высокий уровень унификации: активно используются глаголы в форме инфинитива (*принять, выполнять, требовать*), отглагольные существительные (*выполнение, соблюдение, осуществление, изменение, дополнение*), а также модальные глагольные конструкции, выражающие долженствование, возможность или запрет (*обязан, может устанавливаться, не должен передавать*). Данные морфологические признаки подтверждают наличие высокой степени категоричности, императивности и регламентированности, присущих официально-деловому стилю.

Таким образом, лингвистическая организация контрактных текстов определяется не только стилистическими и жанровыми параметрами официально-делового дискурса, но и спецификой правовых, экономических и профессиональных реалий, в пределах которых осуществляется их функционирование. Выявленные закономерности позволяют рассматривать контракт как особый тип институционального текста, сочетающий стандартизованность формы с вариативностью лексико-синтаксических средств, обусловленной содержательной направленностью.

Заключение

Представленное исследование, посвящённое лингвистической специфике контрактных текстов, позволило выявить как общие структурно-языковые черты, характерные для делового

дискурса, так и частные особенности, обусловленные типологической принадлежностью контрактов (*трудовой, государственный, международный, бизнес-контракт*).

Так, целью данной статьи являлось рассмотрение и анализ лингвистических особенностей контрактов с целью выявления факторов, влияющих на точность и эффективность интерпретации контрактных обязательств. Лингвистическая структура контрактного текста напрямую влияет на корректность юридической квалификации положений, на их недвусмысленную трактовку и, как следствие, на правовую защиту сторон.

На лексическом уровне тексты всех анализируемых контрактов демонстрируют устойчивое использование клишированных выражений, юридической и экономической терминологии. Однако в зависимости от сферы функционирования и институционального контекста в текстах появляются специализированные термины (например, англицизмы в международных контрактах или профессионализмы в бизнес-контрактах, связанных с ИТ-сферой).

Синтаксический уровень характеризуется тенденцией к усложнению: от доминирования простых конструкций в трудовых контрактах – к преобладанию сложноподчинённых предложений с причастными оборотами и однородными членами в государственных, международных и бизнес-контрактах. Это отражает стремление к повышенной точности, полноте и юридической детализированности излагаемой информации.

На морфологическом уровне прослеживается единство: широкое использование инфинитивов, отглагольных существительных и модальных конструкций указывает на императивный и нормативный характер контрактной коммуникации, реализуемой в рамках делового стиля.

Научная новизна проведённого исследования заключается в комплексном лингвистическом анализе контрактных текстов различных типов (трудовых, государственных, международных и бизнес-контрактов) в сопоставительном аспекте. На едином методологическом основании предпринята попытка выявить как инвариантные, так и вариативные лексико-синтаксические и морфологические признаки контрактной документации, отражающие её функциональную специфику. В рамках исследования также установлена взаимосвязь между типом контракта и характером используемых языковых средств, что имеет значимость как для теории институциональной коммуникации, так и для прикладных задач юридической лингвистики.

Методологически работа опирается на принципы функционально-дискурсивного подхода и сопоставительного анализа, что обеспечивает возможность комплексной интерпретации языковых явлений в правовом контексте. Такой подход может быть использован в дальнейшем при изучении других разновидностей институциональных текстов.

С прагматической точки зрения выявленные особенности могут быть использованы в юридической практике, при составлении контрактов, их переводе, а также в образовательных целях – в рамках курсов по юридической лингвистике, профессиональной коммуникации и прикладной стилистике.

Таким образом, результаты проведённого анализа подтверждают, что контрактный текст представляет собой особую форму институциональной коммуникации, сочетающую нормативность, стилистическую стандартизованность и адаптивность к условиям конкретного правового и профессионального контекста.

Литература

- Аймолдина А.А. Социокогнитивные и коммуникативно-прагматические особенности бизнес-корреспонденции (на материале казахского, русского и английского языков). – Астана, 2014. – 214 с.
- Безнаева О.А. Когнитивно-прагматические особенности представления информации в деловом дискурсе. – Белгород, 2008. – 183 с.
- Буркитбаева Г.Г. Деловой дискурс: онтология и жанры. – Алматы: Ғылым, 2005. – 210 с.
- Ван Х. Семантические и синтаксические особенности договора. – Иркутск, 2021. – С. 45-51.
- Дорошенко В.Ю. Коммуникативная обусловленность функционально-стилистических особенностей делового английского языка: дис. ... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 1995. – 205 с.
- Ережепова С.К. Официально-деловой стиль в казахском и русском языках: прагмалингвистический аспект: дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2002. – 166 с.
- Магировская О.В. Научные школа и практика лингвистической экспертизы текста и дискурса: проблема

теоретического статуса. – Санкт-Петербург, 2024. – С. 886-900

Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – Москва: Гнозис, 2003. – 280 с.

О порядке закупки и поставки продукции, выполнения работ (услуг) для обеспечения государственных нужд [Электронный ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P930000058_ (Дата обращения: 19.01.2025)

Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗПК, пп. 36 п. 1 ст. 1.

Учет.kz. Словарь бухгалтера [Электронный ресурс]. URL: <https://uchet.kz/tags/m/mezhdunarodnyy-dogovor.html> (Дата обращения: 19.01.2025)

Черноусова Ю. А. Язык бизнес-контрактов: композиционно-структурные, лексико-семантические и лингво-прагматические особенности: на материале современного английского языка. – Пятигорск, 2012. – 185 с.

Яковенко Д.В. Лексико-грамматические особенности контракта как жанра официально-делового стиля. – Могилев, 2021. – С. 125-129.

Яшина Н.К. Договорная документация как объект лингвистического исследования. – Нижний Новгород, 2022. – С. 210-213.

Bargiela-Chiappini, F. *Business Discourse*. – Palgrave: Macmillan, 2006. – 168 p.

Charles, M. *Business negotiations: Interdependence between discourse and the business relationship. English for Specific Purposes*, 1996. – P. 19-36.

Teun A. van Dijk *Language. Cognition. Communication*. – New York: Cambridge University Press, 2008. – 267 p.

References

Ajmol'dina, A.A. (2014) Sociokognitivnye i kommunikativno-pragmaticheskie osobennosti biznes-korrespondencii (na materiale kazahskogo, russkogo i anglijskogo jazykov). Astana, 214 s. [Ajmol'dina, A.A. (2014) Sociocognitive and communicative-pragmatic features of business correspondence (based on the Kazakh, Russian and English languages). Astana, 214 p.] (in Russian)

Bargiela-Chiappini, F. (2006) *Business Discourse*. Palgrave: Macmillan, 168 p. (in English)

Beznaeva, O.A. (2008) Kognitivno-pragmaticheskie osobennosti predstavlenija informacii v delovom diskurse. Belgorod, 183 s. [Beznayeva, O.A. (2008) Cognitive and pragmatic features of information representation in business discourse. Belgorod, 183 p.] (in Russian)

Burkitbaeva, G.G. (2005) Delovoj diskurs: ontologija i zhanry. Almaty: Gylym, 210 s. [Burkitbayeva, G.G. (2005) Business discourse: ontology and genres. Almaty: Gylym, 210 p.] (in Russian)

Charles, M. (1996) *Business negotiations: Interdependence between discourse and the business relationship. English for Specific Purposes*, P. 19-36. (in English)

Chernousova, Ju. A. (2012) Jazyk biznes-kontraktov: kompozicionno-strukturnye, leksiko-semanticheskie i lingvo-pragmaticheskie osobennosti: na materiale sovremennogo anglijskogo jazyka. Pjatigorsk, 185 s. [Chernousova, Ju.A. (2012) The language of business contracts: compositional-structural, lexico-semantic and linguistic-pragmatic features: based on the material of modern English. Pyatigorsk, 185 p.] (in Russian)

Doroshenko, V.Ju. (1995) Kommunikativnaja obuslovlennost' funkcional'no-stilisticheskikh osobennostej delovogo anglijskogo jazyka: dis. ... kand. filol. nauk. Sankt-Peterburg, 205 s. [Doroshenko, V.Ju. (1995) The communicative conditionality of functional and stylistic features of business English: dis. ... Candidate of Philological Sciences. Sankt-Peterburg, 205 p.] (in Russian)

Erezhepova, S.K. (2002) Oficial'no-delovoj stil' v kazahskom i russkom jazykah: pragmalingvisticheskij aspekt: dis. ... kand. filol. nauk. Almaty, 166 s. [Yerezhepova, S.K. (2002) Official business style in Kazakh and Russian: a pragmalinguistic aspect: diss. ... Cand. of Philol. Sciences. Almaty, 166 p.] (in Russian)

Jakovenko, D.V. (2021) Leksiko-grammaticheskie osobennosti kontrakta kak zhanra oficial'no-delovogo stilja. Mogilev, S. 125-129. [Yakovenko, D.V. (2021) Lexico-grammatical features of the contract as a genre of official business style. Mogilev, P. 125-129.] (in Russian)

Jashina, N.K. (2022) Dogovornaja dokumentacija kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovanija. Nizhnij Novgorod, S. 210-213. [Yashina, N.K. (2022) Contractual documentation as an object of linguistic research. Nizhny Novgorod, P. 210-213.] (in Russian)

Magirovskaja, O.V. (2024) Nauchnye shkola i praktika lingvisticheskoy jekspertizy teksta i diskursa: problema teoreticheskogo statusa. Sankt-Peterburg, S. 886-900. [Magirovskaya, O.V. (2024) Scientific school and practice of linguistic expertise of text and discourse: the problem of theoretical status. St. Petersburg, P. 886-900.] (in Russian)

Makarov, M.L. (2003) *Osnovy teorii diskursa*. Moskva: Gnozis, 280 s. [Makarov, M.L. (2003) Fundamentals of discourse theory. Moscow: Gnozis, 280 p.] (in Russian)

О порядке закупки и поставки продукции, выполнения работ (услуг) для обеспечения государственных нужд.

Jelektronnyj resurs. Access mode: free URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P930000058_. Accessed: 19.01.2025. [On the procedure for purchasing and supplying products, performing works (services) to meet government needs. Electronic resource. Access mode: free URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P930000058_. Accessed: 19.01.2025.] (in Russian)

Teun, A. van Dijk (2008) *Language. Cognition. Communication*. New York: Cambridge University Press, 267 p. (in English)

Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015. № 414-V ЗРК, С. 36 П.1 Ст.1. [The Labor Code of the Republic of Kazakhstan dated November 23, 2015. № 414-V ZRK, P. 36, P. 1, St. 1.] (in Russian)

Uchet.kz. Slovar' buhgaltera. Jelektronnyj resurs. Access mode: free URL: <https://uchet.kz/tags/m/mezhdunarodnyy-dogovor.html> (Accessed: 19.01.2025). [Accounting.kz. Accountant's Dictionary. Electronic resource. Access mode: free URL:

<https://uchet.kz/tags/m/mezhdunarodnyy-dogovor.html> Accessed: 19.01.2025]. Access mode: free URL: <https://uchet.kz/tags/m/mezhdunarodnyy-dogovor.html> Accessed: 19.01.2025.] (in Russian)

Vang, H. (2021) Semanticheskie i sintaksicheskie osobennosti dogovora. Irkutsk, S. 45-51. [Wang, H. (2021) Semantic and syntactic features of the contract. Irkutsk, P. 45-51.] (in Russian)

Информация о статье / Мақала туралы ақпарат / Information about the article

Поступила в редакцию / Редакцияға түсті / Entered the editorial office: 18.02.2025.

Принята к публикации / Жариялауға қабылданды / Accepted for publication: 25.06.2025.

© Нургожина Б.В., Кадырова Б.М., 2025

© Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, 2025

Шижуй Ли^{1*}, Марина Жамбылқызы²

^{1*} автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0006-0584-6023 E-mail: lishirui3@gmail.com

² доктор философии (PhD), доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-5153-6372 E-mail: marina.zhambyl@gmail.com

**АНАЛИЗ РАСПРОСТРАНЕННОГО ЯЗЫКОВОГО ТРАНСФЕРА
В ПРОИЗНОШЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА СРЕДИ КИТАЙСКИХ СТУДЕНТОВ**

Аннотация. С увеличением числа международных обменов изучение второго языка привлекает все больше внимания со стороны академического сообщества. Одной из распространенных проблем при изучении второго языка является языковой трансфер, который стал объектом исследований в области межъязыкового влияния. В данной статье проводится анализ языкового трансфера в процессе освоения русской устной речи китайскими ханьскими студентами. Этот анализ основан на научно-исследовательской работе, выполненной в рамках диссертации на тему «Языковой трансфер в процессе освоения русской фонетики китайскими студентами». Исходя из опыта решения межъязыковых проблем в лингвистике, метод сопоставления является основной стратегией при изучении теории языкового трансфера. В статье рассматривается теория языкового трансфера как перспективное направление исследования, используется двуязычный контрастивный аналитический метод для сравнения фонем, слогов и ударений между родным языком ханьских студентов и русским языком, с целью анализа позитивного и негативного трансфера. В результате анализа описывается концепция и влияние языкового трансфера, а также на примерах раскрываются причины различных типов негативного трансфера ханьского родного языка на русское произношение и фонетические ошибки китайских ханьских студентов при изучении русского языка. Целью данного анализа является выявление причин различных типов трансфера в процессе освоения русской фонетики ханьскими студентами и избегание подобных ошибок, чтобы эффективно изучать русский язык, понимать его фонетику и развивать навыки устной речи.

Ключевые слова: русская фонетика; языковой позитивный трансфер; языковой негативный трансфер; контрастивный анализ; китайские ханьские студенты

Для цитирования: Ли Ш., Жамбылқызы М. Анализ распространенного языкового трансфера в произношении русского языка среди китайских студентов. *Tiltanym*, 2025. №2 (98). С. 211-219.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-211-219>

Шижуй Ли^{1*}, Марина Жамбылқызы²

^{1*} автор-корреспондент, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0006-0584-6023 E-mail: lishirui3@gmail.com

² философия докторы (PhD), доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-5153-6372 E-mail: marina.zhambyl@gmail.com

**ОРЫС ТІЛІНДЕ СӨЙЛЕУ КЕЗІНДЕ ҚЫТАЙ СТУДЕНТТЕРІНІҢ АРАСЫНДА
ЖИІ КЕЗДЕСЕТІН ТІЛДІК ТРАНСФЕР**

Аңдатпа. Халықаралық алмасу жиілігінің артуына байланысты екінші тілді үйрену мәселесі академиялық қауымдастықтың назарын аударып отыр. Екінші тілді игеру кезінде тілдік трансфер құбылысы жиі кездеседі, бүгінде ол тілдер арасындағы ықпалды зерттеудің нысанына айналды. Бұл мақалада ханзу студенттерінің орыс ауызша сөзін меңгеру үдерісіндегі тілдік трансфер көрінісі талданады. Бұл талдау «Қытай студенттерінің орыс тілі фонетикасын меңгеру үдерісіндегі тілдік трансфер» тақырыбындағы диссертациялық жұмыс аясында орындалған ғылыми-зерттеу жұмысына негізделген. Тіл біліміндегі тілдерлік мәселелерді шешудің жалпы тәжірибесіне сүйене отырып, салғастыру әдісі тілдің трансфер теориясын жүзеге асырудың негізгі стратегиясы болып табылады. Осыған байланысты мақалада тілдік трансфер теориясын зерттеу перспективасы ретінде алып, екітілді контрастивті аналитикалық әдіс қолданылып, ханзу студенттерінің ана тілі мен орыс тілі арасындағы фонемалар, буындар мен екпіндерді салыстырып, жалпы жағымды және жағымсыз тасымалдау түрлері талданады. Талдау нәтижесінде тілдік трансфердің түсінігі мен әсері сипатталып, ханзу ана тілінің орысша айтылымға әр түрлі теріс ауысуының себептері мен қытай ханзу студенттерінің орыс тілін меңгеру барысындағы фонетикалық қателері мысалдар арқылы көрсетіледі. Бұл талдаудың мақсаты ханзу студенттерінің орыс фонетикасын меңгеру үдерісінде әртүрлі тасымалдау түрлерінің себептерін ашу арқылы орыс фонетикасын түсіну, орыс тілінде жақсы сөйлеу дағдыларын меңгеру және фонетикалық қателерді болдырмау болып табылады.

Тірек сөздер: орыс фонетикасы, тілдік позитивті трансфер; тілдік теріс трансфер; контрастты талдау; қытай хань студенттері

Сілтеме жасау үшін: Ли Ш., Жамбылқызы М. Орыс тілінде сөйлеу кезінде қытай студенттерінің арасында жиі кездесетін тілдік трансфер. *Tiltanym*, 2025. №2 (98). 211-219-бб. (орыс тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-211-219>

Shirui Li^{1*}, Marina Zhambylkyzy²

^{1*}Corresponding author, Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0006-0584-6023 E-mail: lishirui3@gmail.com

²Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-5153-6372 E-mail: marina.zhambyl@gmail.com

ANALYSIS OF COMMON TRANSFER OF CHINESE HAN STUDENTS' RUSSIAN PRONUNCIATION

Abstract. With the increasing frequency of international communication, the study of second language acquisition has garnered heightened attention within the academic community. In the realm of second language acquisition, the phenomenon of language transfer is widespread and has emerged as a focal point in research on interlingual influence. This article examines language transfer during the acquisition of Russian oral speech by Han Chinese students. This analysis represents a research endeavor conducted as part of a dissertation focusing on “Language transfer in the process of Russian phonetic acquisition by Chinese students”. Drawing on the collective expertise in resolving interlingual challenges in linguistics, the comparative method serves as the primary approach for elucidating the theory of language transfer. Accordingly, the article adopts the theory of language transfer as a research framework, employing a bilingual contrastive analytical method to compare phonemes, syllables, and stress patterns between the native language of Han students and Russian, thereby analyzing common instances of positive and negative transfer. Through this analysis, the article delineates the concept and impact of language transfer, elucidating the underlying reasons for various forms of negative transfer from the Han native language into Russian pronunciation, along with phonetic errors observed in Chinese Han students during their acquisition of the Russian language, illustrated through examples. The objective of this analysis is to uncover the factors contributing to different types of transfer in the process of Russian phonetic acquisition by Han students and mitigate such errors, facilitating accurate and effective learning of Russian, comprehension of Russian phonetics, and the acquisition of proficient speaking skills.

Keywords: Russian phonetic; positive language transfer; negative language transfer; contrastive analysis; Chinese Han students

For citation: Li, Sh., Zhambylkyzy, M. Analysis of Common Transfer of Chinese Han Students' Russian Pronunciation. *Tiltanym*, 2025. No. 2 (98). P. 211-219. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-211-219>

Введение

Родная языковая система в интеллектуальной деятельности людей работает подсознательно. Таким образом, родной язык оказывает влияние на овладение иностранным языком, что называется языковым трансфером (Jarvis, Pavlenko, 2007: 9). Языковой трансфер – это объективное явление в овладении другим языком, и это влияние основывается на сходствах и различиях между вторым усваиваемым языком и родным языком. Он в основном делится на позитивный и негативный трансферы. В настоящее время, с расширением международного сотрудничества в области образования, все больше и больше китайских студентов из разных районов и этнических групп Китая изучают русский язык. Но большинство из них только начинают изучать русский язык с поступлением в университет. Естественно, они используют свой родной язык, которым пользуются с детства, и английский язык – первый иностранный язык, изучаемый в начальной и средней школе, в качестве языковых средств. Поэтому в процессе усвоения русского языка они неизбежно находятся под влиянием этих языков, особенно их родного языка. Эти влияния часто бывают как положительными, так и отрицательными. Когда положительное влияние способствует усвоению русского языка, это называется позитивным трансфером. А когда возникают отрицательное влияние и языковая интерференция, вызывающие ошибки и трудности, это негативный трансфер. Среди этих языковых трансферов фонетический трансфер является наиболее распространенной, очевидной и типичной проблемой. Следовательно, исследование и анализ фонетического трансфера китайских студентов в процессе усвоения русского языка могут помочь выявить проблемы с русским произношением у китайских

студентов и помочь им правильно произносить по-русски. Однако до сих пор соответствующие анализы ещё малочисленны и односторонни. Поэтому здесь мы рассмотрим данный анализ более полно и всесторонне (с точки зрения всех фонетических элементов русской звуковой системы, с диалектной фонетики родного языка, а также с фонетики первого иностранного языка). В данной статье мы сосредоточимся на изучении языкового трансфера китайских ханьских студентов. Это связано с тем, что народность Хань является самой крупной этнической группой в Китае (ханьцы – китайцы в узком этническом смысле), что означает, что среди всех китайских студентов, изучающих русский язык, в основном представлены ханьские студенты. Родным языком ханьских студентов является китайский язык, включающий мандаринский (официальный) язык и региональные диалекты, что оказывает основное влияние на усвоение русского языка.

Общий факт, который можно ожидать до проведения конкретного исследования, заключается в том, что большинство языковых трансферов в процессе усвоения русского языка китайскими ханьскими студентами являются негативными. Они будут бессознательно присваивать русскому языку характеристики китайского мандаринского языка и диалектов. Основная причина заключается в том, что русский язык принадлежит к восточнославянской группе славянской ветви индоевропейской языковой семьи, а китайский язык – является частью сино-тибетской языковой семьи. Между русским и китайским языками нет гомологического контакта, и они сильно отличаются друг от друга по фонетике, морфологии и синтаксису. Общеизвестный факт заключается в том, что чем более сильно языки отличаются от родного, тем труднее их изучать и тем больше негативных трансферов они вызывают. Эти фактические условия также подчеркивают актуальность данного исследования. Для анализа сходств и различий между русской и китайской фонетикой необходимо активно использовать метод двуязычного контрастивного анализа. Этот анализ позволит нам обобщить и размышлять о трансферах китайской фонетики и избежать ошибок в процессе усвоения русской фонетики китайскими студентами. Кроме того, данный анализ предоставит справочные материалы и практические навыки для обучения устному русскому языку иностранных студентов.

Материалы и методы

Материалы исследования в основном включают «Фонетику современного русского языка» (Скрипник, 2010); данные о русском произношении китайских студентов; данные по китайской фонетике, соотносящиеся с данными по русской фонетике в контрастивном анализе; литературу о когнитивной лингвистике и литературу об овладении вторым языком. Прежде всего, существенным материалом является «Фонетика современного русского языка», которая описывает звуковой состав русского языка. Это основа исследования, поскольку только с ее помощью мы можем регулярно сравнивать и анализировать фонетику. Данные о русском произношении китайских студентов и данные по китайской фонетике позволяют нам провести контрастивный анализ и получить результаты. Литература по когнитивной лингвистике и овладению вторым языком предоставляет нам основные идеи и методы исследования. С учетом теории когнитивной лингвистики и овладения вторым языком, в этой статье используются следующие методы исследования: контрастивный анализ, метод описания, анкетный опрос и т.д. Контрастивный анализ является наиболее важным методом в исследовании языкового трансфера, поскольку исследование языкового трансфера относится к межъязыковым исследованиям, в котором сравнение играет незаменимую роль. Метод описания заключается в подробном и четком описании звуковой системы и характеристик произношения в русском и китайском языках для проведения точного и правильного анализа. Анкетный опрос предназначен для сбора данных реального русского произношения китайских ханьских студентов, что является ключом к успешному контрастивному анализу и выявлению результатов фонетического трансфера. Все эти методы обеспечивают реализацию поставленных задач и получение результатов исследования.

Обзор литературы

Эффект трансфера из родного языка всегда являлся одним из главных аспектов исследований в области овладения вторым языком. В 1970-х годах Л. Селингер предложил теорию "интерязыка" в своей работе «Interlanguage» (Selinker, 1972). Это понятие относится к промежуточной языковой системе, формируемой в сознании учащегося иностранного языка. Она выступает в качестве посредника между родным и вторым языками, но постоянно изменяется и

постепенно приближается к второму языку. В представлении ограничения языковой трансфер рассматривается как ограничение и влияние знаний родного языка на овладение вторым языком. Например, в статье «Prosodic phonology and the acquisition of a second language» было показано, что разница между фонологической структурой родного и иностранного языков приводит к неправильному восприятию фонологической структуры иностранного языка (Broselow, 1988: 296). Таким образом, различия между родным и иностранным языком воспринимаются как интерференция, провоцирующая возникновение ошибок. Но дальнейшие исследования показали, что языковые различия не всегда приводят к интерференции. Как Р. Андерсен полагал, что различия между языками не обязательно приводят к трудностям в усвоении или межъязыковому влиянию (Andersen, 1983). Напротив, в некоторых случаях различия облегчают усвоение структур целевого языка, а сходства могут вызывать ложные ассоциации.

Что касается фонетики при исследовании языкового трансфера, исследователи в целом сходятся во мнении, что родной язык оказывает влияние на воспроизведение произношения второго языка учащимися. Однако из-за различных представлений о языковом трансфере у исследователей используются разные объекты исследования, методы и теоретический анализ. В основном исследования делятся на два типа (Li Fangfang, 2020): исследование речевого трансфера, основанное на поведенческой теории, рассматривает овладение языком как формирование привычных паттернов речи, поэтому объектом изучения являются речевые высказывания учащихся при овладении вторым языком. Другой тип исследований, основанный на теории генеративной грамматики, предполагает, что объектом изучения является фонологическая грамматика. Этот тип фокусируется на влиянии фонологической грамматики родного языка на овладение фонологической грамматикой второго языка и называется исследованием фонологического трансфера.

Речевой трансфер. Объектом исследования в рамках речевого трансфера являются речевые характеристики учащихся, такие как формы произношения, акустические особенности и фонетические особенности их речи на промежуточном языке. Эти характеристики используются учащимися для помощи в восприятии второго языка. Среди исследований речевого трансфера рассматриваются вопросы восприятия и воспроизведения гласных, согласных, интонации и др. Некоторые из работ включают: «The production of “new” and “similar” phones in a foreign language: Evidence for the effect of equivalence classification» (Flege, 1987); «Articulatory timing in a second language: Evidence from English and Russian» (Zsiga, 2003); «Mother tongue transfer phenomenon in vowel pronunciation among Chinese and Japanese students» (Shi feng, Wen baoying, 2004); «Training English and Chinese Listeners to Perceive Thai Tones: A Preliminary Report» (Wayland, Guion, 2004); «An in-depth study of the pitch patterns of Chinese English learners» (Bi Ran, Chen Hua, 2013).

Фонологический трансфер. Исследование фонологического трансфера направлено на выявление влияния знаний родной фонологической системы на промежуточную фонологическую систему. Объектом исследования является фонологическая грамматика, включая фонологическую структуру и правила.

Работа «The role of the L1 grammar in the acquisition of segmental structure» (Brown, 1998) С. Брауна исследует различия между носителями японского и китайского языков в усвоении английских сегментов. Он показывает, что у носителей японского языка возникают трудности с противопоставлением /l/ и /r/, в то время как у носителей китайского языка эта задача более успешно решается.

Гипотеза трансфера структуры слога, предложенная Е. Броселлоу (Broselow, 1984), исследует неправильное произношение английских сочетаний согласных носителями арабского языка, которые добавляют гласную между соседними согласными.

Х. Гоуд и Л. Уайт (Goad, White, 2006) выдвинули гипотезу о просодическом трансфере, утверждая, что ритмическая структура первого языка может ограничить использование флексивной формы второго языка у учащихся.

Ф. Экман и Г. Айверсон (Eckman, Iverson, 2013) предложили, что отношения внеположенности между сегментами первого языка влияют на восприятие и интерпретацию сегментов второго языка.

В исследованиях речевого трансфера обычно используются статистические методы для

наблюдения и анкетирования за речевым поведением учащихся. Целью таких исследований является выявление соотношения между речью на родном и втором языках. Кроме того, описание и измерение речевого поведения на втором языке предоставляют много ценных данных для изучения процесса овладения им. В исследованиях фонологического трансфера анализируются причины языкового трансфера путем сравнения двуязычной фонологической грамматики. Таким образом, оба этих типа исследований взаимосвязаны и дополняют друг друга. Использование обоих методов позволяет провести всестороннее исследование и получить наилучшие результаты.

Результаты и обсуждения

1. Контрастивный анализ трансфера фонем

Фонема представляет собой минимальную смысловозначительную единицу языка, определяемую с точки зрения фонологии (Скрипник, 2010: 42). В русском языке существует шесть гласных фонем: /a/, /и/, /o/, /y/, /ы/, /э/. Некоторые из них имеют адекватные эквиваленты в китайском мандарине и диалектах, а именно: китайские /a/, /i/, /o/, /u/ соответствуют русским /a/, /и/, /o/, /y/. Поэтому китайским ханьским студентам обычно легче усваивать эти четыре русские фонемы, и в некоторых случаях наблюдается позитивный трансфер или даже отсутствие негативного трансфера в овладении русской речью. Стоит отметить, что, хотя некоторые фонемы звучат почти одинаково, положение языка при их произнесении отличается: например, положение языка для произнесения русского /o/ находится сзади и ниже, чем для китайского /o/. Для достижения более точного и чистого произношения русских фонем /o/ и /y/ важно обращать внимание на указанные детали положения языка.

В гласных фонемах китайского мандаринского языка нет эквивалентов для русских фонем /ы/ и /э/. Китайские студенты часто неправильно произносят /ы/, склоняясь к китайскому слогу /ei/, хотя разница в положении языка большая. Положение языка для /ы/ находится выше и дальше назад, чем для /ei/. Кроме того, положение языка при произношении /ы/ должно оставаться стабильным на протяжении всего процесса произношения, в отличие от /ei/, который имеет скользящее движение языка. Фонема /ы/ является монофтонгом, хотя также имеет некоторую дифтонгоидность. При произнесении /ы/ язык должен оставаться статичным, в то время как /ei/ характеризуется скользящим движением языка. Кроме того, при произношении /ы/ сначала произносится звук /и/, а затем язык отводится назад, чтобы выходил за заднюю поверхность нижних зубов. Что касается /э/, она имеет лишь 40% сходство с китайским мандаринским слогом /ai/, и даже в китайском юго-западном диалекте существует лишь 80% соответствие с несовершенным эквивалентом /ε/. Можно сказать, что фонемы /ы/ и /э/ являются уникальными только для русского языка. Из-за отсутствия эквивалентов в китайском мандаринском языке китайские студенты часто неправильно произносят эти звуки, что приводит к негативному трансферу.

Дальше проводится контрастивный анализ трансфера согласных фонем. Для китайских ханьских студентов следующие русские согласные фонемы легко произносятся и, как правило, почти без негативного трансфера: /к/, /п/, /л/, /м/, /н/, /ж/, /с/, /т/, /ф/, /х/, /ц/, /ч/, /ш/, /щ/. Это происходит потому, что в китайском мандаринском языке есть эквиваленты: /к/, /п/, /л/, /м/, /н/, /т/, /с/, /т/, /ф/, /х/, /ц/, /ч/, /ш/, /х/. Тем не менее, следует отметить, что хотя эквиваленты в основном совпадают с произношением некоторых русских фонем, все же существуют тонкие различия. Например, в произнесении русского /л/ задняя часть языка приподнимается, а кончик языка прижимается к задней поверхности зубов (Wang Fang, 2004); в то время как в китайском произношении /л/ задняя часть языка естественно опускается, а кончик языка прижимается к верхним деснам. При произнесении русские /ж/ и /ш/ более вьющийся, чем китайские /т/ и /ш/. Русские /ч/ и /щ/ также более выражены, чем китайские /q/ и /х/, а также связаны с более изогнутыми губами и более продолжительным временем произношения. Очевидно, что необходимо улучшить данные мелкие детали, чтобы произношение стало более совершенным.

Хотя в стандартной системе согласных китайского языка и в большинстве диалектных согласных систем нет эквивалентов, многим студентам легко понимать и осваивать русские фонемы /в/ и /й/. Это происходит потому, что в их мандаринском языке и большинстве диалектов присутствует другой губно-зубной звук /f/, притом в их первом иностранном языке – английском, существует эквивалент /v/. А также они легко могут воспринимать /й/ как краткую /и/.

Тем не менее, такие русские согласные фонемы, как /л'/, /м'/, /н'/, /р'/, /б'/, /п'/, /з'/, /с'/, /в'/, /ф'/, /д'/, /т'/, /г'/, /к'/, /х'/, то есть мягкие согласные фонемы, часто неправильно произносятся китайскими студентами, поскольку в китайском языке отсутствует понятие мягких согласных. Китайским студентам трудно различить и понять мягкие согласные фонемы. Они часто используют "твердые согласные + /и/" (то есть, /и/) вместо мягких согласных фонем. Например, они произносят /л'/ как /ли/, что часто приводит к типичной ошибке в произношении слов с суффиксом "-тель". Особенно это касается суффикса инфинитива всех русских глаголов, который заканчивается на "ть", звук которого соответствует /т'/; большинство китайских студентов ошибочно считают, что /т'/ звучит как китайский звук /qi/ (то есть, русское /чи/). Это неправильное восприятие серьезно сказывается на устной речи китайских студентов.

Негативный трансфер по той же причине проявляется и в некоторых русских звонких согласных фонемах. В русском языке множество согласных образуют пары по глухости-звонкости. Глухие согласные и звонкие согласные – это два типа согласных в русском языке: русские глухие согласные образуются без вибрации гортани и состоят только из шума - когда человек произносит глухой звук, голосовые связки не двигаются, и воздух проходит; русские звонкие согласные, напротив, при произнесении вызывают колебание голосовых связок, и воздух не проходит свободно.

В китайском языке парные согласные различаются по наличию или отсутствию придыхания. Во многих языках шумные согласные произносятся звонко между гласными, но глухо в остальных случаях, например, в начале слова и так далее (Keating, 1984: 291). Поэтому у китайских студентов наблюдается влияние китайской парадигмы при произнесении русских парных согласных: они часто не могут различить /б/ и /п/, /д/ и /т/, /г/ и /к/, что приводит к неправильному произношению слов. Например, они могут произносить "баба" как "папа", "гис" как "кис", "дела" как "тела", "орган" как "аркан" и так далее.

Китайские ханьские студенты из юго-западных провинций могут правильно произносить фонему /з/, в то время как другие часто неправильно произносят её как китайскую мандаринскую /з/. Причина в том, что в мандаринском нет данного эквивалента, однако в диалекте юго-западных провинций такая фонема существует.

Наиболее распространенным и серьезным случаем негативного трансфера является фонема /р/. Китайским ханьским студентам трудно правильно произнести этот дрожащий согласный. Многие из них используют /л/ вместо /р/, что приводит к многочисленным ошибкам в произношении русских слов. Например, они могут произносить "рис" как "лис", "рад" как "лад", "ряд" как "ляд", "рука" как "лука" и так далее.

2. Контрастивный анализ трансфера слогов

Слог – это фонетико-фонологическая единица, которая характеризуется наибольшей акустико-артикуляционной целостностью своих составных звуков. Это звук или сочетание звуков в слове, произносимые одним толчком выдыхаемого воздуха. Разделение слова на слоги помогает в его произношении. Однако слог не имеет прямой связи с формированием или выражением смысловых отношений – это чисто произносительная единица. Ядро является обязательным элементом слога, и оно состоит из гласных звуков.

(1) Негативные трансферы из-за различий в структуре русского слога и китайского слога.

Русский слог включает в себя только один гласный звук, но может включать в себя несколько согласных. Напротив, китайский слог включает в себя только один согласный звук, но также может включать в себя несколько гласных (Xu Laidi, 2013: 66). Поэтому при произнесении русских слов, в которых есть две соседние согласные, китайские студенты часто добавляют гласный после первого согласного под влиянием китайских слогов. Например, они произносят "правильно" как "пуравильно", "брат" как "бурат" и т.д.. При произнесении русских слов, в которых есть две соседние гласные, китайские студенты часто неправильно разделяют слоги. Например, "те-атр" становится "теа-тр", "ра-ди-о" превращается в "ра-дио", а затем две соседние гласные объединяются, образуя неправильное произношение: "теа-тр" превращается в "тя-тр", "ра-дио" в "ра-дё".

Различия в структуре приводят к неправильному произношению и даже орфографическим ошибкам.

(2) Негативные трансферы из-за отсутствия эквивалентных слогов в китайском языке. В китайских слогах не может быть сочетания /f/ с /i/, но может быть сочетание /f/ с /ei/. Это означает, что в китайском языке отсутствует сочетание /fi/, только подобное сочетание /fei/. При произнесении русских слогов /фи/ и /ви/ китайские ханьские студенты часто используют /ы/ вместо /и/, потому что /ы/ ближе к /ei/ (см. выше). Например, они произносят "фикс" как "фыкс", "звезда" как "звызда".

3. Контрастивный анализ трансфера ударения

Одним из самых сложных явлений в системе русской речи является ударение. Ударение – это выделение голосом гласного звука в слове. Ударный гласный отличается от безударного силой, длительностью и качеством звучания. Именно один гласный звук в каждом слове мы произносим громче и дольше, выделяя его интонационно среди других гласных. Следовательно, русский язык – это интонационный язык.

Огромную роль в фонетике играют ударения, которые указывают не только на меняющуюся интонацию в сказанном, акцентируя главное и второстепенное, но и полностью изменяют смысл произнесённого. В русском языке ударение в слове свободное и подвижное. Оно может падать на любой слог слова, и при словоизменении и словообразовании может переноситься с одной морфемы на другую (Шведова, 1980: 91). Однако китайский язык – это тональный язык, и в нем отсутствует ударение, что противопоставляется русскому языку. Эти причины часто приводят к ошибкам в ударении у китайских студентов.

(1) Негативные трансферы из-за неправильного положения ударения: Из-за отсутствия ударений в китайском языке китайские студенты не привыкли запоминать все положения ударения в разных формах слова, что приводит к ошибкам в семантическом понимании и выражении смысла. Например, они часто путают "пла́чу" (плакать) и "плачу́" (платить), "сто́ит" (стоять) и "сто́ит" (стоять). Также это может привести к грамматическим ошибкам, например, "де́ло" и "дела́", "го́ловы" и "головы́".

(2) Негативные трансферы из-за добавления множественных ударений: Китайские студенты не всегда могут точно определить степень усиления ударного гласного. В результате при произнесении слов нет явной разницы между ударным и безударным гласными, и иногда кажется, будто ударение добавляется ко всем гласным, что нарушает плавность произношения. Например: "профе́ссо́р", "комме́рче́ский", "по́нять".

Заключение

Данный анализ позволяет глубже понять влияние родного языка на процесс изучения иностранного языка, а также выявить ключевые точки пересечения между фонетическими системами русского и китайского языков. Процесс овладения русским языком китайскими студентами может быть сложным из-за существенных различий в фонетических системах и особенностях произношения. Важно отметить как позитивные влияния, такие как наличие общих согласных и гласных, которые упрощают процесс изучения, так и негативные интерференции, которые могут привести к ошибкам в произношении и семантическому пониманию. Анализ таких языковых трансферов помогает выявить типичные ошибки и трудности, с которыми сталкиваются китайские студенты при изучении русского языка, и разработать эффективные методы их преодоления.

Прежде всего, при сравнении фонем двух языков были детально выявлены сходства и различия путем анализа наличия эквивалентов русских фонем в китайских фонемах и анализа произношения положения языка. Результаты показывают, что существует как позитивный, так и негативный трансфер к русской речи.

Во-вторых, мы провели сравнительное исследование русско-китайских слогов с точки зрения их структуры и эквивалентов, и проанализировали, что основная причина ошибок в произношении русских слогов заключается в различиях их структуры.

В-третьих, сравнивая ударение в русском языке и тон китайского языка, мы пришли к выводу, что основной причиной ошибок в ударении являются различные типы интонации. Мы также изложили негативный трансфер ударения, проявляющийся в типичных ошибках китайских студентов.

Эти анализы и результаты подтверждают эффективность метода двуязычного

контрастивного анализа при изучении языкового трансфера. Мы также надеемся, что полученные данные в этой работе способствуют разработке новых методик обучения русскому языку для китайских ханьских студентов и помогут им лучше распознавать русскую фонетику, а также преодолевать негативные трансферы, чтобы более успешно освоить русскую речь.

Литература

- Скрипник Я.Н., Смоленская Т.М. Фонетика современного русского языка. – Ставрополь: Изд-во СГПИ, 2010. – 152 с.
- Шведова Н. Ю. (гл. ред.) Русская грамматика. Том I. – Москва: Наука, 1980. – 784 с.
- Andersen R. Transfer to Somewhere. In Gass, S., Selinker, L.(eds.), *Language Transfer in Language Learning*. Rowley, MA: Newbury House, 1983. P. 177-201.
- Bi Ran, Chen Hua 中国英语学习者音调模式的纵深研究. *外语与外语教学*, 2013(1). P. 50-54.
- Broselow E. An investigation of transfer in second language phonology. *International Review of Applied Linguistics*. Vol 22, 1984. P. 253-269.
- Broselow E. Prosodic phonology and the acquisition of a second language. *Linguistic theory in second language acquisition*, 1988. P. 295-308.
- Brown C. The role of the L1 grammar in the acquisition of segmental structure. *Second Language Research*, vol 14, 1998.
- Eckman F., Iverson, G. K. The role of native language phonology in the production of L2 contrasts. *Second Language Acquisition*, 2013. P. 67-92.
- Flege J.E. The production of “new” and “similar” phones in a foreign language: Evidence for the effect of equivalence classification. *Journal of Phonetics*. Vol 15, 1987. P. 47-65.
- Goad H., White L. Ultimate attainment in interlanguage grammars: A prosodic approach. *Second Language Research*, 2006. P. 243-268.
- Jarvis S., Pavlenko A. *Crosslinguistic influence in language and cognition*. New York: Routledge, 2007. 304 p.
- Keating P. Phonetic and Phonemic Representation of Stop Consonant Voicing. *Language*, 60(2), 1984. P. 286-319.
- Li Fangfang 二语语音习得中的迁移研究综述. *南开语言学刊*, 2020(1).
- Selinker L. Interlanguage. *International Review of Applied Linguistics*. Vol. 10:3, 1972. P. 209-241.
- Shi feng, Wen baoying 中、日学生元音发音中的母语迁移现象 *南开语言学刊*, 2004(2). P. 204-211.
- Wang Fang 掌握俄语发音 北京: 世界图书出版公司, 2004(12). 88 p.
- Wayland R.P., Guion S.G. Training English and Chinese Listeners to Perceive Thai Tones: A Preliminary Report. *Language Learning*, 54(4), 2004. P. 681-712.
- Xu Laidi 中国学生俄语语音词发音习得常见偏误分析 南京: 中国俄语教学出版社, T. 32. №4, 2013.
- Zsiga E.C. Articulatory timing in a second language: Evidence from English and Russian. London: Cambridge University Press, *Studies in Second Language Acquisition*. Vol. 25. No.3, 2003. P. 399-432.

References

- Andersen, R. (1983) Transfer to Somewhere. In Gass, S., Selinker, L.(eds.), *Language Transfer in Language Learning*. Rowley, MA: Newbury House. P. 177-201. (in English)
- Bi Ran, Chen, Hua (2013) Zhongguo yingyu xuexizhe yindiao moshi de zongshen yanjiu [An in-depth study of the pitch patterns of Chinese English learners]. *Waiyu yu waiyujiaoxue*. Vol. 1. P. 50-54. (In Chinese)
- Broselow, E. (1984) An investigation of transfer in second language phonology. *International Review of Applied Linguistics*. Vol. 22. P. 253-269. (in English)
- Broselow, E. (1988) Prosodic phonology and the acquisition of a second language. *Linguistic theory in second language acquisition*. P. 295-308. (in English)
- Brown, C. (1998) The role of the L1 grammar in the acquisition of segmental structure. *Second Language Research*. Vol. 14. (in English)
- Eckman, F., Iverson, G. K. (2013) The role of native language phonology in the production of L2 contrasts. *Second Language Acquisition*. P. 67-92. (in English)
- Flege, J.E. (1987) The production of “new” and “similar” phones in a foreign language: Evidence for the effect of equivalence classification. *Journal of Phonetics*, Vol. 1. P. 47-65. (in English)
- Goad, H., White, L. (2006) Ultimate attainment in interlanguage grammars: A prosodic approach. *Second Language Research*. P. 243-268. (in English)
- Jarvis, S., Pavlenko, A. (2007) *Crosslinguistic influence in language and cognition*. New York. Routledge. (in English)
- Keating, P. (1984) Phonetic and Phonemic Representation of Stop Consonant Voicing. *Language*, 60(2), P. 286-319. (in English)
- Li, Fangfang (2020) Eryu yuyin xidezong de qianyi yanjiu [Transfer research in second language phonetic acquisition]. *Nankai yuyan xuekan*. Vol. 1. (In Chinese)

- Selinker, L. (1972) Interlanguage. *International Review of Applied Linguistics*, Vol. 10:3. P. 209-241. (in English)
- Shi, feng, Wen, Baoying (2004) Zhong, ri xuesheng yuanyin fayin zhong de muyuqianyi xianxiang [Mother tongue transfer phenomenon in vowel pronunciation among Chinese and Japanese students]. *Nankai yuyan xuekan*, Vol. 2. P. 204-211. (In Chinese)
- Shvedova, N. Ju. (gl. red.) (1980) *Russkaja grammatika. Tom I. Moskva: Nauka. 784 s.* [Shvedova N. Y. (Chief editor) (1980) *Russian Grammar. Volume I. Moscow: Nauka. 784 p.*] (In Russian)
- Skripnik, Ja. N., Smolenskaja, T. M. (2010) *Fonetika sovremennogo russkogo jazyka. Stavropol'. Izd-vo SGPI. 152 s.* [Skripnik Ya. N., Smolenskaya T. M. (2010) *Phonetics of the modern Russian language. Stavropol: SGPI. 152 p.*] (In Russian)
- Wang, Fang (2004) *Zhangwo eyufayin [Russian pronunciation acquisition]. Beijing. Shijie tushu chubangongsi, Vol. 12.* (in Chinese)
- Wayland, R.P., Guion, S.G. (2004) Training English and Chinese Listeners to Perceive Thai Tones: A Preliminary Report. *Language Learning*, 54(4). P. 681-712.
- Xu, Laidi (2013) Zhongguoxuesheng eyuyuyinci fayinxide changjian pianwu fenxi [Analysis of common errors in Chinese students' pronunciation acquisition of Russian words]. *Nanjing. Zhongguo eyu jiaoxue chubanshe, T. 32. No. 4.* (in Chinese)
- Zsiga, E.C. (2003) *Articulatory timing in a second language: Evidence from English and Russian. London. Cambridge University Press, Studies in Second Language Acquisition. Vol. 25. No. 3. P. 399-432.*

Информация о статье / Мақала туралы ақпарат / Information about the article

Поступила в редакцию / Редакцияға түсті / Entered the editorial office: 18.06.2024.

Принята к публикации / Жариялауға қабылданды / Accepted for publication: 25.06.2025.

© Ли Ш., Жамбылқызы М., 2025

© Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, 2025

Арайлы Балаева

докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0009-0002-3288-881X E-mail: bakitovna1982@mail.ru

**ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГРАММАТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАРЫН
ОҚЫТУДАҒЫ Ш. САРЫБАЕВТЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСТАНЫМДАРЫ**

Андатпа. Мақалада қазақ тіл білімінің дамуына сүбелі үлес қосқан көрнекті ғалым Шамғали Сарыбаевтың әдістемелік тұжырымдары қарастырылады. Ғалымның «Қазақ тілі методикасының кейбір мәселелері» атты еңбегіндегі фонетика, морфология, орфография және сөз таптарын оқытуға қатысты көзқарастары талданып, олардың теориялық және практикалық маңызы анықталады. Зерттеу барысында Сарыбаевтың әдістемесі қазіргі қазақ тілін оқыту әдістерімен салыстырылып, оның ерекшеліктері, артықшылықтары мен шектеулері айқындалды. Сарыбаев әдістемесінің басты ерекшелігі – тіл құрылымын жүйелі түрде меңгеруді көздеуі, нақты мысалдар мен көрнекілік арқылы оқушылардың тілдік талдау жасау қабілетін дамытуға басымдық беруі. Сонымен қатар зерттеу нәтижелері ғалым ұсынған әдістерінің бүгінгі қазақ тілін оқыту үдерісімен сабақтастығын көрсетті. Ғалымның фонетика мен грамматиканы оқытудағы аналитикалық тәсілдері қазіргі коммуникативтік әдістермен үйлестірілген жағдайда, қазақ тілін меңгерудің тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретіні дәлелденді. Ш. Сарыбаевтың әдістемесі ХХ ғасырдың алғашқы жартысында қалыптасқанымен, оның тіл үйрету жүйесі бүгінгі педагогикалық үдерістермен ұштасып, өзектілігін сақтап отыр. Ғалымның зерттеулері мен әдістемелік тәсілдері қазақ тілінің құрылымдық ерекшеліктерін терең меңгертуге бағытталғандықтан, оларды қазіргі заманғы білім беру технологияларымен біріктіру өз нәтижесін беруі мүмкін. Осы зерттеу қазақ тілін оқытудың ғылыми негіздерін жетілдіруге, Ш. Сарыбаевтың әдістемелік мұрасын жаңаша пайымдауға және оны заманауи педагогикамен сабақтастыруға бағытталған.

Тірек сөздер: оқыту әдістемесі; фонетикалық және грамматикалық құрылымдар; морфология; орфография; қазақ тілін меңгерту

Сілтеме жасау үшін: Балаева А. Қазақ тілінің фонетикалық және грамматикалық құрылымдарын оқытудағы Ш. Сарыбаевтың әдістемелік ұстанымдары. *Tiltanym*, 2025. №2 (98). 220-230-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-220-230>

Арайлы Балаева

докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0009-0002-3288-881X E-mail: bakitovna1982@mail.ru

**МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ Ш. САРЫБАЕВА В ОБУЧЕНИИ ФОНЕТИЧЕСКИМ И
ГРАММАТИЧЕСКИМ СТРУКТУРАМ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА**

Аннотация. В данной статье рассматриваются методические принципы ученого Шамғали Сарыбаева, внесшего значительный вклад в развитие казахского языкознания. Проанализированы взгляды ученого на фонетику, морфологию, орфографию и изучение классов слов в его работе «Некоторые проблемы методологии казахского языка», определено их теоретическое и практическое значение. В ходе исследования методика Ш. Сарыбаева была сопоставлена с современными методами обучения казахскому языку, выявлены особенности, преимущества и ограничения. Главной особенностью методики Ш. Сарыбаева является стремление к систематическому овладению структурой языка, приоритетность развития способности учащихся к языковому анализу на конкретных примерах и наглядности. Кроме того, результаты исследования показали преемственность предложенных им методов с современным процессом обучения казахскому языку. Доказано, что аналитические подходы ученого к изучению фонетики и грамматики в сочетании с современными коммуникативными методами позволяют повысить эффективность владения казахским языком. Несмотря на то, что методика Ш. Сарыбаева сложилась в первой половине ХХ века, его система обучения в сочетании с современными педагогическими процессами сохраняет свою актуальность. Поскольку исследования и методические подходы ученого направлены на глубокое овладение структурными особенностями казахского языка, объединение их с современными образовательными технологиями может дать свои плоды. Настоящее исследование направлено на усовершенствование научных основ обучения казахскому языку, новое осмысление методического наследия Ш. Сарыбаева и его преемственность с современной педагогикой.

Ключевые слова: методика обучения; фонетические и грамматические структуры; морфология; орфография; обучение казахскому языку

Для цитирования: Балаева А. Методические принципы Ш. Сарыбаева в обучении фонетическим и грамматическим структурам казахского языка. *Tiltanym*, 2025. №2 (98). С. 220-230. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-220-230>

Arayly Balayeva

Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0009-0002-3288-881X E-mail: bakitovna1982@mail.ru

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF SH. SARYBAYEV IN TEACHING PHONETIC AND GRAMMATICAL STRUCTURES OF THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. This article discusses the methodological conclusions of the prominent scientist Shamgali Sarybayev, who made a significant contribution to the development of Kazakh linguistics. The views of the scientist on phonetics, morphology, spelling and the study of word classes in his work “Some problems of methodology of the Kazakh language” are analyzed, their theoretical and practical significance is determined. In the course of the study, Sarybayev's methodology was compared with modern methods of teaching the Kazakh language, its features, advantages and limitations were revealed. The main feature of Sarybayev's methodology is the desire to systematically master the structure of the language, the priority of developing students' ability to analyze language using specific examples and clarity. In addition, the results of the study showed the continuity of his proposed methods with the current process of teaching the Kazakh language. It is proved that the analytical approaches of the scientist to the study of phonetics and grammar in combination with modern communicative methods can improve the effectiveness of Kazakh language proficiency. Despite the fact that Sarybayev's methodology was developed in the first half of the 20th century, its system of linguistics in combination with modern pedagogical processes remains relevant. Since the research and methodological approaches of the scientist are aimed at a deep mastery of the structural features of the Kazakh language, combining them with modern educational technologies can yield results. The present research is aimed at improving the scientific foundations of teaching the Kazakh language, a new understanding of the methodological legacy of Shamgali Sarybayev and his continuity with modern pedagogy.

Keywords: teaching methodology; phonetic and grammatical structures; morphology; orthography; teaching Kazakh language

For citation: Balayeva A. Methodological Principles of Sh. Sarybayev in Teaching Phonetic and Grammatical Structures of the Kazakh Language. *Tiltanym*, 2025. No. 2 (98). P. 220-230. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-220-230>

Кіріспе

Қазақ тілі – ұлттық болмыстың айнасы, рухани құндылықтардың сақтаушысы әрі ұлтты біріктіруші күш. Тіл – тек қатынас құралы ғана емес, сонымен бірге ұлттың тарихи жады, мәдени коды мен дүниетанымын жеткізуші жүйе. Қазіргі жаһандану дәуірінде қазақ тілінің ғылыми негіздерін терең зерделеу, оның тарихи мұрасын қайта жаңғырту және қолданыс аясын кеңейту – қоғам алдындағы стратегиялық міндеттердің бірі болып отыр. Осы орайда қазақ тіл білімінің қалыптасуына сүбелі үлес қосқан отандық ғалымдардың еңбектерін жаңаша пайымдау, олардың әдістемелік тұжырымдарын қазіргі білім беру кеңістігімен байланыстыра зерттеу – аса өзекті.

Шамғали Сарыбаев – қазақ тілінің фонетикалық және грамматикалық құрылымдарын оқыту әдістемесінің негізін қалаған көрнекті ғалым. Оның ғылыми мұрасы, әсіресе «Қазақ тілі методикасының кейбір мәселелері» атты еңбегі, қазақ тілін оқытуда жүйелілік, ғылыми негізділік және практикалық бағыттылық қағидаттарын ұстануымен ерекшеленеді. Ғалымның тілдің ішкі заңдылықтарын нақты мысалдармен түсіндіру тәсілдері бүгінгі әдістеме үшін де өзекті болып отыр.

Қазіргі таңда қазақ тілін цифрлық платформаға бейімдеу, оны латын графикасына көшіру, терминологияны халықаралық стандарттармен үйлестіру үдерістері қарқын алуда. Мұндай жағдайларда тіл құрылымының табиғатын, оның дыбыстық және грамматикалық жүйесін оқытудың тиімді жолдарын қайта қарастыру қажеттілігі туындайды. Осы тұрғыдан алғанда, Ш. Сарыбаевтың фонетика мен грамматиканы оқытудағы әдістемелік ұстанымдары – бүгінгі педагогика мен тілтаным үшін құндылығын жоғалтпаған, керісінше, жаңа мазмұнмен қайта қолдануға лайық бай мұра.

Қазақ тілінің әдеби нормаларын сақтау және дамыту – тек тіл мамандарының ғана емес, бүкіл қоғамның ортақ жауапкершілігі. Қоғамдық сананың, ақпараттық кеңістіктің және білім беру жүйесінің дамуымен бірге, тіл мәдениетінің сақталуы мен таралуы өзекті мәселеге айналды. Осы тұрғыда Шамғали Сарыбаевтың тіл мәдениеті туралы тұжырымдары мен әдістемелік ұсыныстары ерекше маңызға ие. Ғалымның еңбегі дұрыс жазу мен сауатты сөйлеу дағдыларын қалыптастыру арқылы ұлттық болмысты сақтау, оны ұрпақ санасына сіңіру бағытында бағалы құрал ретінде қызмет етеді.

XX ғасырдың алғашқы жартысы – қазақ халқы үшін бір мезгілде үлкен тарихи сынақтар мен ұлттық жаңғыру кезеңі болды. Осындай күрделі уақытта Ш. Сарыбаев ағартушылық, әдістемелік және әдеби қызметтерді қатар алып жүріп, қазақ тілінің дамуына ғана емес, бүкіл рухани жаңғыру үрдісіне сүбелі үлес қосты. Ол білім беру жүйесін қалыптастыруға белсенді қатысып, Түркістан, Шымкент, Ташкент және Алматы қалаларында педагогикалық оқу орындарын ұйымдастыруға, оқу бағдарламаларын жасауға жетекшілік еткен. Әсіресе, Алматыда ашылған Жетісу қазақ-қырғыз ағарту институты қазақ жастарына сапалы білім беру жолында шешуші рөл атқарды. Бұл институттың ашылуына мұрындық болған Шамғали Сарыбаев бүгінгі ұлттық педагогиканың негізін қалаушылардың бірі ретінде тарихта қалды.

Ш. Сарыбаев – қазақ тілін оқыту әдістемесінің негізін салған алғашқы ғалымдардың бірі. Ол бастауыш сыныптарға арналған «Әліппе» мен «Ана тілі» оқулықтарын дайындап, олардың мазмұнын ұлттық құндылықтарға сай бейімдеген. Бұл еңбектер 1930-жылдары қазақ мектептерінде кеңінен қолданылып, жас ұрпақтың тілдік сауатын ашуда шешуші рөл атқарды. Сонымен бірге ол қазақ тілін орыс мектептерінде оқыту әдістемесін ғылыми тұрғыда жүйелеп, осы бағытта кең ауқымды зерттеулер жүргізді. Ғалымның 1944 жылы қорғаған кандидаттық диссертациясы қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне үйретудің әдістемелік негізін қалауға жол ашты. Бұл зерттеулер күні бүгінге дейін өз маңызын жоймаған және қазіргі қазақ тілін оқыту әдістемесінің іргетасы ретінде бағаланады.

Шамғали Сарыбаев – тек әдіскер ғалым ғана емес, қазақ әдебиеті мен мәдениетінің дамуына елеулі үлес қосқан қайраткер. Ол Жетісу ақындарының шығармаларын жинақтап, ауыз әдебиетінің жауһарларын зерттеу арқылы ұлттық әдебиеттің архивін жасақтауға атсалысты. Жыр алыбы Жамбыл Жабаев туралы алғашқылардың бірі болып ғылыми мақала жазып, ақын мұрасын зерделеу ісін жүйелі түрде бастағаны – қазақ әдебиеттану ғылымындағы тарихи маңызды қадамдардың бірі болды. Сонымен қатар балалар әдебиетіне де айрықша назар аударып, жас ұрпақтың дүниетанымын ұлттық рухта қалыптастыруға бағытталған өлеңдер мен әңгімелер жазды. Бұл туындылардың мазмұны оның жазған оқулықтарымен өзара тығыз байланыста өрбіген (Сманов, 2018).

Ш. Сарыбаевтың шығармашылық әлеуеті тек әдебиетпен шектеліп қалған жоқ. Ол Н.Крупскаяның «Менің өмірім» атты еңбегін қазақ тіліне аударып, әлемдік идеяларды қазақ оқырманына ана тілінде жеткізу арқылы ұлттық аударма мәдениетінің дамуына да үлес қосты. Бұл – оның қазақ тілі арқылы рухани кеңістікті кеңейтуге деген талпынысының көрінісі.

Ғалымның ағартушылық және әдістемелік қызметтерімен қатар, қоғамдық және саяси өмірдегі белсенділігі де ерекше. Түркістандағы ағарту комиссариатындағы жұмысы кезінде ол қазақ тілді білім беру жүйесін қалыптастыруға, елдегі сауатсыздықты жоюға нақты үлес қосты. Алайда XX ғасырдың 30-жылдарындағы саяси қуғын-сүргін кезеңінде ғалымның өмір жолы үлкен сынаққа ұшырады. 1937 жылы оған тағылған жалған айыптар оның ғылыми және қоғамдық қызметін тоқтатып тастай алмады. Барлық қиындықтарға қарамастан, ол туған халқына қызмет ету ісінен бас тартпай, өз ісіне адал болды.

Шамғали Сарыбаевтың өмірі мен мұрасы – қазақ тілі мен әдебиеті тарихының ажырамас бөлігі. Оның педагогикалық, әдістемелік және ғылыми еңбектері қазіргі қазақ тіл білімінің іргетасын қалаған жүйелі көзқарастың үлгісі болса, әдеби әрі қоғамдық мұрасы – ұлттық рухани жаңғырудың айғағы. Ғалымның ғылыми-әдістемелік мұрасы бүгінгі тіл саясаты мен білім беру үдерістерін жетілдіруге бағытталған құнды ресурс ретінде өзекті мәнге ие.

Бұл зерттеудің өзектілігі қазіргі білім беру жүйесіндегі әдістемелік ізденістермен, қазақ тілін меңгертудің тиімді жолдарын іздеумен тығыз байланысты. Қазақ тілін оқытудың әдістемелік жүйесін жаңғырту – қазіргі білім беру кеңістігіндегі басты бағыттардың бірі. Оқытудың сапасы мен тиімділігі көбіне әдістеме мен оқыту технологиясына байланысты болғандықтан, тілдік пәндерді оқытуда ғылыми негізделген, жүйелі әрі ұлттық болмысқа сай келетін тәсілдерге деген сұраныс артып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, XX ғасырдың алғашқы жартысында тілтанымдық білім беру ісінің бастауында тұрған Шамғали Сарыбаевтың еңбектерін қайта қарап, оның әдістемелік ұстанымдарын заманауи талаптармен салыстыра талдау – бүгінгі күн үшін өзекті міндет. XX ғ. басында қазақ ағартушы, зиял қауым өкілдері үшін елдің оқу, жазу сауаттылығын арттыру «ғылым-білім үшін зерттеу» деген қағидадан басым тұрды. Сондықтан бұл кезеңдегі жеке

еңбектері әдістемелік-практикалық құралдар ретінде саналды. Ш. Сарыбаевтың аталмыш еңбегі тілді оқытуға арналса да, қазақ тілінің құрылымы, теориясы мен лингвистикалық негіздерінің бастауы болды.

Бүгінгі таңда қазақ тіліне қатысты білім беру саласында бірқатар жаңа міндеттер туындауда: тілдің латын графикасына көшуі, үштілділік саясаты, цифрлық білім беру, инклюзивті оқыту, функционалдық сауаттылықты арттыру сияқты бағыттар оқыту мазмұнын қайта қарауды қажет етеді. Бұл жағдайда тілді жүйелі, құрылымдық негізде оқыту – басты шарт. Ал Ш. Сарыбаев еңбектеріндегі фонетикалық, морфологиялық және орфографиялық құрылымдарды меңгерудің әдістемелік тәсілдері дәл осы қажеттіліктерге жауап береді. Ол ұсынған нақты мысалдарға негізделген, көрнекілік пен практикалық жаттығуға сүйенген әдістер – қазіргі оқыту үдерісінде де тиімділігін сақтап келеді.

Сондай-ақ тілдің ішкі жүйесін терең меңгермей, оны сапалы үйрету мүмкін емес. Осы ретте Ш. Сарыбаевтың әдістемелік тұжырымдарын қайта саралау – тек тарихи мұраны зерттеу емес, сонымен қатар заманауи білім беру жүйесін ғылыми тұрғыда байыту, ұлттық әдістеме негіздерін қайта өзектендіру болып табылады. Сондықтан Ш. Сарыбаевтың қазақ тілінің фонетикасы мен грамматикасын оқытуға қатысты әдістемелік ұстанымдарын зерттеу – теориялық және практикалық тұрғыдан аса маңызды.

Зерттеудің мақсаты – Шамғали Сарыбаевтың «Қазақ тілі методикасының кейбір мәселелері» атты еңбегіндегі фонетика мен грамматиканы оқытуға қатысты әдістемелік жүйені лингвистикалық тұрғыда талдау, оны қазіргі қазақ тіл білімінің құрылымдары туралы білімдердің алғашқы қалыптасу кезеңі ретінде байланыстыра қарастыру және оқу үдерісінде тиімді қолдану жолдарын көрсету. Осы зерттеу қазақ тілі әдістемесі саласындағы тарихи және заманауи сабақтастықты айқындауға, сондай-ақ ұлттық білім беру жүйесін жетілдіруге үлес қосады.

Материал және әдістер

Зерттеудің негізгі материалы ретінде Шамғали Сарыбаевтың «Қазақ тілі методикасының кейбір мәселелері» (Сарыбаев, 1956, 1959) атты екі бөлімнен тұратын әдістемелік еңбегі алынды. Аталған еңбек қазақ тілінің фонетикасы, морфологиясы, орфографиясы мен сөз таптарын айқындайтын ұсыныстарды қамтиды. Сонымен қатар ғалымның қазақ тілін үйрету барысында қолданған нақты мысалдары мен практикалық тәсілдері зерттеу нысанына айналды.

Салыстырмалы талдау әдісі арқылы Ш. Сарыбаевтың әдістемелік ұстанымдары қазіргі қазақ тілін оқыту әдістемесімен салыстырылды. Бұл ретте Ә.Е. Жұмабаева мен Г.И. Уайсова авторлығымен жарық көрген «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» (Жұмабаева, Уайсова, 2024) атты оқу құралы негізге алынды. Екі әдістеменің мазмұндық ерекшеліктері, мақсат-міндеттері, оқыту тәсілдері мен қолданылатын әдістері нақты критерийлер бойынша салыстырылып, айырмашылықтары мен ұқсастықтары анықталды.

Зерттеу барысында сипаттамалы, жүйелі талдау, салыстыру және интерпретациялау әдістері қолданылды. Автор мәтіндерін құрылымдық-грамматикалық тұрғыда талдай отырып, олардың әдістемелік мәні мен теориялық негіздері анықталды. Бұл әдістердің барлығы зерттеу мақсатына сай келіп, Ш. Сарыбаев әдістемесінің ерекшелігін, оның қазіргі әдістемелік жүйемен сабақтастығын көрсетуге мүмкіндік берді.

Әдебиетке шолу

Шамғали Сарыбаевтың ғылыми-әдістемелік мұрасы – қазақ тіл білімінің дамуына негіз қалаған аса маңызды бағыттардың бірі. Оның еңбектерінде тек оқыту әдістемесі ғана емес, тілдік құрылымдардың табиғаты, ұлттық педагогика мен көрнекілік, практикалық жаттығу, тілдік нормалар мен сөз мәдениеті мәселелері терең қамтылған. Осыған қарамастан, Ш. Сарыбаевтың әдістемелік жүйесі, әсіресе қазақ тілінің фонетикалық және грамматикалық құрылымдарын меңгертудегі нақты әдіс-тәсілдері бүгінгі ғылыми айналымда жүйелі түрде толық зерттелмеген. Бұл жағдай – қазіргі кезеңде қазақ тілін оқыту сапасын арттыруға ұмтылған білім беру үдерісі үшін маңызды мәселе. Осы тұрғыдан алғанда, бұрынғы зерттеулерге сыни талдау жасау, олардың қамту аясын бағалау және зерттеліп отырған тақырыптың нақты ерекшелігін айқындау – бұл жұмыстың ғылыми негізін құрайды.

Б.Д. Қалимұқашева (Қалимұқашева, 2016) өз еңбегінде Ш. Сарыбаевтың әдістемелік мұрасына шолу жасап, оның «Орыстарға қазақша сөйлету методикасы» атты қолжазбасын атап

өтеді. Бұл – жарияланбағанымен, көлемі мен мазмұны жағынан құнды еңбек. Автор ғалымның көрнекілікке, практикалық жаттығуға және сөйлеу дағдысын қалыптастыруға бағытталған әдістерінің қазіргі заман мұғалімі үшін де пайдалы екенін нақтылайды. Б.Д. Қалимұқашева Ш.Сарыбаев әдістемесінің артықшылықтарын айтып қана қоймай, оларды шетелдік оқыту жүйесімен салыстырып, ұлттық әдістеменің артықшылығын көрсетеді. Алайда автор еңбегінде Ш. Сарыбаевтың фонетика мен грамматиканы оқыту тәсілдері жеке зерттеу нысаны ретінде арнайы талданбаған. Осы мақала бұл олқылықтың орнын толтыруға ұмтылады.

Қ. Күдерінова (Күдерінова, 2018) «Күнделік керектер» атты сирек кездесетін еңбекті талдай отырып, Ш. Сарыбаевтың тілдік нормаларға, сөзжасам жүйесіне, орфоэпиялық және орфографиялық ерекшеліктерге деген ғылыми көзқарасын ашады. Ғалымның пайымдауынша, Ш.Сарыбаев тек әдіскер емес, сонымен қатар тіл табиғатына терең бойлай алатын, стилистикалық талғамы жоғары лингвист болған. Мысалы, «паспырт», «кәзір», «абдан», «жана» сияқты сөздердің жазылу үлгілері арқылы ол кезеңнің фонетикалық нормаларын бейнелеу арқылы тарихи-тілдік процестерді нақтылайды. Бұл мақалада біз осы тұрғыдағы тұжырымдарды негізге ала отырып, Ш.Сарыбаевтың емле мен орфографияны оқытуда фонетикалық және дәстүрлік принциптерді қалай ұштастырғанын көрсетуге тырысамыз.

Қ. Құрманәлиев пен М. Сарыбай (Қурманалиев, Сарыбай, 2023) Ш. Сарыбаевтың ғылыми қызметінің идеялық тамырларын, оның Ахмет Байтұрсынұлы мен Абубәкір Диваев сияқты зиялылармен рухани байланысын аша отырып, ғалымның көзқарас эволюциясын сипаттайды. Авторлар Ш. Сарыбаевты XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ұлттық педагогиканың, тілтаным мен әдебиеттің тоғысқан тұсындағы басты тұлғалардың бірі ретінде сипаттайды. Бұл пікір бізге Ш. Сарыбаев әдістемесінің тек педагогикалық құндылығын емес, оның ұлттық сананы қалыптастыруға бағытталған рухани-мәдени миссиясын да ескеруге мүмкіндік береді.

Ә. Базарбай (Базарбай, Оразханова, 2023) Ш. Сарыбаевтың қазақ тілін орыс топтарында оқыту әдістемесіне қосқан үлесін нақтылап, оның ғылыми еңбектері арқылы көптілді білім беру мәселесін шешуге жол ашқанын атап өтеді. Оның кандидаттық диссертациясының бағыты қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне үйретудің алғашқы жүйелі тәжірибесі ретінде бағаланады. Біздің мақалада осы бағыттағы ұстанымдарға сүйене отырып, фонетикалық және грамматикалық құрылымдарды меңгертудің тиімді тәсілдерін бүгінгі көптілді аудиторияға бейімдеу жолдары қарастырылады.

А. Қажет (Қажет, 2019) Ш. Сарыбаевтың публицистика мен журналистика саласындағы қызметіне тоқталып, оның тіл мәдениетін қалыптастырудағы ықпалын ашып көрсетеді. Автор Ш.Сарыбаевтың Ілияс Жансүгіровпен шығармашылық серіктестігін, мақалалары мен аудармаларын сөз ете отырып, оның ұлттық рухани жаңғыруға қосқан үлесін бағалайды. Бұл аспект ғалымның әдістемелік тілінің, оқулықтағы мәтін мазмұны мен құрылымының идеялық негізін де айқындайды.

Жалпы алғанда аталған зерттеулер Ш. Сарыбаев мұрасын әр қырынан ашып көрсеткенімен, олардың басым бөлігі ғалымның еңбектерін тұтас түрде емес, жекелеген аспектілерде қарастырған. Ал қазақ тілінің фонетикалық және грамматикалық құрылымдарын оқытуға байланысты арнайы, кешенді талдау қазіргі таңда жеткіліксіз деңгейде қалып отыр. Мақала осы бағыттағы зерттеу кеңістігін нақтылап, Ш. Сарыбаев әдістемесінің теориялық негізі мен практикалық мәнін толыққанды айқындауды көздейді. Бұл мақаланың ерекшелігі де осында.

Нәтижелер және талқылау

Шамғали Сарыбаевтың «Қазақ тілі методикасының кейбір мәселелері» атты еңбегінің бірінші бөлімі – қазақ тілінің фонетикасы мен морфологиясын оқыту әдістемесіне арналған жүйелі зерттеу. Бұл еңбек сол кезеңдегі тілдік құрылымдарды оқытудағы ғылыми-практикалық тәсілдерді жүйелеуімен және оқыту үдерісін нақты әдістемелік қадамдармен қамтамасыз етуімен ерекшеленеді. Еңбектің басты ерекшелігі – теориялық білім мен практикалық дағдыларды ұштастыру арқылы оқушылардың тілді терең әрі саналы түрде меңгеруіне жол ашуы.

Ғалым дыбыстық жүйені оқытуды оқушылардың көрнекі сезімдеріне сүйене отырып түсіндіруді ұсынады. Дауысты дыбыстарды оқытуда олардың ешбір кедергісіз айтылатынын тәжірибе арқылы түсіндіру қажеттігін айта келіп, «а», «о», «ы» дыбыстарын айту арқылы дыбыстың еркін шығуын көрсетуді ұсынады. Бұл тәсіл дыбыстың физикалық табиғатын түсінуге

септігін тигізеді. Дауыссыз дыбыстарды меңгерту барысында, керісінше, ауыз қуысындағы кедергілерге мән беру ұсынылады. Мәселен, «б», «д», «п» дыбыстарын айту арқылы оқушы олардың жасалу жолындағы кедергіні өзі байқайды. Бұл әдістер фонетикалық категорияны сезімдік, визуалды және практикалық тұрғыда меңгеруге бағытталған, қазіргі заманғы оқытуда да тиімді деп есептеледі.

Жуан және жіңішке дауыстыларды оқытуда Ш. Сарыбаев салыстыру әдісін ұсынады. Мысалы, *ана мен әке, қала мен келе* сияқты сөздерді қолдана отырып, «а» дыбысының жуан, ал «ә» дыбысының жіңішке екенін салыстыра көрсету арқылы оқушылардың есту арқылы тілдік ерекшелікті ажырата алу қабілетін дамытуға назар аударады. Осы тәсіл арқылы оқушы тек дыбыстық сипаттаманы емес, мағыналық реңкті де аңғара алады (*ата мен әтеіш* мысалы). Бұл – тілдің дыбыстық құрылымының мағыналық деңгеймен сабақтастығын көрсете отырып меңгерту үлгісі.

Ш. Сарыбаев ұсынған жаттығулардың ішінде еріндік дыбыстарды меңгертуге арналған әдістер ерекше назар аударуға тұрарлық. Ол оқушыларға еріндік дыбыстарды айтқызу арқылы сөйлеу мүшелерінің қозғалысын бақылауды ұсынады. Бірінші әдісте мұғалім тақтаға «б», «м», «п» әріптерін жазып, бұл дыбыстардың айтылуында екі еріннің бір-біріне тиетінін көрсету арқылы дыбыстың физиологиялық жасалу процесін визуалды түрде түсіндіреді. Екінші әдісте оқушыларға ерін тигізбей «б» дыбысын айту тапсырмасы беріледі, бұл тәсіл арқылы олар дыбыстың шығуына қажетті артикуляциялық шартты тәжірибе арқылы түсінеді. Мұндай көзбен көру және қолмен сезу арқылы меңгерту әдістері – Ш. Сарыбаевтың оқытудағы басты қағидаттарының бірі болған «көрнекілік» пен «практикалық бағыттылықтың» айқын дәлелі.

Дауысты дыбыстардың жуан-жіңішке оппозициясын меңгертуде автор жазбаша және ауызша талдауды қатар қолдануды ұсынады. *Ат, әт, атау, әт* сияқты сөздерді салыстыру арқылы оқушы фонетикалық айырмашылықтарды мағынамен байланыстыра отырып қабылдайды. Бұл жаттығулар тілдік сезімді дамытумен қатар, фонетикалық нормаларды жадта сақтауға ықпал етеді.

Морфологиялық құрылымды меңгертуде де Ш. Сарыбаев әдістемесі нақты және кезең-кезеңмен дамыған. Етістікті оқыту барысында оның сөйлемдегі рөлін түсіндіруге ерекше мән беріледі. Мысалы, шақ категориясын түсіндіру үшін автор *Мен кеше мектепке бардым* (өткен шақ), *Мен қазір оқып отырмын* (осы шақ), *Мен ертең кітап оқимын* (келер шақ) сияқты сөйлемдер арқылы оқушының күнделікті тәжірибесімен байланыстыра отырып грамматикалық білім беру әдісін ұсынады. Бұл – оқытудың өмірмен байланысын күшейтетін коммуникативтік тәсілдің алғашқы үлгілерінің бірі.

Күрделі етістіктерді меңгертуде автор салыстыру әдісіне сүйенеді. *Жүрді, жүріп жатыр, жүріп келген* деген мысалдар арқылы бір түбірден тараған сөздердің грамматикалық тұлғалары қалай өзгеретінін көрсету ұсынылады. Бұл тәсіл арқылы оқушылар сөзжасам мен сөз өзгерту процестерін бір-бірінен ажыратуды үйренеді, яғни морфологиялық құрылымды түсіну деңгейі артады.

Ш. Сарыбаев етістікті оқытуда оңайдан қиынға қарай оқыту қағидасын ұстануды ұсынады. Бұл принцип – тілдік материалды оқушы санасына біртіндеп, логикалық реттілікпен сіңіруге мүмкіндік беретін әдістемелік тәсіл. Алдымен, негізгі етістіктер меңгертіліп, олардың сөйлемдегі қызметі мен грамматикалық түрлері түсіндіріледі. Одан кейін ғана модаль сөздермен, күрделі етістік формаларымен жұмыс жүргізіледі. Мысалы, *Кітап оқыдым* сөйлемін талдау барысында оқушы, ең алдымен, *оқыдым* сөзінің түбір етістік екенін анықтап, кейін оның болымды формасын, шақтық мәнін және тұлғалық ерекшелігін ажыратуға дағдыланады. Бұл әдіс – грамматикалық категориялардың табиғатын түсінуге, сөйлем ішіндегі қызметін терең ұғынуға бағытталған.

Шамғали Сарыбаевтың «Қазақ тілі методикасының кейбір мәселелері. Орфография және сөз таптары» атты екінші бөлімі (Сарыбаев, 1959) – қазақ тілін жүйелі оқытудың тағы бір маңызды қырын ашатын ғылыми-әдістемелік еңбек. Еңбекте орфография мен сөз таптарын оқытуға байланысты нақты әдістер ұсынылып, олардың теориялық негіздері мен практикалық қолданыстары қатар қарастырылады. Бұл бөлімнің басты ерекшелігі – емле мен грамматиканы оқытуды бір-бірінен бөлек емес, біртұтас тілдік жүйе элементтері ретінде қарастыруында.

Ш. Сарыбаев орфографияны оқытуда үш негізгі принципке сүйенуді ұсынады: морфологиялық, фонетикалық және дәстүрлік. Бұл принциптер оқушыларға сөздің дұрыс

жазылуын үйретіп қана қоймай, тілдің ішкі құрылымын, тарихи негіздерін, қалыптасқан нормаларын да меңгеруге бағытталған. Мысалы, морфологиялық принцип сөздердің түбір тұлғасын сақтауға негізделеді. *Құлын, түтін, күрек* сөздері қалай айтылса да, олардың түбірін сақтап жазу арқылы оқушы қосымшаны түбірден ажырата білуді үйренеді. Бұл тәсіл сөзжасам мен грамматикалық байланыстарды тануға мүмкіндік береді.

Фонетикалық принцип – сөздің айтылуына қарай жазылуын негіз етіп алады. Мысалы, *балалар, тауықтар, үйректер* сияқты сөздер айтылуы бойынша жазылады. Бұл – айтылым мен жазылым арасындағы байланысты ұғындыруда маңызды әдіс. Ал дәстүрлік принцип кейбір сөздердің тарихи түрде қалыптасқан жазылуын сақтайды. *Дәстүр, дүлдүл* сияқты сөздер осыған мысал. Мұндай сөздер дыбысталуы бойынша өзгеріске түскенімен, жазылу нормасы сақталады. Ал ғалымның бұл оқушылардың тілдің мәдени және тарихи қабаттарын тануына ықпал етеді деуі – қазақ тіл білімінде алғашқы негіздеме болып табылады.

Ғалым ұсынған орфографияны меңгерудің әдістемелік тәсілдері де назар аударарлық. Түсіндіру әдісі арқылы күрделі емле ережелері нақты мысалдармен егжей-тегжейлі түсіндіріледі. Мәселен, *қаты* мен *қатты* сөздерін салыстыра отырып, екі *т* әрпінің жазылу себебі түсіндіріледі. Бұл әдіс – логикалық ойлауды дамытумен қатар, орфографиялық нормаларды түсініп, ішкі заңдылықтарға сүйеніп меңгеруге мүмкіндік береді.

Ғалым «көздік емле» деген термин жасап ұсынды. Бұл орфографияда көз арқылы жаттау, грамматикалық образын есте сақтау деген қазіргі кездегі ұғымдар мен сәйкестіктер. Ғалым бұны аса дәлдікпен «көздік емле» деген, соны термин арқылы атаған. «Көздік емле» әдісі оқушылардың визуалды қабылдауын дамытуға негізделген. Мұғалім тақтаға *құлақшын, қабырға* сөздерін жазып, оқушылардың назары жазылым формасына аударылады. Бұдан кейін сөздер есте сақталып, оқушылар жатқа жазу арқылы орфографиялық дағдыларын бекітеді. Бұл тәсіл баланың есте сақтау, байқағыштық және назар аудару қабілетін арттыруға әсер етеді.

Ш. Сарыбаевтың орфографияны оқыту әдістемесінде теория мен тәжірибе ұштасып отырады. Ол әрбір ережені оқушы санасына тек жаттау арқылы емес, түсініп меңгеруге бағыттайды. Сонымен бірге оқушыларды жазу нормаларын сақтай отырып, грамматикалық, фонетикалық, мағыналық аспектілерді қатар бағамдауға үйретеді. Бұл тіл тұтастығын сезінуге мүмкіндік беретін маңызды әдіс.

Сөз таптарын оқыту мәселесі де Шамғали Сарыбаев еңбегінде жүйелі әрі ғылыми тұрғыдан негізделген. Ғалым грамматикалық категорияларды оқытуда оқушының тілдік түйсік, логикалық пайым мен практикалық дағдыларын қатар дамытуға бағытталған әдіс-тәсілдерді ұсынады. Әрбір сөз табы өзіндік ерекшелігіне қарай нақты мысалдармен, кезеңдік тәсілмен меңгертіледі. Бұл әдіс – оқушының тек жаттауға емес, түсініп, салыстырып, қолдануға негізделген белсенді оқуын қамтамасыз етеді.

Мысалы, зат есімді оқытуда оның түрлену жүйесімен қатар, тәуелдік жалғауларының мағынасы мен қызметі нақты мысалдар арқылы түсіндіріледі. *Кіман — кітабым, парта — партасы* сияқты жұпталған сөздер арқылы оқушылар жалғаудың сөзге меншіктік мән үстейтінін байқап, тәуелдік категориясының қызметін өз бетінше анықтауға үйренеді. Мұғалімнің бұл мысалдарды жазып, жалғаулардың қызметін түсіндіруі – грамматикалық ұғымды абстракция түрінде емес, нақты тілдік бірліктер негізінде игертудің тиімді жолы.

Ш. Сарыбаевтың әдістемелік жүйесінде шылаулар мен шылау тұлғалас қосымшаларды оқыту да ерекше орын алған. Шылау мен септік жалғауын ажыратуда автор оқушылардың талдау дағдысына сүйенуді ұсынады. *Тауда және тау да* сөздерін салыстыру арқылы оқушы сөздің лексикалық және грамматикалық мағыналарындағы айырмашылықты аңғарады. Бірінші мысалда жатыс септігінің орынды білдіретіні, ал екінші мысалда шылаудың жалпылау, қарсы қою мәні бар екені түсіндіріледі. Бұл тәсіл оқушыларды грамматикалық талдауға, сөз мағынасы мен тұлғалық ерекшеліктерді саралай білуге тәрбиелейді.

Бұл жерде Ш. Сарыбаев салыстыру, нақтылау, түсіндіру, жаттығу сияқты дәстүрлі әдістерді тиімді үйлестіре отырып, оқушы санасында тілдік жүйені тұтастай қалыптастыруды көздейді. Сөз таптарын оқытуда ол лексикалық мағына мен грамматикалық қызметті бір-бірінен ажыратып үйретуге, тілдің ішкі логикасын түсіндіруге басымдық береді. Бұл – қазіргі тіл дидактикасындағы когнитивті тәсілдердің де негізін құрайтын ұстаным.

Шамғали Сарыбаевтың «Қазақ тілі методикасының кейбір мәселелері» атты еңбегі – қазақ тілін оқыту әдістемесінің негізін қалаған ғылыми мұралардың бірі. Бұл еңбекте ұсынылған әдіс-тәсілдер тіл құрылымының күрделі жүйесін оқушы санасына біртіндеп, логикалық жүйемен және тәжірибеге негізделі отырып түсіндіруге бағытталған. Ғалымның фонетика мен морфологияны, орфография мен сөз таптарын оқытуда ұсынған тәсілдері – бүгінгі таңда да өзектілігін жоғалтпаған, оқытудың табиғи заңдылықтарына негізделген құнды тәжірибе.

Ш. Сарыбаев әдістемесінің басты ерекшелігі – практикалық бағыттылығы мен қолжетімділігі. Ол тілдік құбылыстарды нақты мысалдармен, салыстыру әдісімен, көрнекілік пен бақылауға негіздей отырып түсіндіру арқылы оқушыны тіл заңдылықтарын өздігінен байқауға, талдауға және тұжырым жасауға жетелейді. Бұл – қазіргі заманауи педагогикада кең таралған конструктивизм, зерттеуге негізделген оқыту, белсенді оқыту әдістерімен үндес келетін тәсілдер.

Оның әдістемелік тұжырымдары ХХ ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ тілін оқыту процесін ғылыми бағытта қалыптастыруға негіз болды. Ғалымның фонетика, морфология, орфография және сөз таптарын оқыту әдістері дәстүрлі тәсілдерге сүйенгенімен, олар сол кезең үшін жаңашыл әрі практикалық бағытқа негізделген еді.

Дегенмен уақыт өте келе, қазақ тілін оқыту әдістемесі айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Бүгінде тілді меңгертуде құрылымдық-грамматикалық тәсілдерден гөрі коммуникативтік, интерактивтік оқыту әдістері жиі қолданылып келеді. Осыған байланысты Шамғали Сарыбаевтың әдістемелік ұстанымдарын қазіргі қазақ тілін оқыту әдістемесімен салыстыру, оның ерекшелігін, артықшылықтары мен шектеулерін анықтау өзекті мәселе болып отыр.

Салыстыру барысында қазіргі қазақ тілін оқыту әдістемесі бойынша кеңінен қолданылып жүрген Ә.Е. Жұмабаева, Г.И. Уайсова авторлығымен жазылған «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» оқу құралы таңдалды (Жұмабаева, Уайсова, 2024). Бұл еңбек қазіргі педагогикалық талаптарға сай қазақ тілін оқыту әдістерін сипаттайды, ал Сарыбаевтың еңбегі қазақ тілін дәстүрлі әдістемелер негізінде үйретуге бағытталған. Осы екі көзқарасты салыстыру арқылы Ш. Сарыбаев әдістемесінің өзектілігін, оны қазіргі оқыту жүйесінде қолдану мүмкіндіктерін және заманауи оқыту әдістерімен үйлесімділігін бағалауға болады.

Салыстыруда мынадай негізгі критерийлер негізге алынды:

- тіл үйрету принциптері – оқытудың негізгі қағидаттары мен әдістерінің ерекшелігі;
- фонетиканы оқыту әдісі – дыбыстық жүйені меңгертудегі тәсілдер;
- грамматиканы меңгерту әдісі – грамматикалық заңдылықтарды түсіндіру ерекшеліктері;
- етістікті оқыту – морфологиялық категорияларды үйретудегі әдістемелік ұстанымдар;
- орфографияны оқыту – жазу ережелерін меңгерту жүйесі;
- сөз таптарын оқыту – грамматикалық категорияларды жүйелі түрде үйрету тәсілдері;
- көрнекілік және практикалық әдістер – оқыту барысында қолданылатын визуалды және практикалық құралдар.

Төмендегі салыстырмалы кестеде Шамғали Сарыбаев пен қазіргі әдістеме (Жұмабаева, Уайсова, 2024) арасындағы негізгі айырмашылықтар көрсетілген.

Кесте 1 – Әдістемелерді салыстырмалы талдау

Таблица 1 – Сравнительный анализ методик

Table 1 – Comparative analysis of the methods

Критерий	Шамғали Сарыбаев әдістемесі	«Қазақ тілін оқыту әдістемесі» (Жұмабаева, Уайсова)	Айырмашылығы
Тіл үйрету принциптері	Практикалық бағыт, көрнекілік, бақылау әдісі, нақты мысалдар арқылы меңгерту.	Коммуникативтік оқыту, деңгейлеп оқыту, тілдік дағдыларды қалыптастыру.	Сарыбаев – құрылымдық-грамматикалық тәсілді қолданса, қазіргі әдістеме – қарым-қатынастық бағытқа негізделген.
Фонетиканы оқыту әдісі	Фонетикалық заңдылықтарды түсіндіруде артикуляциялық бақылау әдісін қолдану, жуан-жіңішке дыбыстарды салыстырып үйрету.	Дыбыстарды меңгертуде тыңдау, қайталау, интерактивті тапсырмаларға басымдық беру.	Сарыбаев нақты тілдік заңдылықтарды түсіндіруге баса назар аударса, қазіргі әдістеме тыңдау мен тәжірибеге сүйенеді.

1-кестенің жалғасы / Продолжение Таблицы 1 / Continuation of Table 1

Грамматиканы меңгерту әдісі	Талдау, салыстыру, жаттығу арқылы меңгерту. Ережені нақты мысалдармен бекіту.	Грамматиканы контекст негізінде меңгерту, сөйлеу әрекетіне байланыстыру.	Сарыбаев грамматиканы құрылымдық тәсілмен оқытса, қазіргі әдістеме коммуникативтік тәсілді қолданады.
Етістікті оқыту	Оңайдан қиынға қарай принципі. Негізгі етістіктерді үйретіп, модаль сөздермен байланысын көрсету.	Етістіктерді сөйлеу дағдылары арқылы меңгерту, контекстке бейімдеу.	Сарыбаев жүйелі грамматикалық білім беруге басымдық берсе, қазіргі әдістеме тілді тәжірибелік қолдану арқылы меңгертуді көздейді.
Орфографияны оқыту	Морфологиялық, фонетикалық, дәстүрлік принциптерді қатар ұсыну, талдау және практикалық жұмыстармен бекіту.	Орфографияны жазылым дағдысын дамыту арқылы меңгерту.	Сарыбаев орфографияны жүйелі түсінуге басымдық берсе, қазіргі әдістеме тәжірибеге негізделген.
Сөз таптарын оқыту	Зат есімнің тәуелдік жалғауларын, шылауларды нақты мысалдар арқылы түсіндіру, грамматикалық талдауды қолдану.	Сөз таптарын қарым-қатынас барысында меңгерту, қолданбалы тапсырмалар беру.	Сарыбаев талдау әдісіне сүйенсе, қазіргі әдістеме сөйлеу әрекетін бірінші орынға қояды.
Көрнекілік және практикалық әдістер	Тақтадағы мысалдар, сөздердің артикуляциялық қасиеттерін байқау, салыстыру әдісі.	Интерактивті материалдар, рөлдік ойындар, мультимедиялық ресурстар.	Сарыбаев практикалық бақылауға сүйенсе, қазіргі әдістеме цифрлық технологияларды пайдаланады.

Шамғали Сарыбаевтың әдістемелік жүйесі қазақ тілін оқытудың жүйелілігі мен ғылыми негізділігіне баса назар аударған. Оның әдістемелік ұстанымдары нақты мысалдарға сүйеніп, тілдік құрылымдарды терең түсіндіру арқылы оқушының грамматикалық заңдылықтарды толық меңгеруіне бағытталған. Ш. Сарыбаев әдістемесінің басты ерекшелігі – тіл құрылымын жүйелі түрде түсіндіру, фонетика, морфология, орфография және сөз таптары бойынша нақты әдістер ұсыну, сондай-ақ оқушылардың тілдік талдау жасау қабілетін дамыту. Ол оқыту үдерісінде тілдің ішкі заңдылықтарын түсінуге, құрылымдық ерекшеліктерді салыстыруға және орфографиялық ережелерді терең меңгеруге ерекше көңіл бөлген.

Қазіргі әдістеме (Жұмабаева, Уайсова, 2024) қарым-қатынастық, коммуникативтік оқытуға басымдық беріп, оқушылардың сөйлеу әрекетін дамытуға, тыңдау, жазу және оқылым дағдыларын қалыптастыруға негізделген. Бұл тәсіл тіл үйретуде интерактивті технологияларды кеңінен пайдалана отырып, оқушылардың тілді қолдану қабілетін арттыруға бағытталған. Ш. Сарыбаев әдістемесі қазақ тілінің құрылымдық заңдылықтарын жүйелі түрде түсіндіруге негізделсе, қазіргі әдістеме оны практикалық тұрғыда меңгеруге, қарым-қатынас барысында үйренуге бағытталған. Сондай-ақ қазіргі әдістеме оқытудың индуктивті және коммуникативтік тәсілдерін жиі қолданса, Ш. Сарыбаев оқыту барысында дедуктивті, яғни белгілі бір грамматикалық заңдылықтарды түсіндіруден бастап, оларды қолдануға көшу әдістерін ұсынған.

Ш. Сарыбаев тіл құрылымын ғылыми-грамматикалық тұрғыдан оқытуды көздесе, қазіргі әдістеме практикалық-коммуникативтік тәсілдерге сүйенеді. Ш. Сарыбаев оқушыларға тілдің құрылымдық заңдылықтарын терең түсіндіруді, тілдік бірліктердің байланысын жүйелі түрде көрсетуді мақсат етсе, қазіргі әдістеме интерактивті оқыту құралдарын, диалогтік әдістерді жиі қолданады. Ш. Сарыбаев әдістемесі тілді жүйелі меңгеруге, логикалық және грамматикалық талдау жасауға негізделсе, қазіргі әдістеме қолдану арқылы үйретуге бағытталған. Дегенмен Ш. Сарыбаевтың әдістемелік қағидалары бүгінгі тіл үйрету үдерісінде де өз маңызын жоғалтпайды, керісінше, оларды заманауи технологиялармен үйлестіре отырып, қазақ тілін оқыту сапасын арттыруға тиімді қолдануға болады.

Осылайша, Ш. Сарыбаевтың әдістемелік тұжырымдары мен қазіргі оқыту әдістерін салыстыра отырып, қазақ тілін меңгертудегі тарихи және заманауи ұстанымдардың сабақтастығын көруге болады. Оның ғылыми негізделген әдістерін жаңаша өңдеп, интерактивті құралдармен толықтырған жағдайда, олар қазіргі білім беру жүйесіне тиімді еніп, қазақ тілін оқыту сапасын арттыруға үлкен үлес қоса алады.

Қорытынды

Бұл зерттеу Шамғали Сарыбаевтың «Қазақ тілі методикасының кейбір мәселелері» атты еңбегіндегі әдістемелік ұстанымдарды саралап, олардың қазақ тілін оқытудағы рөлін анықтауды мақсат етті. Ғалым ұсынған оқыту әдістерінің теориялық негіздері мен практикалық маңызы қарастырылып, қазіргі қазақ тілін оқыту әдістемесімен салыстырылды. Зерттеу барысында Ш.Сарыбаев әдістемесінің құрылымдық-грамматикалық талдауға, жүйелілікке және тілдік заңдылықтарды терең меңгертуге бағытталғаны айқындалды.

Салыстыру нәтижелері көрсеткендей, Ш. Сарыбаев әдістемесі өз кезеңі үшін жаңашыл әрі тиімді болғанымен, бүгінгі тіл оқыту жүйесі қарым-қатынасқа негізделген коммуникативтік әдістерді кеңінен қолданады. Дегенмен ғалымның жүйелілік, көрнекілік, салыстыру, талдау сияқты оқыту тәсілдері қазіргі әдістемелермен үйлесім тауып, қазақ тілін оқыту сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері оның әдістемелік ұстанымдарының бүгінгі күнде де өзектілігін сақтайтынын, оларды заманауи білім беру технологияларымен үйлестіре отырып қолданудың тиімді екенін көрсетті.

Осылайша, зерттеу мақсаты орындалды: Шамғали Сарыбаевтың әдістемелік жүйесі қазақ тілін оқытуда теориялық және практикалық маңызы жоғары тәсілдердің бірі екені анықталды. Ғалымның әдістерін жаңаша бағамдап, оларды қазіргі оқыту үрдістеріне бейімдеу – қазақ тілін меңгерудің тиімді жолдарының бірі болмақ.

Әдебиеттер

Базарбай Ә., Оразханова М. Қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілін оқыту әдістемесі туралы // Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі. – 2023. – №. 3. – 54-61-бб.

Жұмабаева Ә.Е., Уайсова Г.И. Қазақ тілін оқыту әдістемесі: оқу құралы. – Алматы: KEMEL KИTAP, 2024. – 355 б.

Күдерина К. Күнделік керектер. Шамғали Сарыбаевтың еңбегі хақында // Qazaq gazetteri, 2018.

Курманалиев К., Сарыбай М. Личность и эпоха // Казахстанская правда, 2023.

Қажет А. Илияс және «Тілші» газеті // Abai.kz ақпараттық порталы, 2019.

Қалимұқашева Б.Д. Шамғали Сарыбаевтың ғылыми-әдістемелік еңбектерінің дидактикалық ерекшеліктері // Халел Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің хабаршысы, 2016.

Сарыбаев Ш.Х. Қазақ тілі методикасының кейбір мәселелері: фонетика мен морфология. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу педагогика баспасы, 1956. – 85 б.

Сарыбаев Ш.Х. Қазақ тілі методикасының кейбір мәселелері: орфография және сөз таптары. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу педагогика баспасы, 1959. – 94 б.

Сманов Б. Шамғали Сарыбаев – көрнекті ағартушы, кемел әдебиетші. – Алматы: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2018.

References

Bazarbai, A., Orazqanova, M. (2023) Qazaq tilinde oqytpaityn mektepterdegі qazaq tilin oqyту adistemesi turaly. Til zhane adebiet: teorijasy men tazhiribesi. №3. B. 54-61. [Bazarbai, A., Orazqanova, M. (2023) On the methods of teaching the Kazakh language in schools that do not teach the Kazakh language. Language and literature: theory and practice. №3. P. 54-61.] (in Kazakh)

Kuderinova, K. (2018) Kundelik kereker. Shamgali Sarybaevting engbegi haqynda. Qazaq gazetteri. [Kuderinova, K. (2018) Kundelik kereker. On the merits of Shamgali Sarybayev. Kazakh newspapers.] (in Kazakh)

Qalimukasheva, B.D. (2016) Shamgali Sarybaevtinnі gylimi-adistemelik engbekterining didaktikalyq erekshelikteri. Halel Dosmuhamedov atyndagy Atyrau memlekettik universitetining Habarshysy. [Kalimukasheva, B.D. (2016) Didactic features of the scientific and methodological works of Shamgali Sarybayev. Bulletin of Atyrau State University named after Khalel Dosmukhamedov.] (in Kazakh)

Qazhet, A. (2019) Ilijas zhane “Tilshi” gazetі. Abai.kz aqparattyq portaly. [Kazhet, A. (2019) Ilyas and the newspaper “Tilshi”. Abai.kz information portal.] (in Kazakh)

Kurmanaliyev, K., Sarybai, M. (2023) Lichnost' i jepoha. Kazahstanskaja pravda. [Kurmanaliyev, K., Sarybai, M. (2023) Personality and epoch. Kazahstanskaya pravda.] (in Russian)

Sarybaev, Sh. Kh. (1956) Qazaq tili metodikasynыng keibir maseleleri: fonetika men morfologija. Almaty: Qazaqyng memlekettik oqu pedagogika baspasy, 85 b. [Sarybayev, Sh.Kh. (1956) Some problems of the methodology of the Kazakh language: phonetics and morphology. Almaty: Kazakh state publishing house of educational pedagogy. 85 p.] (in Kazakh)

Sarybaev, Sh. Kh. (1959) Qazaq tili metodikasynыng keibir maseleleri. Orfografija zhane soz taptary. Almaty: Qazaqyng memlekettik oqu pedagogika baspasy, 94 b. [Sarybayev, Sh.Kh. (1959) Some problems of the methodology of the Kazakh language: spelling and word classes. Almaty: Kazakh state educational pedagogy publishing house, 94 p.] (in Kazakh)

Smanov, B. (2018) Shamgali Sarybaev – kornekti agartushy, kemel adebietshi. Abai atyndagy Qazaq ulttyq

---

pedagogikalyq universiteti. [Smanov, B. (2018) Shamgali Sarybayev – outstanding educator, excellent literary critic. Abai Kazakh National Pedagogical University.] (in Kazakh)

Zhumabaeva, A.E., Uaisova, G.I. (2024) Qazaq tilin oqytu adistemesi: oqy quraly. Almaty: KEMEL KITAP, 355 b. [Zhumabayeva, A.E., Uaisova, G.I. (2024) Methods of teaching the Kazakh language: textbook. Almaty: KEMEL KITAP, 355 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 22.11.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 25.06.2025.

© Балаева А., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

TILTANYM

№2 (98), 2025

ғылыми журнал

Жауапты редакторлар: Хабиева А.А., Абаева М.К., Бисенғали А.З.

Техникалық редактор: Байсыдық И.Б.

25.06.2025 басуға қол қойылды.

Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым.

Шартты баспа табағы 15. Таралымы 100.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28

ҚР ҒЖБМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты

Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

TILTANYM

№2 (98), 2025

научный журнал

Ответственные редакторы: Хабиева А.А., Абаева М.К., Бисенғали А.З.

Технический редактор: Байсыдық И.Б.

Подписано в печать 25.06.2025.

Формат 70x100 1/16. Офсетное издание.

Условный печатный лист 15. Тираж 100.

Адрес редакции: 050010, Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28

Институт языкознания им.А.Байтұрсынұлы КН МНВО РК

Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

TILTANYM

№2 (98), 2025

scientific journal

Responsible editors: Khabiyeva A.A., Abaeva M.K., Bissengali A.Z.

Technical editor: Baissydyk I.B.

Signed to the press on 25.06.2025.

Format 70x100 1/16. Offset edition.

Conditional printed sheet 15. Edition of 100.

Editorial office address: 050010, Kazakhstan, Almaty, Shevchenko Str., 28.

A.Baitursynuly Institute of linguistics SC MSHE RK

Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61